

Шарк юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК АДАБИЙ-БАДИИЙ
ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЖУРНАЛ

47-йил чиқиши

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ
НАШРИЁТИ

1979 10

Мундарижа

ЎЗБЕКИСТОНДА ОЗАРБАЙЖОН САНЪАТИ ВА АДАБИЁТИ КУНЛАРИ ОЛДИДАН

И. Қасумов. Адабиётнинг бахти 3

ШЕЪРИЯТ

С. Рустам. Дейманки... туркум шеърлар	8
М. Дилбозий. Ҳаётнинг ташвиши ҳам яхши	11
Р. Ризо. Умр ўтди, кун ўтди	12
У. Саривелли. Менга умр беринг!	13
П. Озор ўғли. Самарқандда бир қизни кўрдим	14
Н. Ҳазрий. Бу кеча (Достондан парча)	15
Н. Ганжали. Бинафша, Инсон учун, Нефтчи қизга	17
М. Гулгун. Озарбайжон	18
А. Курчайли. Соғинч	19
С. Тоҳир. Юрак	20
Ж. Наврўз. Муҳаббат гимни (Достондан парча)	21
Ф. Хожя. Мени йўқлаб туринг	23
Т. Байрам. Бола ва денгиз	24

НАСР

М. Иброҳимов. Изирибнинг охири	25
С. Раҳимов. Арпачой афсонаси	31
Ҳ. Аббосзода. Гўлоҳ	37

Х. Ҳосилова. Хатира	41
Б. Байрамов. Қора нор	43
Анор. Тугаётган йилнинг сўнгги кечаси	45
А. Айлисли. Юрак билан ўйнашиб бўлмайди	50
Эльчин. Қорли тун соғинчи	58
Мирмуҳсин. Чодрали аёл. Афғон қиссаси	61
Т. Иброҳимов. Юракдаги тўлқин. Достон	139
С. Анорбоев. Сайли. Роман. Охири	150

ЯНГИ ҚУШИҚЛАР

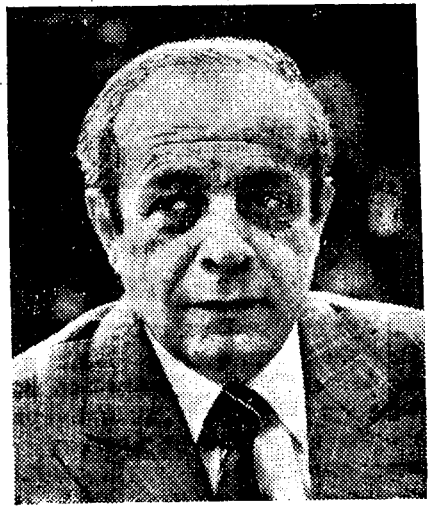
Ҳ. Яҳёев. Ғаниматдир менга	184
О. Ҳусанов. Давжон. Қисса. Охири	187

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Ҳ. Ҳомидий. Устоз Низомий Ганжавий	229
В. Зоҳидов. Озарийлар оташ нафаси	233

ТАҚРИЗЛАР

Ҳ. Ҳақимова, М. Азимова. Илҳом ва меҳнат самараси	238
---	-----

Имрон Қосумов,

Озарбайжон Ёзувчилар
союзининг биринчи секретари,
Озарбайжон халқ ёзувчиси.

АДАБИЁТНИНГ БАХТИ

Хозир кўп тилли озарбайжон совет адабиёти энг узоқ мамлакатлар билан алоқани кундан-кунга кенгайтирмоқда ва табиийки, Бокуга кўплаб ёзувчилар келиб турадилар.

Менинг кўпинча уларни кутиб олишимга, улар билан суҳбатлашимга, республика бўйлаб сафарларида ҳамроҳ бўлишимга тўғри келади. Шунда мен уларнинг барчаси дафъатан икки нарсага қойил қолишларининг гувоҳи бўламан. Биринчиси, улар ҳозирги Боку шаҳрининг, бутун Озарбайжон тупроғининг тасвирга бўй бермас гўзаллиги олдида; иккинчиси, авлодлар томонидан ўзларининг турли даврда яшаб ижод қилган буюк шоирлари хотираси шарафига қўйилган ҳайкалларнинг ғоятда кўплиги олдида лол бўлиб қоладилар.

Кундан-кунга равнақ топиб, гўзаллашиб бораётган она тупроқнинг сенга таниш жамолини меҳмонинг мириқиб томоша қилишини кўриш, у билан асрий лианалар чирмашиб ётган мусаффо субтропик ўрмонлар ичидан айланиб ўтувчи кафтдек текис асфальт йўлларда автомобилда сайр қилиш, дарё бўйида тўхтаб, уни сувга қармоқ ташлашга таклиф этиш ва лаҳза ўтмай биланглаб турган кутум балиғини тортиб олиш, меҳмонга, у ҳозир Европа сарҳадида туриб, Оснёдаги балиқни тутганини айтиш — икки қитъани худди мана шу мўъжаз дарё ажратиб турганини билдириш; денгиз қўлтиғида бўлиб, бу ерда қишлаб қоладиган турли-туман қушлар орасида пуштиранг пламингодан тортиб гажакдор бирқозонларни томоша қилиш; оппоқ пахта денгизидай ястаниб ётган чексиз чул кенгликларидан ўтибоқ, чегарасини кўз қамраб ололмайдиган узумзор водийларда пайдо бўлиб қолиш; юқорига — сон-саноксиз қўй-қўзилар ёйилиб юрган Альп ўтлоқларига кўтарилиб, йўл-йўлакай ёнғоқзорларни, мева боғларини фотокамера орқали суратга олиш, бундан бор-йўғи бир неча соат олдин иссиқдан бетоқатланиб, соя-салқин ерни орзу қилган одамларнинг энди совуқдан қунишиб, иссиқ кийимларини кийиб олишга ошиқишларини кўриб туриб, атрофдаги қор босиб ётган сассиз чўққиларга тикилиб, бу сароб эмас, балки ҳақиқат эканлигига қаноат ҳосил қилиш кўнглингда чексиз ифтихор туйғусини

жўштириб юборди, ўзгача бир роҳатланасан киши. Дарвоқе, нисбатан унча катта бўлмаган Озарбайжон тупроғида деярли барча минтақалар — субтропикдан тортиб абадий қору музликлар жойлашган.

Меҳмон билан бирга Эски шаҳарнинг ғоят ҳушманзара тор кўчаларини айланасан, ундан янги турар жой массивларига, индустрия комплексларига, сўнгра эса тепаликка кўтариласан, у ердан атрофини денгиз ярим доира шаклида ўраб турган шаҳар худди кафтдек яққол кўриниб туради, кечки пайтда у аллақандай афсонавий манзара кашф этади.

Лекин, гап экзотик топилмалардагина ёки манзаранинг шунчаки гўзаллигидагина эмас, балки қисқа бир вақт ичида, революциядан кейин ўтган бор-йўғи ярим аср мобайнида, озод, кишандан халос этилган меҳнат кишиси ана шу манзарани барпо қилди, қудратли sanoat ўчоқларини, қуруқлик ва денгиздаги нефть миноралари ўрмонларини, янги шаҳарларни барпо этиб, эскилик қиёфасини ўзгартириб юборди, сув тармоқларини электростанция тўғонлари билан тўсди, темир ҳамда автомобил йўллари ўтказди, пахта, ғалла ва узум сабзавот, мевадан мўл ҳосил бераётган ерни оқилона тақсимлади, ҳамма гап мана шунда!

Бу мўъжиза фақат ўз тақдирига ўзи хўжайин бўлиб қолган толмас инсон қўли билан, ижтимоий адолат борасидаги ленинча ҳақиқат туфайлигина яралиши мумкин эди!

Маълумки, озарбайжонликларнинг революциядан олдинги ҳаёти қон ва кўзёшлар билан тўла эди.

Ўтмишга назар ташлаб туриб, узоқ асрлар давомида озар халқи бахти кулмай, зулматда азоб чекиб келганлигини аён кўриш мумкин. Худди ана шу зулмат ичида жаҳон шеърятининг ғоят ёрқин юлдузи — Шарқ уйғониш даври поэзиясининг бошида турган Низомийнинг қудратли сиймоси чарақлаб порлади, ундан сўнг эса, шеърят осмонида Насимий, Фузулий, Мирза Фатали Охундов ва Собир каби юлдузлар бирин-кетин порладилар.

Меҳмонларнинг ақлини шошириб қўядиган иккинчи ҳолат — турли замонга мансуб шоирларга қўйилган ҳайкалларнинг мўллиги — шу билан изоҳланади. Бу шоирлар даҳси тарихнинг бўронли шамолларидан эҳтиёткорлик билан олиб ўтилиб, Озарбайжоннинг бугунги кундаги ёзувчилари мана шу ноёб маънавий бойликнинг ҳақиқий ворислари бўлиб қолдилар ва уларнинг гуманистик анъаналарини бутунлай янги ижтимоий муносабатлар шароитларида ифода этмоқдалар ва ривожлантирмоқдалар.

«Янги даврга янги қўшиқ муносиб», — дейди халқ, шуни айтиш керакки, янги озарбайжон адабиёти революцион синфий кураш оташхонасида шаклланиб ва мустақкамлана бориб, биринчи беш йилликлардаги умум ташаббускорлиги жабҳаларида, башариятнинг ашаддий душмани герман фашизми билан ҳаёт-мамот жангларида, ундан кейин эса, урушдан кейинги тинч қурилишнинг ғолибона пафосида жонажон халқи умид-орзуларини, унинг қувончи, ташвишларини ифодалаб, ўз даврининг чинакам бадий солномаси бўлиб қолди.

Бу адабиёт меҳнат аҳлининг идеалларидан фойдаланиб, барча совет халқлари адабиётларидаги изланишлар билан, бу аҳил оилада улуғ рус халқи ва унинг қудратли илғор маданияти билан ҳаммиша бирдам туриб, тарих сабоқларини идрок этишни унутмай, ижодкор диққат-эътиборини атрофида содир бўлаётган янги ҳодисаларни — ўз замондошини, мамлакатимизда социалистик жамият қурилишини белгилаб берган, уни ҳимоя қила олган ва ана шу муҳташам бинони қурган совет кишисининг ички дунёсини, қалбидаги ҳаракатларни тадқиқ қилишни ўз вазифаси қилиб олди. Революциядан кейинги дастлабки пайтларда Озарбайжонда Жалил Мамедқулизода ва Абдураҳим Ах-

вердиев, Ҳусайн Жовид ва Юсуф Везир, булардан бирмунча кейинроқ эса Озарбайжон шеъряти, насри, драматургияси умумхалқ кураши жабҳасининг олдинги марраларига Самад Вурғун, Сулаймон Рустам, Жаббор Жабборли, Мамед Саид Ҳурдубодий каби йирик бадиий сўз усталарини олиб кирди. Буларнинг шеърлари, эпик асарлари, ўткир конфликтли саҳна асарлари китобхон ва томошабинлар бир неча авлодининг доимий мулки бўлиб қолган. «Халқдан яна халққа қайтариб бериш учун олиш лозим»,— озарбайжон совет адабиётининг демократик тажрибаси ҳозир барҳаёт энг кекса шоир ва носирларимиздан Сулаймон Раҳим, Расул Ризо ва Мамед Раҳим, Мирза Иброҳимов, Усмон Саривелли ва Али Валиев, Миржалол, Абулҳасан, Илès Афандиев ҳамда адабий танқидчилардан Мамад Ориф, Мамад Жаббор Жабборов, Акбар Огаевлар томонидан яратилган дурдоналарда ана шу шоир остида бойиб борди.

Адабий оқим худди дарёга ўхшаб баъзан тинч ва осойишта, баъзан гирдоб сингари қайнаб-тошиб, баъзан тўсиқларни забт этиб, доимо ирмоқларни ўзига қўшиб тобора зўрайиб, йўлида давом этади. Шунга ўхшаб бизнинг адабиётимиз ҳам шоирлардан Аҳмад Жалил ва Наби Ҳаерий, Бахтиёр Ваҳобзода, Наримон Ҳасанзода ва Жобир Наврўз, Ҳобил, Али оға Қурчайли, Ҳусайн Ҳусайнзода ва Алакбар Салоҳзода; романнавис ҳамда новеллистлардан Исмоил Шихли ва Байрам Байрамов, Ҳасан Саидбеили, Сулаймон Валиев, Иса Ҳусайнов, Собир Аҳмедов, Салом Қодирзода, Ҳусайн Аббосзода, Филмон Мусаев, Юсуф Азимзода; танқидчилардан Яшар Қораев ва Ораз Дадашзодаларнинг кириб келишлари билан яна ҳам бағри тўлди, бу ерда номлари келтирилган ёки номлари келтирилмаган ёзувчиларнинг ҳар бири ўзига хос куч-қувват, ўзига хос овоз билан адабий жараёнимизнинг жўшиб оқишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб, унинг равнақини жадаллаштирамоқда.

Аммо дарё тобора илгарилаб бораверади, мана, бундан салгина олдин, олтинчинчи йиллар адабий жараёнига мутлақо янги номлар келиб қўшилиб, улар ўзларининг муайян асарлари билан уни янада тўлақонли, янада салмоқ билан оқишига ўз улушларини қўшдилар. Булар — Анор, Акрам Айлисли, Мақсуд ва Рустам Иброҳимбековлар, Элчин, Фикрат, Хожа, Иса Маликзода, Сиёвуш Мамадзода, Иса Исмоилзодалардирким, улар томонидан яратилган асарлар ҳақида фақат озарбайжон ва рус тилидагина эмас, балки жаҳондаги ўнлаб тилларда барала гапирмоқдалар.

Дарё эса яна илгарига қараб оқиб бормоқда, унинг аллақайси бурилишида унга янги оқимлар келиб қўшилади. Рамиз Равшан, Нотиқ Расулов, Мавлуда Сулаймонлиларнинг прозаси, Мамед Исмоил, Мастон Алиева, Воқиб Иброҳим ва Чингиз Али ўглининг поэзияси, Сиёвуш Сархонлининг публицистикаси, Рамиз Фаталиевнинг драматургияси, ҳали жуда ёш шоир Воқиф Жаброилзоданинг, танқидчилардан Комил Валиев, Ойдин Мамедовларнинг ижодлари бу жиҳатдан жуда қизиқарлидир.

Ўз оғанилари билан бирга адабий оқимда Марварид Дилбозий, Нигор Рафибейли, Мадина Гулгун, Азиза Жаъфарзода, Алавия Бобоева, Холида Ҳосилова, Азиза Аҳмедова каби опа-сингилларимиз ҳам фаол қатнашмоқдалар. Шоир: «олислар ортида олислар, улар ортида яна янги олисликлар...» деганидек, бу жараён узлуксиз давом этаверади. Шунинг учун биз ўз мушоҳадаларимиз билан олий даражадаги ҳакамнинг ўрнини босиб, ҳозирдан ҳукм чиқармоқчи эмасмиз, бу дарёга келажакда қандай ирмоқлар келиб қўшилишини вақт, фақат у кўрсатади, лекин шуниси шубҳасизки, китобхонлар ташналигини ҳозир шу дарё суви яхши қондирмоқда. Минг йиллик адабий анъанага эга бўл-

ганлиги учунгина Озарбайжондаги ҳар бир кекса ҳамда ёш адабиётга ўч бўлиб қолмай, бу адабиёт ўзининг барча намуналарида инсонни улуглашни, унинг доно, олижаноб, иродали, қатъиятли бўлишида унга ёрдам беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйганлиги учун ҳам уни ҳамма севади, унга ғоят ихлос қўяди.

Бу ерда адабий ҳаётнинг яна бир аспекти, ўзида санъаткор билан жамоат арбоби хислатларини мужассам этган янги типдаги ёзувчининг шаклланиши юзага келади.

Шаҳар ва қишлоқларнинг меҳнаткаш аҳли ёзувчиларни севади, уларни ўз ҳузурига чақиради, ёзувчиларимиз эса, ўз навбатида, Каспий денгизи ўртасида сув устига қурилган, қирғоқдан юз чақирим ичкарида металл устунлар устида қад кўтарган, табиатнинг асов кучлари билан яккама-якка курашиб, денгиз қаъридан нефть тортиб олаётган мўъжиза шаҳарда, олий ўқув юртларининг аудиторияларида, мактабларнинг синфларида, янги қурилиш майдонларида, гигант заводларнинг конвейерларида, далаларда ва колхозларнинг экин майдонларида тез-тез бўлиб турадилар, бу жойларда улар маълум асарларига материал тўплаш билан чекланмай, ўзларининг янги асарларини китобхонлар ҳукмига ҳавола қиладилар, ўз фикр-туйғуларини ўқувчилари билан ўртоқлашадилар.

Шу ўринда битта рақамни келтириш зарурати туғилиб қолди. Ёзувчилар билан китобхонларнинг ҳар йили беш мингга яқин учрашуви ўтказиб турилади. Бу рақам, ўз-ўзидан кўриниб турибдики, кўп нарсадан далолат беради.

Шунингдек бошқа рақамлар ҳам кўп нарсадан далолат беради. Чунончи, ойлик адабий-бадий, ижтимоий-сиёсий журнал обуначиларининг ўзи етмиш мингдан зиёд, бундай рақамга унча-мунча катта халқларнинг ҳам ҳаваслари келиши мумкин. Лекин шуни алоҳида қайд этиш керакки, яхши асарлар фақат республика пойтахтидагина эмас, балки энг чеккадаги юксак тоғ қишлоғида ҳам ёзилиши мумкин, булар миллатлараро алоқанинг синалган воситаси рус тили ёрдамида дарҳол умуммулкка айланадилар, Совет Ватанимизнинг бепоён кенгликларида чиқадиладар, илғор адабий жараёнга бориб қўшиладилар, бинобарин, инсон қалбини бағоят кенг миқёсда забт этиш учун қетаётган мафкуравий курашнинг жанговар жангчиси бўлиб қоладилар.

Бу жангчи ўзида қандай қувватни ташийди?

У ер юзидаги энг эзгулик сифатида тинчликка интилиш; инсонни инсон қилган яратувчи меҳнатни бахт-саодатга айлантириш, уни энг юксак поэтик категория даражасига юксалтириш, коллективизм ҳаёти ва ҳис-туйғуларини, кишиларга муҳаббат қувончини очиб беришга интилиш қувватини ташийди. Бунга осонгина эришиляптими? Бизнинг адабиётимиз: осон эришиляётгани йўқ, яхшилик билан ёмонлик, эскилик билан янгилик ўртасидаги шафқатсиз кураш орқали эришиляпти, деб жавоб беради.

Бу кескин зиддиятлик кейинги ўн йил ичида яратилган асарларда алоҳида куч билан намоён бўлди — Озарбайжон бу даврда мисли кўрилмаган иқтисодий парвоз қилди, унинг одамларининг ахлоқий юксалиш жараёни жадал суръатлар билан давом этмоқда, шаҳар билан қишлоқ, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовут йўқолиб бормоқда, буларнинг барчаси эса турли характердаги қийинчиликларни енгиш орқали амалга оширилмоқда, бинобарин, ёзувчига муҳим ва диалектик — мураккаб ҳаётий материал бермоқда, айтиш керакки, ёзувчиларимиз уни ранг-баранг товлантириб ва эсда қолдиган қилиб турли услубий манерада, ўзларига хос овоз билан умумлаштирмоқдалар.

Озарбайжон адабиётчилари яратаётган янгиликлар худди мана шу

ранг-баранглиги ва бадий бўёғининг ўзига хослиги билан жозибадордир, улар мана шу фазилатлари билан республикамиздагина эмас, ундан ташқарида ҳам шуҳрат қозонгандир, худди мана шу сифатлари билан уларга озарбайжон китобхони ўртасидагина эмас, балки ундан ташқаридаги китобхонлар орасида ҳам қизиқиш ўсмоқда ва бундан буён ҳам ўсиб боради.

Худди мана шу ўринда биз озарбайжон ёзувчилари фаолиятининг яна бир соҳасига дуч келамиз. Бу бадий таржима соҳасидаги машаққатли меҳнат бўлиб, у бир қатор ёзувчиларга касб бўлиб қолган. Чунончи, Исҳоқ Иброҳимов, Хусайн Шарипов, Байдулла Мусаевлар шулар жумласидан бўлиб, уларнинг юксак маҳорат билан қилган таржималари китобхон фикр доирасини кенгайтиради, маънавий жиҳатдан уни бойитади.

Китоблар, таржималар, шахсий учрашувлар ҳисобига бойиш Озарбайжон тупроғида қайнаётган адабий ҳаётнинг мағзини ташкил этади, адабий ҳаёт эса, кундалик тирикликкина эмас, балки қувончли байрамдир. Булардан фақат бир нечасини айтиб ўтаман: 1975 йил кузагида ўтган Совет адабиёти кунларида бизнинг тупроғимизга баҳор сувларидай тўлиб-тошиб, адабиётнинг кўзга кўринган юзлаб усталари — барча социалистик ҳамдўстлик мамлакатларидан, Берлиндан, Улан Батордан, Гаванадан, шунингдек Франциядан, Португалиядан, Япониядан таниқли ёзувчилар келдилар. Совет коммунистларининг XXV съезди арафасида ўтказилган Озарбайжон шеърляти кунларида Москванинг энг яхши заллари ҳамда аудиторияларида бир неча кун давомида озарбайжон шеърлари янгради. Бизнинг унутилмас шоиримиз Самад Вургун туғилган куннинг 70 йиллигига бағишланган, у таваллуд қилган кичкина — Юқори Салоҳлида бошланиб, СССР Большой театри саҳнасида якунланган тантана, Озарбайжон маданиятининг Украинада бўлиб ўтган кунлари, ниҳоят, қардош Ўзбекистон адабиёти ва санъатининг Озарбайжонда бўлиб ўтган кунлари, ана шундай байрамга айланиб кетди.

Тез орада, яқин кунларда биз, озарбайжон ёзувчилари, ўзбек тупроғидаги тантаналарда иштирок этамиз.

Лекин бу тadbир фақат байрамгина бўлиб қолмай, балки иш ҳамдир, чунки бу иш-бутун адабий-бадий доирани кенгайтириб юборади ва халқнинг хотирасида қоладиган қудратли ижтимоий ва сиёсий воқеа бўлади, халқ хотираси эса абадийдир.

Турмуш серқирра бўлганидек, бу хотира хилма-хил ифодалангани ва такрор айтаман, Бокуга касбдош қардошинг келиб, ўзларининг куйчиларига нисбатан миннатдорлик юзасидан авлодлар қўйган ҳайкалларнинг кўплигини кўриб, қойил қолганлигини кўрганингда аллақандай ҳузурбахш туйғуларга тўлиб-тошасан киши.

Ўтмишни эсда сақлайдиган, ҳозирги кунга фаол таъсир ўтказадиган, келажак сари халқ билан ҳамқадам бўлиб борадиган адабиёт — бу бахтиёр адабиёт.

Совет Озарбайжони адабиёти ана шундай бахтиёр адабиётлардан биридир.

Сулаймон Рустам,

Социалистик Меҳнат Қаҳрамони.

Дейманки...

Дейманки, асоратда инграган ўлкаларда
Юраги доғлиларга юраги тоғ бўлсайдим.
Озодлик, тинчлик жанги янграган ўлкаларда
Ўқлардан илма-тешик қизил байроқ бўлсайдим.

Дейманки, бир оним ҳам бекор ўтмасин ҳечам,
Африкада йигитлар музаффар қозонгунча.
Лениннинг китобларин варақларкан ҳар кеча,
Уларнинг бошларида нурли чироғ бўлсайдим.

Мен шоирман, дўстиман сулҳпарвар инсонларнинг,
Дейманки, кечалари қўйнида уммонларнинг,
Қудратим-ла ёрароқ бағрини тўфонларнинг,
Қуролсиз кемаларга сўнмас маёқ бўлсайдим.

Умримда айирмадим дўстларимни мен ким у,
Русми, ўзбекми, туркман, арманими, гуржими.
Утамоққа халқимнинг, ватанимнинг бурчини,
Дейман, кошки янгидан боласиёқ бўлсайдим!

Дейман асрасин замон,
Ғамдан, аламдан омон,
Мангу улардан чандон
Бир эмас, миллион фараҳ узоғ-узоғ бўлсайдим.

Жарчиси бўлдим мангу хушвақт наслларимнинг
Дўстларимга равшандир маъниси йилларимнинг.
Елғиз орзуйим будир: бағрида элларимнинг
Токи қабрга қадар оҳ, юзи оқ бўлсайдим!

Озарбайжондан АЙРИЛМАС

Гўзаллик, ғунчалик, севги, вафо инсондин айрилмас,
Жўшар селлар, тошар дарё, бироқ уммондин айрилмас.

Узоқ кетса кўзимдан дилбарим кўнглим чидар, чунки,
Севишганлар билолмайлар висол ҳижрондин айрилмас.

Вафосиздан вафо унмас, вафодан йўғрилур севги,
Ва жондин айрилур ошиқ, фақат жонондин айрилмас.

Бутун дунё ўзидин, меҳваридин кўчса, айрилса,
Сулаймон Рустамин қалби Озарбайжондин айрилмас.

ВАТАНДИН ёр йўқдир

сизши ёр йўқдир

Шу тупроқдан менинг аслим-таним, айт, билмаган билсин,
Фақат шулдир, шу тупроқдир онам, айт билмаган билсин.

Шу ердан айладим парвоз, шу ердан олди тан қувват,
Шу тупроқдан менга давлат ато қилган улуг давлат.

Жамолидин кўзим, кўнглим, бир он ҳаттоки айрилмас,
Бошим узра қилич ўйнатса ҳам ғам токи айрилмас.

Кезиб кўрдим, бу дунёда гўзал, дилбар ватан кўпдир,
Менинг зайлимда ҳеч ерда ватандин яхши ёр йўқдир.

Келсин

Келмасин ёт бу гўзал гулшанга, жонон келсин,
Жон дея, жоним дея, жон уйига жон келсин.

Ватаним, халқу элим бахтига кўз тикканнинг,
Ўзга бир сўз деса ортиқ, кўзидан қон келсин.

Ҳар баҳор фасли, баҳор шоири булбулларимиз,
Бу ватан тупроғининг ҳуснига ҳайрон келсин.

Шоири даврониман, куй ва қўшиқ овчисиман,
Бу висол боғида ҳижрон на қилур, шан келсин.

Муסיқа мажлиси албатта ғазалсиз бўлмас,
Чақиринг, мажлиси оламга Сулаймон келсин.

Хотира дафтарим турар қошимда,
 Келади бир ажиб савдо бошимга,
 Жаннат Қорабоғда, йигит ёшимда
 Бир ғазал айтганим ёдимга тушди.
 Гўзал Қорабоғнинг нафис чёчаги,
 Севинчдан ортарди кўнглим куртаги.
 Унга сўйлаганим — ишқим эртаги,
 Аламлар чекканим ёдимга тушди.
 Бир кун йўли тушди мендан овлоққа,
 Қалбимни муҳаббат солди қийноққа,
 Бир дунё ғам билан ёр кетган ёққа
 Ортидан кетганим ёдимга тушди.
 Бир қуш каби учди ишқим қўлимдан,
 Муборак номи ҳеч тушмас тилимдан,
 Ошиқ булоғида унинг қўлидан —
 Сув олиб ичганим ёдимга тушди.
 Оҳ, ўпиб тўймасдим гул дудоғидан,
 Бир гўзал гул эди севги боғидан,
 Ҳар кун эшигидан алам доғида
 Довдираб ўтганим ёдимга тушди

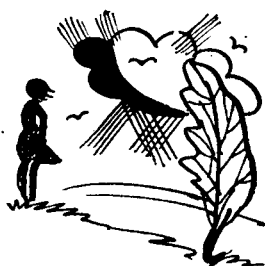

Уфқлардан қуёш балқир байроғимдек ҳар саҳар,
 Ёт элларнинг саҳари саҳаримга ўхшамас.
 Бу дунёда минг-минглаб шаҳарлар бор ва лекин
 Улар менинг ошифта шаҳаримга ўхшамас.
 Ҳамма билур, бу сир эмас, оламаро кезганман,
 Шоир она давронимга минг бир қўшиқ ёзганман,
 Сафар қилиб денгизлардан, уммонлардан ошганман,
 Ҳеч бир денгиз, ҳеч бир уммон Ҳазаримга ўхшамас.
 Севгилимни у соҳилда мен кўрмадим бу ойда,
 Демагинки сенинг аччиқ фарёдингдан не фойда,
 Ярми жоним бу жойдадир, ярим жоним у жойда,
 Ер юзида бирон кадар, кадаримга ўхшамас.
 Сулаймонман, бу дард менинг юрагимда ярадир,
 У соҳилда қон-қардошим ёмон бахти қорадир.
 Яхшики, мен ҳали соғман, қаламим кашф яратур,
 Ҳеч бир дафтар менинг сийна дафтаримга ўхшамас.

Озарбайжончадан
 Туроб ТУЛА таржималари.

Марварид Дилбозий

Ҳаётнинг
ташвишли
ҳар яхши

Эй ҳаёт,
Тиз чўкиб бош эгаман мен.
Сенинг севинчингга, ташвишларингга,
Қаҳрли, меҳрли боқишларингга,
Сенинг ҳар онингга бош эгаман мен.
Уммон чайқалмаса, бўлурми уммон,
Денгизлар чайқалмай қўйса кўл ёмон,
Севинчсиз ё дардсиз яшарми инсон.
Қўшиқнинг ҳам мунгли, қувноғи яхши,
Ҳаётнинг ташвишли ҳар они яхши.
Ҳаёт бир мусиқа, минг бир саси бор,
Гоҳ иссиқ, гоҳ совуқ нафаси ҳам бор.
Шарбатдир не берса бу ҳаёт бизга,
Не қўйса хуш кўриб тортамиз ўзга,
Қониб улғаяман бу шарбат ила,
Ташвиш ҳам, севинч ҳам, муҳаббат ила
Тиниқ туйғуларим мисоли оқ нур,
Элим юрагига тўлқиндай оқур.
Ҳаёт оташи-ла ёнадир қалбим,
Ҳаётга боғлиқдир юрагим зарби:
Ташвишим, севинчим бахтиёрлигим,
Уйларим, куйларим, бутун борлиғим,
Кўз ёшим, хандоним, сабр-бардошлигим,
Созларим оқлиги, кўнгил ёшлигим;
Мангу муҳаббатим, ишқим, ҳасратим,
Шарафим, иқболим, руҳ-кайфиятим.
Ҳаётга вобаста яшайдирман мен,
Ҳаётнинг ўзига ўхшайдирман мен.
Туби қуримасин ҳаёт — уммоннинг,
Ҳаёт — ишқи бўлсин, ҳар бир инсоннинг!

Гулчеҳра ЖУРАЕВА таржимаси.

Расул Ризо

Сўрадилар...

— Бир қадоқ тош оғир бўладими?

Ё бир қадоқ пахта?

— Бир қадоқ тош! — дедим —

Севина-севина,

Хушбахт эдим...

Квант назарияси,

Нисбат назарияси!

Бўлинган атомларнинг сирлари!

Жавобларим илмий, ёмон эмасди.

Ҳар саволга бир дафтар

тўлдираддим.

Ёза-ёза!

Қизиқсан-а, қизиқ!

Расул Ризо.

Очиқсам-йиғлардим.

Сувсирасам яна,

Бир ерим зирқираса йиғлардим.

Ненидир олмоқчи бўлсам

йиғлардим.

Онамнинг қучоғи деб

Қўшни қизнинг ўйинчоғи деб

Йиғлардим.

Ел шиддат-ла эсганда,

Қамиш бармоғим кесганда

Синглим мендан безганда

Йиғлардим.

Тутмоқчи бўлганим — капалак

учганда

Қўшнимиз итини ечганда,

Уйқум қочганда

Йиғлардим,

бахтли эдим!

Уйқусиздир дунё,

Йиғлай олмайман.

Умрни ер ўлим деган рўё,

Йиғлай олмайман.

Ракеталар шайдир Ер аро,

Йиғлай олмайман.

Қўлларимни иш абжир этди,

Дўстларимдан кўйи кетди.

Йиғлай олмайман.

Кўксимни яралашар, йиғлай

олмайман

На отам бор, на онам.

Йиғлай олмайман.

Ўзим — ёши ўтган, сўққа бош одам.

Йиғлай олмайман.

Ва ҳоказо!

Қизиқсан-а, қизиқ.

Расул Ризо!

На отамдек кучли киши бўлган,

На онамдек гўзал хотин.

Кўчамиз дарахтлари

Кўкка устун бўлгудайди.

Оғзимда овқат тотди.

Уйимиз қаршисида оққан сувдан

кенгроқ, чуқур дарё йўқ эди.

Ақлим етмас, ундан қандай ўтган

оёқ яланг товуқлар.

Узоқ сўзим —

арава ғилдирагининг айланишийдди,

Яқин сўзим —

ботинкамнинг ипи.

На икки қаватдан зиёд айвон

бор эди,

На ҳинд товуғидан даҳшатли

ҳайвон.

На уч қулоч арқон
Тагига қадар етиб — ортган
Қудуғимиздан чуқур қудуқ.

Биламан,
дунёда кучли одамлар бор,
Қўли кучли, сўзи кучли.
Биламан,
гўзал хотинлар бор.
Милос қизи Венерадан ўта гўзал.
Океанлар кўрдим,
Уззу кунлар кўксида сузиб,
Оғзимда Валокардин тотти бор.
Яқин сўзим,
Реактив самолётлар қанотида
эриб кетар.
Узоқ сўзим
планеталараро ракеталарда.
Айвонлар ҳам энди юз мартаба
юксак.

Энг даҳшатли нусха
Инсонлар орасида бешак.
Планетамизни
илма-тешиқ қилдик
қаза-қаза!
Шундай ишлар, шундай

Расул Ризо!

Тун яримдан оғган.
Столим устида
Қанча-қанча ёзилган қоғоз.
Оқшомдан бери хаёлим ила
Дардлашиб кездим,
неча инсон оламига бугун қилдим
парвоз.

Бирдан ўчди электр лампам.
Бугуннинг сўнги,
Эртанинг илк сатрларини
битири олмадим.
Қоронғилик қора хабар каби
кирди руҳимга...
...Қўлимда сиёҳи қуриган қалам.
Тирсакларим остида
столимнинг сип-силлиқ юзи.
Лампанинг қиллари кулга айланган.
Лампа тугатди умрини
Сўнги сонияга қадар ёна-ёна!
Биз қанақа якунлаймиз умримизни?
Энг яқин бир юлдузга
чиқмасданми, а?!
Қизиқсан-а, қизиқ
Расул Ризо!

Р. АБДУРАШИДОВ таржимаси.

Усмон Саривелли

Узоқ яшамоққа филнинг ҳаққи бор,
Унинг меҳнати ҳам кўпдир дунёда.
Лекин бу оламда олақарғалар
Филдан кўп яшайди, филдан зиёда.

Мангулик бўлса деб ўйлайман баъзан,
Умрлар, лаҳзалар бўлмасди барбод.
Ярата билсайдим жонзотларни ман,
Тулкига берардим бир кунлик ҳаёт.

Ҳукмдор истаса, тўплагай ҳар кун
Табақ-табақ гавҳар, чаноқ-чаноқ дур.
Табиат бир недан воз кечмаги-чун
Унга минг инсоннинг умри кор келур.

Юксак тилакларга тўлган юракка
Не-не фараҳ оздир, не кадар оздир.
Кема манзилига бориб етмакка
Бир умр инсонга нақадар оздир!

Ҳар дарднинг ўз сири, ўз чораси бор,
Ҳар бир хасталикка малҳам бир гиёҳ.
Даҳолар, фикр этинг сиз такрор-такрор,
Бўлсин кунларимиз, умримиз узоқ.

Донолар, такрорланг яна ва яна:
Улуғдир неъмат, сўзи бу ернинг!
Бунга шак келтирсам, дўстларим, менга
Бир олақарғанинг умрини беринг!

Чорасиз қолсам мен, парво қилманг сиз,
Кичик бир умидим дилимга малҳам:
Тутмаса қўлимдан сизнинг қўлингиз,
Ўз шеърим қўлимдан тутадир маҳкам!

Т. ҚАҲҲОР таржимаси.

Пўлат Озар ўғли

Самарқандда
Бир қизни кўрдим...

Самарқандда бир қиз кўрдим,
исми Марҳамат,
Юриши ҳам, туриши ҳам
ишвали, нозли.

Дедим унга: — Ҳофиз сени
кўрса бу фурсат,
Самарқандни доно холга
бағишламасди.

Кўзларингнинг оташидан
учганда ёлқин,
Еноғингнинг шабнамида
сўнарди ўти.
Сочларингнинг хуш бўйига
бўлиб у тутқун,
Майхонасиз, паймонасиз
сармаст бўларди.

Марҳаматнинг марҳамат-ла
кулди кўзлари,
Деди: — Меҳмон, тузсиз сўзга
кўнгил тўлами?!
Асримизда шоирларнинг
юз мингдан бири
Муҳаббатда, саховатда
Ҳофиз бўлади!

ОТАЁР таржимаси.

Наби Ҳазрий

«Тоғлар тоғимдир менинг» достонидан

Юрак не кўрмади... оҳ-ҳо, дунёда,
Оилам нонсизу сувсиз ўлибдир.
Дунёда, ҳар хаси баҳо дунёда —
Инсон ўзи шунча беқурб бўлибдир.

Оқ куну висолдай кездим сарсари,
Қалбимни айтдим мен сўз-ла, амал-ла,
Юртимиз тупроғи бургут сингари
Кўкка учажакдир Байналминал-ла.

Дегандим уйқудан уйғонсин ватан.
(Ётмаса-да мудраб гоҳ бош эгибдир).
Халқимга ёндашсам юрагим-ла мен,
Баъзан курагимга тошлар тегибдир.

Бири «кофир» деди, бириси «бобий»¹,
Баъзан айри боқиб тентақонлилар.

¹ Бобий — XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошида Эрон ва Озарбайжонда ўзларини халқ орасида Ҳазрати Алининг авлодлари дея эълон қилиб, ислом динига ва айниқса оялавий турмушга одобсиз, анархистик «янгиликлар» киритишга уринган ажабтовур навнуса «бобий» мазҳабининг қавми ҳам шу ном билан аталади (таржимон изоҳи).

Дедим мен кетгунча тизимнинг тоби:
«Валлоҳ, мусулмонман, ҳой ширвонлилар!»

Яна сукут олди лол ётоғини.
Боқди... соқолига берди-ю тумор¹.
Ва тугмай қолдирди бош бармоғини —
Улимга пўписа қилгандай бемор.

— Яна китобталаб келди бу саҳар,
Дедики, кўрганман, сенда «Хамса» бор.
Сот уни, яхшироқ қиймат берарлар,
Беш кун уй-эшигинг бўлур неъматвор.

Тингладим, қалбимда тошди бир денгиз,
Тингладим, бошимда айланди олам.
Дедимки, ўламан сувсиз ва нонсиз,
Аммо Низомийсиз қололмам, болам.

Уки қонимдадир, маним қонимда
Насибам, қўй, очлик, ғам-ғусса бўлсин.
Дунёдан кечуркан, менинг ёнимда
Кимса бўлмаса ҳам, қўй, «Хамса» бўлсин.

Жиққа ёшга тўлди Саҳҳатнинг кўзи.
Деди: зўр Собирийдир юртинг диллари.
Эй сабр отаси, сабрнинг ўзи,
Сабрга чақирардинг тинмай элларни.

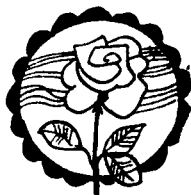
Саҳҳат, торт тойба-той, оч панжарани,
Ютай нафасини туғма тоғларнинг.
Қўй, босай бағрима тоғу дарани,
Эшитай сасини муз булоқларнинг.

Боқ, мана... кўп соғ бўл, тингла, сас келур,
Тоғлар саломини йўллайди балки.
У надир?.. Дамба-дам нағма юксалур,
Хоқоний Малҳам назми гуллайди, балки.

У кимдир куйлаган, эшитяпсанми?
Дейди, орзум на ой ва на қуёшдир.
Энг кекса тоғларнинг кексасиман мен,
Шунинг-чун номим ҳам Дадагунашдир.

Г. ИСМОИЛОВ таржимаси.

¹ Соқолига тумор бермоқ — саловат айтиб сўқол силлаш, деган гап.

Наврўз Ганжали

Битарафа

Туққаним — шу тупроқ! Шу бўлур садо:
Мисоли тупроққа ёзилган шеърман.
Гарчи беш кунликдир умрим дунёда,
Ва лекин волидам ғамини ерман.

Инсон учун

Қор ёғар инсон учун,
Сув оқар инсон учун.
Гул очар, ўсар ниҳол,
Кун чиқар инсон учун.
Қордан, Гулдан, Қуёшдан —
Сен гўзал-у, мен ёшман!..

Нефтчи қизга

Қонларни очмоққа моҳирсан жуда,
Топқир ва гўзал деб билурлар сани.
Лек нечун кўрмайсан дарё кўнглимда
Тошқин муҳаббатнинг хазинасини?

М. ЁҚУБОВА таржимаси.

Мадина Гулгун

ОЗАРБАЙЖОН

Куёш порлаб юз-кўзларда кулганда,
Қушлар сайраб кўкда парвоз қилганда,
Мен кўз очиб бу дунёга келганда,
Бахт тўлқини юрагимга тўлибдир,
Илк бешигим Озарбайжон бўлибдир.

Сакраб-сакраб жайронлардан ўздим мен,
Шоҳи кийиб шодонлигим сездим мен,
Қўлларимдан онам туғиб, кездим мен,
Севинчимиз тошқин уммон бўлибдир,
Илк бешигим Озарбайжон бўлибдир.

Чаман очдинг, қучоғимга кел, дединг,
Сеники бу — эрка елдай ел, дединг,
Юрагимнинг ганжинасин бил, дединг,
Кўнглим сўзга тўла жаҳон бўлибдир,
Илк бешигим Озарбайжон бўлибдир.

Манзилимни олис олиб боқаман,
Уй уфқида енгил қанот қоқаман,
Наво бўлиб юракларга оқаман,
Эл севгиси жонимга жон бўлибдир,
Илк бешигим Озарбайжон бўлибдир.

Севинчларим кўзларимда ифода,
Истақларим сира қолмас ҳавода,
Меҳнат билан роҳатларим бир шода,
Орзуларим очган замон бўлибдир,
Илк бешигим Озарбайжон бўлибдир.

Тиниқликни булутлардан оламан,
Буй ростлашни бутоқлардан оламан,
Алп яғринни мен тоғлардан оламан,
Ҳар тош, қоя жонга дармон бўлибдир,
Илк бешигим Озарбайжон бўлибдир.

Бахтимизга шафақли бир тонг отди,
 Биз ҳаётни, ҳаёт бизни уйғотди,
 Заҳматларнинг роҳатини биз тотдик,
 Олам ҳайрон давру даврон бўлибдир,
 Илк бешигим Озарбайжон бўлибдир.

Соадатим ёғду тўшар йўлларга,
 Қувват ила қудрат келур қўлларга,
 Мамлакатим тилак берур дилларга,
 Табиат ҳам қойил макон бўлибдир,
 Илк бешигим Озарбайжон бўлибдир.

Лайлолигим қувват бермиш жонимга,
 Чирой учун раҳмат онажонимга,
 Гўзалликнинг диёри бу дунёмга,
 Туғма тупроқ бир меҳрибон бўлибдир,
 Илк бешигим Озарбайжон бўлибдир.

Бунда қушлар нағмасида пок ишқ бор,
 Бунда тошлар сукутида қўшиқ бор,
 Не тақдирки, кўнглим этиб умидвор,
 Қўшиқларим элга дoston бўлибдир,
 Илк бешигим Озарбайжон бўлибдир.

Г. ЖУРАЕВА таржимаси.

Алиоға Курчайли

Қарғалар қор узра қора хол гўё,
 Арчалар ям-яшил оловга ўхшар.
 Челларнинг ўртаси шол рўмол гўё,
 Тепалар сузилган паловга ўхшар.

Нохуш хастахона деразасидан
 Интизор кўзларим толиб қарайман.
 Россия қишининг манзарасидан
 Руҳимга собит бир таскин сўрайман.

Бир савол учади дудоқларимдан:
 «Қани Апшероннинг яшил баҳори?»
 ...Яланғоч дарахтнинг булоқларидан
 Момикдай тўкилар қор учқунлари.

Қуёш иситмайди бунда одамни,
 Эришиб сузади булутлар бари:
 «Қани чир олчанинг, оппоқ бодомнинг
 Қўклам қор ёғдирган оқ чечаклари?»

Атрофда қиш кезар,
 На гул, на чаман!
 Гоҳ шамол телбадек тўзғитар қорни...
 Мен жуда соғиндим Боқуни бугун,
 Мен жуда соғиндим сени, баҳорни.

А. ПУЛКАНОВ таржимаси.

Сухроб Тоҳир

Юрак

Бир бора «севмайман» деган эди-ку,
 Бас, нечун бир бора саҳв этдинг, юрак.
 Бу хато қизариб кун ботар чоғи
 Мени кўзгу каби маҳв этди, юрак.

Нақадар оғирдир бу ишқ-муҳаббат,
 Ҳар ёнга чопарсан, эй, эгарсиз от,
 Мени китоб каби букиб икки қат
 Саҳифа-саҳифа сайратди юрак.

Топ уни, топ уни меҳрибон фолбин,
 Недир тоғ санами яширган олтин,
 У бир қўшиқ бўлди, куйчи бўлдим мен,
 Ишқида ўртаниб қон ютди юрак.

Мен бир темир эдим сабру тўзимда,
Йиғлатди, ёш оқди, ҳайҳот, кўзимдан,
Ўт берди, айирди мени эсимдан
Ўзини чархлатди, қайратди юрак.

Насихат қилгандим — сўзимни кесди,
Бу менга биринчи, охири дарсдир,
Бас, тўйдим, дунёда яшамоқ басдир,
Бошимга дунёни қулатди юрак.

Ёнди ўзи ёнган дунё ҳолимга,
Мунгли, синиқ куйлар тўлди дилимга,
Булут кўзларини сиқди йўлимга —
Менга йиғламоқни ўргатди юрак.

Буткул ҳаром этди майни, мазани,
Ҳар лаҳза, ҳар дамда эслатди сани,
Доим ҳузурингда ёндириб мани,
Ўзгалар қошида терлатди юрак.

У толе йўлини севгида кўрди,
Оқди кўзларимга Фузулий дарди,
Муҳаббат аршига мени кўтарди,
Дунёни дунёдай куйлатди юрак.

С. РАҲМОН таржимаси.

Жобир Наврўз

МУҲАББАТ гимни

«Инсон гимнлари» достонидан парча

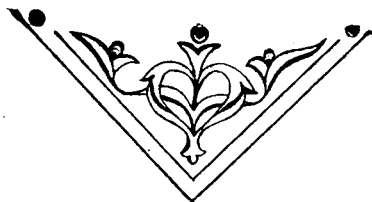
Бу бомбалар, ракеталар
даврида мен
Руҳим билан, қалбим билан,
шеърим билан,

Энг биринчи муҳаббатга
бош эгаман.
Илк муҳаббат гимнин
айтмоқ истайман...

Бу оламнинг алифбоси —
 муҳаббатдир,
 Энг илк ёзув — энг илк наво
 муҳаббатдир.
 Илк гўдак ҳам, энг илк даҳо —
 муҳаббатдир,
 Ер юзида илк обида —
 муҳаббатдир.
 Ҳар гўзаллик муҳаббатдан
 яралгандир...
 Инсон зотин бу ҳаётга келишидан
 мужда берган
 Энг биринчи қалдирғочдир,
 энг охирги нишонадир...
 Муҳаббатсиз бу коинот
 вайронадир...
 Мудом дерлар: бизнинг
 аср ромеолар, жульетталар
 асри эмас,
 Бизнинг насл Лайли-Мажнун
 насли эмас.
 Мудом дерлар: фан-техника
 инқилоби давридамиз,
 Кибернетик машиналар
 сеҳридамиз.
 Социологу психологлар
 бир-бирига дуч келмишлар.
 Инфарктлар, раklarнинг
 турларидан гап очмишлар.
 Турли-туман мурдаларнинг
 гавдасини ўрганурлар,
 Юз йил умр сурганларнинг
 тажрибасин ўрганурлар.
 Минг-минг дори кашф этилган
 асаб учун, юрак учун,
 Уз-ўзини музлатган бор —
 келгусида бу ҳаётга
 қайтмоқ учун.
 Бу ниятда миллиардерлар
 сина-сина таланмишдир.

Ер юзининг аҳолисин санамоққа
 кўп ҳисоблаш марказлари
 яралмишдир.
 Уйлаяпман: бу ортиқча,
 бу бефойда тушунчадир.
 Севишганлар қанча бўлса,
 ер юзида инсонлар ҳам
 ҳа, шунчадир!
 Эҳ, ҳисоблаш марказлари,
 Сиз уларни ҳисоблангиз,
 Муҳаббатнинг оташида
 ёнганларни ҳисоблангиз!
 Сиз уларнинг номларини
 эълон қилинг,
 Сиз уларнинг миқдорини
 эълон қилинг.
 Уйламасдан пуллар билан
 ўзларини музлатганлар,
 Муз уйқуга кўмилганлар
 тирилажак!
 Ҳа, тирилар,
 кўзларини севги билан
 юмганлари
 тирилажак!
 Севгиси бор — давр одами,
 инсон ўша,
 Менинг учун маслак ўша,
 виждон ўша.
 Кимки севса, ўша билан
 дўст-сирдошман,
 Кимки севса, ўша билан
 маслакдошман.
 Севишганлар даврасида борман —
 ёнаман,
 Мен биринчи муҳаббатга
 инонаман,
 Мен илк бора севганларга
 инонаман!

Н. НАРЗУЛЛАЕВ таржимаси.

Фикрат Хожа

Мени йўқлаб тунда...

Кечадир — дунёнинг энг оғир йўли,
Дунёнинг энг буюк севинчи — саҳар.
Азобларнинг сўнгги нуқтаси — ўлим,
Қолган жами дардлар бари тузалар!

Энг кекса одам ҳам кечаси — бола,
Ёлғизлар ўлим-ла олишар ҳар он.
Тун ҳам зулумотга фарқ бўлар гўё,
Ёлғизлар дунёни тарк этган замон.

Ёлғизлар азалдан камсуқум бўлган,
Мен ҳам ёлғизларнинг бири оламда.
Сиз мени асрангиз фақат кечадан,
Сизни асрай кундуз қорачиғимда.

Мени йўқлаб тунда қилинг қўнғироқ,
Севинчдан, аламдан майли ётолмай.
Ҳушёр қилиб мени уйғотинг шу чоқ,
Токи мангу ухлаб, ғафлатда қолмай!

И. ОТАМУРОДОВ таржимаси.

Тавфиқ Байрам

Денгиз

БА

Кун чиқар, нур сочиб ёнар уфқлар,
Денгиз исинади унинг тафтида.
Қизил балиқ каби қизил шафақлар.
Сузар тўлқинларнинг кўк қанотида.
Ҳавасдан ловуллар бола юзлари,
Ҳаёлин тортади қизил шафақлар.
Бир ажиб манзара — эртақ сингари,
Тўлқин эмаклайди, бола эмаклар.
Хурморанг сочларин тўзғитар шамол,
Бир орзу бахш этиб болага шўх-шан.
Шундоқ кўл чўзса-ю, эгилиб алҳол,
Қизил шафақларни олса денгиздан...
Денгиз йўлбарс каби сапчийди ёмон,
Хезланиб боради унинг пойига.
Бирдан мўъжиза рўй бергандек шу он,
Қўйдек ювош тортиб қайтар жойига.
Яна кўк денгизда оқар балиқлар,
Бола интилади ҳадеб беҳуда.
Ҳовучда турмасдан қийнар балиқлар,
Сирғалиб тушар-да сингади сувга.
На қўрқув, на ҳадик... шодланар ҳаргиз.
Завқ ва шиддат турар яккама-якка.
Қимларни ваҳмга солган бу денгиз,
Уйинчоқ туюлар энди гўдакка.

Ш. ҚУРБОНОВ таржимаси.

Мирза Иброҳимов

ҲИКОЯ

Фалокат Табризнинг устига бирдан тушди. Уфқлардан ошиб келган қора булутлар бутун кўк юзини қоплаган каби Табризнинг устига ўлим ўз қанотларини ёйди. У юракларни ваҳимага тўлдириб, қалбларга сўнгсиз изтироблар солди. Мингларча кишиларнинг уйларини мотам, кўз ёши, нола ва умидсизлик пардаси билан беркитди. Идрок ва виждон соҳибларини йўқотиб, кўчаларни қаттол золимларга тўлдирган ҳам шу фалокат эди.

Бир неча кун аввал қизғин ҳаёт қайнаган, тез орада катта ва маданий бир пойтахт бўлиш умидида яшаган шаҳарнинг кўчалари инсон мурдаларига тўлиб-тошган эди. У ер-бу ерда, ариқларнинг ичида, дарахт остиларида боши кесилган, қорнидан сўйилган, оёқсиз, қўлсиз жасадлар кўзга ташланади. Улар ичида ёш фидойиларнинг, гуноҳи номаълум оппоқ сочли қарияларнинг, чақалоқлар ва яланғоч хотинларнинг жасадлари учрарди. Бу манзара ичида юрган кишининг изтироб ва даҳшати ҳудуд қилиб, юрагида бу жаҳаннамдан чиқиб қочмоқ, чексиз саҳроларга бош олиб кетмоқ орзуси уйғонарди. Кечанинг қоронғилигида, дарахтларнинг қорасини мўлжаллаб-мўлжаллаб гоҳ у, гоҳ бу жасадни кўздан кечириб эҳтиётлиқ билан бораётган одамнинг қалбида ҳам шундай бир ҳис ҳоким эди. Жаҳаннам тўс-тўполонидан мияси қарахт, боши оғрирди. У югуриб-югуриб оёғида мадори қолмагунча бу ерлардан қочишни истардику, лекин иложи йўқ эди. Улимдан ҳам қудратли бир ҳис уни ушлаб шаҳар кўчаларида тентиратарди. У йўлида бораркан учраётган баъзи жасадларни танирди. Улар Озарбайжон демократик фирқасининг кўзга кўринган ва фаол аъзолари эдилар. Уларнинг ичида машҳур бўлмаган, оддий зиёли ва ишчилар ҳам бор эди. Жасадларнинг баъзилари боши ариқда бўлса, оёқ ва баданларининг ярмиси асфальтнинг устида ётарди. Бу бечораларнинг кўпи икки кунча аввал буюк бир ҳавасла бу асфальтни ташиган, чанг-тўзонли ва қақир-чуқур кўчаларни ойнадек ярқиратганди. Энди эса асфальт кўчалар уларнинг бегуноҳ қонларига булғанганди.

Қаҳрамон бу каби оғир ҳислар ичра кўчаларни кезар, ҳали ҳам қуршовда бўлган, демократларнинг мудофаа этилаётган ижтимоий бинолари ва хусусий уйлари ёнидан эҳтиёт-ла ўтарди. Шаҳарда отишма овозлари босилмаганди. Атроф-теваракдан хотин ва бола-чақаларнинг нолалари катталарнинг ғазаб билан сўкинишларига қоришарди. Ниҳоят, у, тош магазинли, тор кўчаларнинг бирида девор тагидаги чуқурдан юракни эзувчи бир инграшни эшитиб тўхтади. Деворнинг тагига писиб қўлоқ сола бошлади. Бу — жони узилмай-узилмай деб турган бир ярадорнинг инграши эди. Кимсасиз бу кўчада уйларнинг ҳам эшик ва деразалари тақа-тақ тамбаланган эди.

Қахрамон у ёқ бу ёғига бир-бир қараб, овоз чиқаётган жойга юрди. Эгилиб чуқурдаги одамни тортиб олмақчи эди, бўлмади. Чунки, ўра анча чуқур эди. Отилиб пастга тушди. Яна ёлборувчи нидо эшитилди. Қахрамон ярадор одамни азот кўтариб ўранинг четига қўйди. Сакраб ўзи ҳам чиқди-да, чўнтак фонарини чиқариб ярадорнинг юзига тутди. Ярадорнинг юзини кўриб даҳшатга тушди. Юраги ҳаяжондан гулллаб кетди.

— Раҳим, дўстим!— деганча ярадорни кўксига босди.

Ярадор сўнги нафас-ла:

— Қахрамон!.. Шукурки сен тирик экансан!..— деди ва бошини унинг кўрагига қўйди. Қахрамон зудлик билан ярадорни елкасига олиб, кетмоқчи бўлди. Ярадор, сўнгсиз бир севинч-ла:

— Узингни қийнама, ўртоқ,— деди.— Келганинг ўзи етарли. Бир-икки дақиқа кутиб тур, ўламан, кейин кет. Бошинг омон бўлсин. Бир оз кут, тиззангда жон берай, сўнгра кет...

— Бас, сени ким бу аҳволга солди! Ким сотди сизларни!

Ярадор нафаси чиқар-чиқмаган бир овозда:

— Амир Жаҳоний,— деди.— Бизнинг жойларимизни у библи олибди. Дўстларимизнинг ўлгани ўлди, қўлга тушгани тушди. Сен қочиб қутулгин. Озарбайжонга керак бўласан ҳали, дўстим, бу фожиаларнинг интиқомини кўриш учун керак бўласан...

Амир Жаҳонийнинг отини эшитган пайтда, Қахрамон «Ох, лаънати», дея ҳайқирди... Неча кундан бери Техрон босқинчи қўшинларининг олдига тушиб демократларни ва уларга хайрихоҳларни сотган, уйларини бирма-бир талатган, хотин ва бола-чаларининг бошига не-не кўргиликларни солган сиймо кўз олдида жонланди. Қахрамон:

— Мен ҳеч қаяққа кетмайман. Сизлар учун қасос оламан!— деб Раҳимга эгилганда унинг жони узилганини сезд. Кейинги кунларда шоҳиди бўлган жиноятлар ва вужудини эгаллаган даҳшатли интиқом фикри юрагини тошга айлантириб, кўз ёшларини қуритгандек эди. Оқшомдан бери кўчада сарсари кездирган дўстлик ҳисси Раҳимнинг жасадини қолдириб кетишга йўл қўймади. Жасадни пальтосига ўраб, орқалаб олди. Яна соялардан сояларга, қоронғиликдан қоронғиликка ўтиб, ҳар бир кўринган қорадан қоча-қоча Гулистон боғининг ёнида яшовчи таниши Ҳожи Ҳасаннинг ҳовлисига олиб борди. Қоронғида жасадни бодом дарахтининг тагига кўлимб бўлишгач, Қахрамоннинг кетишга ҳозирланаётганлигини кўриб Ҳожи Ҳасан унинг йўлини тўсди:

— Қўймаман!.. Улдиршади сени! Қон бугун. Қаяққа борасан шу пайтда!

У Ҳожи Ҳасанга ташаккур айтиб:

— Сусангул хонимникка,— деди.

Ҳожи Ҳасан бутун Табризда машҳур бўлган бу номни эшитиб, таажуб-ла Қахрамонга боқди ва ҳайратланганча эшини очаркан деди:

— Майли, хуш кўрдик!

— Кечангиз хайрли бўлсин.

У бир кўланка каби кўздан йўқолиб Шешкилонга, Сусан хоним уйи тарафга йўлланди.

* * *

Хоним Сусан умрининг энг гўзал, энг тароватли даврини яшарди. У йигирма тўртдан охиб, йигирма беш ёшга қадам қўйганди. Бу ёшда ҳар бир хотиннинг турмуш ҳақида — тарбияси, муҳити ва мавқеига мувофиқ ўз тасавури ва ақидаси бўлади. Бу тасаввур ва ақидага кўра ўз турмушини ташкил этади. Бу ёшда унинг дунёқараши каби бутун ҳаракат ва хулқ-атворида ҳам муайян бир муқимлик кўзга ташланади, улар муайян бир шаклга тушган бўлади. Қизлик даврининг тез ўзгарувчан содда ва романтик тасаввурлари ҳаётини ва амалий чизгилар касб этади. Айни замонда табиат бу ёшда бутун қизгинлиги ила ўзини намойиш эта бошлайди. Жисмоний қувват, бадан аъзоларининг тўла етишганлиги каби, уларни етакловчи эҳтирос ҳам пухталашади, кўрган тарбияси моҳиятининг, ҳаёт тарзининг ҳосили ўлароқ, ўларига янги шакллар топади. Хоним Сусанинг кечган ҳаёт йўли, унинг табиатида бўлган бой ҳиссиётнинг яланғоч эҳтирослар шаклида юзага чиқишига сабаб бўлганди. Унинг ҳаёти сўнги даражада инкишоф этилган эҳтирослардан иборат эди десак, янада тўғри бўларди... Унинг тасаввур ва қарашлари ҳам, тушунча ва тафаккури ҳам бу эҳтиросларнинг қонунларига тобе эди, уларнинг тескари, лекин қудратли ҳукми билан ифода этиларди. Сусан хоним каби хотинлар бу ёшда ҳаётларининг энг бахтли даврини яшай бошлайдилар. Бу ёшда улар ҳаётнинг жами лаззатларини тотмоқ, унинг энг ширали жойларини сўрмоқ истаги билан ёнган вужудларини эҳтиросларга қурбон қилишга тайёр бўладилар. Бу ширин даврининг узоққа чўзилиши ёки қисқалиги аёлининг жисмоний ва руҳий олами, гўзаллиги ва таровати умрининг узун ё қисқалигига боғлиқ. Аёллардан баъзиси ўттиз беш ёшларидаёқ тамоман инқиروزга юз тутса, баъзиси эса хийла узоқ муддат ўз эҳтиросларини ва уларнинг жозибадор этувчи гўзал зоҳирий суратларини сақлаб яшай биладилар. Сусан хоним гўзаллик ва эҳтирослари сўлиб, бутун жазманларидан ажраб тубанликда умр кечираётган ҳамкасбларини

тез-тез учратиб турар ва келажақда тушиши мумкин бўлган оқибатни ўйлаб, ўзининг неъматларидан тежаб-тергаб фойдалана бошлаганди. У, сотишга мажбур бўлган баданига, ҳамма матохини тамомила ёйиб, майда чақа билан ҳам кифояланувчи аттор каби эмас, аксинча, ҳар бир сўмнинг, ҳар бир молнинг мавқе ва бозорини билган тадбирли бир савдогар каби иш тутарди. Шунинг учун Сусан хонимнинг эшиги Табризнинг баъзи кўчалардаги эшиклар сингари ҳар дом ва ҳар бир ўткинчига очилавермас. Ҳатто, баъзан ҳафталаб ҳам жасорат этиб бирон одам Сусан хонимнинг эшигини қоқа олмасди. Шаҳарнинг таниқли ва ҳурматли оилаларидан бўлган кишилар, катта мансаб эгалари хоним Сусаннинг хизматиغا етишмакни ўзларига шараф деб билар, ва ери келганда бу билан фахрланиб юрардилар. Хоним Сусан эса зобитлар билан дўст тутиниши ҳаддан зиёд яхши кўрарди, уларнинг феъл-атворини яхши ўрганганди. Кўзлари тўйга, атрофдаги ҳар бир нарса уларнинг нафратини қўзғатишини кўрганди. Шунга кўра, у кўнглига энг кўп ёққан, энг келишган ва саховатли зобитларни ҳам қай пайтда секин кавушини тўғрилаш кераклигини ҳассос бир сезги ила билиб оларди. Ҳар бир одам билан ораларидаги дўстликнинг совиб, ўзига нисбатан лоқайд ва эътиборсиз бир алоқага айланадиган пайтгача олиб бормасди. Ҳар бир кишининг юрагида озгина бўлсада ҳасрат ва ҳавас қолдириб мулоқотга чек қўярди... Унинг уйи ҳаммаша фақат эҳтиросли ва оташ юракли маъшукларнинг маскани эди. Кейинги пайтларда эса Сусаннинг бу каби маъшуклари орасида сартиб Амир Жаҳоний ҳам бор эди... Туядек узун, бўрсиқдек хўппа семиз бўлган бу одамнинг ибليسона бир тескари табиати бор эди. У зоҳиран мутакаббур ва мағрур, ботинан олчоқ ва разил эди. Узидан катта ва кучлиларнинг олдида белини эгиб, тўшини ичкарига тортар, жўжадек кичкина бўлишга интиларди. Узидан заифларнинг ёнида эса ўзи асли шишқик кўксини бадтар олдига чиқарар, бошини ҳинди товуққа ўхшаб яна ҳам юқори олар, азаматроқ ва тамкинроқ кўринишини истарди... Бўйи ва жисми кичик, лекин мансаби катта бўлган одам билан учрашганда у ўзини жуда ҳам ёмон сезарди. Бу каби жуссвдор ва йирик гавдали бўлганига ўзига лаънатлар ёғдирарди. Ана шу разил ва жирканч табиати унинг доимо олазарақ, ҳеч бир замон бир нуқтада турмаган кўзларида акс этганди. Уларда инсон табиатига хос бўлган садоқат ва юксак муҳаббатдан, мунислик ва илиқликдан аломат ҳам кўринмасди. Мисоли илон пўстидек ялтираб, ҳар боққан кишининг қалбига совуқ бир нина каби санчиларди, улар.

Декабрь ойининг ўн бешинчи куни эди. Техрон армиясининг Табризга кириб келганига икки кун бўлганди. Амир Жаҳоний куни бўйи кўчаларда изғиб, ўнлаб демократларнинг уйларини хонавайрон қилгандан сўнг, кечани ўтказиш учун Техрон қўшинлари билан келган дўсти сарҳанг¹ Сафойини етаклаб Сусан хонимникига меҳмонга келганди.

Аввалига Сусан хоним уларни кичик залда қабул этиб, чой ва оёқ устида ичилган коньякдан сўнг шамлар ёқтириб катта залга олиб ўтди. Дабдабали ва тантанали безатилган бу залдаги столнинг устида ҳар турли ноз-неъматни топса бўларди. Сусан хоним чолғучилар билан бирга шаҳардаги энг машҳур хонанда қизни ҳам қақиртирганди. Сарҳанг Сафойининг кўнгли хушлиги учун эса Европаи хоним даъват этилганди. Бу хоним Сусандан тўрт ёш катта бўлса ҳам, нозик ва чиройли гавдаси уни ёшроқ кўрсатар ва кичкина бўйли, қоп-қора Сафойининг ёнида янада малоҳатлироқ кўринарди. Сусан хоним Сафойини Европаи билан ёлма-ён жойлаштириб, ўзи қарама-қарши тарафга Амир Жаҳонийнинг ёнига ўтирди. У, тез-тез ичган сари оғзига келганини қайтармай гапираётган Сафойининг на ҳаёсиз сўзларига, на унинг эҳтиросли кўз ташлашларига аҳамият бермасди. Тўғриси, у буни қасддан қиларди. Чунки, Амир Жаҳонийнинг уни бошқа эркаклардан қизганиб кўрсатган саҳналарини яхши хотирларди. Бундай пайтларда Амир Жаҳоний уни ўлдиражагини, маъшукларини қириб ташлаяжагини, гоҳ дўқ билан, гоҳ оёқлари остига йиқилиб, йиғлаб айтарди. Шунинг учун ҳам Сусан хоним орада жанжал чиқшининг эҳтиётини олиб ва ўз қадрини сақламоққа ҳаракат қиларкан Сафойининг навозишларини жавобсиз қолдирарди.

Шароб ичилгандан сўнг эҳтирос ва шаҳват тўғрисидаги минг турли сўзлар қаҳ-қаҳа аралаш осмонга кўтариларди. Бундай ўтиришларга ўрганиб кетган чолғучилар ва хонанда қиз индамай ўз ишларини қилардилар. Улар руҳсиз оҳангда, баъзан эса мудраб-мудраб соз чалиб ашула айтишарди. Хонанда қиз сўнги қўшиқларини юрагидан туймасдан айтар, қилиқларида, нозларида сунъийлик сезиларди:

Ошиқман гўзаллар баҳорина,
Ишқдан ёнганлар юзларина.
Ол юзингдан у зулфларинг
Боқай сенинг жамолина.
Кел, эй севикли ёр,

Йўқдур юракда қарор.
Қўй, бир дам боқай гул жамолина,
Ишқингла эй гўзал ёнаман.
Айрилиқ ўтида ёнаман,
Тоқатим қолмади ёр фироқина,

¹ Сарҳанг — полковник.

Тўкин дастурхон атрофида ўтирганларнинг кайфлари етарли даражада ошиб, бутун борлигини эҳтирос ва шаҳват эгаллаганди. Сафойи қўллари билан Авропаи хонимнинг сочларини ўйнаб, бўса учун яралган дудоқларидан ўпарди. Сусан хоним эса ўз ақидаларига содиқ қолганича Амир Жаҳонийнинг истакларини янада алаңлатарди. Ана шундай, Амир Жаҳоний тамом ўзини йўқотган дақиқалардан бирида хизматкор қиз ичкари кириб, назокатла Сусан хонимни нариги хонага бир нафасга чақирди.

Сусан хоним нариги хонага киргани замон ҳайратланиб кўзларига ишонмай қолди. Кайф-сафо мажлисида дудоқларига кўнган табассум сўнаркан, жиддий бир ифодада жуфтланди:

— Ё, тавба! Оғойи Қаҳрамон! Бизнинг уйимизда!.. Тушимми ўнгимми! Ростдан ҳам сизмисиз, уйимизга ташриф буюрган!

Кўрган фожиалари ва оғир ҳаёллари остида қимирломай турган Қаҳрамон, зийнат ва безакларга кўмилган, анвойи атир ҳидлари таратиб турган Сусаннинг кўзларига боқди:

— Ҳайрон бўлманг, Сусан хоним!— деди.— Ёниқизда турган одам, ростдан ҳам менман...

Ўзини анча тугиб олган Сусан хоним кўзларини сузиб кулимсиради:

— Хо-ҳо, оғойи демократлар, тутган ишингиз ҳароб бўлди! Сизнинг кўни-нигизга тушган одамнинг эсига бунақа жойларга ташриф буюриш келмаслиги лозим. Аммо мен буюк мамнуниятла кечани сиз билан ўтказардим. Таассуфки, меҳмоним бор. Ҳа, майли. Энди-ки, келишга келибсиз, сизни кеткизмайман. Мана шу ерда ўтириб турасиз. Меҳмонларни бошдан соқит қилай, ёниқизга қайтаман... Болалиқдан бери ҳурмат қилган одамим... Оҳ, у кўнларни хотирламоқ менга нақадар роҳат!.. Жуда яхши қилибсиз келиб! Бутун кеча сизнинг иштиёбингизда бўлиш учун ҳаммани қуваман...

— Нималар деяпсиз, Сусан хоним! Менинг бошқа мақсадим бор. Мен ундай чиркин иш учун бу ерга келмаганман.

— Оҳ, сиз ҳали ҳам кибор ва мағрурсиз!.. Айтингчи, ҳайи ҳам менга нафрат кўзи билан қарайсизми? Еки, сизда инсоф деган нарсадан йўқми!

— Мен сизга ҳеч қачон нафрат кўзи билан қарамаганман. Лекин ҳаммиша таассуф қилиб келганман. Сизга раҳмим келади, юрагим ачийди. Чунки аёл тақдири учун бу санъатдан ҳам буюкроқ бир таҳқир бўлмайди. Аммо, на илож... Сизни пастга урган, ўз вужудингизни сотишга мажбур этган муҳитни яхши биламан. Бироқ ҳозир, хоним, мен сиз билан жиддий бир масалада гаплашмоқчиман.

Бу пайтда залда ўтирганлар «Сусан, Сусан», дея уни қақира бошладилар. Бу овозлар орасида қаҳқаҳалар эшитиларди. Қаҳрамон масаланинг бу томонини ўйлаб диванга суяниб ўтириб қолди. Сусан унинг қўлидан тутди:

— Бу ерда сени кўриб қоладилар. Тур ётоқхонамга ўтайлик,— деб уни кичик бир даҳлиздан олиб ўтиб, залнинг орқа томонидаги пол ва деворлар Кашан гиламлари билан безатилган, икки чорпоёси ва юмшоқ курсиси бўлган хонага киритди.

— Шу ерда ўтириб тур. Уйқинг келса, бемалол ечиниб ётавер. Бу кеча бу ерга ҳеч ким кирмайди. Уйқинг келмаса, зериксанг, мана бу гиламчани бундай кўтариб мана бу кўзгудан зални томоша қил. Сен ҳаммани кўрасан, сени эса ҳеч ким кўрмайди... Бу эрмак ҳам ҳўшинга ёқмаса, мана Ҳайём, мана Соиб Табризий — истаганингни ўқишинг мумкин. Мен тез қайтишга ҳаракат қиламан. Сенинг жиддий гапларингга қулоқ соламан. У, мисоли раққосадек бир инжулик билан қайрилиб, кўзларини сузаркан, хонадан чиқди. Қаҳрамон рангининг ҳар бир жилосида буюк бир санъатнинг нафаси уриб турган гиламларни, чорпоёларнинг устидаги ҳарир, ипак ёпмичиларни, полдаги юмшоқ сандалларни назардан кечирди, саодат ва истироҳат учун яралган бу гўзалликлар ичидаги ҳар кун бўладиган фожиа ва чиркин ишларни тасаввурига келтирганда юраги баттар сиқилди... Ешликдаги Сусан хоним билан кўшилиқ даврини хотирлади. Болалиқдаги ҳар сафар уйдан бирга чиқиб хиёбон бўйлаб ўтиб, бирга мактабга боришлари ёдига тушди. Сўнгра Сусан хонимнинг бўйи етган, ҳар тарафдан совчилар келган кўнлар кўзларида жонланди. Ниҳоят, ўша вилоятда ишлаган обрўли бир шахс Сусан хонимни алдаб, Техронга олиб қочди... Олти ойдан сўнггина Сусан хоним мана шу пешанинг соҳиб бўлиб Табризга қайтди.

Уни хотин сифатида Техронга олиб кетган жанобнинг моҳир бир қўшмачи аёлни ишга солганлиги ҳақидаги тарқалган турли-туман гаплар ҳам Қаҳрамоннинг фикридан ўтди. Бу хотираларнинг ҳаммаси миясини оғритар, шусиз ҳам оғир бўлган изтиробларини орттирарди. Азоб берувчи бу хотиралардан узоқлашиш учун қарамасданоқ қўлини чўзиб, Соибнинг китобини олди. Лекин қанча ҳаракат қилмаси фикрини бир ерга жамлай олмади. Сатрлар ҳар ёққа сочилар, бир-бирига қоришарди. У бор иродасини диққатини китобга тортишга ҳаракат қилди. Лекин, шу пайт залда зўр қаҳқаҳа кўтарилиб, жуда узоқ давом этди. У китобни бир ёнга қўйиб, гиламчанинг чеккасини кўтарди. Очилган жойда тўхумсмон бир кўзгудан ҳамма нарсани кўринар ва эшитилиб турарди. Қулоғига чалинган «Озарбайжон» сўзи уни диққат билан кўз-қулоқ бўлишга мажбур этди. Бир қўлида қадаҳ тутган, бир қўли билан Авропаи хонимнинг сочларини ўйнаб ўтирган Сафойи жуда баланд-парвоз оҳангда гапирарди:

— Озарбайжон!.. Озарбайжон!.. Озарбайжон бизнинг кўзимиздир!.. Бизнинг

юрагимиздир... Биз уни қўлимиздан чиқармаслигимиз керак. Озарбайжон Эроннинг бир бўлагидир...!

У бирдан қўлидаги бодани ерга қўйиб, бармоғидаги қизил кўзли узукни чиқарди. Муштира маҳкам сиқиб, аввал Сусан хонимга, сўнгра Авропаи хонимга тутиб деди: — Очинг, олинг, кўраман, қандай қилиб чиқарар экансиз. Чиқаролмайсиз, ҳеч ким, ҳеч қандай куч ололмайди. Озарбайжон мана шунақа. Уни бизнинг панжамиздан ҳеч бир кимса чиқаролмайди.

У гапирган сари қизишар, қаршисида қўл-оёғи боғлиқ бир душманга, оёқлари остидаги бир асирга газаблангани каби Табриз гиламини тепиб-тепиб сўзланарди:

— Мана шудир Озарбайжон! Оёқларим остида титраган Озарбайжондир! Кўринг, томоша қилинг унинг титрашини!

Сўнгра, буюк бир қахрамонлик қилаётгандек Амир Жаҳонийга юзланиб сўради:

— Ҳа, сиз тасдиқ этарсиз-а, сартиб! Титраяптими ё титрамаяптими!

Амир Жаҳоний тикка туриб таъзимла бош эгди, даҳани тўшига текканча деди:

— Нега титрамайди.. У бандингиздир. Ғолиб ва шижоатли қўшиннинг оёғи остида курраи азим титрайди, наинки Озарбайжон!

Сафойи стол устидаги биллур идишларда турган қовурилган бодом, pista ва сариқ майизни ҳовучлади:

— Озарбайжон бизникидир!.. Бизникидир!.. Унинг олтин бугдойи, ширин ўрик-лари, турна кўзи каби ёнувчи кишмиши, бодоми бизникидир!.. Ҳамма нарсаси бизникидир!..

Амир Жаҳоний яна таъзим этди:

— Озарбайжон сизга қурбон! Унинг ҳар бир нарсаси сизникидир! Бугдойи ҳам, бодоми ҳам...

Сафойи Сусан хонимнинг даҳанини ушлаб сиқди-да:

— Гўзал қизлари ҳам, тотли аёллари ҳам!— дея ярим амирона, ярим савол бир маънода Амир Жаҳонийга боқди. Амир Жаҳоний дарҳол:

— Хотинлари ҳам, қизлари ҳам сизга қурбон!— деди.

Сафойи бу сўзларни эшитиши билан илиб кетди:

— Унда бу тарафга ўт. Мен хоним Сусаннинг тиззаларимда ўтиришини хоҳ-пайман.

Амир Жаҳоний дарҳол муте бир қул каби ўрнидан туриб Сафойи тарафга ўтмоқчи бўлди. Боядан бери жим ўтирган Сусан хоним ҳайрат-ла унга боқди, бошдан ўтказган рашконий саҳналар кўз олдида жонланди... Унинг қўлидан ушлаб жойига ўтқазди.

— Йигит бўлинг, йигит киши қўшмачилик қилмайди.

Узини таҳқирланган ҳис этган Сафойи овозига жиддийлик берди:

— Сусан хоним тиззаларимда ўтирмаса, оёқларимдан ўпсин!.. Эшитмаяпсанми, сартиб, оёқларимдан ўпади... Ол, қўлидан ушлаб келтир!

Амир Жаҳоний қордек оқариб кетди. Лекин гапни ҳазилга бурмоқчи бўлди.

— Сусан хоним сизнинг оёқларингиздан ўпишни ўзига шараф деб билади. Марҳамат, хоним...— деб сунъий кулиш билан Сусаннинг қўлидан тутди. Сусаннинг аччиғи чиққанидан овози титради:

— Қўлингни торти!

Сафойи амр этишда давом этарди.

— Бунақа бўлса, Сусан хоним бир оёғимдан, оғойи Амир Жаҳоний иккинчи оёғимдан ўпади!.. Шу заҳотиёқ! Тез!

Амир Жаҳоний Сусаннинг қўлини олиб у тарафга тортиб ҳам кўрди.

— Хоним Сусан, илтимос этаман, мен розиман. Бу кечага майли, розиман.

Сусан хоним ўзини ушлаб туролмай қўлини тортиб олди-да, Амир Жаҳонийнинг башарасига бор жаҳли билан урди:

— Олчоқ!.. Беор!

У хонадан чиқаркан бармоқларининг изи Амир Жаҳонийнинг юзидан ҳали ҳам кетмаганди. Шу пайт ҳеч кутилмаган аҳволда Сафойи қаттиқ қаҳқаҳа ура бошлади. У шу қадар кучли кулардики, бутун жисми силкинарди. Қахрамон гиламчани тушириб, қўллари билан бошини чангаллаганча хаёлга чўмди. Азиз ва аламзада ватаннинг мусибатлари олдида кўзларидан оққан ёшларни тўхтага олмади... Бошини кўтарганда ҳали ҳам дудоқлари титраётган Сусаннинг тепасида турганини кўрди. Кўзларини артиб унинг юзларига тикилди. Сусан деди:

— Кўрдингми! Ҳали мен бунақа юзсизликка дуч келмагандим. Уларнинг хаёллари Техрон уятсизларига кетган. Уйлайдики, мен ҳар бир разилнинг таҳқирига чидайман... У гапида давом этолмай юзи билан чорпоёга ташланиб, чинқариб йиғлай бошлади. У йиғлар экан, Қахрамон уни юсатмоқчи бўларди:

— Сусан, синглим, улар бу мусибатни фақат сенинг бошингга солмаганлар. Озарбайжоннинг ҳар гўшасидан нола ва фарёд овози кўкларга кўтарилмоқда. Озодликдан маҳрум бўлган ҳар бир юртнинг насибаси шунақа!.. Унинг ор-номусини оёқ ости бўлиб ётишига йўл қўймаслигимиз керак... Тур ўрнингдан, йиғлама, тур, қасос

¹ Гап Эрон Озарбайжони ҳақида бормоқда. (Изоҳ тарж.).

олмоқ лозимдир. Кўз ёшларингни арт, юрагинг тош каби бўлсин. Интиқом ол!..

— Қандай! Қандай қилиб! Менинг қўлимдан нима қеларди!..

— Сен ҳали тик турганинг йўқ. Урнингдан тур, қасос йўлини кўрсатаман. Мен аслида шунинг учун сенинг олдинга келганман. У олчоқнинг шу ерда бўлишини билган эдим. Тур ўрнингдан ва гапимга қулоқ сол. Умрингни заҳарлаган бу зийнат ва дабдабага қўл силта. От. Эҳтиросларни шаҳватга айлантирган бу ранглар ва бўёқлардан узоқлаш!.. Қасосингни ол, кел қафасларимизни парчалаб озод қушлар каби пок ва янги тонгларнинг кучоғига отилайлик!

Сусан хоним бошини кўтариб унга боқди. Таҳқир этилган аёллик ғурури ҳали ҳам тинч қўймасди. Қаҳрамон унинг ҳар қандай фидокорликларга тайёр эканлигини қатъият тўла боқишларидан сезди. Пиджагининг остидан кумушдек ялтираган бир ханжар чиқарди.

— Мана қасосинг йўли,— деди.— Сен кўрқма, у ёққа қайт. Улар сенинг юртингни заҳарламышлар. Улар сенинг ҳаётингни ва умрингни заҳарламышлар. Юзларча, мингларча сенингдек сусанлар уларнинг қурбонидир. Қайт орқанга ва у олчоқнинг бу ерда қолишига мутлақо рози бўл.

Сусан ярқираб турган ханжарга қараб-қараб хонадан чиқди. Қаҳрамон гиламни кўтариб залини кузата бошлади. У ердагилар бир муддат илгари бўлиб ўтган воқеани унутгандилар. Европаи хоним Сафойининг кучоғида ўтириб, оёқларини Амир Жаҳонийнинг тиззалари устига узатганди. Худди болага ўхшаб ҳар хил қилиқлар қилиб ликилларди. Салдан кейин хонага патнис ушлаган Сусан кирди. Патнисда шарбат тўла тўртта пиёла турарди. У ичкари кириши билан ўтирганлар уни олқишлаб чапак чалдилар.

— Сиз мени хафа қилсангиз ҳам бурчим сизларга хизмат қилишдир. Марҳамат, сизларга шарбат олиб келдим,— деди.— Ичинглар.

У ҳаммага битта пиёладан улашиб чиқиб, охиргисини ўзи олди. Меҳмонлар «мерси» дейишиб, ичимликни сипқордилар. Сафойи пиёлани патнисга қўяр экан:

— Шарбат эмас, жонни дармони экан,— деди.

Сусан хоним қаҳ-қаҳ отиб кулди-да:

— Соғ бўлинг! — деди.— Жаноблар, энди ётадиган вақт бўлди. Марҳамат, ҳамма ўз хонасига ўтсин. Хоним Европаи сизнинг ўрнингиз тайёр. Оғойи Сафойини бошлаб боринг.

У, Сафойи билан Европаи хонимни кузатиб чиқди. Бир оздан сўнг қайтди-да, узр сўраб, кўнглини ийдирмоққа бошлаган Амир Жаҳонийнинг қўлидан ушлаб индамай ётоқхонага бошлаб кела бошлади.

Қаҳрамон эшикнинг очиладиган табақаси орқасида тургани учун Амир Жаҳоний аввалига уни кўрмади. Сусан ҳам кириб, эшик ёпилгандан кейингина унинг кўзлари Қаҳрамоннинг ғазаб тўла кўзлари билан тўқнашди. У қопқонга тушганини дарҳол сезди ва икки қадам орқага чекинди-да, қўлини тўппончага юборди. Лекин белида тўппончаси йўқ эди. Уни Сусан олиб қўйганига анча бўлганди. У дағ-дағ титраб деворга суянди. Қаҳрамон ханжарини чиқарди:

— Оғойи Амир Жаҳоний, васиятингиз бўлса қилиб қолинг... Сусан, қоғоз келтиргин-да, ёз... Унинг қилган разолатликлари акс этсин. Балки бир топшириғи бордир, биз одамларни булар каби судсиз, қонунсиз ўлдириб юборавермаймиз. Қани эшитайлик, нима дейсиз!

Тиззалари титраётган Амир Жаҳоний нозик бир товуш чиқарди:

— Менинг гуноҳим нима!

— Етим қолган болаларнинг кўз ёши. Уғлидан айрилган оналарнинг оҳу ноласи, чўғсиз қолган ўчоқлар, чироғи ўчган уйлар, титилиб парчаланган Озарбайжон. Мана сенинг гуноҳинг!.. Энди сен менга гапир, Озарбайжонни сотишга ким сени вакил этиб сайлади! Унинг ор-номусини ҳар итнинг оёғи остига ташлаш ихтиёрини сенга ким берди! Жавоб беролмайсан! Бўпти, иш ёпилди. Сусан, ана у тоғорани бу ёққа торт. Бу беномуснинг қонига бундай гиламлар булганмасин...

Амир Жаҳоний Қаҳрамоннинг устига ташланганда ханжар унинг қорнига санчилди. У бўкирганча қулади.

Бир оз вақтдан кейин бошқа хонада Европаи хоним Сафойининг хириллашидан уйғонди ва индамай юзини деворга ўгириб яна уйқуга кетди.

Хўрозларнинг илк қичқириви бошланганда улар иккала жасадни кичкина ҳовлидаги тоқларнинг тагига кўмиб бўлгандилар.

Шу кундан кейин Қаҳрамон билан Сусан хонимни кўрган одам бўлмади. Улар ҳақида бирон нарса эшитган кимса ҳам топилмади... Улар осмонга учдиларми, ерга кирдиларми ҳеч ким билмасди. Сон-саноқсиз қирғинларнинг бешиги бўлган замин эса, вақт ўтган сари, изтиробларга чек қўйган интиқом изларини тобора йўқотарди.

3. АЪЛАМОВ таржимаси.

Сулаймон Раҳимов

Арнағой афсонаси

ҲИКОЯ

Қадим ўтган замонда, Муғон вилояти томонда иккита қабила яшаган. Биттаси оқ кўй, бошқаси эса қора кўй боқар экан. Оқ кўйларнинг эгаларини — оқкўйлилар, қораларнинг эгаларини — қорақўйлилар, деб аташаркан. Иккала қабила учун ҳам ўз чегараси торлик қиладиди, куз ва қиш пайтлари — текисликдаги, баҳор ва ёз фасллари — тоғ ёнбағирларидаги яйловлар тўфайли доимо бир-бирининг пайини қирқади. Қачон қарасанг, буниси бир тараф, униси бир тараф, чакмонларини ечиб ташлаб, чап кўлларига ўраб олишган, ўзларини ҳамоя қилаётгандек бир-бирларига пеш қилишади. Сипоҳлар савашга киришади, бир-бирларининг кўл-оёқларини синдиришади, бошларини ёришади. Ҳар икки томон ҳам ўртадаги чегарани тез-тез бузиб, яйловини босиб олади. Адоват тобора кескинлашиб боради.

Бу тала-тўполонлар жонига теккан ҳар иккала қабиланинг оқсоқоллари кунларнинг биринида чегарадаги тепаликка тўпланишади. Узоқ музокарадан сўнг ўртадаги уруш-жанжалларга, бу «сеники», бу «меники» деган талашиларга бир йўла барҳам беришга, иккала қабила ўртасида қуда-андалик муносабатларини ўрнатишга ва муҳаббатга ҳеч қандай чегара тўсқин бўлмаслигига қарор қилишади.

Бу қарор амалга ошиб, ўртадаги адоват, жанжал-тўполонлар, чегара машамалари бир йўла ва бутунлай барҳам топади. Иккала қабиланинг йигит-қизлари бир-бирларига аралашиб кетишади. Тўйларда чалинган сурнайларнинг ҳазин куйлари, ноғораларнинг така-тўми, созларнинг овози, айтилган қўшиқлар барчага ҳузур бахш этади. Оқ, қора чакмон кийган ёш-яланглар бир-бирларининг кўлларидан ушлаган ҳолда сафга тизилиб, «Ялла» рақсига тушишади. Ёшларнинг бу шўх-шан рақсларига қараб, катта ёшдаги соқол-мўйловли кишилар, ўрта ёшдаги аёллар, қолаверса, чолу кампирлар ҳам юраклари қизиб кетиб, сафга тушишади, бир-бирларининг кўллари-дан ушлашади — уларни ҳам улкан «Ялла» рақси ўз оғушига олади. Бу қатордаги боболар бошқа қатордаги боболарга жилмайиб қараб туришарди, рақс қаторларни бир-бирларига тобора яқинлаштиради, улар бора-бора бир-бирларига аралашиб кетишади.

Бир кун, шундай байрамларнинг бирида, Қорақўйли қабиласидан чиққан йигитнинг кўзи Оққўйли қабиласидан чиққан бир қизга тушиб қолади. Улар бир-бирларига маъқул келишади-да, жиндек гаплашиб олишади.

- Ҳой қиз, исминг нима!
- Сенинг исмингчи, йигит!
- Менинг исми Хончўпон!
- Менинг исми эса, Сорал!
- Кел, гўзал қиз, бир-биримизни севайлик!
- Вой, бунча тез. Хончўпон!
- Нима учун тез бўларкан! Сен кап-катта қизсан, мен — гап-тайёр қувман-ку!

- Кел, олдин бир-биримизга яхшилаб қараб олайлик, Хончўпон!
- Бунинг нима кераги бор!
- Бизнинг бахтимиз маҳкам бўладими йўқми, синаб кўриш керак.

Гарчи Сора «синаб кўриш керак» деган бўлса-да, у Хончўпонни қаттиқ севиб қолган эди, Хончўпон ҳам Сорани шундай қаттиқ яхши кўриб қолди. Кун ўтган сайин бу муҳаббат кучая борди. Хончўпоннинг найи овозини эшитди дегунча, най овозига ўрганиб қолган қўйлар сингари, Сора у томонга аланг-жаланг қарайдиган бўлди. Соранинг назарида Хончўпон найининг овози тоғлар устидан парвоз қилиб келиб, унинг қалбига сингиб кетарди.

Бир куни эрта тонгда Сора ўзига таниш най овозини эшитиб, қўрқиб ўрнидан туриб кетди. Бобокалонидан қолган садафдан қилинган созни олди-да, энди бўртиб келаётган кўкрагига босганича чалиб, қўшиқ куйлади. Хончўпон Сора чалаётган соз, айтаётган қўшиқ куйига маст бўлиб, най чалишдан тўхтаб қолди. Шу кундан бошлаб ёшлар ўзларининг дил розларини қўшиқ тилида гаплашадиган бўлишди.

Ҳар икки қабиладаги қариндошлар уларнинг муҳаббатларига халақит бертилари келмади. Хончўпон билан Сора муҳаббати Асли ва Карим, Лайли ва Мажнун, Тоҳир ва Зухралар муҳаббатидай вафоли бўлсин, бу муҳаббатга ҳеч ким тўсқинлик қилмасин, улар жабр-жафо чекмай мурод-мақсадларига етишсин. Оққўйлилар қорақўйлилар билан қон-қардош бўлиб, чатишиб кетишсин!— дейишди.

Айтишларича, кимнинг кўнглига муҳаббат учқуни тушса, у тобора аланга ола боради, уни ҳеч ким ўчиролмайди. Бу ерда эса, бунинг ҳеч ким ўчирини истамасди. Икки томоннинг ота ва онаси, бобо ва бувиси, оққўйлилар билан қорақўйлиларнинг одати бўйича, Оққўл билан Қорақўл ўртасидаги чаманзор ўтлоқда бутун халққа дастурхон ёзиб, икки ёшнинг муҳаббатига, уларнинг аҳду паймониغا оқ фотиҳа беришди. Кузга яқин ҳар икки қабила бутун халқ билан биргаликда Хончўпон билан Соранинг тўйларини ўтказишга шартлашиб олишди.

Кунлардан бир кун Хончўпон қўйлари сурувини Қорақўлнинг қуёш нури билан чарақлаб турган соҳилга ҳайдаб олиб борди, найини бир чеккага қўйди, ечинди-да, ўзини сувга ташлади. Унинг ҳар бир отган қулочи бамисоли қўшиқнинг мисрасига ўхшарди. У куйларди, севиклиси келиб қолишидан қўрқмаслигини, чўкиб кетишдан ҳам эмаслигини ифодаларди.

Сора унга юрагини ҳовучлаб қараб турарди. Хончўпон болагидан бошлаб тоғдаги асов дарёлар, муздек қўлларда сузганлигини у билар, шунинг учун ўндан кўнгли тўқ эди. Аммо ҳозир Хончўпон у учун, уларнинг қўллари — Қорақўлда сузарди, шу тўфайли Сора юрагини ҳовучлаб, ўндан кўзини узмай қараб турарди.

Найнинг овозидан Сора Хончўпоннинг ҳар бир қадамини сезарди. Бир куни Хончўпон сурувини оққўйлилар томондаги — Оққўл кўлининг офтобрўясига олиб чиқди... Сора ўрнидан турди, апил-тапил кийиниб олди, сочларини таради, онасига кўз қирини ташлади-да, ўзининг оқ кулбасидан чопганича чиқиб кетди. Чопиб борар экан, кумуш тасмасини хипча белига тортиб боғлади. Хончўпон фахр билан бошини силкидида, секингина деди:

- Сен келдингми, Сора!
- Тўғриси айтсам, сени кўрмасам туролмайман, Хончўпон!
- Мен ҳам сени кўрмасам туролмайман, Сора!
- Тўйимиз ҳам тезроқ бўла қолсаяди!

Текисликка тушиб, Муғонга етиб олишимизга озгина қолди, Сора.

- Қанча вақт бор ҳали, Хончўпон!

— Бор-йўғи, икки ой холос.

- Икки ой мен учун икки йилдан узоқ, Хончўпон!

— Мен учун ҳам икки ой — бу, эҳтимол, уч йилдан ҳам узоқ! Сенсиз ўтган ҳар бир кун — гўё йилдай узоқ.

- Тўйимизни мана шу яйловда ўтказаверишса бўлмасмикан, Хончўпон!

— Кексалар, Муғон чўлида ўтказамиз, деб аҳдлашиб олишган, Сора!

- Сен отарингни Муғонга бурсанг нима қиларкан, Хончўпон!

— Мумкинмас, дейишяпти. Ҳамма бўлиши керак, халқ билан ўтказамиз, деб айтишяпти!

— Агар сен биринчи бўлиб бурсанг, сенинг отарингдан кейин қолмай ҳаммаси тушар эди.

— Йўқ, бу одатимизга тўғри келмайди. Муғонга мuddатидан олдин ҳам, кеч ҳам қайтиб бўлмайди.

- Бўлмаса қачон!

— Туяларнинг думлари музлаган пайтда, Сора.

- Қачон музлайди думлари!

— Туялар тоққа тескари қараб, тумшукларини текисликка буриб, уйқуга ётган пайтларида.

— Агар туялар гапга тушунганларида, мен уларга шу бугуноқ текисликка қараб ётинглар, деб ялинар эдим.

Хончўпон найини чалди, Сора созни ғилофидан олди-да, секин қўшиқ куйлай бошлади. Кейин иккаласи жим бўлиб, бир-бирига ҳумор кўзларини тикканларича термилиб қолишди.

- Мен мана шу Оққўлда сузишни хоҳлайман, Хончўпон.
- Ахир қандай қилиб сузасан, Сора!
- Хончўпон Қорақўлда қандай сузса, худди шундай қулоч отиб сузмоқчиман.
- Чўкиб кетмайсанми, Сора!
- Сен қараб турсанг бас, чўкиб кетмайман.
- Бордию ёрдам беришга улгурмасам-чи!
- Агар кечикиб қолсанг, жасадимни олиб чиқасан.
- Унда мен ақлдан озиб қоламан-ку!
- Мен сенга хотира учун созимни тортиқ қиламан. Ҳозирнинг ўзида бераман!
- Нима учун ҳозир, Сора!
- Менга бир нима бўлгудек бўлса, саз сенга менинг дилрозимни сўйлаб беради, Хончўпон!

- Яхши ният қилиш керак, Сора!
- Лекин севги-муҳаббат ҳақидаги ҳамма афсоналар қайғули тугайди.
- Биз висол остонасида турибмиз. Бизга қайғунинг ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Сора!

- Фақат остонасидамиз, чўпон!
- Остонада турган одам ичкарига кириш учун бир қадам қўйса бас!
- Нима бўлипти, бу остонада бизларнинг тақдиримиз қандай ўйин кўрсатади,

у ёғини кўрармиз.

Сора қандайдир ҳисга бўйсуниб, сазни қизғиш ғилофга жойладида, яшил ипини тортиб боғлади.

- Бу сазни мен эсдалиқ учун Хончўпонимга тортиқ қиламан!
- Демак, Хончўпон қўйларни ташлаб, бахшига айланиши керак, шундайми!
- Менинг созим, менинг қўшигим доимо сен билан бирга бўлсин дейман,

Хончўпон!

- Сен нима учун бундай ғамгин қарайсан, Сора!
- Бу менинг қалбимдаги дилрозим, Хончўпон.

Сора ёқасини йиртган эди, Хончўпон қизнинг ҳали заҳа бўлмаган сутдек оппоқ кўкрагини кўриб қолди. Баданидаги қони юқорига тепиб, кўз олди тиниб кетди. У сазни олди, чаккасига қўйиб, кўкрагига қисди. Сора бўлса қўйлагини ечиб ташлади-да, ҳарир ич қўйлагига қумушдай жимирлаб ётган кўл ҳавзасига аста кириб кетди...

Хончўпон ечиниб, ҳавза лабига келди. Лекин Сора кулди-да, қўлини кўтариб, йўқ-йўқ, деди! Кейин Хончўпон итоаткорона тўхтаб қолди. Атрофига аланглади, унинг кийимларига кўзи тушди-ю, яна Сора томон, лекин бу сафар бошқача тикилиб қолди. «Меники»,— деди унинг кўзлари.

Сора тушунди. У сувга шўнғиди, кейин кўл бўйлаб сузиб кетди. Ҳаво анча совуқ эди, қирғоқдаги сув юпқа муз пардаси билан қопланган эди. Аммо Сора совуқни сезмасди. Хончўпон ҳали унга ҳеч маҳал бундай тикилмаган эди, қиз исиб кетди. Қулочларини кенг отиб, у тобора илгарига сузар — йўлакай шўнғир, сувда умбалоқ ошар, қирғоқ томон шитоб билан борарди. Ёйилиб кетган малла сочлари қалқиб, гоҳ ундан ўзиб кетар, гоҳ орқада қолиб, сувда тебранарди. Сувда гуллар, сув ўтларини чайқалар, қўшлар осмонда парвоз қилиб сайрарди.

Хончўпон Соранинг сазини ғилофидан олди ва торларини оҳиста чертиб, қўшларнинг сайрови оҳангига чалди... Кейин сазни ғилофига яшириб малла қояга суяб қўйди... Яна най қўйлади, кўл сазини унинг майин овози чулғаб олди.

Қўйлар маърашиб, тик қирғоққа яқин келишди, Сора бошини кўтарди. Қора қўйлар сурувини кўрдию, унинг шаҳло кўзлари қорайиб кетди. У нима бўлганини билолмай қолди, назарида қора булутлар қуёш кўзини бир лаҳзага ёпиб қўйгандек бўлди.

У муздек сувга шўнғиди, шўнғидию, бу гал анча йўқ бўлиб кетди. Буни кузатиб турган Хончўпон энди ўзини сувга отмоқчи бўлиб турган эди, кўлнинг ўртасида унинг малла сочлари, ундан кейин оппоқ бўлиб ўзи кўринди... Сора хандон-хушон отиб кулиб юборди, кўнғироқдай ёқимли овози сув сазини янградиб юборди...

Шундан бери Сора ўзига ишониб, сувдан қўрқмай қўйди ва ўша кўлга тез-тез келиб, бир ўзи ёлғиз чўмладиган бўлди. Кейин тобора узоққа, тоғ дарёси томон кетиб қолиб, у ерда юқорига ва оқим бўйлаб пастрга соатлаб сузди. Бу ҳақда ҳар томонга овоза тарқалди. У билан баслашишга ҳеч ким юрак ютолмади.

«Агар қиз бола — ўз-ўзига султон бўлса, келин — бор-йўғи хон холос»,— дерди Сора, лекин шу билан бирга у энг хавфли жойларда қўрқмасдан сузишда, елиб-югуришда, тик қояларга тирмашиб чиқишда давом этди. Унинг хатти-ҳаракатини Хончўпондан бўлак ҳамма маъқуллади. Хончўпон ундан хавотирланар, оламдаги барча нарсдан уни қизганарди. Унинг муҳаббати Арпачой дарасини тўлдириб-тошириб юборган эди.

Худди шундай кунларнинг бирида юқорида, тоғ тепасида момақалдироқ гум-бурлади. Гулдуррак бўғиқ овоз билан тошдан-тошга урилди, чақмоқ ялт-юлт этди, сариқ тошларни юмалатиб сел оқа бошлади. Арпачой қирғоғидан тошиб кетди.

Даҳшатли оқим Арпачойнинг нариги соҳилига сузиб ўтмоқчи бўлиб интилаётган Сорани тутиб олиб, оқизиб кетди... Буни кимдир Хончўпонга хабар қилди. Шундаги-

на чўпон ўз найини Қоракўлга ташлади, Соранинг тортиғи — қизғиш ғилофдаги созни олдию, Арпачой томон югурди. Кўрса, дарёнинг иккала томони одамларга тўлиб кетибди. Улар орасида қизни қутқариш учун ўзини оқимга ташлаганлари ҳам бор эди. Лекин уларнинг бу ҳаракатлари эсе кетарди... Шу пайт кимдир бир ғамғин қўшиқни кўйлади, уни одамлар бугунги кунда ҳам айтишади:

Сел келдию олиб кетди Сорани,
Шахло кўзли, гулбадан бечорани.

Хончўпон нима ҳам қила оларди! Кетганга эргашиб кетиш, ўлганинг кетидан шаҳид бўлиш мумкин эмасди.

Шундан кейин у йўлида дуч келган ҳар бир одамдан Сорани сўрай-сўрай Арпачой бўйлаб пастга қараб йўлга тушди. У Сорани чақирарди, кунларнинг биринида айқириб оқаётган Арпачой унга: «Сенинг Соранг йўқ, у энди йўқ!» деб жавоб берди. Шунда Хончўпон селдан, ёвуз тоғ оқимидан сўради:

— Сорани сен оқизиб кетдингми?

— Мен оқизиб кетдим, бунга ҳеч кимдан яширмай, очиқдан-очиқ қилдим.

— Нима учун сен бундай қилдинг, сел, ахир бу иш ўтакетган ёвузлик, бориб турган бемаънилик-ку!

— Чунки мен кучга киришим учун битта қиз бола қурбон бўлиши керак эди.

— Демакки, Сора сенга қурбон бўлгани рост экан-да, сел!

— Ҳа, бу рост.

— Майли, бўлмаса мен уни бутун дарёни копти-ков қилиб излайман!

— Қачонгача уни излайсан, чўпон!

— Арпачой бўйлаб, Араксга етмагунимча пастга томон излаб бораман.

— Бунинг сенга нима кераги бор!

— Сорани топиш учун, ақалли бир тола сочини ўзимга хотирага олиш учун!

— Қўлингдаги соз қанақаси!

— Сорадан ёдгорлик!

— Бутун умринг бўйи мана шу ёдгорликнинг ўзи сенга етади!

Бари бир Хончўпон ишонмади. Шундай яхши сузадиган Сора келиб-келиб аллақандай бўтана оқимда чўкиб кетиши мумкинми! Балким Арпачой бўйлаб паст томон сузиб бориб, бирон жойда қирғоққа чиқиб олгандир! Еки Арпачой Араксга қуйиладиган ерда дарё оқимидан чиқиб олиб, бирон қамишзор орасида совуқдан дилдираб ўтиргандир! Уни, Хончўпонини зориқиб қутаётгандир! Ўзининг сассиз чақирғини Хончўпон эшитишга у ишонади. Хончўпон уни топиб олади, у томон югуриб бориб, дарҳол пўстинини ечади-ю, унга ўрайди, Арпачойгача қўлида кўтариб кетади. Сора шундан умид қилади. Оқ кулбаси олдига олиб боради, аста ерга қўяди, қўлларини авайлаб ёзади. Сора эса, уйга дарров қочиб киради, ўзининг гулли кўйлагини кийиб, қайтиб чиқади-да, кулиб сўрайди:

— Менинг созим қани, Хончўпон!

— Сенинг совғанг шу ерда, Сора!

— Сенинг чўпонлик найинг-чи!

— Чўпонлик найимни Қоракўлга ташлаб юбордим.

— Нима учун!

— Чунки шу кундан бошлаб мен бахши бўламан, созни чалиб, қўшиқ куйлайман.

— Сен яхши йигитсан, менинг Хончўпоним!

— Нима учун, Сора!

— Сен синовдан ўтдинг!

— Қанақа синов, Сора!

— Жудаям оғир синов, менинг Хончўпоним! Ўз севиликси учун бунақа синовга ҳали ҳеч қандай ошиқ бардош беролмаган.

— Чўпон кўрқоқ бўлолмайди, Сора.

— Шунинг учун ҳам мен мард чўпонимни бутун қалбим билан севаман-да, Хончўпон!

У дарё бўйлаб пастга қараб йўл юрди, йўл юрса ҳам мўл юрди, баъзан тўхтаб, у ёқ-бу ёққа қўлоқ солди, кейин бошини силкиб, ҳушига келди, Сорани яна эслаб, йўлга тушди, пастга эса, ҳамон лойқа Арпачой ҳайқириб оқар эди. Шу тариқа у юра-юра Араксга етиб борди, ҳовлиқиб нариги қирғоққа ўтди, кейин орқасига қайтиб келди.

Яна йўлга тушди. Энди Аракс бўйлаб борарди. Нега! Бу ерда Сора йўқ-ку. Демак, Хончўпон олдинга — Аракс оқиб бораётган томонга юриши керак... У созни қўлида кўтариб борарди, негадир соз оғирлашиб қолган, қўлини толдирар эди. Хончўпон мадори кетиб йиқилар, яна ўрнидан турарди-да, очлигини ҳам, мадорсизлигини ҳам унутиб, яна йўлга тушарди. Унга қаршисидан чиқиб, дуч келган кишилар, бу қандай бахши бўлди, ҳеч қаерга қайрилмайди, қишлоққа ҳам кирмайди, сувдан кўзини олмай Аракс бўйлаб кетиб боради, дея ҳайрон бўлиб қарашар, бошларини тебратишарди.

Аракс кенг водийдан ўтиб тубсиз дарага шўнғир эди. Тоғ этаклари дарёни қисиб туташган ерда Аракс ёввойи отдай ўйноқлаб кишнар, шунда фикрлари ҳам бу

шовқин-сурон ичига сингиб кетар эди... Бу ғалати кишнаш узоқ тоғлар узра акс садо бериб янграр эди.

Бориб айтинг Хончўпонга, ёронлар,
Қайтиб бормасин Муғонга бу онлар.
Муғон тўкмиш бир бегуноҳ қонини —
Сел келдию, олиб кетди Сорани,
Шахло кўзли, гулбадан бечорани!

Қизиқ... Бутун халқ бу қайғуни бор овози билан мунгли қилиб куйлайди, одамлар Сорани сел оқизиб кетганлигини бир-бирларига ачиниб сўзлашади... Арпачойнинг кўпиклик тўлқинлари «Қон» деган даҳшатли сўзни тинмай такрорлайди. Лекин Арпачой Аракс билан қўшиладиган ерда ҳам бу сўзлар акс садо бериб янграйди:

Бориб айтинг Хончўпонга, ёронлар,
Қайтиб бормасин Муғонга бу онлар...

Йўқ, фақат бу онгина эмас, келгуси йилда ҳам. Хончўпон Муғонга ҳеч қачон қайтиб бормайди. Бу бахтсиз муҳаббат тарихидан хабардор одамларнинг бетига қаролмайди. Унга: «Хончўпон, бу малла сочли қизга аввалига Оққўлда, ундан кейин Қоракўлда сузишни сен ўргатган эдинг. Сен туфайли у оқимга тушиб қолди, сен сабабли оқизиб кетди уни сел. Сен, Хончўпон, уни сузишга ўргатган экансан, ундан бир лаҳза ҳам кўзингни узмаслигинг керак эди. Ушанда Сора, гўзал Сора, тоғларда момагулдурак чақин чаққан пайтида, ерга, сувга, қоятошларга жала қуйган пайтда, ўзини Арпачойга ташламаган бўларди. У ўзини сувга ташлаган экан, сен унинг ёнида бўлишинг, қўтқариб қолишинг ёки у билан бирга ҳалок бўлишинг лозим эди...» деб айтишмайдими!!

Тўғриси айтганда, унинг ўзи ҳам шундай деб ўйларди. У ҳозир фақат бир нарсани андиша қиларди: Ҳамонки, Сорани қўтқариб қолиш менга nasib қиламан экан, одамлардан, қоялардан ва тоғ чўққилари, Арпачой ҳамда гўмбурлаб оқаётган Араксдан:

Бориб айтинг Хончўпонга, ёронлар,
Қайтиб бормасин Муғонга бу онлар...

деган таъна-дашномни эшитмаслик учун ҳамманинг кўзи олдида чўкиб кетсам яхши бўларди. Сора билиб қўйсин: бу йил ҳам, қолган бошқа йилларда ҳам Хончўпон энди унинг Сораси йўқ Муғонга қайтиб бормайди.

Ҳеч нарса йўқ. Соранинг ўзи ҳам, унинг муҳаббати ҳам йўқ, фақат шундай бир туш бор эди, энди эса, у ҳам йўқ — уйғониб кетди.

Энди унга бари бир эди — излашни қўйиб, ҳозир уйларида ўтирган одамлар ҳузурига қайтса ҳам бўларди — туялар думлари музлаб, тумшукларини текисликка буриб олган бўлишлари керак.

У ҳаммасига тушунарди, аммо Хончўпон текислик томон қичаб оқаётган дарёдан орта қолгиси келмагач, у нима ҳам қила оларди дейсиз! У Сорани изламай тўролмасди. Муғонга қайтмай, узоқдаги номаълум ўлкаларга бориб чўпонлик қилса нима қиларкин, балким бу бегона, нотаниш жойларда ёноғида холи бор гўзал нозанинга дуч келар!

Бироқ Хончўпон билардики, энди ва ҳамма вақт у учун оламда фақат биргина гўзал мавжуд, у ҳам бўлса, унинг Сораси. Оққўйли қабиласининг энг яхши қизи!

У қизғиш ғилофдаги сони — унга бирдан-бир хотирани силаб қўйди, уни кўксига босди, ҳассасига аранг таяниб, қояга тирмашиб чиқди-да, кейин пастига тушди, Араксининг оқими бўйлаб йўлида давом этди. У ҳамон Сорани изларди, гўё уни топиш мумкиндай, ҳеч бўлмаса унинг сувда сочилиб кетган бир тола малла сочини топиш умидида изларди.

У ҳам Мажнун, Карим. Тоҳир қандоқ бўлса, шундоқ, улар қайси уруғ, қайси қабиладан бўлишса, у ҳам ўша уруғ, ўша қабиладан, улар сингари битта одамни бир марта севиши мумкинлигини бўтун олам кўриб турибди. Муғондан чиққан, қўлида ҳасса, садафдан қилинган сози бор бу йигит ана шунақа одам! Бошқа буюк севишганлар сингари, Хончўпон билан Соранинг ишқ-муҳаббати тўғрисида ҳам шундай афсона тўқилади.

Бориб айтинг Хончўпонга, ёронлар,
Қайтиб бормасин Муғонга бу онлар.
Муғон тўкмиш бир бегуноҳ қонини —
Сел келдию, олиб кетди Сорани,
Шахло кўзли, гулбадан бечорани!

Йўқ, мен унинг жасадини топишим лозим. Унинг тирик ҳолда йўқлигини билман, ахир унинг ўлиги бор-ку! Топиб олсам, нафасим билан тирилтираман, уни қўшиқ билан уйғотаман. Мен, Хончўпон, худди Муҳаммад подачига ўхшаб пайғамбар ва мўъжизакор бўлиб қоламан!

Унда умид уйғонар ва сўнар, фикрлари чувалашиб, адашиб кетар, у бўлса ҳамон Аракс киргоғи бўйлаб пастига қараб кетиб борар, очликни ҳам, совуқни ҳам сезмасди. Ҳатто чарчоқ ҳам қаергадир ғойиб бўлган, муздек тоза сувда эриб кетгандек эди. У қаёққа кетаётганини билмай, тўғрига кетиб борарди. Юра-юра ниҳоят икки соҳилни бир-бирига туташтирадиган Худоферин кўпригига етди.

Борди-ю, у ерда кўп халқни — кўп одамларни кўрди. Тоғ оқими Сорани оқи-

зиб кетганини эшитиб, улар малла сечли гўзалнинг жасадини топиш учун у соҳилдан ҳам, бу соҳилдан ҳам йиғилиб келаберишди.

Бир қўлида ҳасса, бир қўлида соз, Хончўпонни кўришлари билан орқага сурилиб унга йўл бўшатишди, кўприкка ўтказиб юборишди-да, индамай туришди. Бу билан улар Хончўпонга ҳурматларини, ҳамдардликларини изҳор этардилар.

У кўприкдан ўтиб борди, текисликка тушди-да, йўлида давом этди — энди Араксининг бошқа қирғоғи бўйлаб борарди. Одамлар унинг орқасидан индамай қараб қолишди. Мугонлик Хончўпон мард, содиқ ва чидамли ҳақиқий чўпон эди. Ўз севиклисини излаган одам шунақа бўлиши лозим.

Хончўпон Аракс бўйлаб пастга қараб йўл юрди, йўл юрса ҳам мўл юрди, охири Аракс билан Кура бир-бирига қўшиладиган жойга етиб борди. Унинг севиклисининг ўлимида Куранинг гуноҳи йўғ-а, лекин Аракс-чи! Аракс ҳам гуноҳкор эмас. Бўлмаса ким айбдор! Нафсиламрини айтганда, Арпачой ҳам унча гуноҳкор эмас. Лекин ундай бўлса, бу кимнинг айби! Кўриниб турибдики, осмондаги булутлар, гумбурловчи гулдураклар, қилчининг дамидай ўткир чақмоқлар гуноҳкор бунда, чунки улар булутларни майдалаб, уларни Арпачой устида сиқиб, сувини тўкишди. Осмондан челақ тўнтаргандек сув тўкилди, дарёлар тошди, тоғдан сел келиб, Сорани оқизиб кетди.

Қани энди шу топда Хончўпоннинг қаноти бўлсаю, тоғларнинг чўққиларига учиб чиқса, осмонда сузса, булутлардан, ундан юқоридаги нарсалардан... Қандай қилиб! Нима учун!— деб сўраса!

У йўл билан юриб кетди, йўл-йўлакай қишлоқларга бурилди ва, ўзи ҳам сезмагани ҳолда, Дода Қўрқудга ўхшаб, кўшиқ айта бошлади. Чўпоннинг кийим-боши титилиб адо бўлди, шундан кейин у бахшининг кийимини кийди. Шундай қилиб, у бахши бўлиб қолди.

Аракс билан Кура қўшилишадиган ерда у Каспий томон юрди, чўпонларнинг кулбаларида, балиқчиларнинг ертўпаларида ва дехқонларнинг уйларида тунади. У бахшининг кийимини кийиб ясашиб олган, бахшилардай кўшиқ айтиб, соз чалар эди. У ўз кўшиқлари сўзини ўзи тўқирди. Лекин шундай бўлса-да, ибтидосини ҳам, интиҳосини ҳам, албатта, шундай тугаллар эди: «Сел келдию, олиб кетди Сорани, шахло кўзли, гулбадан бечорани...»

Уни кўрган ва эшитган ҳар бир киши бахши кийимидаги бу одам — оллонинг марҳаматли куйчиси, унинг сўзлари Каримниқидан ҳам ғамгинроқ, Мажнунниқидан ҳам даҳшатлироқ, Тоҳирниқидан ҳам аниқроқ дерди.

Курадаги кўприклардан Хончўпон у қирғоқдан бу қирғоққа ўтар эди. Орадан ойлар, йиллар ўтди... Хончўпоннинг оқарган соқоллари белига тушди, кейин тиззасигача тушди. «Сел келдию, олиб кетди Сорани» кўшиғи оғиздан оғизга ўтди, уни шу ўлкада яшайдиганларнинг ҳаммаси куйлайдиган бўлиб кетишди.

Баҳор кунларининг бирида Хончўпон Каспийга етиб борди. Еши етмишга кирган. Ҳақиқий қаландарона кийинган — бошида кулоҳ, эғнида тўпигигача тушадиган узун камзул, оёғида юмшоқ ковуш, белини боғлаб олган...

Каспий шовулларди... Денгиз тўпқинлари қирғоққа ҳансраб келиб, оғир уриларди. Тўбсиз, ибтидосиз ва интиҳосиз тўпқинлар кўпикланиб қирғоққа ҳаракат қиларди. Хончўпон қуנוшиб, букчайиб, бир қадам орқага чекинди. Кейин тўхтади. Сочлари, соқол-мўйловлари бутунлай оқариб кетган — у шу турганича денгизга тикилар эди. Унинг унча йирик бўлмаган, косаси ичига ботиб кетган кўзлари ҳамма нарсани кўриб турарди. Аракс билан Кура қандай бирлашиб, тўпқинларни итариб, денгизга оқиб тушаётганини, кейин унинг қаърига сингиб ғойиб бўлиб кетаётганини кўриб турарди. Денгиздан эса, дарё оқимида қарама-қарши суратда, сув ўтлари босиб ётган майдонча томон сув париси сузиб чиқди. Сочлари малла сувда ёйилиб кетган эди...

Бу танг қоларли ғаройиботлар оламида бахшининг юраги худди қафасдаги қушдек уриб кетди. У, хоҳишни унутиб қўйгандим, деб ўйлаганди. Аммо ҳозир у Сора унинг сўзларини эшитишини хоҳлади, эҳтирос билан хоҳлади: «Сен мени танимадингми! Ҳа, мен қариб мункиллаб қолдим, дарвиш бўлиб қолдим, лекин мен — Хончўпонман!»

У гапирар ва эшитарди, лаблари сассиз қимирларди. Шунда у Сора тортиқ қилган сөзни кўтарди, уни кўксига босди... Албатта, сув париси Хончўпонни танимади. Аммо сөзнинг соғинч тўла ғамгин товуши уни юқори кўтариб, сувдан узиб олди, шунда Хончўпон унинг худди Сораникидай ёш, беғубор, сутдек оппоқ кўрагини кўриб қолди.

У кўзларини юмди. Лекин соз куйларди: «Сел келдию, олиб кетди Сорани, шахло кўзли, гулбадан бечорани...» Шунда сув париси киприкларини юмди ва шўр сувга бир томчи кўзёш тушиб кетди.

«Сел келдию, олиб кетди Сорани...» соз яна куйлади. Илиги қуриган оёқлар бүкилди ва Хончўпон қўмга оҳиста чўкди. Оппоқ соқоли ерга теғди.

Кейин ҳақиқий бахши; бебахт муҳаббат куйчиси — Хончўпон абадий уйқуга кетди.

Ҳ. НИЕЗОВ таржимаси.

Ҳусайн Аббосзода

Ҳуҷулаҳ

ҲИКОЯ

Кейинги пайтларда ҳовлимизда баланд бўйли, яғриндор, ўсиқ сочлари бўйнида чиройли йиғилиб турадиган, ўзи ҳам хушбичим бир йигитни тез-тез учратадиган бўлиб қолдим. Дуч келганимизда бир-биримизга бир қарардик-ку, индамай кетаверардик. Йигит ҳамisha уйимизнинг биринчи подъездига кириб-чиқарди. Унинг кимникига кириб-чиқиши мумкинлиги ҳақидаги савол кўп бошимни қотирарди. У ерда яшамаслиги аниқ. Чунки, биринчи подъездда яшовчиларнинг ҳаммасини танийман. Ким экан бу!!

Бир куни жонажон дўстим Азер янги «Жигули»сини ҳовлига қўйиб ювар, мен эса томоша қилиб, у билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб турардим. Шунда яна ҳалиги узун сочли йигит биринчи блокдан чикдида, Азер билан саломлашиб ўтиб кетди. Мен дарров суриштира кетдим.

— Ким бу ўзи, Азер?

— Жа, яхши бола-де.

— Менга ўнинг яхши-ёмонлиги керакмас. Бу ёқда нима қилади? Биринчи подъездда кимникига киради, шунини сўраяпман.

Азер шланга сувини машинанинг багажига қаратди. «Жигули»нинг орқасидан оқиб тушган кир сув дарвозанинг тагидаги туйнукка кириб кета бошлади. Азер анчагача жавоб бермади, кейин менга қараб-қараб қўйиб, жуда сирли қилиб сўради:

— Бу ёқларда нима қилиб юришини сўраяпсанми?

У шундай дейиши билан хаёлимга подъездда йигит билан ошначилик қиладиган бирорта ҳам ёш-яланг йўқлиги келди: «Наҳотки Судобагул». Бу фикрдан юрагим исканжага тушгандек бўлди.

Судоба мендан бир яшар кичик бўлиб, бу йил ўнинчи синфни тугатадиган қиз. Тўғриси, юрагимдан урган. Аммо бу ҳақда унга бир оғиз ҳам гапирмаганман. Уяламан. Тўғриси, бирдан рад жавоб олиб қолишдан кўрқаман. Судобани яхши кўришимни фақат Азерга айтганман. Чунки, иккимизнинг ўртаимизда ҳеч қандай сир бўлиши мумкин эмас. Бултур мактабни бирга битирганмиз, политехника институтининг автоматлаштириш факультетига ҳужжатларимизни бирга топширганмиз. У имтиҳонларнинг ҳаммасидан ўтди, мен эса иншодан йиқилдим. Отам қаттиқ ачинди. Менинг учун адабиёт ўқитувчиси ёллади. Келажақда техника соҳасида ишлашимни билганим учун адабиётнинг мунча зарурлигига ҳеч ақлим етмайди... Физика, математикалардан ўзим тайёрланардим. Хуллас, ёзда нима бўларкин денг!

Бу келишган йигитнинг биринчи подъездга серкатнов бўлиб қолганидан туғилган ташвишим ниҳоятда зўрайди. Турган гап, сабаби Судоба эди. Энг алам қиладигани: Судоба ҳар куни олдимда турса-ю, ўзимнинг қайноқ ҳисларим ҳақида унга бир оғиз гапиролмасам-у, бу яғриндор йигит эса лип этиб қўлимдаги ошни олиб кетса ва мен оғзимни очганча қолаверсам.

Бир дамга ўзим билан у йигитни солиштирдим. Тўғриси, бу солиштиришдан унчалик хурсанд бўлмадим. Бўй-бастдан ҳам, сохт-сумбат жиҳатидан ҳам у ютиб кетарди. Кейин бир дақиқага ўзимни Судобанинг ўрнига қўйиб, унга савол бериб кўрдим; қани, эй Судоба, кимни танлайсан, Фаридними ёки ана у ҳовлимизга тез-тез келиб турган балад бўйли, қурч йигитними!.. Бунга бериладиган жавобдан ҳам бирон бир ёқимли ҳис сезмадим. Чунки мен ҳар томонлама ютқазардим.

Азер менинг ҳаяжонланганим сабабини сезар ва атайлаб жигимга тегиш учун чўзарди.

— Намунча суриштириб қолдинг у йигитни!— сўради у мийғида кулиб. Мен ҳам бутун иродамини қўлга олиб, беписанд:

— А-а, шунчаки-да, бўпти, гапирмасанг гапирма,— дедим-да, кетишга чоғлангандек кўрсатдим ўзимни. Азер бунга ишонди:

— Биласанми у ким!— сўради яна чувалаштириб.

— Э мунча чўздинг, э! Билганимда, сўраб ўтирармидим!

Азер худди мактабда диктант ёздираётгандек бўғин-бўғинга ажратиб бир сўз айтди:

— Гў-лоҳ...

— Гўлоҳ!

— Ҳа уйимизнинг гўлоҳи.

— Гаранг қилма!

— Ишонмасанг, ишонма.

— Қасам ич, онанг соғлиғи билан!

— Онам соғлиғи гаров, ўша йигит гўлоҳ.

— Ҳа, бу... сохт-сумбатига қараган киши артистми, рассомми деб ўйлайди. Ҳеч бўлмаса биронта институтнинг талабаси гумон қилади. Бу эса гўлоҳ. Аммо кийинишни бошлаб кўяркан!

— Кечирасан-у Фарид, лекин бу йигит ҳам география ўқитувчиси бўлади келгусида. Педагогика институтининг биринчи курси талабаси.

— Қанақа! Ҳам талаба, ҳам гўлоҳ! Бир-бирига тўғри келмайди-ку!

— Нега тўғри келмас экан! Кундузи институтда ўқийди, кечаси ўчоқ ёқиб биноларни қиздиради. Райондан келган, ётоқхона ололмаган, ижара турай деса имкони йўқ — битта стипендияга яшайди. А, бу иши, худди ўзига чиқарилгандек. Кундуз ўқийди, кечаси ҳам иш, ҳам бошпана топади. Ҳам тижорат, ҳам зиёрат дегани шунақа бўлса керак-да.

— Эски ўчоқчиси Бахлул амаки қаёққа кетди.

— Пенсияга чиқди. Бу йигит энди амакининг ўрнини босади. Таниб қўйгин, оти Алхас.

У, гавдаси келишган йигитнинг оддий гўлоҳ эканлиги мени севинтирди. Бу ёққа Судоба деб келмаётгани равшан эди. Чунки ўчоқхонага кириладиган йўл ҳам ўша биринчи подъездда эди. Лекин мен бари бир ўртоғимни текшириб, тўла-тўқис ишонч ҳосил қилишим керак эди. Азер ўзи ҳазилкаш бола, шартта ёлғонни дўндириб юборган бўлиши мумкин эди. Шунинг учун ўша кун икки кечқурун бир баҳона топиб, биринчи блокнинг ертўласидаги ўчоқхонага тушдим.

Азер мени алдамаган экан.

Бу уйга кўчиб келганимизга саккиз йилдан ортиқ вақт ўтган бўлса ҳам, ўчоқхонага кирмаган эканман. Атрофга қизиқиб қарадим. Ғишт билан уриб чиқилган икки улкан қозон вақирлаб ётарди. Улардан ҳар ёққа қараб бир неча энли трубалар тарқаб кетганди. Қозонлардаги иссиқ сув мана шу трубалар орқали манзилларга етказилишини фаҳмладим.

Ўчоқхонанинг бир бурчаги ётиш-туриш учун жиҳозланганди. Энг тўрда, қатла-ниб очиладиган чорси устида тўшаги билан турарди. Унинг ёнида кўҳна бир жавон турар, сал бериқоқдаги ранги ўчган столга дастурхон ўрнига газета солинганди. Унда бир чеккаси ушатирилган чурак ва ярми ичилган қатик шимаси турарди.

Эгнига эски пальто ташлаб олган Алхас гуруллаб ёниб турган ўчоқларнинг қаршисидаги тахтага тирсакланганча бир китоб қараб ўтирарди. Китоб ёнидаги очиқ дафтар устида ручка ҳам бўлиб, конспект олаётгани аниқ эди. Ниҳоят, Алхас мени кўриб ўрнидан турди.

— Хизмат, келинг!

— Сизга бир илтимосим бор эди.

— Марҳамат, қўлимдан келса.

— Ошхонамизда кран маҳкам беркилмай, суви оқиб кетяпти. Шуни тузатиб беролмайсизми!

— Сув оқяпти дейсизми! Балки жўмрак ичидаги қайиш ейилиб кетгандир. Лекин афсус, уни тузатиш қўлимдан келмайди. Асбобпарим йўқ. Сиз яхшиси ЖЭК идорасига киринг, махсус чилангари бор уларнинг. Айтсангиз келиб тузатиб беради.

Ўчоқнинг шуъласи атрофга тушиб турар, хонадаги нарсаларга ажиб бир ранглар бахш этарди. Йиғма чорпоянинг устидаги деворга бир қизнинг сурати осилган бўлиб, у узоқдан ва ўчоқнинг нури таъсиридан жуда гўзал кўринарди.

Алхаснинг лаҳжасини эшитиб, унинг боқулик эмаслигини билиб олдим. Ўзи бусиз ҳам унинг боқулик эмаслиги аниқ эди. Чунки, боқулик бўлганда шу ерда иш-

лаб, шу ерда ётиб юрармиди. Лаҳжасидан унинг Қорабоғ тарафдан эканлигини сездим.

Алҳаснинг сўзамол, киришимли йигит эканлиги илк бор суҳбатлашгандаёқ кишига сезиларди. У мен томонга кўрсичани сураб экан, худди эски танишлардек ўтиришга имлади.

— Кечалари ишлашингиз ўқишингизга зарар етказмайдим!

— Ётоқхонада ётгандан бу ерда ишлаган тинчроқ. Ётоқхонадаги болалар нуқул шикоятланишади: ҳеч тинчлик йўқ, гоҳ у келиб гап сотади, гоҳ бу келиб гап сотади, умуман дарс тайёрлаб бўлмайди, деб... Бу ер эса тинч.

— Жуда тинчлигингиз зўр-у,— дедим ўчоқларнинг гуруллашига ишора қилиб.

— Э, бунга ўрганиб кетганман.

— Мабодо, ётоқхонадан жой беришса ҳам шу ердан кетмайсизми!

— Қураман. Бу ишдан келиб турган чойчақани йўқотгим йўқроқ-да.

— Кечалари навбатчиликда турсангиз, кундузи ўқисангиз, уйкуни ҳиссасини қачон чиқарасиз!

Алҳас лоқайдлик билан деди:

— Бир оз навбатчилик қилсам, бир оз ётаман. Кейин бир қарасам тонг отган бўлади. Ҳозирча чарчаётганим йўқ.

Хуллас, биз хийла суҳбатлашиб ўтирдик. Алҳаснинг Фузулий районидаги тоғ конларидан келганлигини, отаси ёшлигида ўлиб кетганлигини, ака-ука, опа-сингилларидан ҳеч ким йўқлигини, ёлғиз онаси борлигини, онаси колхозда оддий сут соғувчи эканлигини билиб олдим. Алҳас билан гаплашиб ўтирар эканман, яна беихтиёр ўзимни у билан қиёслаб бошладим. Мен шаҳарда турардим, ҳамма нарсаи муҳайё шинам уйим бор, ёнимда инженер отам, ҳеч қандай ғам-ташвишим бўлмаб туриб ўқишга киролмагандим. У эса, райондан келган-у, биринчи йилнинг ўзидаёқ, олий мактаб талабаси бўлиб олган.

Хуллас, Алҳас билан дўстлашдик. Энди ҳовлида учрашганимизда саломлашиб гаплашардик.

Бир куни филармонияга Югославия эстрада артистларининг концертига тушгандим. У ерда Алҳасни ўша қиз, ўчоқхонадаги деворга сурати осилган қиз билан кўриб қолдим. Улар бир-бирларига жуда мос эдилар. Мен бир чеккада ўтирганим учун улар мени кўрмадилар. Ўтирганлар орасидан жойларига ўтар эканлар, одамлар орқаларидан ҳавас билан қарашарди. Қиз расмдагидан бир неча бор гўзал эди.

Концертни томоша қилар эканман, ора-сера бурилиб, Алҳас томонга қараб кўярдим. Бўйнимга олишим керак, мен унга ҳавас қилардим. Гўзал севгилиси борлигига, у билан концертга тушиши мумкинлигига...

Танафрус пайтида ҳамма фойега чиқди. Мен ҳам ичкарида ўтиргим келмай одамларга эргашдим-да, жуфт-жуфт бўлиб айланиб юрганларни томоша қила бошладим. Кўпчилиги ёшлар эди. Узоқроқда қизининг кўлидан ушлаган Алҳасга кўзим тушди. Улар иккови нима ҳақдадир шакарғуфторлик қилишар, бир-бирига меҳрибон одамлар эканлиги шундай сезилиб турарди.

Мен ўзимни чеккага олиб, деярли деворга ёпишиб кетай дедим. Алҳасга кўринишни ҳеч ҳам истамасдим. Нега десангиз, бирдан ўчоқхона, олов пуркаб турган қозонлар қаршисида эски пальтосини кийиб, тахтага тирсакланганча китоб ўқийётган Алҳас келиб кетди кўз ўнгимга. Унинг ноқулай аҳволга тушишини истамасдим. Тўғри-да, бу башанг кийинган йигитнинг гўлоҳ эканлигига ким ҳам ишонарди! «Бу қиз кечалари Алҳаснинг қеарларда туришини билармикин! Билармикин унинг бошпанаси ҳам йўқлигини, гўлоҳлик қилиб кун кўришини! Ҳозир ёнида юрган йигитнинг бу ердан чиқа солиб, нафас қайтадиган, олатасир тўполон ўчоқхонага югуриб бориб навбатчиликни қабул қилишини тасаввурига сиғдирармикин!..»

Эртасига Алҳасни ҳовлимизда учратганимда уни филармонияда қиз билан кўрганимни айтдим. Алҳас кулимсраб туриб, қизнинг у билан бир гурппада ўқишини, ўқишни битирганларидан сўнг никоҳдан ўтишга аҳд қилишганини айтди. Бир кўнглим: «Алҳас, қиз сенинг ўчоқхонада ётиб юришингни, гўлоҳлигингни биладимми!», деб сўрамоқчи ҳам бўлдим. Лекин кўнглига бошқа нарса келмасмикин, деган хаёлда индамасдим.

Бир куни кечқурун адабиёт муаллиминикига машғулот ўтказгани кетаётгандим. Муаллим билан келишган вақтимизга беш минутча вақт қолганди, шошиб тўртгандим. Муаллимим ўта тажанг одам бўлиб, сал кечикса ҳам ёмон аччиғи чиқиб кетарди. Аммо, билими зўр эди. Уникига қатнаб ёзма ишларим анча яхшилланганини ўзим ҳам сезардим. Шу кетишда кетса, иншодан камида тўрт олишим турган гап эди.

Хаёл билан кўча бошига етганимда, тўсатдан Алҳаснинг филармонияда бирга юрган қизини кўриб қолдим. У кўчани кесиб ўтган бир хотиннинг йўлини тўсди-да, нималардир сўради. Хотин, билмайман, маъносида елка қисиб жўнади. Қиз яна бир хотинни тўхтатиб, ундан ҳам ҳалиги нарсаини сўради. Лекин натижа боягидек — йўқ эди. Мен шошаётган бўлсам ҳам унга яқинлашиб сўз қотганимни билмай қолдим.

— Сиз нимани ахтариб юрибсиз!

— Вой, сиз айтиб беролмайсизми, бу янги биноларнинг қайси бирида темирйўлчилар яшайди.— У атрофдаги иморатларни кўрсатди.— Аксига олиб номери эсимдан чиқибди. Қидиравериб чарчаб кетдим.

Темирйўлчилар уйи биз яшайдиган уй эди. Қизни тўхтатганимга пушаймон қилдим. «Бизнинг уйни нима кераги бор бунга!» Алхас гўлоҳлигини қиздан яширган-у, бу ўзи хабар толиб, энди тўсатдан бостириб бориб шарманда қилмоқчи, деган фикр келди хаёлимга.

— Мен бу ерларни яхши билмайман, деб гўлдирадим ундан йироқлашиб.

Қиз жуда замонавий, башанг кийинганди. Эгнидаги янги қимматбаҳо шуба, шубага ҳамоҳанг папоқ, оёқларида платформа туфли — ҳаммаси моданинг сўнгги талаб-ларига мос эди. Бой оиланинг фарзанди эканлиги равшан эди.

Хуллас, Алхас ҳақида фикрлар билан муаллимникига кетдим, дарсда ҳам хаёлим Алхасда бўлди.

Муаллим «Комсомол дунёнинг келажагидир» деган эркин мавзуда ишро ёздирди. Ёзиб бўлганимдан сўнг уни олиб кўриб: «Сани бугун таниб бўлмайдими-ку, жумлаларинг жуда ғализ!» деди. Узим ҳам ўқиб, ҳақиқатан ёмон ёзганимга ишондим.

Бутун дарс давомида, қайтишда Алхаснинг олдига кириб ҳол-аҳвол сўрайман, деб ўйлаб ўтирдим. Қайтаётиб эса, кел қўй, ўзи бўларича бўлгандир, мени кўнгил сўрашим яна ортқичалик қилмасин деб, фикримдан айнайдим. Шунинг учун машғулотдан тўғри уйга кирдим. Қоронғи ҳам тушди. Мен диванда чўзилиб ётар эканман, ҳеч тинчлана олмасдим. Алхаснинг аҳволи нима кечди экан! Бутун фикр-хаёлим шунда эди. «Қиз келиб уни ўчоқхонада кўрдими! Энди бундай хижолатпазлиқнинг охири нима бўлади!» каби саволлар менга тинчлик бермасди.

Кийиниб ҳовлига тушдим.

Алхаснинг ёнига кириман деб, биринчи подъезднинг эшигидан кирганимда бир қизга дуч келдим. Таажжубдан ва шошилганимдан бақрайганимча қолибман. Бу қиз бояги, мен кўчада учратган қиз эди.

У мени танидимми, ёки таниса ҳам аҳамият бермадимми, хуллас, ёнимдан совуққина ўтди кетди.

Ёмон хижолат бўлдим. Уялганимдан курагимнинг ўрталаригача терлаб кетди. Учоқхонага ҳорғин одамдек бир-бир босиб тушдим. Алхас қўлида газета, тахтада чўзилиб ётарди. Мени кўриб бирдан хурсанд бўлиб, жуда шод қарши олди.

— Э, Фарид, зап келдинг-да.

— Оқшоминг хайрли бўлсин,— дедим лоқайд ва таклифини кутмасдан стол олдидаги бўш курсига ўтирдим. Столда яхши шоколад тўлдирилган қанддон ва икки стакан турарди.

Стаканларнинг бири бўш, иккинчисидаги чой ярни ичилганча қолганди.

— Паришон кўринасан! — сўради Алхас.

— Йўқ, яхшиман. Нимага унақа деясан!

— Тўғриси айт, бирон гапинг борга ўхшайди, Фарид.

Мен машғулотга кетаётганда қизни учратганимни ва атайлаб унга уйимизни кўрсатмаганимни айтдим. Алхас қаҳ-қаҳ уриб, маза қилиб кулди.

— Мен Гүлёздан ҳеч нарса яширмайман,— деди у кулгидан тўхтаётиб,— нега ҳам яширишим керак.

Алхасдан бундай жавоб кутмагандим. Нима дейишимни билмай қолдим. У менинг тутилиб қолганимни кўрди-да, стаканларни олиб сўради:

— Чой ичасанми!

У розилигимни кутмасдан ҳар биримизга бир стакандан чой қўйди.

— Конфетдан ол, Гүлёз олиб келибди. Сенинг ҳам таниш қизинг борми, Фарид!

— Йўқ.

— Нега, йўқ энди!

Ёдимга Судоба келди. Ёлғон гапиришга ўзимни мажбур қилдим.

— Кўнгилга ёқадиганини тополмаяпман.

Қизик, нега баъзан ҳеч тушуниб бўлмайдиган ишлар қиламан-а!

— Ғам ема, Фарид! — ҳали учратасан,— у қанддонни мен томонга суриб қўйди.— Конфет емасанг, мана бу қанддан солиб чой ич. Гүлёз жуда яхши қиз-да. Сенга ҳам шунақаси учрасин... Ҳа, айтмоқчи, уни бу ерга нега келганидан хабаринг борми!

— Йўқ.

— Мен икки кундан бери институтга боролмовдим. Кеча навбатдошим Аслон тўсатдан ишга келмай қўйди. Бугун келар десам, ўрнига хотини келиб, Аслоннинг бирдан биқини санчиб қолди, касалхонага олиб кетишди. Операция қилишибди. Энди хийлагина ётади, деди. Хуллас, кўчага ҳам чиқолмай ётгандим. Яхшиям Гүлёз хабар олгани келиб қолди...

— Энди ўқишни нима қиласан!

— Трестга қўнғироқ қилдим. Эртага одам юборишади.

— Нега унда уйнинг номерини бермовдинг!

— Нима кераги бор, бу дим ертўлани унга кўрсатиб!

Уша оқшом учоқхонада гап гапга уланиб узоққа чўзилди. Аввал Алхаснинг ёнига тушганимдан пушаймон бўлган бўлсам, энди рози эдим. Шунинг учун рози эдимки, кўп нарса менга равшан бўлган, кўнглим жойига тушганди. Акс ҳолда, ўзим тўқиб чиқарган қийинчиликларни ўйлай бериб шу кеча ухлолмаган бўлардим.

3. АЪЛАМОВ таржимаси.

Холида Ҳосилова

Ҳатиря

ҲИКОЯ

Хазар¹нинг сеҳрли соҳили. Денгиздан ёқимли шабада эсиб турибди. Денгиз тўлқинлари тошдан тошга урилиб, майин ва сеҳрли садо беради. Қанчалар, қанчалар оромбахш!

Оҳ, Ҳазар! Бу оламда яралган ҳам, кўрган ҳам илҳомни сендан олади. Севган ҳам, севгилисини йўқотган ҳам сендан топади!

Ёдимда, уни илк дафъа шу ерда кўргандим. У ниҳоятда гўзал ва латофатли эди. Бир-биримизни таниган бўлсак-да, ҳаяжонимизни яшира олмадик. У турли саволлар билан ёнидаги шерикларига эмас, тез-тез менга мурожаат қиларди. Мен эсам дабдурустдан унинг саволларига жавоб беролмай, узоқ вақт жим туришга мажбур бўлардим. Билмасдики, мен ҳам унга ўхшаб, денгиз бўйини биринчи мартаба кўриб турардим.

У пайтда на уни кўзининг рангига эътибор қилардим, на товушининг оҳангига. Фикрим узоқларда, назарим денгизда эди.

Ахир умримда денгизни биринчи марта кўришим эди.

Денгиз! Боқунинг ёнгинасида чўзилиб ётган, унга зийнат бериб турган ажойиб бир денгиз!

Соҳилда туриб, куннинг ботишини томоша қилардим. Денгиз узра қуёшнинг заррин нурлари ёйилди. Қуёш фазодан айрилиб, ноз-ла денгизга тушиб кетаётгандай эди, назаримда.

Бу манзара денгизни илк мартаба кўраётганларга яна ҳам қаттиқроқ таъсир қиларди.

Савол бераётган қизнинг таажжуб тўла нидоларини эшитиб турардим. Анча томоша қилганимдан сўнг қайрилиб, қиз тарафга боқдим. У турган жойда кекса бир эркак билан қари хотинни кўриб, ҳайрон бўлиб қолдим. Ҳаёлларим бўлиниб кетди...

Унга иккинчи марта институтда дуч келдим. Ҳар иккимиз ҳам бир-биримизни танисак-да, кўрмаганликка олдик. Мен ўша кунни унинг саволларига жавоб беролмаганимдан уялардим. Ахир ўша кунни ўзимнинг ҳам умримда денгизни биринчи кўришим эди-да...

Иккимиз ҳам иншоот факультетининг меъморлик бўлимига кирган эдик. Ётоқхонамиз Низоъий боғининг ёнгинасида жойлашган эди.

Бугун денгиз² соҳилида кезиб юришимнинг боиси ҳам ўша кунларни хотирлаш орзуси эди.

Ҳар куннинг, ҳар оннинг, ҳар йилнинг ўз хотираси бор.

Ёдимда, биз талабалар эрта билан ётоқхонадан чиқар эдик. Бекатда шовқин-сурон билан трамвайга ёпишардик. Қайси вагонда одам оз бўлса, ҳамма ўша томонга отиларди. Мен эсам кўзларим билан уни ахтарардим. У ҳам худди шу пайтда бошини хиёл чўзиб, мени ахтараётган бўларди. Унинг қайси вагонга минганини кўрсам, мен ҳам дарҳол ўша вагонга отилардим. У билан суҳбатлашмасам-да, ёнида турмасам-да, бир вагонда кетишга интилардим. Чунки, йўлимиз бениҳоя олис эди. Биз Низоъий боғидан Нариманов проспектига қадар борар эдик.

¹ Ҳазар — Озарбайжонда Каспий денгизини шундай атайдилар.

Ёғингарчилик кунлари мен оёғимга отамнинг менга берган қадимги узун қўнж-ли этикларини кийиб олардим. Этик оёғимга анчагина катталиқ қиларди. Мен оёқларимни қанчалик эҳтиёт билан кўтариб босмай, чалворим, пальтоларим балчиққа булганарди.

У уст-бошимга қараб куларди. Шунда уялганимдан ерга кириб кетгандай сезардим ўзимни. Шунинг учун ҳам кўпинча у кўрмасин деб ёғингарчилик кунлари ундан узоқроқда кетардим.

Тўртинчи курсда унаштирилдик. Кўзларининг ранги хаёлимдан кетмасди. Қандай қилиб ҳам кетсин, ахир у бунӣ — ўзининг жозибали гўзаллигини якка-ю ягона ёдгори — чақалоғимизга ҳаёя этган эди.

Мен унинг нурли кўзларини кўрганымда ҳали ҳам тасалли топардим. Ҳали ҳам унинг ёқимли, қўнғироқдай овози қўлоқларим остида жаранглагандай бўларди.

Малоҳатли овози билан юрагида қанчадан-қанча орзулари борлигини айтган эди. У орзулар, у буюк орзулар мангу уни яшатади. Оҳ, кошки пиёда кечганимиз чўла-адирларда пайдо бўлган янги кўчаларни, қатор-қатор тизилган тўрт-беш қаватли уйларни у ҳам кўрган бўлсайди...

Ахир, бу унинг орзулари эди. Унинг лойиҳаси билан қурилган уйлар ниҳоятда гўзал эди. Шаҳримизда кўпқаватли, кенг, завқ-ла безатилган янги меҳмонхоналарни кўриш ҳам унинг орзуси эди. Мана ҳозир Ҳазарнинг соҳилида қурилаётган янги меҳмонхонада безак ишлари олиб борилмоқда. Бу бино у орзу қилганидек гўзал, муҳташам. Кошки, у шуларни кўрса эди...

Гўзаллик уни ниҳоятда севинтирарди. У гул-чечакларни ҳам жуда севарди. Уйимизни доимо гул-ла безатарди. У гулларнинг ўрнини тез-тез, хоҳлаган жойига алмаштириб турарди. Гоҳ столнинг устига, гоҳ китоб жавони олдига, гоҳ шишага солиб, дераза рафига қўйиб қўярди.

Қўёшсиз, қишнинг қаттиқ кунларида ҳам уйимизга баҳор исини олиб келгандек бўларди.

...Онам ўзимга айтмаса ҳам уйланишимни иштини сезиб юрардим. Гоҳ-гоҳ кўни-қўшнилардан, дўстларимдан эшитиб қолардим...

Тунов кунги суҳбатимиз ёдимга тушди. Уша кунӣ онам Хатирани мактабга олиб боришга ҳозирлаётган эди. Ахир қизим биринчи синфга бораяпти. Қўлоғи ёнидаги жамалак сочларига боғлаган бантиги менга ёқмади. Ечиб, қайтадан боғламоқчи бўлдим. Шунда онам кулимсираб:

— Қўй, тегма, бари бир сенинг боғлаганинг унга ёқмайди. Қайтанга ўзинг қийналасан. Мен энди қариб қолдим. Эплаганим шу. Уйда бир келиним бўлсайди... шу ташвишлардан қутулардим...— деди. Шундай деди-ю, юзимга қаролмади. Айтганига пушаймон бўлиб, хафа бўлганча ётоқхонасига кириб кетди.

Мен қизимнинг бантигини қайтадан боғладим. Хатиранинг ипакдай ҳурпайиб турган майин сочларига оппоқ капалак келиб қўнгандай бўлди.

— Ойижон, ҳой ойижон, бу ёққа келинг. Қаранг, қайси келин-қизингиз мендан ўтқизиб, яхши банг боғлай олади!! Узингиз бир кўринг,— дея қўнғилларини олмақ бўлиб, эркаланиб чақирдим. Аммо, жавоб бўлмади. Аста юриб, ётоқхоналарига кирдим. Ойим кирганимни сезсалар ҳам индамадилар. Иккимиз ҳам тилимиз лол бўлиб, жим қолдик.

Дилимизда айтадиган гапларимиз кўп бўлса ҳам, айтолмадик.

Нима дея олардим!

Ахир у она-ку! Барча оналарга ўхшаб, албатта, у ҳам ўз боласининг яхши, бахтли бўлишини истади. Онамга нисбатан менинг яхшилигим эса уйланишдан иборат эди.

«Келинсиз уйда қандай файз бўлиши мумкин!»,— дерди онам.

Баъзида мен ҳам унга ўхшаб, ўйланаман. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас, дейман. Аммо...

Ҳар гал Хатира мен билан гаплашганда унинг овозини, майин, малоҳатли овозини эшитгандай бўламан. Баъзилар мени койиб, «инсофсиз, онасига раҳми келмайди, унинг истагини бажармайди», дейишади. Лекин, нима қилай, гуноҳ мендами!!

Келинг, ҳеч бўлмаса, ҳамма дарднинг дармони, оғир мусибатларни олиб кетувчи «йиллар» келиб кетсинлар.

Ё. РАҲИМОВА таржимаси.

Байрам Байрамов

ҚОРАНОР

ҲИКОЯ

Тоғ бағрида баҳайбат бир илон чўзилиб ётгандек. Бу — йўл эди. Манзил узоқ. Кун тафти нафас олишни тобора қийинлаштиради. Бир томони тик баландлик, бир тарафи жарлик бўлган йўл устига-устига тор ва нотекис. Оёқ босганинг сари қизиган тупроқ кўпчиб, димоққа урилади, кўнгил лоҳас бўлади. Йўл ниҳоясиз, юк оғир...

Карвон баҳор селларидан тўлиб-тошган, шарқираб оқаётган сойнинг саёброқ жойидан кечиб ўтди. Атроф тоғ. Карвон баландликка сингиб кетган илон изи йўл олдида дам олиш учун тўхтади.

Карвондан дам ортда қолиб, дам илгарилаб кетиб, чарчаш нималигини билмай келаётган тойчоқлар тўхташлари биланоқ сакраша-сакраша тоғ бағридаги яшил майдонга югургилашиб қолишди. Тепиниб ўйноқилаётган, кишнаётган тойчоқларга чўпон-чўлижлар, йўловчилар ҳавас билан боқишарди.

Туя ва отлардаги юклар соя-салқинга туширилди.

Кексайган, киприклари оқарган Қора Нор тишлари тўкилиб, ҳалпиллаб қолган лаблари билан дам бўйнини, дам елкасини қашир, аъзойи баданини қимирлатиб хира ва бепарво чивинларни ҳайдашга тиришар, устидаги оғир юкни тезроқ олишларини илҳақ кутарди...

Ниҳоят, елкасини бутун йўл давомида эзиб юборган юкдан холи бўлган Қора Нор оёқларини букиб ястанди, оғир тин олиб, кишнаб қўйди. Атрофида тойчоқлар ўйноқлаб юрарди. Уларга ҳавас билан қараркан, кутилмаганда чўчиб тушди.

...Қора Нор дунёга келибдики, йўл юради. У неча-неча саҳролардан, тоғу тошлардан ошди. Неча минг километр йўл босди. Неча минг пуд юк ташиди. Энди у кексайганини, жуда-жуда чарчаганини сизди. Мана шу дақиқада сарбон оз бўлса-да юкни энгиллатишини истарди...

Доимий йўлдош, ҳамроҳи Уғлон олдида ташлаган бедага қарашга ҳам ҳоли келмади. Қора Норнинг бутун тани, ичи ачишиб оғрирди. Узоқ йўл, оғир юк азоби, кун жисми уни лоҳас қилган, мадордан кеткизганди. Қандайдир алам, ўкинчдан Қора Нор киприкларида ёш кўринди. Бунини атрофдагилардан ҳеч ким сезмади.

Қуёш тоғ чўққиларига илашганда йўл ҳозирлиги бошланди. Туяларга, отларга юк ортиларди. Қора Нор беихтиёр, бирор-бир ниқтовни кутмасдан ўрнидан турди. Унинг чарчоғи ҳали ёзилмаган, ҳатто увишган оёқларини қимирлатишга ҳам ҳоли йўқ эди.

Устига тушган оғир юкдан Қора Нор гандираклаб кетди. Йиқилишига оз қолди. Қора Норнинг бу ҳолатини фақат Уғлон сизди. Унинг атрофида парвона бўлди. Шу пайт кумуш узангилик, эгарига гиламча ташланган от устида ўтирган карвонбоши уларнинг ёнига яқинлашди.

— Уринишинг бекор, Уғлон, ярим йўлда қолиб кетасанми деб қўрқаяпман!! — деди кесатиқ оҳангида.

Бу гап Уғлондан ҳам кўра Қора Норга қаттиқ таъсир қилгандек эди. У бошига тушиши мумкин бўлган яхшилик ва ёмонликни гапирувчиларнинг оғиз қимирлашидан пайқаб оларди.

Карвонбоши жавобсиз тикилиб турган Уғлонга насиҳат қилди:

— Ундан кўра отингни жонидан холи қил, териси салқин тоғ оқшомида сенга асқотади.

Уғлон бир Қора Норга, бир ўйноқлаб турган карвонбошининг отига қаради. Сўнгра:

— Йўлингиздан қолмангиз, биз билан ишингиз бўлмасин,— деди.

Ўйноқлаётган оти учғудай шай турса ҳам жиловидан қаттиқ тортиб, юришга ундаркан, яна Қора Норга кўз ташлади. Уғлонга кетаётган жойидан гап қотди:

— Бундай тураберма, ҳозирча юкни кўтаргани фанимат. Йўл оғирлашиб, отинг ҳолдан тойган вақтда пича дам берарсан. Лекин охирини ҳам унутма. Бари бир, от ўрнига юкни ўзинг кўтарасан...

Уғлон аввал ясантририлган отга, сўнгра Қора Норнинг беозор кўзларига, титраётган оёқларига боқди. Унинг бўйнидан аста қучоқлаб, эркалаган бўлди.

Қора Нор, Уғлон доvon тепасига чиққунларича қора терга тушишди. Карвон лаган сари гавдаси ерга чуқиб бораётгандек эди. Унинг сезгир, оғриққа кўниккан оёқлари энди на ҳаракатини, на оёқ остидаги тошларнинг ботишини сезарди.

Карвон юқорига кўтарила бошлаганда Қора Нор ҳали йўлнинг ярмида эди. Унинг юриши тобора секинлашар, карвон бўлса борган сари илгарилаб кетарди.

Уғлон бор сабрини, тоқатини тўплаб Қора Нор билан ёнма-ён юрар, оға бошлаган юкни суяб, отга бир оз кўмаклашарди. Манзил яқинлашган сари йўл юриш қийинлашар, йўлнинг эса охири кўринмасди.

Қора Нор, Уғлон доvon теппасига чиққунларича қора терга тушишди. Карвон эса иккинчи довондан ҳам ошган, узоқдан қуёш шуъласида элас-элас кўзга ташланарди.

Бошланган йўлнинг бир оз текислиги ва кенглиги юришни осонлаштирди. Аммо юқорига кўтарилишда бор кучини сарфлаган Қора Норнинг қадам олиши тобора секинлашарди. Тикилган қозон қайнамас, деганларидек йўлнинг ниҳоясизлиги Уғлоннинг тоқатини тоқ қилди. Аммо у Қора Норни савалаб ёки сўкиниб аламдан чиқишни истамасди. Аксинча, от бўйинини энгил силаб, тезроқ юришга ундарди.

Баҳайбат тоғ чуққилари узра масжид минораси куббасига қўйилган ҳилол-туғни эслатувчи янги ой кўринди. Уғлон тошбақа одим билан бораётганларидан ранжиди. Ойнинг хира нурида ялтиллаб турган япасқи тош устига ўтирди. Хаёлига карвонбошининг сўзлари келди. Уйга толиб, бу сўзларнинг мағзини қақишга ҳаракат қилди. Бошини ихтиёрсиз қимирлатиб турган Қора Норга ҳам, ўзига ҳам азоб бераётганини сезиб, юраги ачишди. Ихтиёрини йўқотиб, ўридан сапчиб турди. Ғилофдан ханжарни чиқарди. Ой нурида ялтираб кетган, сон-саноксиз юлдузлар акси жилоланган ханжарни кўрган Қора Нор жон-жаҳди билан кишнаб юборди. Отнинг кишнашидан кимсасиз дара жаранглаб кетди. Дара сингари Уғлоннинг юраги ҳам шу дақиқада кучли ларзага келди.

Қора Нор хўжасининг ниятини дарров фаҳмлади. Яқинлашаётган ўлимдан қочиш ўрнига Уғлоннинг қаршисига келиб, бошини ҳам қилди. Уғлон бир Қора Норга, бир ярқираб турган ханжарга тикилди. Ёдига бундан бир неча йил илгариги воқеа тушди...

Ушанда тоққа қалин қор ётганди. Уғлон узоқ йўлдан толиққан, очликдан силласи қуриб, мадори кетганди. Кимсасиз дарада Қора Нор иккиси қолишганди. Уғлоннинг кўзлари тиниб, боши айланиб, йўл устига ағанаб тушганди. Ҳушини йўқотганди... Кўзини очганда Қора Нор ётганча елкасини Уғлонга тўтиб турар эди.

Уғлон бор кучини тўплаб, ёнидаги ханжар билан юк боғланган арқонни кесиб, қанорни итариб юборди. Базўр судралиб отга мингашди. Қора Нор эҳтиёткорлик билан ўридан туриб, Уғлонга шикаст етказмасдан оҳиста қадам ташлади. Даранинг қори қалинлигига қарамай, тун бўлишига қарамай Қора Нор хўжасини манзилга соғ-саломат етказди.

Уғлон кўзини очганда ўз уйида, иссиққина тўшақда ётганини, тепасида хотини, остонада бошини силқиб турган халоскорини кўрганди...

Йигитни бу бўлиб ўтган ғайритабиий воқеа қабиҳ ниятдан қайтарди. Лабини тер ва ёшдан намиққан Қора Норнинг юзига босди. У узоқ шундай турди. Сўнгра шиддат билан Қора Норнинг ён томонига ўтиб юк боғланган арқонга зарб билан ханжар тортиди. Юк дарага, сўнг бир-икки думалаб, тошларга урилиб пастикка шўнғиди. Жарликда оқаётган сой пасга тушган юк ва тошлардан янада кучлироқ шовуллаб, бир неча дақиқадан сўнг ўзининг аввалги оқимига қайтди. Уғлон эса Қора Норнинг бўйнидан қаттиқ қучоқлаганча қотиб турарди.

Тонготарда қишлоқ ортидаги довонда от ва отни етаклаб олган отлик кўринди. Узоқдан бу иккиси ҳаракатсиз тошга айланган афсонавий ҳайкалдек кўзга ташланарди. Улар бир-бирига елкадош, бир-бирига йўлдош Уғлон ва Қора Нор эди...

Туғаетган йилнинг сўнги келаси

ҲИКОЯ

Туғаетган йилнинг сўнги оқшоми. Соат миллари тўққизга яқинлашмоқда. Ҳамида хола ошхонада овқатга уннамоқда. Тофиқ ҳар нафасда телефонга югуради, кейин ошхонага кириб онасига навбатдаги янгиликдан хабар беради.

- Она, биласанми, Сайрон ҳам келмоқчи!
- Сайронинг ким, болам!
- Наҳотки, уни эслай олмасанг! Уни ўзинг сариштали бола экан дегандинг-ку!
- Ҳа-а-а! Эсладим, жуда яхши-да.

Тофиқ ҳаяжонланарди. Тўғри-да. Ахир, мана ўн тўрт ёшга кирибдими, янги йилни биринчи марта «компания»си билан кутишга аҳд қилди. «Компания»си унинг саккиз йиллик синфдош дўстлари. Улар бундан уч ой муқаддам янги йилни кутиш ҳақида келишиб олишган эди.

— Бизникига йиғила қолайлик,— деб таклиф қилганди, шунда Тофиқ.— Уйда онамдан бошқа ҳеч ким бўлмайди, у барвақт ётади.

- Катта аканг ва опанг-чи!
- Улар ҳеч қачон янги йилни уйда кутишмайди.

Тофиқ онасига ниҳоят «сир»ни очди: қизлар ҳам келади. Ота-оналари рухсат беришган.

- Айтгандай овқат етадимми!— хавотирланди Тофиқ.

— Етади ўғлим, етади,— уни тинчитди Ҳамида хола.— Уларга ўнта меҳмон қўшилиб келса ҳам овқатимиз етиб ортади.

Тофиқ яна телефонга югурди. Қайта-қайта кўнғироқ қилди, ким биландир қизишиб узоқ тортишди. Унга қайта кўнғироқ қилиб гапини қолган жойидан давом эттирди. Унингча айтилганларнинг келиши чўзилаётган эди. Бирови барвақт келмоқчи, бошқаси сал кейинроқ; учинчиси узоқда туради, тўртинчиси эса адресни билмайди, бешинчиси умуман келиш ҳақида ўйлаб кўрмоқчи. Ҳаммадан ҳам қизларнинг нозини айтмайсизми.

- Она, ана кўрдингми, Франгиз келмасми!
- Нима сабабдан, болам!
- Узимиз бўлишимизга ишонмаяпти. Биз билан бирга аканг ва опанг ҳам ўтиришса, улардан уяламан дейди.

— Нима ҳам қилардик дўмбоқинам,— қўлларини ёзди Ҳамида хола. Тофиқ нимагадир ҳали ҳам кетмасдан ўтиришган Дилора ва Рустам турган хонанинг эшигига ёмон қараб кўйди.

— Янги йилда ҳеч қачон уйда бўлишмасди, бугун бирданига шу ерда бирга кутамиз деб қолишса-я,— фиғони ошди Тофиқнинг. Хаёлига келган бу фикрдан ўзи ҳам сесканиб кетди.

- Кўп куйинма, бир гап бўлар,— Тофиққа далда берди онаси.

У тушкун бир кайфиятда ошхонадан чиқиб, яна телефон трубкасини кўтарди.

— Телефонга тегма,— эшикни очиб қичқирди Дилора.— Кимдир бизга телефон қилиши мумкин.

Қизиқ, Дилора бу янги йил оқшоми арафасида қандай бўлиб уйда турибди экан.

Кейинги йилларда ҳеч бундай бўлмаган эди. Рустамни айтмайсизми! Ақл бовар қилмайдиган ишлар бўлаяпти. У билан бирга янги йил кутишганда ҳали отаси ҳаёт эди.

Отаси Ғазанфар даврида янги йил бутунлай бошқача бўларди, уй меҳмонларга тўлиб кетарди. Унинг ўлимидан кейин оилада янги йил бир неча йил нишонланмади. Гүлёра ва Рустам дўстлариникига кетишарди. Ҳамида хола, Дилора ва Тофиқлар эса барвақт ётиб олишарди. Кейин-кейин Дилора ҳам кетадиган бўлди. Мана, энди навбат Тофиққа келди. Аммо ҳозир ҳамма уйда. Йўқ, ҳамма эмас. Ғазанфар йўқ. У етти йил олдин қазо қилган. Гүлёра ҳам йўқ, у турмушга чиқиб кетган. Шундай қилиб ҳаммаси тўпланган кун бўлмаяпти. Доимо кимдир кам.

Девор соати ўнга занг урди. Тофиқ «дипломатик» алоқаларни тугатиб, ошхонага чиқди. Оёқлари ўз-ўзидан титрар, ўзини босолмасди.

— Нима, меҳмонларинг ҳаммаси келмайдими!— ачиниб сўради Ҳамида хола.

— Йўғ-э, лекин...— ўйлаб қолди Тофиқ. Сўнгра ишга андармон бўлгандек давом этди,— она биласанми, Рауф бизникига келгин дейди. Унинг ота-онаси қаёққадири кетишибди... Фақат ўзимиз бўларканмиз. Фақат ўзимиз...

— Нима ҳам дердим, болам,— ўнга яқинлашди Ҳамида хола ва иссиқ қўллари билан ўғлининг сочини силади.— Агар шундай бўлса, Рауфникига бора қол. Балки у ер бундай...

Тофиқнинг кўзлари чақнаб кетди: онаси рози бўлди-да!

— Айтганча у ерда нима ейсизлар!

— Бирон нарса топилар,— ҳушчақчақ деди Тофиқ.— Консерва ёки яна шунга ўхшаган нарсалар...

— Унда консерва тайёр турибдими!— қизишди Ҳамида хола.— Паловдан олиб кет.

— Э, онажоним-эй, қўйсангиз-чи, паловнинг кераги йўқ! Биласизми, агар мен қозонни кўтариб борсам устимдан кулишади.

Ҳамида хола билинар-билинмас жилмайди.

— Бўпти бора қол!

Тўғри-да, уларга палов нега керак! Улар у жойда консерва тамадди қилишади. Ўзларини эркин ва холи ҳис этишади. Бу ерда-чи, бу ерда палов ейишарди, лекин ўзларини эркин тутолмай, қисиниб-қимтиниб туришарди-да. Палов ва консерва, ўтмиш ва келажак, нексалик ва навқиронлик... Мана, нималарни ўйларди Ҳамида хола.

Тофиқ онасини кучоқлаб ўпди-ю, югурганча чиқиб кетди. Рустам ўз хонасида ухларди. «Ухлаб ёганимда ҳеч ким безовта қилмасин» деб олдиндан тайинлаб қўйган.

Ҳамида хола бу уйқунинг сабабини яхши тушунади. Мана, ҳафтадирки, Рустам қайлиғи билан гижиллашиб қолган, шундан бери ҳеч қайсиси ён бермайди, бир-бирига қўнғироқ ҳам қилишмайди... Дилоранинг ўтиришга қўнми йўқ. Уйнинг у бурчидан бу бурчига бориб келар, эски журналларни варақлар, телевизор қўяр, дам-бадам телефонга қарарди. Телефон эса жим...

Ҳамида хола овқат пишириш билан банд. Қўнғироқ жиринглади. Ҳамида хола эшикни очди. Олдинда Гүлёра, унинг орқасида ўғли Воқифни кўтариб олган эри Сулаймон туришарди.

— Болаларимдан айланай,— ўзини қўярга жой тополмай қолди Ҳамида хола,— қани, қани уйга киришлар, мен ҳозир.

«Салгина олдинроқ келишмайдими! Эҳ, афсус!— ўйлади у.— Жамоат жам бўлардик. Балки Тофиқ ҳам кетмасмиди...»

Ҳамида хола қўллари ювиб, меҳмонлар билан ҳол-аҳвол сўрашишга ошиқди.

— Қандай шамол учира қолди!

— Янги йил билан табриклаш учун келдик,— жавоб берди Гүлёра.

Яна қўнғироқ жиринглади. Хонага Дилоранинг дугонаси Лайло ҳовлиқиб кирди.

— Эҳ, Дилора биласанми нима!

— Тинчликми, қизим, ўзингни босиб, нафасингни ростлаб олгин,— уни тинчландирди Ҳамида хола.— Бирон гап бўлдими!

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ,— бир зум тин олиб жавоб берди Лайло.— Шу ергача дам олмай югуриб келдим, шунга... Директор менга «Қандай бўлмасин Дилорани топинг. Усиз концертнинг қизиги йўқ!» деб тайинлади.

Дилоранинг кўзларида чақнаган лаҳзалик шодлик учқунлари, энди у ерга бориши фойдасиз эканлиги хаёлига келгач, дарров сўнди.

— Йўқ, мени кечир. Энди уларга Дилоранинг кераги йўқ. Программа тузилаётганда эслаш керак эди. Энди кеч...

— Худо ҳаққи сўзимга ишон!— куйиниб гапирарди Лайло.— Директор сени программадан тушиб қолишингни ҳатто хаёлига ҳам келтирмаган. Билгандан кейин шундай жаҳли чиқдикли...

Ҳамида хола Дилоранинг уйда ўтириш сабабини шундагина тушунди.

— Қани зудлик билан кийин-чи,— қатъий буюрди қизига у.— Инжиқлик қилиб вақтни ўтказма. Ҳурмат қилиб айтибдими, бор.

Дилора бошини қўйи солиб жим қолди. Ҳамида хола қизининг феълени яхши билади. Ҳақиқатан ҳам бир неча дақиқадан сўнг қизлар чопқиллаб чиқиб кетишди.

Ҳамида хола овқат қилаётгани эсига тушиб, шошганча ошхонага кирди.

Орқасидан изма-из Гулёра келди.

— Ойи бизни Сулаймоннинг ўртоғи уйига таклиф қилган. Воқиф билан бирга ноқулай... У сенинг ёнингда тура турсин!

— Уни менга қолдириб кетавер...

Гулёра Воқифни ётқизиб қўйди.

— Бўпти ойи, биз кетдик, вақт бўлди. Очигини айтсам ўзимга ҳам шу ўтириш унча ёқмаяпти, қанийди сен билан бирга бўлсам. Яна қаерларни ўйлайман-да. Кел бир кучоқлаб ўпай. Байрам яқинлашаяпти-ку, ахир!..

— Бахтиёр бўлинг Ҳамида хола,— деб хайрлашди Сулаймон.

— Раҳмат болаларим! Ҳамиша ўйнаб-кулиб юринглар.

Эшик ёпилди. Ҳамида хола ошхонага қайтиб кирди. Ун беш кишига мўлжаллаб қилаётган паловини қўзгаркан, беихтиёр «ҳамиша ўйнаб-кулиб юринглар» деб қайта-қайта такрорларди. Бирдан Рустамни эслади. Уғлининг хонасига кирди.

— Рустам, ҳо Рустам!

— Нима!

— Турсангчи, етар шунча ухлаганинг, йилни ухлаб ўтказасан чоғи!

— Ойи, илтимос, халақит берманг!

— Эшитяпсанми, мен кимга айтаяпман! Қани, ҳозироқ тур-чи! Сенда ишим бор.

Бу ёққа юр!

— Нима бор у ерда!

— Озгина ёрдамлашгин.

Рустам туришни ҳеч хоҳламасди. Ҳамида хола унинг қўлидан тортиб турғазди.

— Трубкани олиб, қўнғироқ қил-чи!

— Қаерга!

— Узинг биларсан!

— Истамайман!

— Йўқ, қўнғироқ қиласан! Болаларимдан ҳеч қайсиси, ҳатто ўзинг ҳам шу пайт-гача сўзимни ерда қолдирмагансан. Агар шу бугун айтганимни қилмасанг яхшилаб эсингда тут, кейин бир умр афсус қиласан. Бўла қол кўп фиғонимни оширма.

— Ойи қайси юз билан...

— Қўнғироқ қиласан! Вассалом!

— Лекин...

— Агар гапимни олмасанг хафа бўламан.

Рустам ўйланиб қолди.

— Қани!

— Майли фақат сен учун...

Ҳамида хола хонадан чиқиб ширингина ухлаётган Воқиф сари юрди. Ҳали унинг олдига келиб улгурмаган ҳам эдики, телефон гардишининг айланиши ва Рустамнинг сўник овози эшитилди.

— Алло... салом...

Бир неча лаҳзалик совуқ жимлик ва лоқайдликдан сўнг:

— Узинг кўргандай...

Яна жимлик, кейин эса киноя бошланди.

— Шўнақами!..

«Балки у ҳам шундай бирон гап айтгандир» ўйларди Ҳамида хола.

— Мен ҳам. Ҳаммасига юз фоиз ишонаверишинг мумкин,— таъкидларди Рустам суҳбатдошининг таъналаридан қулоқлари музлаб.

«Булар нега бунақа,— хафа бўларди Ҳамида хола.— Бир-бирисиз туролмасди-ку».

Рустам бирданига шивирлашга ўтди.

Ҳамида хола сўзларини тўла англамас ҳам, лекин Рустамнинг овозида кесатиқ ва киноя йўқлигини ҳис қиларди. Кейин ўғли қаттиқроқ гапира бошлади. Мана, ниҳоят унинг олдинги меҳрибон ва ғамхўр Рустами... У нимагадир кулдию, яна жимлик чўқди. Лекин бундан қўрқмас ҳам бўларди.

У эснар, босиқлик билан хотиржам туриб сўрарди:

— Менда нима ишинг бор!

«Қайлиғи уни ўша ёққа чақиряпти» хаёлидан ўтказди Ҳамида хола.

— Ҳечам иложи йўқ, биласанми, онамга бугун уйда бўламан деганман.

Ҳамида хола шу лаҳзадаёқ ўрнидан туриб ўғлига «Бор!» деб айтгиси келди.

Лекин нимагадир жойидан кўзгалмади.

— Билмасам, тўғридир. Кимлар бўлади!

«Энди турмасам ҳам бўлади, ўзи борадигандай...»

— Йўқ, нимагадир боргим келмаяпти. Агар сен ёлғиз бўлганигда... Сўзимга ишон, инжиқлик қилаётганим йўқ. Лекин улар билан гапимиз қовушмайди.

«Йўқ, бормайди»...

— Шундай қилиб сени кириб келаётган янги йил билан табриклайман. Кўп яхши тилаклар тилайман...

«Бормайди... Аниқ бормайди!»

— Сен мени боришимни жудаям хоҳлаяпсанми?

«Боради шекилли».

— Йўқ, эртага эрталаб майли...

«Йўқ, бормайди...»

— Яхши, яхши. Ҳаммасини яна қайтадан бошлама. Балки бориб қоларман.

«Боради».

— Қандай! Соат неча бўлди! Ун иккига йигирма минут ишлади! Хўп, кетдим! Рустам трубкани олиб, онаси ёнига келди.

— Онажон, биласанми...

Рустам билан Тофиқ орасида етти ёш фарқ бор. Лекин қилиқлари бир хил. Бу Ҳазанфардан ўтган. У ҳам бирон нарсадан хижолат бўлса ёки жаҳли чиқса қалтираб, жимжилоғига титраб эди.

— Бор, айланай бора қол. Мендан кўп, кўп салом айтгин!

Рустам зудлик билан кийиниб бўлгач, сўради:

— Айтганча гўдақларимиз қаерга ғойиб бўлишди!

— Дилора концертда қатнашиш учун мактабига кетди. Тофиқ эса дўстиникига.

У ерда жўралари тўпланишаркан...

— Тофиқ! Жўралари билан ўтиришга! Ҳалитдан-а!!

— Нима бўпти! Тофиқ ҳам энди катта йигит.

— Сени ёлғиз қолдириб, бари тирқирабди-да!

— Нима учун ёлғиз бўларканман. Воқифжон-чи!

Рустам жилмайди.

— Ёнингда кавалеринг бор экан, ҳеч нарса демайсан ҳам,— Сўнг жиддий оҳанг-да деди:— Агар сенинг ёлғиз қолишингни билганимда...

— Нега ёлғиз бўларканман! Биз икки кишимиз-ку ахир. Гурунғ қиламиз...

— Ким билан!— ҳайрон бўлиб сўради Рустам.

— Ана телевизорда гапирётган қиз билан,— жавоб берди Ҳамида хола. Рустам кулиб юборди.— Бундан ташқари,— давом этди у,— ўзинг биласанку, мен барвақт ётаман... Озгина ўтириб ухлаш учун чўзиламан. Қайтиб келганингда кўнғироқни қаттиқроқ бос, уйқум қаттиқ.

Отаси Ҳазанфар тириклигида уйларида янги йил оқшоми тонгга қадар ўйин-кулги бўлиши Рустамнинг хаёлига ҳам келмасди.

Рустам онаси билан хайрлашиб чиқиб кетди.

Ун беш кишига тайёрланган стол одамсиз хонада совуққина бўлиб турарди. Ажабланарли жойи шундаки, Ҳамида хола ўзи тайёрлаган паловни стол устига қўйиб, буйруқ бергандай гапирарди:

— Сизлар бу ерга силжинлар, Раҳим ва Назифа ана у чеккага ҳам жойлашади. Уста, сени жойинг мана... Теймур хотининг билан бу ёққа кел, болалар сизлар эса сиқилмасдан яйраб ўтиринлар. Султон овқатга яқинроқ сурил...

Ҳамида хола ўзининг бу ҳаракатидан овоз чиқармай куларди: «Озгина ҳаяжонландим шекилли»...

У балконга чиқди. Жимлик, сукунат. «Наҳотки кўчадан биронта гандираклаган одам ўтмас». Ҳамида хола ўйларини тўплаб улгурмаган ҳам эдики, кўчада кетаётган икки йўловчига кўзи тушди. Улар магазиндан чиқишди, қўлларида харид қилган нарсалари. Совуқдан жунжикишар, кулиб қаттиқ-қаттиқ гаплашишар, қаергадир шошишар эди. Ҳамида хола хонага қайтиб кирди. Телевизорни қўйди. Экранда диктор қиз кўринди.

Ҳамида хола стулни телевизорга яқинроқ суриб ўтирди.

— Қизалоғим, кел гурунғ қиламиз. Бу эшиттириш жонингга ҳам теккандир. Тўғрими! Ҳамма байрам қилса-ю, сен бу ерда!..

«Ёш композитор Юсифов постановка қилган балет тугаётган йилнинг муҳим маданий воқеаларидан биридир», деб гапирарди қиз телевизор экранидан.

«Ёш композитор Юсифов...» «Бу ёш композитор.— ўйларди Ҳамида хола,— ўртоқлари билан шод давра қуриб, сени ҳатто тингламаётган ҳам бўлиши мумкин. Ҳозир ким ҳам кўрарди бу эшиттиришни».

Қизга яна мурожаат қилди:

— Бор, қизалоғим, уйингга бор. Маданиятимизнинг муҳим ютуқлари ҳақида эртага гапирарсан. Бу ютуқлар бир кечада ҳеч қаёққа қочиб кетмас!

«Шунингдек рассомларимиз ҳам қатор салмоқли асарлар яратдилар», давом этди диктор.

— Йигирмата кам ўн икки бўлибди. Машина тутсанг вақтида етиб борасан. Сени кутишда ахир... Кутадиган бирон киминг борми ўзи! Узинг ёш ва бинойидай келишгангина экансан. Балки турмушга ҳам чиққандирсан. Турмуш ўртоғинг ёлғиз сиқилиб ўтиргандир. Шундай қилиш инсофданми, қизалоғим...

«...Фозилованинг чўпонлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи сурати табиийлиги ва қизиқарлилиги билан қимматлидир...»

— Табиий бўлса яна яхши. Сен қизалоғим тезроқ ҳаракат қил. Турмуш ўртоғингни қувонтир! Сочларингни силаб маст бўлсин. Қара, қандай чиройли сочинг бор-а, ўзингга бирам ярашиб турибдики... Тўғри, сени ҳозир бутун Боку кўраяпти, лекин сен шу дақиқада турмуш ўртоғингни ёнида бўлишинг керак, ё гапим нотўғрими!

«Янги фильмлар хусусида...»

— Тушундим, қизалоғим. Ишдасан! Ҳамма нарсани шундай қолдириб кетолмайсан. Лекин бундай кечада алам қилади-да...

«Бу оқшом яна ким ёлғиз бўлиши мумкин,— ўзига ўзи шундай савол берди ва хаёлига келди:— Маълумот бюросидаги телефонистка!»

Ҳамида хола телефон ёнига келиб «09»ни терди. Тез-тез ингичка гудок... Банд. Қайтадан терди. Аёл кишининг нозик овози эшитилди:

— Маълумотлар бюроси!

— Салом, қизим.

— Қайси номер керак!

— Салом деяпман. Келаётган янги йил билан табриклайман.

— Раҳмат!

— Ёлғиз ўзинг зерикмайсанми!

— Ким билан гаплашаяпман ўзи!

— Шундай, бир аёл.

— Э, Рая! Овозинг бошқача бўлиб қолибдими! Нима гаплар! Қаердасан, ким билан!

— Янглишдинг бу Рая эмас. Сен мени умуман танимайсан.

— Унда сизга нима керак!

— Ҳеч нарса. Сени шундай табриклаб, бу оқшом ўзингни қандай ҳис қилаётганингни сўрамоқчи эдим.

— Миннатдорман,— деди қуруққина қилиб телефонистка ва қўшимча қилди:— Илтимос, линияни банд қилманг! Янги йилга ҳали анча бор. Сиз эса, кўриниб турибдими, олдинроқ кетибсиз...

Ҳамида хола кулганича трубкани қўйиб қўйди. Телевизор экранидagi қиз кўринмай қолди. Эшиттириш тугади. Боку вақти билан янги йил кирди. Биргина илинжи экрандаги қиз ҳам ғойиб бўлгандан кейин Ҳамида хола сукутга чўмди. Энди у бутунлай ёлғиз қолди.

Рустам қўнғироқ қилиб, онасини табриклади. Салдан кейин Тофиқ қўнғироқ қилди. Ундан сўнг Гулёра табриклади ва ўғлини сўради.

Мақтаб яқинида телефон бўлмагани учун Дилора қўнғироқ қилмади.

Ҳамида хола радиони буради, ундан таралаётган энгил мусиқа кўнглига ўтиришмади. У Пўлат Булбул ўғли айтган ашулаларни берилиб тинглади, шунинг учун ҳам магнитофон ленталарига унинг қўшиқларини ёзиб олган. Ҳамида хола магнитофонни қўйди.

«Одам қариган чоғида фақат шундай аппаратларга ҳамроҳ бўларкан-да!— ўйлади у ва миясига келган бундай аламли фикрни шу заҳотиёқ хаёлидан қувишга интилди.— Нега ёлғиз аппаратлар билан экан! Бир-биридан ширин болаларим бор-ку! Улар мени яхши кўришади».

Унда бирданга ғалати фикр туғилди. Ҳазанфарнинг овозини эшитгиси келиб қолди. Бу фикрни бошидан чиқаришга қанча уринмасин, фойдасиз эди. Ҳазанфар қачондир магнитофон лентасига ўз овозини ёзганди. Улимидан кейин бу ёзув уйда ҳеч қачон қўйилмаган. Мана, энди шуни эшитишнинг жуда мавриди келди. Ҳамида хола яшиқчадаги ленталар орасидан ўша ёзувни топиб, магнитофонга жойлаштирди. Кулги янгради, аралаш овозлар эшитилди. Бу саслар орасида ўзининг ва болаларининг товушлари ажралиб турарди. Сўнг кутилмаганда бошланган жимликни Ҳазанфарнинг майин овози бузди:

— Менга қара Ҳамида...

Ҳамида холанинг юраги сиқилиб, кўкрагида чумоли ўрмалаётгандай туюлди. Ҳазанфар у билан гўё бошқа бир оламда туриб гаплашарди.

— ...Мен шоир ҳам, философ ҳам эмасман. Оддий ишчиман, холос. Тўғри, ҳурматим жойида, мақтанш эмасу, агар беш киши йигилиб турганда, мен ҳақда сўрасанг ҳеч бўлмаса биттаси билади. Қайтараман, мен оддий одамман, донишмандлик ва донолик қилишга ҳушим йўқ. Лекин ҳаётий тажрибам қатта. Ана шу ҳаётий тажрибамдан, кўрган-билганларимдан ҳулоса чиқариб сенга баъзи гапларни айтмоқчиман... Шундай вақт келадики, мен бу оламда бўлмайман...

Магнитофон лентасида Ҳамида холанинг дарғазаб овози жаранглади.

— Бўлди! Худо ҳақки, етар! Сенсиз бизга ҳаёт бирон кун ҳам татимайди...

Ушанда айтилган бу сўзлар шунчалик табиий эди...

— Яхши, хотинжон! Майли бу қирқ-эллик йилдан сўнг бўлсин... Шундай кун келадики, мен кетаман...

— Ҳазанфар!

— Узингни бос! Образли қилиб гапирмасам бўлмайди, шекилли.— Ҳазанфар яна кулди.— Унда мен сенга биргина бойлик — болаларимизни қолдираман. Албатта, агар ўлим кутиб турса уларни ўзим тарбиялайман. Борди-ю... Унда бунини сен бажарасан. Уларнинг врач, инженер, олим бўлиб етишиши шарт эмас. Узлари хоҳлаган касбни эгаллашсин, фақат одам, яхши одам бўлса етарли.

Ҳамида, яна шундай кун келадики, улар полопон бўлган қушлар сингари уйни тарк этиб, ҳар томонга учиб кетишади. Шунда уларни ақлсизликда айблама. Шуни яхши ўқиб ол, улар қаерга бормасин, қайси иш билан машғул бўлмасин, қандай оиллага тушмасин сен билан менинг нимамнидир намоён этади, ота-оналаримизнинг хислатлари бизда такрорланганидай.

Бунча философики қилмасангчи Ҳазанфар, деяпсанми! Лекин ҳақиқатанам

шундай: ҳаётда ҳеч нарса тугамайди, йўқолмайди, ҳеч ким ўлмайди. Биров бошласа, бошқаси тўлдиради. Бир бўғиндан иккинчисига яхши ва ёмон фазилатлар ўтади. Ҳамида, биз яхши ҳаёт кечирдик, бундан кейин ҳам шундай яшаймиз. Ейдиган нонимизни пешона теримиз билан топдик. Кел ҳаётимизда нима бўлса бари яхшиликка ярасин, болаларимиз ҳам ўзларининг ҳаётларини қуриб, тотли яшашсин...

Шундай... Лента тугади... Тўғри, уни яна қайта бошдан қўйиш мумкин. Лекин Ҳамида хола қанча эшитмасин, Ҳазанфар бу гапларига бирон сўз қўшмайди ҳам, тушириб қолдирмайди ҳам. У столга ўгирилиб қаради-ю, унда турган нарсаларни илғиштирмади. Воқифнинг ёнига омонатгина чўзилди, унинг сақичдай қоп-қора сочларини оҳиста силади, иссиқ пешонасига лабини қўйди...

И. ОТАМУРОДОВ таржимаси.

Акрам Айлисли

ҲИКОЯ

Сарвар аскарликдан бошқа вақт қайтгандайди, қишлоқда бунча тез зерикмасди. Лекин у кузда келди. Кузининг ҳам охирларида. Келиб кўрдик, далада одам қолмаган. Отасининг полизига ҳам чуғурчўқлар эғалик қилган. Тоғларда ёз бўйи бўй чўзган ўт-ўланлар ўриб ташилган. Боғларда мева-чевалар териб олинди, ҳазонлари ҳам куйдирилган. Сарварларнинг беҳи дарахтларидаги беш-олтита беҳи ва қирларда, колхоз хирмонларида сарғайган уч-тўрт уюм сомон ўрмонли, боғли-боғчали Музбулоқ қишлоғининг кузидан қолган кичкина хотира эди. Бошқа нарса эмасди.

Аскарликдан қайтган куни қишлоқда кезиб, уч йил кўрмаган нарсаларининг ҳаммасини бир неча соатда кўрди. Кўрдик, яна қизлар-аёллар чашмалардан сув ташийди, эркаклар чойхонада чой ичишади, болалар клубда домино ўйнашади. Кўрдик, оқшом пайти одамлар чинор тагига тўпланиб, футболдан, сиёсатдан гаплашишади. Кейин кўча-кўчасига, маҳалла-маҳалласига тарқалиб ва уч йил бурунгидай йўл-йўлаккай ўша сўзларини такрорлаб, ўша расм бўйича бир-бирларини уйга меҳмонга таклиф қилишади. Шу оқшом Сарварни бир-икки киши чойга таклиф этди. Шу оқшом уйга қайтар экан, Сарвар кўчанинг бир четида энди чекишга бошлаган бир тўп йигитчаларни кўрди. Кўчанинг бошқа четида энди бўйи етаётган бир даста қизларни кўрди. Кўрдик, қишлоқда яна отасини Мушўх Оғалар, онасини Жўжали Хоним деб аташади. Ва бирданга ҳис қилдик, зерикяпти.

Сарвар бирданига англадики, қишни қишлоқда ўтказиш унинг учун қийин бўлади: на бир ҳаракат, на бир машина тариллаши; қорли тоғлар бус-бутун уч-тўрт ой кўннинг этагига тиралиб туришади — Музбулоқнинг дунёдан алоқаси узилади... Уй — чойхона, чойхона — уй... Қиш Сарварни чўчитди, даҳшатга солди ва Сарвар бу даҳшат ичида ётиб, уйқусида иссиқ ва ёруғ бир ёз кечасини кўрди.

...У отасининг полизида эди, чайла устида ётарди, гўёки уни нимадир ердан, полиздан, чайладан хийла баландга кўтарган ва бу ердан Сарвар бутун атрофни бемалол кўра оларди. Полизга сутдай оппоқ ой нури ёйилган эди ва катта-катта оқ-оқ қовунлар бу ёруғда кўй сурувидек ётишарди. Сарвар қовунларга боқарди ҳамда полиздан сал нарида, тоғ тагида бўртган наъматакларга ўхшаш сояларни кўрарди. Соялар гивирлашар эди. Қандайдир кўрқинчли бир иш қилишга ҳозирланишар эди. Кейин, соялар тезлик билан ҳаракатга тушишди. Кейин полизнинг устига ёпирилиб келишди. Сўнг наъматакка ўхшаш бу соялар ичидан тимқора ёпинчиқли, гавдали бир чўпон чиқиб, таёғини телага кўтариши билан палакларда жўяк бўйлаб ётишган катта-катта оқ-оқ қовунлар ҳаракатга келишди ва дарҳол оқ кўйлар суруви бўлиб, тезлик билан тоғ томонга бурилиб кета бошлаган қора ёпинчиқли улкан чўпон орқасидан эргашишди. Сарвар бақирмоқчи бўлди, овози чиқмади. Уридан турмоқчи бўлди, тура олмади. Сўнг атроф ёришди ва Сарвар ўша қора ёпинчиқли одамни Аждар эканини кўрди. У тезликда тоғ чўққисига кўтарилиб, кўл силкита бошлади: «Бокуга кел... Бокуга кел! Бокуга. Бокуга. Бокуга...».

Ҳозирча уйқу уйқулигича, Аждар Аждарлигича қолсин, гап шунда эдики, эртаси Сарвар ўридан турганда, унинг учун қиш масаласи ҳал бўлган эди. Бет-қўлини севина-севина ювди. Шошилиб нонушта қилди. Кўчага чиқиб, қўшнинг кўпдан кимсасиз қолган эшиги оғзида бир муддат туриб қолди... Бу уй Аждарнинг уйи эди: ҳовли сатҳини шўра босган, томидан ўт чиқиб кетган эди... Аждарнинг Бокуда эканини Сарвар чойхонада эшитди. Темир ҳам Бокуда экан: кўмир бозорида чайқовчилик қиларкан. Темир Сарварнинг синфдоши эди, шунинг учун Сарварнинг Бокуга бориш аҳди янада қатъийлашди. Шунчалик хурсанд бўлдики, отасига ҳам бир сўз айтмасдан, онасига ҳам йўлиқмасдан йўл тадоригини кўрди. У ҳеч вақт, ҳеч қаерда олибсотарлик қилмаган, бу йўриғда бирон ёққа бормаганди. Лекин олиб сотиш учун ёнғоқ билан бодомнинг бошқа мевалардан бозори чаққон эканини кимдандир эшитганди. Шунинг учун ҳам Сарвар боғчасида ёнғоқ ва бодом дарахти бор бир неча одамнинг эшигини қоқди. Бир неча уйнинг дарвозаси оғзида туриб, уй эгалари билан уста чайқовчилар каби гаплашди, савдолашди. Сўнг Шавкат опада ўттиз-қирқ кило бодом борлигини аниқлади, Гулгаз опада эллик-олтмиш кило мағиз борлигини билди; кейин уйга келди. Онасини Бокуга кетишига кўндирди. Сўнг улар иккиси биргалашиб, отаси Оғалар акани бунга зўрға унатишди... Ва бу ишларни қила туриб, Сарвар хаёлан улкан Бокуни кўрди, у ерда чайқовчилик қилиб пул тўплаб, эғнида янги костюм, янги пальто, бир пайтлар Ленинградда фақат «увольнение» маҳаллари кеза олган кўчаларида маза қилиб кезди ва айни вақтда Аждар билан боғлиқ воқеани эслади.

Воқеа анча йил муқаддам ўтганди, етти-саккиз йил бурунги воқеа эди...

Ёз эди. Қовунларга маза кира бошлаган пайт эди. Уша ёз кечаларининг бирида Хоним опанинг полизда сиймтўр орасидаги ҳали тухум қўйиб улгурмаган товўқларидан бири йўқолиб қолди. Унинг йўқолгани эрталаб билинди. Ва ўша тонгда Оғалар ака билан Сарвар полизнинг тўрт тарафини қайта-қайта кезиб, оёқдан қолдилар. Лекин ҳеч ерда, ҳеч қаерда товўқнинг патини ҳам топа олмадилар. Кейинги кеча яна шундай товўқлардан бири йўқолиб қолди. Бу дафъа Оғалар ака тонггача товўқхонага пойлоқчилик қилишга қарор қилди. Қўлида милтиқ билан буталар орасида яшириниб ётди. Лекин тонгга яқин мизғиб қолди-ю, тонг отганда яна бир товўқнинг ғойиб бўлгани билинди. Оғалар ака жуда хуноб бўлди. Чунки бу ҳол яхшилиқ аломати эмасди; чунки бу иш тўрт оёқли махлуқнинг эмас, одамнинг иши эди — илло, бу товўқ эгасига нисбатан ҳақорат эдики, бу ёғи — қовун пишаётганди. Оғалар ака кўп ўйлади. Қишлоқдаги эгриқўл кишиларни хаёлидан ўтказди. Ҳатто уч-тўрт қўшни қишлоқлардаги шубҳали ёшларни ҳам кўз олдига бир-бир келтирди. Лекин ҳеч бирида тўхтамади. Оғалар ака у товўқ ўғрисини ҳеч билолмади. Уни Сарвар кўрди; кечаларнинг бирида ўғри ўз оёғи билан келиб қолди. Узи ҳам полизнинг нақ ўртасига, чайланинг нақ ёнига... Оғалар ака ётганди, хуррак тортар эди. Лекин Сарвар уйғоқ эди, юз тубан ётарди, пастда палаклар оралаб сочилган қовунларга боқарди. Бирдан Сарвар орқа тарафдан ўз номини эшитди. Сесканди, кўрқди ва шундай сесканди, шундай кўрқдики, отасини уйғотишга ҳам овози чиқмай қолди. Сўнг у пастдан, устунлар қошидан шивирлаш эшитди: «Ҳой, овозингни чиқарма. Менман. Аждарман. Кўрқма...» Лекин Сарварнинг туришига ҳам мажболи йўқ эди. Ниҳоят, у ўзини зўрға қўлга олиб, ўридан кўзгалди, чайланинг нари томонига ўрмалаб ўтиб пастга қаради ва устун ёнида кафти билан оғзини тўсиб, бутун вужуди билан: «Сасинг чиқмасин!» деб турган ориқ ва узун Аждарни кўрди. Сўнг Аждар секингина қўлини узатиб, Сарварнинг ерга тушишига кўмаклашди. Улар чайла остидан чиқиб, полиздан узоқлашгунча гап қотишмади; полиз адоғида ёнғоқ дарахти тагида Аждар тўхтади.

— Утир.

Сарвар ўтирди.

— Маладес... Йигитсан. Овоз чиқармадинг.— Аждар табассум қилди, қўлини Сарварнинг кифтига қўйди.

Бир муддат бир-бирларининг юзига боқдилар.

— Қаттиқ кўрқингми!

Сарвар индамади.

— Бор, бир бурда нон топиб кел. Очдан ўлай деяпман... Лекин менга қара, йигит бўл, Мўшук Оғаларни уйғотма.

Сарвар ўрнидан туриб, бир сўз демасдан нон опкелгани кетди. Иккита уй номи келтирди. Бир бўлак пишлоқ келтирди ва Аждар нондан тўйгунича еб бўлгандан кейин охишта сўради:

— Товуқларни опкетган сен эдингми!

— Мен эдим...

— Қишлоқда сени қаттиқ излашяпти.

— Биладан.

— Беш-олтита мелиса келганди.

— А-а!

— Биздан сўрашди. Дадам сени Бокуда деди... Сен Бокуда эмасмидинг!

— Бокуда эдим.

— Нега у ерда қолмадинг!

— Жойимни билиб қолишганди. Бир аблаҳ сотганди мени.

— Энди нима қиласан!

— Яшириниб юраман, бу гаплар босилсин, яна Бокуга қайтаман.

Шу ерда Сарвар савол беришни қўйди, чунки қолган нарсалар ўз-ўзидан маълум эди.

Бор-йўғи уч-тўрт ой бундан олдин райондаги консерва заводининг мева қабул қилиш пунктида ишлаганда, кунлардан бир кун Аждар ҳукуматнинг уч минг сўм пулини олиб йўқолганди; бу воқеани Музбулоқда ҳамма биларди... Кейин, Аждарни кимдир биров Боку бозорларининг бирида олибсотарлик қилганини кўрганди. Бу хабар тез орада қишлоққа тарқалганди. Бу уч-тўрт ойда Сарвар Аждар тўғрисида юз хил гап эшитганди. Авваллари қишлоқда ҳар кун кўриб юргани Аждар Сарварнинг тасаввурида секин-аста ўзгарган, ғаройиб, эртаксимон бир одамга айланганди. Энди, шу ерда, кечанинг бир пайтида, чўлнинг нақ ўртасида бу одам билан ёнма-ён ўтириш ҳам Сарвар учун албатта қизиқ эди... Сарвар жимиди. Аждар тўғрисида анча вақт ўзича ўйланиб ўтиргандан кейин яна секин, эҳтиёткорлик билан сўради:

— Кечаси-чи, қаерларда ётиб юрибсан!

Бу дафъа жавоб бериш ўрнига Аждар бир муддат Сарварнинг кўзларига сиичковлик билан тикилди, у ўзини қўйишга жой тополмай қолгунча, ҳатто кўрқувга тушгунгача тикилди ва ниҳоят, деди:

— Бориб сотмайсанми!

— Йўғ-э, нима деяпсан, ҳеч кимга айтмайман!

— Қасам ич!

— Нимага қасам ичаман!.. Нимага қасам ичай!

— Нимага ишонсан ўзинг!

Сарвар кўп ўйланди, лекин қасам ичиш учун эътиқод қўйгани бирон нарса тополмади. Аждар унга ёрдам берди, кўкдаги ойни кўрсатиб:

— Унга ишонсанми!— деди.

Сарвар бошини кўтариб, ойга қаради. Бу ой шундай тўлган, шундай ажойиб эдики, бу ойга ишонмаслик ростдан ҳам ақлга сиғмасди: ахир у ҳамма нарсани кўриб турибди, ҳамма нарсага гувоҳ!.. Шунинг учун ҳам Сарвар сидқидилдан:

— Ишонман!— деди.

— Қасам ич.

— Шу ой ҳақи ҳеч кимга айтмайман!

— Тур ўрнингдан. Орқамдан юр...

Улар анча йўл босганларидан кейин, тоғнинг тагига келиб, музбулоқликлар «Илонлар ғори» деб атайдиган жойга чиқишди. Шу ерда — сон-саносиз наъматак буталари ортида, атрофини тиканлар босган, устига дарахт шоҳлари осилиб тушган текисгина ер-супага Аждар ўзига жой қилганди. У ерга ўтиш учун наъматак буталари остидан эмаклаб анча юриш керак эди. Бунинг устига буталар тагига ой нури тушмасди, Аждарнинг қўл фонари буталар шохи бир-бирига чалкашиб кетган бу сирли оламни зўрға ёрита оларди. Шу кеча Сарвар музбулоқликлар «Илонлар ғори» деб аталмиш бу ерда биронта илоннинг қорасини ҳам кўрмаганига таажубланди. Улар анча эмаклаб боргандан сўнг очиқ майдонга чиқиб қолишди. Аждарнинг улкан ўргимчак тўрига ўхшаган, шох-шабба ва буталардан ясаган капаси Сарвар кўзи олдида намоён бўлди, у донг қотиб қолди: капанинг олди тикан ва буталардан тозаланганди, тупроғи шиббаланиб, сув ҳам сепилганди; капанинг орқа тарафда, тоғнинг қўлтигидан кичкина бўлоқ сув сиғиб тушарди; тушган сув кичкина кўлча пайдо қилган, бунда Аждарнинг ҳам ҳиссаси бор эди, кўлдаги сув эриган қўрғошиндек ялтирарди; капанинг ёнида тошқалама ўчоқ, ўчоқбошида қорайган чойдиш ва декча бор, Аждарнинг полздан ўғирлаган товуқларининг суяклари ҳам бунда сочилиб ётарди.

Сарварни янада ҳайрон қолдиришни истагандек Аждар капанинг оғзида туриб

секингина ҳуштак чалди: гўё кучук болани чақиргандек бўлди, лекин ичкаридан кучук чиқмади, типратикан чиқди. Сарвар кирпини кўриб ҳайратланмади, балки унинг бошини бемалол чиқариб, бемалол юришига ҳайратланди. Ахир, кирпи дегани одам қорасини кўрди дегунча бошини ичига тортиб, дум-думалоқ бўлиб олганини Сарвар кўп кўрган. Бу эса... Сарвар типратиканнинг одамзод олдиди бундай бемалол юришини биринчи марта кўриши эди. Шу пайт кирпи ҳам Сарварнинг ичидан ўтган нарсаларни билгандек бирдан бошини тортиб, юм-юмалоқ бўлиб олди. Унинг эндиги бу ҳаракати Аждарга ёқиб кетди:

— Қардошим мени,— деди у.— Иним бўлади... Менга ўхшаган етим буюм. Узиям жуда виждонли кирпи. Илонларнинг кўзини уяди... Ёганимда менга қоровуллик қилади.

Капа ичидаги нарсалар Сарварга таниш эди: пахталик, нефть идиши (чироқ учун), раҳматли Ховар опанинг челаги... [Аждар бу нарсаларни бир кечаси қишлоққа яширин кириб, ўз уйларида олиб келган эди].

Бу ўргимчак тўрига ўхшаган капани, бу камсувли булоқни, бу кирпини, ҳатто бу қора чойдишни ва ичкаридаги ис босган чироқни ҳам Сарвар аскарликда бўлганда ҳар кун исласанди. Ҳазил эмас, бир ой-бир ярим ой давомида у отасини ухлатиб ёки уни «полизни айланиб келай» баҳонаси билан алдаб, ҳар кеча ўша тоғнинг тағига борганди, Аждарга овқат оборганди. Бир ой-бир ярим ой давомида улар қолхоз далаларидан бугдой, нухат, ловия йиғиб келиб, ҳадик¹ пиширишганди ва Сарвар умри бино бўлиб, ўша ҳадикдан тотлироқ бир нима емаганди. Ва Сарвар умрида ўша кунлардан гўзалроқ, қизикроқ ўтган кунларни эслолмасди. Гарчи у кунлар кўрқув ва ҳадик ичида ўтган бўлса ҳам! Шунча сирни сақлаш ҳам осонмасди, бунинг устига Аждарни ҳамон қидиришар эди, ҳали ҳам унинг орқасидан қишлоққа милисалар келарди. Мактабда, айниқса Зийнат Шакарар қизининг дарсларида Сарварнинг аҳволи чидаб бўлмас даражага етарди. Чунки у ҳар дарсда қаҳрамонликдан, жасоратдан ва ҳар қандай душманга қарши ҳамиша сезгир-сергак бўлишдан гапирарди. Зийнат Шакарар қизининг таълимига кўра шубҳасиз Аждар ҳам душман эди. Устига устак Сарвар ҳам ёш бола эмасди, олтинчи синфда ўқирди; ҳукумат пулини ўғирлаш нима эканини биларди. Шунга қарамасдан ўша сирни очиб, ўша жойини милисаларга кўрсатиб бериш, Аждарни қўлга туширмоқ фикри фақат бир марта Сарварнинг кўнглидан ўтди. Лекин ўша кеча, ўша ерда, бута-тиканлар орасида, ўша ўргимчак тўрига ўхшаш капанинг олдиди Аждарнинг юзига қараш ҳамон Сарвар бу фикри учун ўзидан жирканиб кетди. Чунки ўша ғариб капа олдиди, беозор типратикан қошида, тўлин ой нурида Аждар душман кишига сира ўхшамасди; оддий Аждар эди — узун бўйли, орик, ҳатто нимасидир раҳматли Ховар холага ўхшаб кетарди...

Сарвар ўша йил бутун сентябрь ойини ҳам кўрқув-ҳадиксираш, ҳамда ғаройиб бир севинч ичида ўтказди... Шундай вақтлар бўлардики, у бутун кеча давомида бир-икки соат ҳам ухломасди. Лекин Аждар бекорчиликдан кун бўйи капасида чўзилиб ётарди, ухлайвериб Аждарнинг қовоқлари шишиб кетганди. Гоҳо Аждар тоғлардан отқулоқнинг узун-узун бандларини юлиб келиб, саватга, челаққа, кўзага ўхшаган ажабтовур «идишлар» тўқирди; булоқча остидаги кўлчанинг сувини оқизиб юбориб, тагин унинг атрофини кўтариб, сув тўпланишини кузатиб ўтирарди, ҳатто пичирлаб ўзича шеър ҳам тўқирди:

Етим кирпи, қоровулим кирпичон,
Ўз юртига қочоқ бўлган — кулкиман,
Қолиб кетди уйим-жойим, эшигим,
Бута остин макон тутган тулкиман.

«Золим дунё, кўкларга боқ, ой чиққан... Золим дунё, кўкларга боқ, ой чиққан...» Аждарнинг энг охири шеъри шундай бошланар эди. Ўз капаси олдиди ўтириб, осмондаги ойга боқиб, Аждар шу сўзларни беш-ўн дафъа такрорлади. Лекин, шеърнинг давоми келавермади. Шеърнинг охири ҳам йўқ эди. Куз тушиб, ёмғирлар қўя бошлаганда, кечаларнинг бирида улар — Сарвар билан Аждар ўша капанинг олдиди гап-сўзсиз хайрлашди. Аждар кета туриб, пахталиги билан кирпини кўтариб олганди ва Сарварга шундай туюлдими, Аждар кирпини ҳам ўзи билан олиб кетмоқчи!.. Сўнг Аждар кирпининг ҳўл бурнидан ўпиб, астагина ерга қўйди. Кейин, у Сарварни қучоқлади. Нимагадир Сарварнинг ҳам худди бурнидан ўпди ва ўша булоқнинг ёнидан тоққа тирмашиб, кўз очиб юмгунча тоғ чўққисига чиқиб борди. Кейин ўша ердан Сарварга қўл силкитди: «Боқуга кел... Боқуга кел... Боқуга. Боқуга. Боқуга...»

Энди улар Боқуга Янгибозорнинг эшиги олдиди юзма-юз туришарди. Аждар беҳад семириб кетганди, қорин қўйиб юборган, бақбақаси осилган эди. Бўғиқ-бўғиқ нафас оларди, Сарварга жаҳл билан боқар ва Сарвар бу жаҳлнинг сабабини тушуна олмади.

— Нимага келдинг! — Аждарнинг биринчи саволи шу бўлди.

— Олибсотарлик қилгани келдим,— деди Сарвар.— Озгина у-бу нарса обкелдим. Сотгандан кейин Ленинград томонга кетмоқчиман.

¹ Ҳадик — овқатнинг бир тури. Одатда ёш боланинг тиши чиққанда едирилади.

Аждар Сарварнинг дазмолланган шимига, қора пиджак остидан кийгани бу дунёда фақат Музбулоқ кампирлари тўқий оладиган қирмиз нақшли олпоқ жун кўйлагига узоқ тикилиб қолди. Нимагадир ўйга толди, ниманидир чамалади:

— Бу видинг, бу фасонинг билан бозорда утирасанми!— деди. Кейин Аждар чўнтагидан ўтга ўхшаган, ёжжимланган бир нима чиқарди. Уни ҳидлаб олгач, бўғила-бўғила сўради:— Нима обкелгансан!

— Бодом билан ёнғоқ. Ҳаммаси бўлиб, юз ўн беш кило.

— Қаерга қўйдинг!

— Кўмирчи бозорида. Темурнинг ёнида.

Аждар бир муддат ўйчан тортиб, йўлга боқди. Кейин йўлдан ўтаётган бўш таксини тўхтатиб, Сарварни ўтқазди:

— Бор. Машинага солиб кел,— деди.

Кўп ўтмасдан улар таксидан бир катта қопни тушириб, бозорда Сарвар таниманган бир одамнинг ёнига қўйишди. Узлари бозорнинг нари эшигидан чиқиб, секин-аста Басин кўчасига тушишди... Қор ёғарди, ерга тушиши билан эрирди, ердан буғ кўтариларди ва бу нам ҳавода Аждар бир калима ҳам гапирмасдан, бошини қуйи солиб, трамвай йўли бўйлаб Сарварни қаёққадир олиб борарди. Сарвар қаерга бораётганларини сўрамоқчи бўларди, лекин сўрашга юраги дов бермасди. Сўнг ўша товуқ воқеасини эслатмоқчи бўлди, ўша ёздан, ўша қападан, ўша кирпидан гапиргиси келди; ўша ғалати шеърни айтиб, Аждарнинг тунд кайфиятини очгиси келди. Лекин индолмади яна, айтмоқчи бўлган гапларини ичига ютди; бу гапларни Аждар бошқача тушуниб қолади, деб кўрқди: эҳтимол, Сарвар ўша яхшиликларини эслатапти, миннат қиляпти, деб ўйлар! Эҳтимол, бунинг эвазига бир нарса талаб этипти, дер! Бошқа нарса Сарварнинг калласига келмасди... Шундай, улар индамасдан анча йўл босишди ва ҳали манзил номаълум бўлса-да, Сарвар чидай олмади, тилга кирди:

— Менга қара, Аждар,— деди.— Мен сенга юк бўлиб келганим йўқ! Ишинг бўлса, кетавер... Шаҳарни биринчи кўришим эмас. Уч йил Ленинграднинг тошини санаганман.

— Яхши,— деди Аждар.

Улар бир муюлишдан ўтиб, кичкина бир ҳовлига киришди. Эски уй, олди ойнаванд, бир кампир ичкарида кийим дазмоллар эди.

Аждар Сарварни саҳда қолдириб, зинадан юқорига кўтарилди. Кампир билан анча гаплашди. Кейин Сарварни ҳам юқорига чақирди.

— Мана шу ерда турасан,— деди ва ровонга кирадиган икки эшиқдан бирини очди.— Бу сени хонанг, анави каравотинг... Чой ич, ухла, дам ол. Чиқиб сайр қил, кинога туш... Бу киши Марго, таниш, гуржи. Ёлғиз аёл... Пул-мул керак бўп қолса, шундан оласан... Сен бозор ишларига аралашма, ўзим борман.

Сарвар бундай учрашувни истамасди: гўё Аждар уни ҳалиям ёш бола, деб ҳисобларди. Темурнинг бозорда бўла туриб, Аждарнинг уни бозорга қўймаслиги Сарварга тегди, қаттиқ тегди, лекин Сарвар Аждарнинг гапидан чиқа олмади, унга қарши боришга юраги дов бермади. Шу кунни Сарвар оқшомгача шаҳарни айланди, кечки пайт уйга қайтиб, Аждарни кутди, чунки унинг ўйича, Аждар бу оқшом шу уйга келиши шарт эди. Лекин бу оқшом Аждар уйга келмади; эртаси ҳам Аждар бу тарафларда кўринмади. Сарвар бугун ҳам тушгача кутди. Сўнг бозорга борди, аммо у ерда ҳам Аждарни кўрмади. Бозорда ўз нарсаларини ҳам топа олмади; бозорни бошдан-оёқ қараб чиқди, кеча нарсаларини олиб қолган кишидан ҳам нишон йўқ эди... Аждарнинг жойини билиш учун, Марго оланинг уйига қайтаётганда, Сарвар кўп ўйлади, лекин бир фикрга келолмади. Бунинг устига Марго опа ҳам Аждарнинг қаердалигини айтмади. Гўё атай айтмади. Энди Темурдан бирон гап чиқиши мумкин эди. Қош қорайди. Бозор тугашига яқин Сарвар Кўмирчи бозорига бориб Темурни топди.

— Эй, Темур, Аждарни кўрмадингми!

— Кўрдим. Эрталаб Тифлисга кетди.

— Қанақа Тифлисга кетди!

— Кетди-да. Қанақа Тифлисга бўларди.

Сарварнинг ёш боладай йиғлаб юборишига сал қолди:

— Мен тўғримда бирон гап айтмадим!

— Айтди. Айланиб юрсин, деди. Қишлоғига кетсин, деди. Ундан чайқовчи чиқмайди, деди.

Сарвар овози борича бақириб юборди:

— Менинг пулларим-чи, нарсаларим нима бўлди!

Темурнинг авзойи ўзгармади.

— Мен бу ишлардан йироқ одамман,— деди.— Узларинг биласизлар. Менга айтган гапларини айтдим... Айтдики, қишлоғингга жуфт кунни эмас, тоқ кунни кетар экансан. Уша кунларда Аждарнинг таниш провондиги ишларкан — еттинчи вагонда. Билет-милет деб юрмасин, провондикка отимни айтса, бас, деди. Поезд кечаси соат бирда кетаркан... Еттинчи вагон, эсингдан чиқмасин...

Агар улар ўн йил бирга ўқишмаганда, суҳбат шу ерда тугаган бўларди, лекин суҳбат шу ерда тугамади, чунки улар ўн йил бирга ўқишганди. Чунки суҳбатнинг охирида, ўзи ҳам энг охириги сўзни айтганда, Темур озгина эҳтиётсизлик қилди, озгина —

кўзининг ичида нимадир яширин эканини Сарвар ойдинликда аниқ сезди ва бу ночор йилтирашда Темурнинг Сарварга аллақачонлар таниш бўлиб қолган алдамчилигини ўқиди. Шунинг учун ҳам Сарвар Темурнинг ёқасидан оладиган савол берди:

— Аждар Тифлис-пиплисга боргани йўқ,— деди.— Сен мени алдаясан. Сен Аждарнинг ҳозир қаерда эканини ҳам яхши биласан!..

Темур ўзини қўлга олиб, оқлашга тушди:

— Аждарда жой нима қилади. Ун йилдирки, у незаконни яшайди, прописка-си йўқ.

— Айтясан-ку, Тифлисга кетди деб!.. Виждон борми сенда ўзи!.. Ахир кўриб турибман-ку, ёлғон гапирясан. Кўзларинг айтиб турибди!

Бир муддат Темур жим қолди. Сарвар унинг юмшаб қолганини ҳис қилди, ўзи ҳам пастроқ тушишини туйди:

— Мен уни одам, деб ўйлардим,— деди.— Бир пасткаш эканини қайдан билибман... Юз кило нарсани олиб қуён бўлган олчоқдан нафратланиб кетяпман... Шунақаям бўладими, киши!.

— Айб ўзингда,— деди Темур.— Узинг ўтириб сотсанг бўларди.

Сарвар тагин ўзини тутолмай қолди:

— Ўзи қўймади-ку сотгани!.. Унинг шунчалик афирист эканини қайдан билибман.

Темур яна жим қолди. Улар шундай гап-сўзсиз пештахта устидаги нарсаларни йғиштиришди. Халталарга солиб, оғзини боғлашди, қоровулга топширишди. Бозордан чиқдилар. Аждар тўғрисида бири ҳам гап очмади.

— Ҳавони кўряпсанми!

— Жуда совуқ.

— Лекин топ-тоза... Худди Музбулоқнинг ҳавосига ўхшайди.

— Музбулоққаям қор ёққанмикан!— деди Сарвар.— Мен келаётганимда ёмғир ёғаётувди.

Энди Темурнинг ўзи Аждар ҳақида гапира бошлади:

— Шундай ҳаволарда Аждарнинг тутқаноғи тутади.

— Қандай касали бор!— сўради Сарвар.

— Билмайсанми! Аждар эски касал-ку... Астмами, ишқилиб бир бало касаллиги бор... Ҳаво совуқ бўлганда, нафаси қисади. Ҳаво бунақа пайтларда Аждар бозорда бўлмайди. Денгиз бўйида, подвалда бир ресторан бор, ўша ерга кириб олади.

— Ҳозир ҳам ўша ердаямикан!

— Балки бордир, қайдан билай, лекин, худо ҳаққи, менинг номимни тутма!

Сарвар бошқа ҳеч нарса сўрамади. Темурни қолдириб, денгиз бўйига йўл олди ва ертўла — ресторанининг бир қоронғи бурчагидан Аждарни топди.

— У-ҳў!.. Тифлисга кетган киши бу ерда эканлар-ку! Афирист!.. Аблаҳ!..

— Утирсанг-чи, Мушук Оғаларнинг ўғли, гапни кўпайтирмай.

— Тур ўрингдан, менинг нарсаларимни бер!— деди Сарвар.— Мен дайди, пасткаш билан ўтирмайман.

Аждар унинг қўлидан тортиб ўтқазди.

— Нарсаларингни сотдим. Кўрмаяпсанми, ҳазм бўляпти энди,— у столдаги арақ шишасига ишора қилди.

— Пулимни бермасанг...— Сарвар муштумини Аждарга кўрсатди.

Аждар секингина унинг қўлидан ушлади.

— Чиққанда, ташқарида урарсан. Бу ерда тўғри келмайди, Мушук Оғаларнинг ўғли!..

— Энди отамнинг ҳам устидан куляпсанми! Яхши. Кўрамиз. Ташқарида гаплашамиз!

— Қизишма, Сарвар. Мен Мушук Оғаларга жонимни қурбон қилишга тайёрман. Чунки у киши сендек ўғил ўстирганлар!

У Сарвар учун ҳам арақ қуйди. Хизматчини чақириб, овқат буюрди. Лекин Сарвар на арақни ичди, на овқатга қаради.

— Мен сени ўша пайтларда қаматтирсам бўларкан. Қаматтирсам, бунчалик паст бўлмасдинг.

Аждарнинг жаҳли чиқмади. Кулди. Кейин кутилмаганда сўради:

— Ленинградга нима учун бормоқчи эдинг!.. Тўғриси янги айт, қиз-пизинг борми!

Е чайқовчилик қилмоқчидингми!

— Сенга бунинг дахли йўқ,— деди Сарвар.— Сен менинг пулларимни бер!

Аждар бирпас жимиди. Кейин бир чўнтагидан беш-олтита бодом чиқарди, бир чўнтагидан уч-тўртта ёнғоқ олди ва уларни столга қўйиб, Сарварга манглай остидан боқди.

— Танийсанми буларни!

— Ҳа! Ҳали буларнинг қолганини ҳам сенинг бўғзингдан чиқараман!

— Арақни ич.

— Ичмайман!

— Овқатни е.

— Емайман!

Аждар стол устига қўйган бодомдан биттасини олиб кўрсатди.

— Шавкатнинг бодомиданми! Топдимми!

Сарвар таажжубланди.

— Бу ёнғоқ Гулғаз опанинг, бизнинг девор тарафдаги дарахтидан, сизларнинг орқа ҳовлидаги пишпиша¹нинг ёнида ўсади. Уша ерда бир туп анжир дарахти ҳам бор, япроқлари куздаям кўм-кўк бўлиб турарди. Бир туп олчаям бор эди — молхона тарафда, девор тагида. Кузда гулларди. Уша олча ҳалиям бормикан!..

— Турибди, нега турмас экан,— деди Сарвар.— Сен менинг бошимни айлан-тирясан. Менинг пулларимни бер!

— Пишпиша ҳам жойидами!

— Мени эрмак қиялсанми!

— Йўқ. Шунчаки сўраяпман. Урнидами ўша дарахт ҳам!

— Турибди дедим-ку. Нимаиди шунга!

— Мен ўша пишпишанинг тагида Али ўғли Мурсалнинг қизини ўпганман.

— Сен мастсан. Оғзинга келганини қайтармаяпсан,— деди Сарвар.

Аждар сукутга толди, анчагача темирчининг дамидек пишпилаб нафас олди, кейин йўталиб қолди, ичкаридан ёқимсиз хириллаш эшитиларди. Хириллаш ичиде эса, даҳшатли ўзга овоз бор эди.

— Уша пишпишага айтиб кўясан,— деди у.— Аждар ўляпти...

Шунда Сарвар Аждарнинг кўзлари жиққа ёшга тўлганини кўрди, шу кўзлардан оққан йирик томчилар костюми ёқаларига оқиб тушарди. Унинг Аждарга раҳми келди, жудаям раҳми келди, бир ёқимли сўз айтмоқчи бўлди, айтолмади, бунинг ўрнига олдидаги арақни олиб, тагигача ичиб юборди...

— Овқатниям е.

— Иштаҳам йўқ.

— Яна арақ буюрайми!

— Узинг биласан.

Аждар тагин арақ опкелтирди.

Энди арақнинг кўпини Сарвар ичди, жўрттага ичди. Аждар кўп ичиб, баттар маст бўлмасин, деб ичди. Лекин Аждар бусиз ҳам яхшигина маст эди.

— Бугун оининг нечаси!— сўради Аждар.

— Ун учинчи.

— Бугун менинг энг хушвақт куним.

— Бўлди, турайлик,— деди Сарвар.— Ресторанни ёпишяпти.

Рестораннинг чироқлари ўчгандан кейин улар туришди. Аждар столга уч дона ўн сўмли кўйиб, хизматчига ҳеч нарса демай ташқарига йўл олди. Ташқари совуқ, ер музлаган, кўча ой нурида бўм-бўш ялтирарди.

— Соат неча бўлди, Сарвар!

— Ун икки бўляпти.

— Бугун сен кетишинг керак.

— Нима учун!

Аждар денгиз тарафга бурилди ва анча вақт ҳансираб тургач:

— Сендан чайқовчи чиқмайди,— деди.

— Мен олибсотар бўлгани келганим йўқ.

— Нимага келдинг бўлмасам!

— Айтмадимми! Айлангани келдим, Ленинградга бормоқчиман.

— Мен ҳам айлангани келгандим,— деди Аждар.— Мана, ҳанузгача айланиб юрибман.

— Ахир, сен билан менинг нима ишим бор!.. Мен ҳукуматнинг пулини ўғирлаганим йўқ...

Шу пайт Аждарнинг кўксидан чиққан даҳшатли овоз Сарварни ҳушёр этди, у тагин Аждарга ачинди, бу сўзларни айтганига пушаймон бўлди. Аждар кўксини ғижимлаб эгила-эгила денгиз қирғоғидаги тўсиқ-панжарага етди ва унга суяниб қолди. Яна йўтал тутди, Сарвар унга янада ачинди; анча вақт ўтгач, Аждар ўзига келди. Қоматини тиклади, лекин миқ этмади. Улар денгизга тикилиб туришарди... Ой тўла, осмоннинг қоқ ўртасида турар, унинг дув-дув тўкилаётган нурида денгиз гўё совуқ чақнаб ёнарди...

— Гапим оғир ботди, шекилли... Кечир, мен ундай демоқчимасдим,— деди Сарвар.

— Йўқ, қўйсанг-чи. Мен бошқа нарса тўғрисида ўйлаяпман.

— Нима тўғрисида!

— Бугун бозорда қизиқ бир воқеани кўрдим. Эрталабдан бери эсимдан чиқаролмайман. Бир кичкинагина лайча битта каттакон кўппакни қуваётганди. Лайча ўзи унақа сурбет, қопагон итга ҳам ўхшамасди...

— Хўш, нима бўпти шунга.

— Нима, нима бўпти! Кичкина коптокдек бир нарса ўшандай кўппакни қувса-я!.. Узинг ҳам кўрганингда эди! Одамлар қараб кулишарди.

— Сен мастсан,— деди Сарвар.— Алжияпсан.

— Биласанми, ўша ит нима учун қоचाётган эди!— деди Аждар.

¹ Пишлиша — тиканли дарахт.

- Билмайман. Юр, кетдик.
- Қаерга борамиз!
- Қаерга десанг, ўша ерга.
- Унда вокзалга борамиз,— деди Аждар.

Улар вокзал тарафга йўл олишди.

Музлаган соҳил йўлида ғирч-ғирч қадам босиб, бир муддат жим кетишди. Кейин Аждар ҳолсизланиб, бир скамейка устига ўтириб қолди.

— Соат неча бўпти!

— Ун икки ярим.

— Поезд жўнашига оз қолди-ку!

— Нима учун мени бу ердан қувяпсан!.. Пулларимни еб юборгансан. Шунинг учунми энди!

— Йўқ. Бу ерда қўлга тушасан, Сарвар. Тез қўлга тушасан.

— Темур-чи! У нимага қўлга тушмайди!

— Темур ҳеч қачон қўлга тушмайди.

— Мен нега қўлга тушар эканман!

— Чунки сен кўп нарсани билмайсан...

Яна ўша хириллоқ нафас, яна ўша пишиллаш, ўша нохушлик. Бунинг устига, Аждарнинг кўзлари қизариб, косасига сиғмай борарди. Яна Сарварнинг Аждарга раҳми келарди. Узини йўқотиб, нима қилишини билмасди: кетиб қолсинми, қаерга кетсин! Қолса, нима учун қолади! Аждардан олмоқчи бўлган пулларидан у ҳали ресторанда умидини узиб бўлганди...

Сарвар бирдан соатига қараб:

— Кетаман,— деди.

— Рост айтяпсанми!

— Мен сени бирон марта алдадимми, Аждар!

Аждар ўрнидан турди.

— Пулларинг проводникда,— деди.— Еттинчи вагон— Темур сенга айтган. Беш юз сўм. Районга етганда, оласан. Шу кўчадан чиқмай борсанг, тўғри вокзалга етасан. Энди боравер. Менинг аҳволим чатоқ, мен ҳеч ёққа боролмайман.

* * *

Бир даста ўн сўмлик эди. У дафтар варағига ўралган ва варақ ўртасига қалам билан ёзилган шу сўзлар бор эди:

«Истамадим — бу майдонда қолишинг,
Қолиб бунда менга ўхшаш бўлишинг,
Пайти келар, бу сўзимни биларсан,
Қабрим устига келиб, раҳмат деярсан».

Сарвар пулни проводникдан олиб, чўнтагига солди. Езувни проводник ёнида туриб ўқиди. Сўнг қоғозни ҳам буклаб, киссасига солди...

Ва бу сўзларни Аждар шеър билан ёзишига сира таажжубланмади, чунки у бир вақтлар мактабда ўқиб юрганида, ўзи ҳам бир қизга мактубни шеър билан ёзганди ва ўша вақтдаёқ билардики, оламда шундай нарсалар бор — уларни фақат шеър билан айтиш мумкин...

Яшар ҚОСИМОВ,
Ш. ХОЛМИРЗАЕВ таржимаси.

Эльчин

КУНЛАРДАН БИР КУН

1. ҚОРЛИ ТУН СОҒИНЧИ

ҲИКОЯ

Тулки, жуда билимдонлигидан қопқонга тушади, дейдилар. Лекин бу Тулки ўз қавмида донолар доноси бўлса-да, сира қопқонга тушмасди-тушмасди. Айёр эди, фирибгар эди, чаққон эди. Онасининг кўкрагини ғажиган тулки эди.

Урмон эса гўзал урмон эди — тоғ тўшида жойлашган эди; унда қайрағоч ҳам, ёнғоқ ҳам бор эди, олмурут ҳам, олудан ҳам бор эди. Кийиклар, охулар бор эди, пайлақлар дарахтлар шохига уя қуради, бола чиқарарди. Далалар бор эди, гуллар, чечаклар бор эди... Аммо тулкиси ҳам бор эди бу маконнинг.

Лайлақлар ичида бир гўзал лайлақ қари эман дарахтининг бутоғига уя қуриб, учта бола очганди. Саҳарлаб Лайлақ учиб кетарди, болаларига емиш топарди, уясига қайтарди ва узун тумшугини шақиллата-шақиллата болаларига едирарди. Лекин зolim Тулки жажжи болаларини кўз остига олганини билмасди.

Кунлардан бир кун Лайлақ болаларига емиш топгали кетди.

Тулки катта бир арра топиб, эман тагига келтирди, оғзидан сўлаги оқиб, уяда чийиллашган лайлақ болаларига боқди, сўнгра аррани бир четга қўйиб, гавдасини дарахт танасига суйкаб, она Лайлақ келишини кута бошлади.

Оз вақт ўтдимми, кўп вақт ўтдимми, Она-Лайлақ емиш топиб қайтди, уясига қўниб узун тумшугини шақиллата-шақиллата емишни болаларига едирмоқчи бўлди, аммо кўзи пастга тушиб, бир тулкининг катта арра билан дарахт танасини кесмоқчи бўлаётганини кўрди. Она Лайлақнинг юраги орқасига тортиб кетди, бўйинини пастга чўзиб, сўради:

— Ҳой тулкижон, нима қиляяпсан бу ерда!

Ҳаёсиз Тулки деди:

— Шу дарахтни кесаман.

Она Лайлақ қанотларини тапиллатиб учмоқчи бўлди.

— Нега энди, нега!

Ғаддор Тулки деди:

— Сенинг нима ишинг бор! Бу дарахт бобомдан қолган. Кесиб, бозорга обориб сотаман, пулига товуқ оламан.

Лайлақ бояқиш бу дарахтни кесиб Тулкининг қўлидан келмаслигини қайдан билсин, кўзларидан ёш оқизиб, ёлворишга тушди:

— Бизга раҳминг келсин, Тулкижон. Дарахтни кессанг, ҳолимиз нима кечади!

Уям бузилади-ку, Тулкижон!

Тулки кўзларини айёрона қисинқираб, Она-Лайлаққа боқди.

— Унда болангни бирини менга бер, дарахтни кесмайман. Йўқса кесаман.

— Вой, уйингга ўт тушсин, Тулки! — бу сўзларни Самия айтди, юраги ёниб кетди.

Ғап шунда эдики, зolim Тулки билан бечора Она-Лайлақ ҳақидаги бу пьеса Боку ёшлар театри саҳнасида қўйилмоқчи, Самияга Тулки роли берилганди. Энди эса, кечанинг бир вайтида диванда қуношибгина ўтириб, совуқдан титрай-титрай ўз ролин уқирди.

Бу йил қиш қаттиқ келганди, ҳали толлар яшил япроқларини тўкиб улгурмай, ҳамма ёқни қор босганди: совуқ яна зўраяди! Хонадаги иситгичларнинг эса тафти паст эди. Самия иситгичларга қарайдиган Мамадалини ичида яхшигина сўкиб, тағин ролини ўқимоққа бошлади.

Она-Лайлак қанчалик ёш тўкмасин, омонлик истаб қанчалик ёлбормасин, ғаддор Тулки ниятидан қайтмади-қайтмади.

Ғаддан юраги адо бўлган Она-Лайлак Тулкини охириги марта иссофга келтирмоқчи бўлди:

— Сен мени тинч қўй, мен сен учун ўлимга тайёрман, Тулкижон.

— Йўқ, энди ўзинг биласан!— деди Тулки.

Она-Лайлакнинг иложи қолмади: кўзини чирт юмиб, болаларидан бирини тумшўғига илиб олди-да, Тулкига ташлади. Тулки лайлакчани тишлаб, бароқ думини ликиллата-ликиллата жўнаб қолди ва кейин, бир муддат бечора қушчанинг маъзун ноласи эшитилиб турди.

— Даҳшат, вай, даҳшат!— Бу сўзни ҳам Самия айтди ва дивандан истамай туриб, нариги хонада ширин уйқуда ётган Фотима томонга кетди, чунки айёр Тулки унга зиён етказмадими — шуни билмоқчи эди, билиб, яна диванга қайтди, аммо энди ролини ўқигиси келмади.

Самия ўридан туриб, хона иситгичга қўлини қўйди, у ҳамон тузук исимаган эди, яна бунга қаровчи Мамадали шаънига бир неча оғиз сўз айтди, сўнгра дераза олдига бориб, кўчага қаради.

Кўчада бир қор ёғардики, даҳшат, қордан ва унда-бунда дераза чироқларидан бўлак нарса кўринмасди. Самия бу лайлакқорга боқди, боқди ва узоқ кечмишдан қолган бир армон ёдига тушди, ёдига тушди ва қалби ҳасратга тўлди.

Самиянинг бир азиз армони бор эди, о, бундан анча-анча йиллар муқаддам, у вақтларда Самия кичик эди, Фотима йўқ эди, Самиянинг ўзи Фотима каби кичик қизалоқ эди. Бир азиз армони бор эди Самиянинг — қорли бир кечада, уст-бошларига қор ёға-ёға дунёда энг яқин одами билан, энг меҳрибон одами билан, яъни севиклиси билан Бокунинг кўчаларини, боғларини, денгиз соҳилларини кезмоқ истарди, шундай кезсангки, дунёда улардан — Самиядан ва ўша номаълум севиклидан ва паға-паға ёғаётган лайлакқордан бошқа ҳеч ким ва ҳеч нарса бўлмас; Боку уйқуга чўмган, фақат беш-олти хонадон уйғоқ қолса ва булар бу қор пардаси ичидан дераза чироқларини тоғиб, ўша ёруғда бир-бирларини кўрсалар, бу ёруғлик илиқлиги улар юрагига оқиб ўтса...

Троллейбуснинг овози келди, сўнгра ўзи кўринди ва кечанинг бир маҳалида келган бу охириги троллейбус деразасини кўриб, Самияга шундай туюлдики, у ҳозир вокзалда, ва кимдир бир азиз одамини узоқ сафарга кузатапти — унинг юраги сиқилди.

Бу ўша армоннинг ҳасратли нидоси эди.

Ушанда, ҳў ушанда Фотима ҳали дунёга келмаган эди ва Самиянинг ўзи ҳозирги Фотимадан бир-икки ёш катта эди, чиройликина қизалоқ эди — воҳ, у эски уйларининг деразасидан кўчада ёғаётган қорга боқарди ва бу дамда ҳам юрагида ўша армон бор эди... Армон ортида келажак, саҳна бор эди; саҳнада уни Дездемона, Луиза, Култекин¹ кутарди. У ўша вақтдаёқ Офелиянинг қўшиғини ёд олганди, бу қўшиқ ҳам уни саҳнада кутарди. Албатта у вақтда ҳеч ақлига сиғдирмасдики, бир вақтлар келади ва мана шундай қорли кечада ғаддор Тулки сўзларини ёдлайди ва минг турли фирибгарлик билан Она-Лайлакнинг кўзларини ёшлайди, чунки у вақтлар ақлига сиғдирмасдики, ҳамма ҳам Дездемона бўла билмас, Тулкини ҳам ўйнамоқ лозим ва Тулкини ўйнамоқ учун ҳали уйқусиз кечалар лозим, истейдод лозим. У вақтлар билмасдики, Станиславский: «Ролнинг катта-кичиги йўқ, артистнинг катта-кичиги бўлади», деган.

Албатта оламда на Тулки бўлмаса, на унинг арриси; Она-Лайлақлару жайронлар бўлса, гуллар, чечаклар бўлса — бу бошқа масала. Самия шуни ўйлади ва деразадан паға-паға ёғаётган қорга боқа-боқа кулимсиради, чунки ўрмон бўрисиз бўлмайди.

Ҳа, албатта: шундай бўрилардан бириси, ҳеч шубҳасиз — бу гап Фотиманинг қулоғига етмасин — Самиянинг ўша севгилиси эди, яъни Фотиманинг отаси эди. Аввал бир-икки ой севгилиси, сўнгра уч-тўрт ой ярим севгилиси бўлди, сўнг бирдан бўрига айланди, чунки Нуҳдан олдин ҳам бўри экан ва унинг бўрилиги Самияга тамом маълум бўлгач, Самия Фотимани кўтариб чиқиб кетди.

У пайтда Фотима икки ёшда эди, энди Фотима ўн беш ёшга тўлди ва Самиянинг ҳеч ақлига сиғмасдики, Дездемонадан, Луизадан, Култекиндан ҳам аввал уни келажакда бир Фотима кутади, шундай бир Фотимаки, уни дунёда энг бахтли инсон қилади ва бу бахтиёрлик қаршида қорли тун армони ҳам, Дездемона, Луиза, Култекин армони ҳам ҳеч нарсадир.

Самия яна келиб, қўлини иситгичга тегизди ва дафъатен Мамадали ҳақида

¹ Жаъфар Жаббарлининг «Ойдин» драмасининг бош қаҳрамони.

қарғанмади, чунки хона ҳам аста-аста қизирди; ахир қиш кечаларида уйинг иссиққина бўлса, киши ўзини ғариб сезмайди, бошига турли-туман нохуш фикрлар келмайди. Самия ётоққа ўтиб, Фотиманинг кўрпасини тузатди ва севиниб ўз ўрнига кирди, кўрпасига бурканиб олди ва хаёл суриб деди: «Она-Лайлак келиб ўз уясига кўнди, боласи ҳам ёнида...» Сўнгра Тулки ёдига тушди, сўнгра бўри ёдига тушди, сўнгра Фотиманинг отаси ҳам ёдига тушди ва Фотима ўн ёшга тўлганда отаси билан илк марта сайрга чиқишга ижозат берган кунини хотирлади. Аслида бу сайрни Фотиманинг ўзи истаганди: ахир ҳар не бўлсин, ҳар ким бўлсин, унинг отаси эди. Уша кун Фотима умрида илк марта, у вақтга қадар кўриб юрган отаси билан сайрга чиқди ва уйга қайтгандан сўнг Самияга берган биринчи саволи шу бўлди:

— Она, отам чиндан ҳам инженерми?

«Аммо, ёмон инженер! Дайди! Унақани кундуз кунни чироқ ёқиб қидирсанг ҳам тополмайсан!»— Самия бу сўзларни юрагида айтди, тили эса ўз-ўзидан маълум:

— Албатта. Нимайди!— деди.

Фотима жуда жиддий суратда сўради:

— Отанг аҳмоқ дедилар-ку!

Самиянинг кўзлари косасидан чиқаёзди.

— Нима!

Фотима жиддий туриб, изоҳ бера бошлади:

— Аҳмоқ деди... Отам мен билан гаплашиб туриб, бир хотинга кўп тикилди. Сўнг бошини қашиган бўлди. Кейин унга яна тикилди. Кейин ҳалиги хотин отамга: «Аҳмоқ» деди.

«Тош ёғсин бундай эркакининг бошига! Боласининг ёнида ўзини тута билмаса... Ярамас, ит!»— буни ҳам, табиийки, Самия кўнглида деди, аммо Фотимадан қаттиқ уялди ва уни жеркиб берди:

— Иккинчи марта бунақа гапларни тилиннга олма! Бола деган отаси тўғрисида бунақа сўзларни гапирмайди!

Шундан кейин анча вақтлар ўтиб кетди, кўп қорлар ёғди, кўп марта кун чиқиб, ботди. Фотима энди отаси билан ойда-йилда бир марта кўришар, шунда ҳам ҳиссиз-ҳавассиз. Бу бир тарафдан яхши эди, бир тарафдан, ўз-ўзидан маълумки, ёмон. Шунинг учун яхши эдики, у нокас одамдан қанча йироқ юрсанг, шунча фойдали. Шунинг учун ёмон эдики, нега энди... бу гўзал қиз Фотиманинг отаси бўри бўлар экан!

Гап «Нега!» сўроғига тақалдимиз, тамом. Шунда Офелиянинг қўшиғини нега куйлолмаганинг тўғрисида ўйлаш лозим бўлади. Шунда Култекин изтиробларини юрагингда туюшинг лозим бўлади. Шунда Дездемонанинг қисмати билан баробар ўз қисматини ҳам тушунасан. Ва шунда саҳаргача уйқу билмай ётмоғинг лозим бўлади. Уйлайсан, ўйлайсан, ўйлайсан. Саҳаргача ўйлайсан...

Кейин... Театрда иш бор, «Тулки билан Она-Лайлак» пьесасига доир иш.

Самия тонг қоронғисида ёнида ширин уйқуда ётган Фотимага боқди, сўнгра хона илиққина бўлса-да, қорнинг совуғини ҳис этиб, кўрпасига қаттиқроқ ўраниб олди ва чуқур эснаб, яна хаёлга толди: аммо Фотима анчагина зийрак қиз: бўрининг бўрилигини биринчи сайрдаёқ сезди. Самия шуни ўйлади ва кулимсиради.

Самия ўз дардларидан кулимсирашга ўрганиб қолган эди.

Ш. ХОЛМИРЗАЕВ таржимаси.

Мирмуҳсин

Zod Balu dōl

АФҒОН ҚИССАСИ

I боб

УЙҒОНИШ

Қош қорайишини мўлжаллаб кўчага чиққан Муҳаммад Амин Сидқий «Лаби дарё»¹ бозорини ёқалаб юриб, Боғи Умум, Жаддаи Майванд² чорраҳасини кесиб ўтди-да, ичкари, айланма тор кўчаларга кириб кетди. У бир оз ўзига келиб, қадамини тезлатди. Ҳар замон, ҳар замон симёғочларда хирагина ёниб турган чироқ остида қўлидаги соатига қараб қўярди. Кўча четидаги харсанг тошлар ётқизилган йўлкада илдам борар, оқшом намозини ўқиб чиқиб, остонада чўққайиб ўтирган чолларга салом берар, чопиб, ўйнаб юрган болаларга тўртиниб кетмаслик учун ўзини четга оларди. Шошиб, кишилар диққатини тортиш

¹ Лаби дарё — Кобулдаги катта бозор.

² Боғи Умум, Жаддаи Майванд — майдон ва кўча номи.

ёки у ёқ бу ёққа аланглаб, ўзига нисбатан шубҳа туғдирмасликка ҳаракат қиларди. У, Чордеҳи, Ҳушхолхон¹ маҳаллаларига ҳар ойда бир — чоршанба, хуфтон маҳалида келарди. Бу гал душанба куни, одатдагидан икки соат барвақт келди.

Муҳаммад Амин Сидқий — ўттиз ёшларга борган, қорамағиз, хипча йигит. Бошқа афғон йигитларидек ўзига ярашган текис чақмоқ мўйлаби бор, ҳиндиларга ўхшаб кўзлари ёниб туради. У кўп вақт «офицери кўчек»²лар кийимида юради. Ҳозир эса — ҳамма афғонлар киядиган ҳалфиллаган шим, устига поту³ ёпиниб, бошига малларанг лунгий⁴ ўраб олган. У бугун Устоз билан учрашиши керак, шунинг учун ҳаяжонланиб, йўлида давом этарди. Муҳаммад Амин хизматдан келиб, бир муддат уйда чақалоқ боласини олиб, эркалаб, хона ичидаги беланчакка солиб тебратди. Мадина олиб кирган овқатни бирга ейишди. У, овқатни тез еган одам ишни ҳам тез қилади, деган сўзни такрорларди. Бу гал ҳам одатини тарк қилмади. Ора-чора билагидаги соатига кўз ташлаб, вақтнинг яқинлашаётганини кузатарди.

Мана у катта кўчалардан ўтиб, қадимий маҳаллага кирди. Ҳозир у яширин иш олиб бораётган ўз партияси раҳбари билан учрашади... Йиллар ўтиши билан Муҳаммад Амин Сидқий эҳтиёткорликка ўзини ўзи ўргатган — у гўё бепарво, бамайлихотир юриш машқини олди. Аммо сирти соқин, жимирлаб оқаётган дарёлар тагида кучли буралишлар, айланмалар, шиддатли оқимлар бўлганидек, унинг юрагида ҳам ҳаяжон туғён урарди. Бу — Устоз билан суҳбат, унга берилажак ахборот, ниҳоятда махфий ишларнинг янги режасини тузиш билан бирга сувилондек кўз илғамас, кутилмаган жойда пайдо бўлиб қоладиган айғоқчилардан эҳтиёт бўлиш хаёли эди. Хунрез айғоқчилар Қамак Қайёнийдек ханжари бурро, ҳамма ерда оч арвоҳдек ҳозир у нозир эканликларини Муҳаммад Амин Сидқий яши биларди. Улар «Виш залмиён»⁵ яширин ташкилотининг изига тушган эдилар. Шу сабабли ҳам Устоз ҳар доим хавфсизлик вазирлиги генерали Тоҳер айғоқчиларидан эҳтиёт бўлишга чақирарди. Муҳаммад Амин Сидқий Чордеҳи маҳалласига кириб келди. Бу маҳаллада ғариб-ғураболар, мешкобчи-ю синган дўкондорлар яшарди. Кобул дарёсининг нариги томони, ер етишмаганидан шаҳар атрофидаги бир неча етим тоғларга уй солиниб юқорига кўтарилиб кетган эди. Узоқдан арининг инига ўхшайди. Сидқий кўримсизгина эшик ёнига келгач, кўзидаги қора кўзойнагини олиб, ёнига солди. Атрофига қаради, кўчада бир-икки боладан бўлак ҳеч ким кўринмаганини сезгач, эшикни тақирлатиб ўтирмай ҳовлига кирди. Худди шу соатларда Муҳаммад Амин Сидқийни кутиб ўтирган Устоз айвондан унга пешвоз юрди. Хонтахта устидаги ўқиётган китобини ёпиб, ўрнидан туриб келиб Муҳаммад Амин билан омонлашди. Улар одатдагидек ичкари хонага кириб кетишди. Бирон соатлардан кейин Муҳаммад Амин Устоз билан ташқарига чиқди. Суҳбат негадир жуда қисқа бўлди. У бир муддат тор кўчада юриб, чорраҳадан бошқа кўчага бурилди, — келган йўлига қайтмай, Ҳушхолхон, ундан кейин кенг ва гўзал Нодиршоҳ кўчасига чиқди. Ҳаммаёқ чароғон. Кобул дарёсининг ўнг томонидаги Бозори Шаб одатдагидек ғоятда гавжум эди. У ўзига таниш ҳинд боққолидан икки юмалоқ чой, бир банка қаҳва сотиб олиб, уйига равона бўлди. Ҳар гал «Виш залмиён» аъзолари Устоз ёнида тўпланиб, суҳбатдан кейин тарқалишда ёлғиз-ёлғиз кетар, иложи бўл-

1 Чордеҳи, Ҳушхолхон Кобул четдаги маҳаллалар.

2 Кичик офицер.

3 Поту — одеялга ўхшаган мато.

4 Лунгий — малларанг салла.

5 «Виш залмиён» — Уйғонаётган ёшлар союзи.

са йўлни ўзгартириб, Бозори Шабга киришар эдилар. Ташкилотнинг энг кичик ва айни вақтда энг фаол аъзоси Бабрак Шинварий бунга ўйлаб, Устозга айтганида у зот бу тадбирни маъқуллаб, Бабракнинг елкасига қоққанини бошқалар ҳам кўрган эди. Муҳаммад Амин уйга қайтиб келиб, хотини Мадина билан анча вақтгача гаплашиб ўтирди. Беланчакда пишиллаб ухлаб ётган чақалоққа тикилди. Олиб келган чой ва қаҳвадан ташқари қоғозга ўроғлиқ ҳолвани Мадинага ишора қилиб кўрсатди. Хотини шу ёнғоқ, мағиз қўшилган самарқандий ҳолвани яхши кўрарди. Устоз билан учрашгани, у одам афгон халқининг асил фарзанди эканини Мадинага гапирарди-ю олган топшириқларини яширарди. Кейинги пайтларда Мадинанинг уруғларидан бири Сидқийни кечки пайт, пастқам Чордеҳида кўриб қолган эди. Бу гап Мадина қулоғига етганидан сўнг у хотини кўнглида тушунуксиз нарсалар пайдо бўлмаслиги учун «мактабда таҳсил кўрган мўътабар муаллимини кўргани борганлигини» унинг устози ва ҳурматли муаллимлари борлигини айтди. Киши катта бўлиб, қандай масъул мансабни эгалламасин, ёшликда билим берган ўз муаллимини унутмаслиги керак. Муаллим отадек азиз кимсадир, деб ўз сўзига урғу берди Сидқий. Мадина кейинчалик эрининг гап-сўзларида бошқалардек юртнинг улуг зотлари, тез-тез айтилиб турадиган олий ҳазрат номига лоқайд қараш, ҳатто уларни эшитганда энсаси қотиб, сўкиниб юбориш ҳолларини ҳам оз-моз сезиб қоларди. «Офцери кўчек» — ҳарбий кишининг бундай феъли унга ғалати туюлди. Илгари уни «паҳмоқ қиз», «кўзи очилмаган мушукбола...» деб камситишарди. Отаси билан бирга шаҳарга кўчиб келишгани, кейинчалик Имом Рухилло чангалидан қутулиб, у ҳам одам саналганидан кейин дунёвий гаплар билан ҳам қизиқиб, эрининг гапларига қозон соларди. Оқу қорани ажрата бошлади. Зеҳнининг ўтқирлиги, қозонда қовуриб олгандай пишиқлиги Мадинанинг тезда ўз-ўзини таниб олишига, инсоний ғурурини унутмасликка сабаб бўлди. Муҳаммад Амин Сидқий ҳам Мадинани қоронғиликдан тортиб олгани учунгина эмас, унинг зеҳни ўтқирлиги, барқ уриб ўсаётганидан ҳам фахрланарди. Мадина бўлса эрининг яхши инсонлигини юракдан ҳис қилар, унга тегиб бахтли бўлганидан мамнуну масрур эди. Имом Рухилло хонадонидаги ўша бебахт кунлари ёдига туша юраги орқага тортиб кетарди. Бу даҳшатли номни асло эсламасликка ҳаракат қиларди. Эрининг ҳазил-мугойиба гапларини эслар, Муҳаммад Амин Сидқий Мулла Насриддин латифаларидан бирини кўп вақт такрорлаб юрарди: Афанди хотинига ош дамлатибди. Очиқиб келган афанди овқатни тезда суз, еймиз, деб шоширибди. Хотини «худо хоҳласа» денг деб эрини бир нафас тўхтатибди. Лекин бетоқат афанди, худо хоҳласа ҳам ейман, худо хоҳламаса ҳам ейман, дебди. Аммо шу лаҳза ош сузилаётганида эшик тақиллаб, ясовуллар афандининг оёғини ерга теккизмай олиб чиқиб кетишибди. (Афтидан, ош ейишдан кўра ҳам зарурроқ иш бўлса керак). Ярим тунда қайтиб келган афанди зўр-базўр дарвозани тақиллатибди. Ичкаридан хотини: «Кимсиз?» — деб сўраган экан: «худо хоҳласа эрингман...» деган экан. Бу латифани эшитган Мадина қаҳқаҳ уриб кулиб юборган эди. Эрининг бундай латифаларга кон эканини биладиган Мадина Муҳаммад Амин кайфи чоғ пайтларида латифа айтишини истарди. Бугун уйга хурсанд кириб келган Муҳаммад Амин латифа айтмади-ю, аммо Чордеҳи маҳалласига борганини, муҳтарам Устозни зиёрат қилганини хотинидан яширмади. Чунки «борлик дунёси, энг азизу мўътабар, ишонган кишига, суянган тоғи — шу эри» эканлигини биладиган хотинига Муҳаммад Амин ишонарди. Баъзан хурсандчилик ҳаяжонини ёки юрагини чангаллаган ташвишини ҳам Мадинага очиқ айтарди. Устоз ҳовлисида Ҳафизулло — муаллим деган ажойиб киши билан ҳам танишганини, бу юлдузи иссиқ киши ўзини

«жаноб» эмас «рафиқ» деб аташни Муҳаммад Аминга уқтирганини, бу киши Устознинг ишончини қозонган суянчиқ эканини ҳам пайқаганини Мадинага гапириб берди.

Муҳаммад Амин Сидқий Устоз билан учрашганидан жуда мамнун эди — унинг ёнидан чиқар экан, тегирмон тошидек оғир, доимо елкасидан эзиб турадиган кадар йўқолиб, енгил тортарди. Лабида табасум, ўйчан, дилдаги гапни тезда сезиб оладиган Устоз билан мулоқот, унинг жамолини кўриш руҳини кўтариб, олдиндаги қоронғи йўллارни ёритиб юборгандай бўларди. Устоз бу гал Муҳаммад Аминга «Банго мусофирий» китобини ҳам туҳфа этди. Муҳаммад Амин китобни бағрига босиб, уйда уни Мадинага кўрсатди. Китоб хат-саводи йўқ Мадина кўзига тўтиё бўлди — у қўлига олиб уч бор ўлиб, уч бор пешонасига теккизди. «Худойи таоло у зотнинг доимо тан-жонларини саломат қилсин, биздек кишиларнинг бахтига саломат бўлсинлар, кўп яшасинлар, бола-чақасининг бахтини кўрсинлар...»

— Сенинг дуойинг ижобат бўлади,— деди Муҳаммад Амин хотинига,— чунки сен норасида боладек беғуборсан, поксан. Сен афғон онасисан...

Бу гапни эшитиб турган гўзал Мадинанинг қора чарос кўзлари ёшга тўлиб, бир-икки томчи юзига оқиб тушди. «Беғубору поксан...» деган сўз агар эрининг дилидан чиққан бўлса, Мадина учун бундан бошқа ҳеч нарса керак эмас эди. Чунки у кобуллик имом Рухиллонинг учинчи хотини бўлгани, «имом» деган сўз айтилса юраги орқага тортиб кетишини Муҳаммад Амин ҳам яхши биларди. (Мадинанинг қисмати ҳақида кейинроқ ҳикоя қиламиз). Лекин, Сидқий Ҳабибулло деган бир ошнасининг бошига тушган мусибатни билар, у ёдига тушганида жуда ҳам эзилиб кетарди. Ҳабибулло ёш хотини билан автобусга ўтириб, Кобулга келишган. Қишлоқдаги мактабнинг бошланғич синфларига лицейни тугатган хотини Зайнабни муаллима қилиб киритиш учун маориф департаментига йўлланма қоғози олиш учун кирадилар. Иккинчи қаватдаги йўлакда департамент нозири қабул қилишини кутиб анча вақт ўтирадилар. Тушга яқин мўйлаблик бир йигит Зайнабни чақириб, ичкарига олиб кириб кетади. Эри аллавақтгача кутиб ўтиради. Кўнглига васваса тушадию, лекин ичкарига киришга юраги дов бермайди. Икки соатлардан кейин хотини қизариб-бўзариб чиқади. У ўзини нечоғлиқ тартибга солганига қарамай, эзгиланганлиги, лаблари бўртиб кетганини яшира олмас эди. У жуда ҳам руҳи тушиб, боши эгик, эрининг қош-қоғоига қарайди. Эри титроқ бир овозда сўрайди:

— Соҳиб нима деди? Мактабга йўлланма бердимми?

— Ҳа.

— Қоғоз қани?

Зайнаб букланган бир қоғозни эрига узатди. Шундан сўнг улар олдинма кейин пастга тушиб, хусусий автобуслар тўхтайдиган бекатга келишди. Оч-наҳор қишлоққа жўнашди. Ҳабибулло бўлган воқеани тахминан фаҳмлаган эди. Кейинчалик Ҳабибулло руҳан сўниб, бош кўтариб юролмади. Яқинда у сувга чўкиб ўлганини эшитишди. У сувга чўқдими ёки ўзини ўзи фарқ этиб ўлдирдимми, бунини билиб бўлмас эди. Яхши онларда баъзан кишига қайғули воқеалар хира нашшадек ёпишади. Бўлмаса бу он Муҳаммад Амин асло ҳасратли нарсаларни эсламаслиги керак эди. Устознинг ширин суҳбатигу офтобдек жамоли бундай рутубатларни куйдириб юборишга қодир. Садр аъзам ҳазратларининг департаментларидаги жирканч ишлар кишилар ғазабини аланга олдирмоқда. Лекин кишану зиндон, ғаддор Тоҳер сувилонларининг ҳамма ерда ҳозир у нозирлиги, туҳмат билан арзимаган сўз учун қамалиб кетишдан кўрқардилар. Бола-чақани етим қилиб, қамоққа жўнаш кимга керак! Бўлмаса ўша, департамент нозирини пичоқлаб, қорнини ёриб

ташлаш ҳеч гап эмас эди. Ҳабибулло бу жирканч ишни — хотинини ўз кабинетига зўрлаган вазирни кейинроқ пайқади. Бу воқеа Муҳаммад Амин Сидқий юрагида қаттиқ из қолдирган эди.

Киши очликка чидаса ҳам, хўрликка чидолмайди!

Ўшанда, кунлардан бир кун, эрта билан Сидқий маориф департаментига, тўппа-тўғри нозир кабинетига кириб келди. Қабулхонадаги йигит ҳам ҳеч нимага тушунмай индамади. Юқорида виқор билан ўтириб, телефонда ким биландир гаплашаётган нозир уни танигандек бош иргади. Гапини тугатгач, трубкани қўйди ва ўрнидан қўзғалиб, қўл бериб омонлашмоқчи бўлган эди, Сидқий, «безовта бўлманг, жойингизда ўлтира беринг» дегандек имо қилди. Маориф нозирини жиндек ўсал бўлиб жойига чўкди. Сидқий нозир кўзига тикилганча, стол устига қўлидаги букланган газетани қўйди-да, уни очди. Газета ичида яланғоч, чархланган учлик бир пичоқ ярқираб турарди. Сидқий аввал пичоққа, кейин мансабдорнинг кўзига тикилди. Бу нима гап, деб ҳайратланиб турган мансабдор тугмачани босиб, қабулхонадаги йигитни чақирмоқчи бўлди. Бундай ўралган қоғозлар ичида кўп вақт пул бўларди.

— Агар бировнинг хотинига кўз олайтирсангиз, ҳўкиздедек сўйиб кетаман! Номард!

Нозирнинг ранги оқариб кетди.

— Сиз, иш сўраб келганларни, у, бу... деб, мансабингиздан фойдаланиб, йўлдан урасиз. Лақиллатмоқчи бўласиз. Сиз менинг ошнамнинг хотинини зўрлагингиз... У, номусга чидолмай ўлди. Лекин сенинг ўз хотинингни генерал Тоҳер бошлаб юрибди. Сен бундан хабаринг бўлса ҳам индамайсан. Ифлос! Тўнкага ўхшаган одам! Мени тутолмайсан, сени албатта сўйиб кетаман. Бу аниқ!

Сидқий пичоғини яна газетага ўраб, чиқиб кетди. Креслосида мансабдор бир замбил бўлиб, чўкиб қолди. У лом-лим деёлмади, бақрайганича ўтираберди. Телефон қилиб, прокурорга ҳам айтолмади, полиция ҳам чақира олмади. Унда ҳам, бунда ҳам сири очилиб, шарманда бўлиши аниқ. Шарманда бўлиш-ку, ҳолва, бу хипчадан келган йигит пичоқ тикиб, ўлдириб кетишидан қўрқди. Кабинети орқасидаги хонада босқинчилик қилгани, эҳтимол шунинг хотинимикан... У кечгача кабинетидан ташқарига чиқолмай ўтирди. Кечга яқин икки оғайниси ихотасида уйига кетди. Сулаймон — «наполеонча» каби чўнтагида тўппонча олиб юрадиган бўлди. Мўйлаблик, хипча, кўзлари ёниб турадиган йигитларга рўпара келиб қолса юраги орқасига тортиб, кўзига Сидқий кўринар ва аъзойи-бадани жимирлашиб кетарди.

* * *

«Виш залмиён» кейинчалик таъқибга учраб, тарқатиб юборилгач, шу махфий ташкилот заминига «Халқ» партияси ташкил этилди. Ишчилар, ҳарбийлар, деҳқонлар орасида ишчи синфи ғояларини ўрганиш, марксизм-ленинизм асарларига қизиқиш афғон меҳнаткашлари орасида кучая бошлади.

«Мозийда, фиръавилардан бири ўз вазирига мурожаат этиб, нима қилсам одамлар мени худо атаркин, дебди. Агар сен халқни саводсизликда тутсанг, у сени худо атайди, дебди вазири. Биз афғонлар қоронғиликда қолганмиз, халқимизнинг кўпчилиги саводсиз,— деган Муаллим.— Агар биз хат таниганимизда, газета ўқиб, ўз фикримизни ёза олганимизда, дунёда бўлаётган ишлардан хабардор бўлганимизда ҳозирги кунда худодик даъво қилаётганларнинг асли кимлигини яхши билардик. Лекин минг афсуски, биз қоронғилик ичида қолганмиз. Бизнинг мамлакатимиз ер остидаги улкан бир чиллахонага ўхшайди; биз қорон-

ғилик ичида оч-наҳор ётибмиз. Ҳа, менинг отам Ғазнадаги ҳазрат Саноий мақбаралари остидаги чиллахонада неча бор худойи таолога сиғиниб ётганлар. Мен ҳам шу чиллахонада бўлганман. Биз Ҳиндиқуш, Саланг тоғлари тепасига чиқиб, атрофга қарашимиз керак! Биз, афгонлар ҳам чиллахонадан чиқиб ёруғ жаҳонни кўришимиз керак! Жаҳонда гап кўп. Юрагимизда нолаю афгон, биз қачонгача ҳақир яшаймиз!»

Муаллимнинг бу гапи ҳамманинг ёдида. Бу гапни Халқ партиясининг бошқа аъзолари ҳам такрор айтардилар. Сидқий ҳам одамлар билан учрашганида бу мисолни тез-тез тилга олиб турарди.

Хўжа-Равош қишлоғида бўлган тўй анжуманида Сидқий Муаллим гапини айтиб, одамлар диққатини ўзига тортди. «Халқ» газетасида ёзилаётган мақолалар мазмуни билан ҳам таништирди. Ўзи ҳарбийда кичик офицер бўлиб хизмат қилса ҳам, асли ёш зиёли, мухбир ва шоирлик қилиб юришини кўплар билишарди. Қариндош-уруғлари бизлардан ҳам Халилулло Халилий чиққан... деб ҳазил аралаш кулиб ҳам кўйишарди.

Тўй анжуманида, ҳовли этакроғида ўтирган бу чақмоқ мўйлабли, бошида лунгий, потуга ўралган ориққина йигитнинг киришимлик, сўзамол эканини, лицейда ўқигани, баъзан «Халқ», баъзан «Анис» газеталарига мақолалар ҳам ёзиб туришини биладиганлар бор эди. Тўй эгаси Аҳмадхон Раҳбоний ўз қудаси Алихон Мўттимодийга: «Тўй анжуманига ҳар хил қаланғи-қасанғиларни эмас, казо-казоларни айтинг, чунки Шафейй жаноблари келадилар. Уруғимизда баъзи нобонлар юзимизни ерга қаратиб қўймасин, деб тайинлаган эди. Лекин шарттасўз Муҳаммад Амин Сидқийнинг нима бўлиб ҳам тўйга келгани уларга ёқмади. Бунинг устига гапдан гап чиқиб, саводсизлик ҳақидаги сўзи Раҳбонийни газаблантирди: «Зиёлилар ғаламис бўлади, бировнинг тўйида шундоқ аччиқ, тагдор гапларни айтиш нимага керак! Бу ғаламислик!»— деди Раҳбоний. Мезбоннинг дарғазаб турганини сезган қирра бурун, қорақўл қалпоқ кийиб, зангори кўз ойнак тақиб юрадиган Алихон одатдагидек узук тақилган ўнг қўлини ўйнатиб, Сидқийга мурожаат этди:

— Сидқий жаноблари! Уликлар айтармишки, тириклар ҳалво еяпти деб... Дарҳақиқат биз ҳалво еяётганимиз йўқ, лекин бандаси шу даражада ношукурки, у нариги дунёда ҳам тинчимайди. Бу бизнинг қонимизда бор — эҳтимол шундай норозилик ҳам керакдир. Бу ҳам яратган оллонинг иши... Сизнинг бемаъни гапингиздан мен шуни фаҳмладим.

Раҳбонийга жон кирди. Аҳли тижорат ота-боболарига ўхшаб дўкондор бўлмай зиёли бўлиб кетган Муҳаммад Аминга урилган тиг унга жуда ёқди. Кўп ҳолларда зиёлилардан калтак еб юрадиган Раҳбоний Мўттимодийга кўз қисиб, илжайди: «Таъзирини бердингиз, офарин!»— дегандек қилди. Алихон бўлса шу ўзининг «ханжар ургани» билан гапни мухтасар қилмоқчи бўлиб, хизмат қилиб юрган йигитчаларга қаҳва олиб келишни буюрди. Чақчайиб, лол бўлиб кўринган Сидқийни чалғитгандай бўлди.

— «Бемаъни гап»дан шунча нарса фаҳмлаган бўлсангиз, сиз ҳам оқу қорани ажратадиган бўлибсиз. Бу — ютуқ! Мен атай сизнинг ёнингизда гапирдим. «Бемаъни» деб аталган гапим нишонга тегибди, биродар Алихон! Сизнинг жириллаганингизга мен хафа бўлмайман, бу менга маълум. Шояд вақти соати етиб, сиз ҳам одамлар қаторига кириб, авом халқ ёнини олиб сўз айтурсиз,— деди саросимага тушмай Сидқий. У, Алихон томонидан бундай гап бўлишини биларди.— Мен бу гапни сизга эмас, бу ердаги одамларга айтдим («одамлар» сўзига урғу берди). Улар мендан сўз айтишни илтимос қилишди. Халқ мендан

ҳозирги сиёсат ҳақида бир нима денг, деб сўради. Мен бу илтимосни ба-
жармай қололмайман.

II боб

Сершовқин Кобул

Т онг отиши билан Кобулнинг энг гавжум ери — «Спинзар» меҳмон-
хонаси атрофи, Боғи Умум майдони атрофидаги қатор дўконлар,
баққолу базозликлар олдида харидор чақириш шовқини авж олади:

— Бору бегиир!

— Бефармо бегиир!

— Бефармоид! Бору бегиир!

— Келиб қолинг, инглиш мато! Қоко коло! Жапан! Имриқо —
женси!..

— Келиб қолинг!

Болаларнинг ингичка, ўткир овози, давангир йигитларнинг дўрил-
лаган товуши, баъзан, кексаларнинг жонсиз, гар-ғара овозда харидор
чақириғи қулоқни батанг келтиради. Бир хил товуш чиқариб, қичқи-
ра бергандан баъзи болалар овози ўткирлашиб, қулоқни тешиб юборгу-
дай бўларди. Ҳар ерда ҳар хил одат — харидор чақириш шовқини Ко-
булнинг ўзига сепкилдай ярашиб турибди. Шарқ бозорларининг алвои
тусдаги жилваси, шовқини, атторликлардаги заржаваю шамшод та-
роқларининг хушбўй ҳиди, юк тортган ҳўкизлар умбаси, коппонлардаги
партав, югуриш-елиш, нима қилса ҳам бай очиб, савдо қилиш бу ер-
нинг ўз хусусиятидирки, бу Афғонистон жамолини кўрсатиб турибди.
Бунда ҳамма нарса қозонда қовуриб олингандек, иссиқда жизгинак...
Лекин Кобулни ўраган баланд Ҳиндиқуш, Асмои, Шер-дарбоза тоғ-
ларида қор ялтирайди. Халқ, «Кобул зарсиз бўлса ҳам, қорсиз бўлма-
син» дейди. Тоғлардан оқиб тушган тезоқар сойлар тошдан-тошга ури-
либ, шаҳарга югуради. Кобулнинг суви ширин. Мирзо Бобир Кобулни
обод этиб, Афғонистоннинг дастлабки давлатини қуришида ҳикмат
бор — Кобул денгиз сатҳидан бир минг саккиз юз метр баландликдаги
баҳаво шаҳар.

Баъзан шанба, баъзан жума кунлари бу «Жаддаи Майванд» ва
«Муҳаммадхон» кўчаларидан, тепасига «Атторон», «Акбар Phagma
су», «Aziz Hotel»... турли-туман, катта-кичик лавҳалар ёзиб қўйилган дў-
конлар, магазину меҳмонхоналар, сершовқин кўчадан чодра ёпинган
аёллар ҳам ўтади. Улар юзинигина эмас, ҳатто қўлларигача бекита-
дилар. Шу чодрали хотинлар орасида Мадина ҳам бўларди. У дўкон-
дорлар ёнига бориб, керак нарсаларни харид қилар, қаллиғи учун рў-
молча, эрталабки нонуштага ширинликлар сотиб оларди. Бу юриш
унинг учун озодлик, имом Руҳилло хонадониди эканида Мадинанинг
умуман кўчага чиқиши қатъиян тақиқланган эди. Баъзан у: «Зоҳир-
шоҳ замонасида уйдан эшикка чиқмадик. Довуд замонасида баъзан
чодра ёпиниб бозорга бориш мумкин бўлмоқда...» деб кулиб қўярди.
Муҳаммад Амин хотинига тикилиб туриб, гап қотарди: «Афғон хотин-
қизлари ўқиб билим олиши керак. Бу — бир! Мамлакат ишларида фаол
иштирок этиши керак. Бу — икки! Валвар[†] яъни оталар ўз қизларини
сотмаслиги керак! Бу — уч!.. Мана шундай замон келади, азизам. Бу,
Устознинг сўзлари. Шундагина афғон аёллари озодлик йўлига тушади

[†] Валвар — хотин олиш учун пул тўплаш.

десак бўлади. Ҳозир оналар, хотин-қизлар чўри! Хабаринг бор, мен, Шўъравий мамлакатига бордим, жуда кўп нарсаларни кўрдим. Йлгари эшитиб ҳам юрардим. Хотин-қизлар унда тамоман озод. Улар эркалар билан баробар давлатни бошқарадилар. Сен бу гапларга тушунмайсан, мен сени ўқитиб, хат-саводли қилмоқчиман. Ундан кейин кўп нарсаларга ақлинг етади. Биз, афгонлар анча қоронғиликда қолганмиз. Катта мулкдорлар, дин пешволари, Довуднинг ўзи халқни қоронғиликда тутиб, бойлик орттирмоқда. Афғонистонни фақат чет эл моллари сотиладиган бир бозорга айлантириб қўйишди...», — Муҳаммад Амин гапириб туриб кулимсирарди. — Мен, тарғиботчиман, Мадина. Мен, Устознинг содиқ шогирдлари сифатида ўзимизнинг Халқ партия-миз ғояларини тарғиб қиламан. Сенинг сиймонгда, мен, тамоман барча афгон хотин-қизларини кўриб турибман. Мен уларга Устоз сўзларини айтиб, кўзларини очгим келади. Биз фақат ҳарбийлар ичида эмас, барча ерли табақалар ичида ҳам ҳақиқатни тарғиб қилишимиз керак».

Мадина эрининг жуда ҳам муҳим гапларни ўз сафдоши сифатида, тенг кўриб гапираётганидан ниҳоятда мамнун эди. Чумоли ҳам камситилишни сезади. Инсон ҳамма нарсага чидайки, аммо камситилишга асло чидолмайди. Мадина имом Руҳилло хонадонидан чиқиб кетиб, ўзини тамоман бахтга эришгандай сезарди. Бундан ортиқ ҳам бахт бўладими, деб ўйларди. Аслида у эндигина биринчи қадамини қўйган эди. Имом Руҳилло хонадонидан у чўриликдан қўли бўшамас, уни зоти паст деб турткилашар, фақат ёшлиги, зеболиги қариб қолган имом Руҳиллонинг дилхушлиги учун керак эди.

Мадина бозорни айланиб, эри берган юз афғонийни харажат қилди. Уйига келиб, унинг учун дунёда энг муътабар киши — Муҳаммад Амин Сидқий либосини ювиб, ҳовлидаги арқонга осди. Учоққа олов ёқиб юборди.

Гап шу ерга етганда, биз, ушбу саҳифаларни ўқиётган ҳурматли китобхонга Афғонистон тарихи ҳақида икки оғиз маълумот беришни лозим топдик!:

Кобул — Ҳиндиқуш тоғлари этагида, атрофини Кўҳи Бобо, Асмон ва бошқа тизма тоғлар ўраган, Ҳинд дарёсининг бир шахобчаси — Кубулидарё, Логар, Панжшир сувлари ўраган қадимдан савдо марка-зидир. Кўпгина афгон ва чет эл банклари, ҳунармандчилик ҳамда тўқимачилик фабрикалари, ёғ ва тери ишлаш, цемент заводлари бор. Пойтахтда «Машинхона» — ҳарбий завод, босмахона, радиостанция ва ҳарбий билим юртлари, университет ҳамда фанлар академияси бор. Дарё Кобулни иккига бўлиб туради — Жанубдаги пастқам уйлар, тор кўчалар... Санитария жиҳатидан унча тоза бўлмаган маҳаллаларда асосан оддий фуқаро яшайди. Дарёнинг шимолий томонида Арк, подшо саройи, давлат муассасалари, маъмурий ташкилотлар, чет эл элчихоналари, афгон аъёнларининг гўзал ҳовлилари жойлашган. Тоғ тепалик-лари устидан шаҳар айланаси бўйлаб урилган кўрғонга тарихий ёдгорлик деб қаралади. Бу, Ҳисор баландлиги, истеҳком жуда қадимийдир. Кобул тарихан бой, XVI асрдан бошлаб у темурийлар салтанатига кирарди. Мирзо Бобир бу ерда давлат ташкил этади. Ун еттинчи аср ўрталарига бориб, Аҳмадшоҳ Дурроний давлат тепасига келди. У 1748 йилларда Қашмир, Панжоб, Синд, Сирхинд ва Белужистонларни, ғарбда Сейстон ва Хуросон, кейинчалик Жайхунлик, юқори томондаги ўзбек ва тожик ерларини ҳам босиб олиб Афғонистонни анча кенгайтирди. Кейинчалик Махмудшоҳ, Замоншоҳлар даврида Дурроний империяси таназзулга юз тутди. Кенгайтирилган давлатдан барча бекликлар ажралиб кетишди. XVIII асрга келиб Афғонистон тўрт бекликдан иборат бўлиб қолди. Ҳирот, Қандаҳор, Кобул ва Пешовар бекликлари. 1826 йилга келиб Дўстмуҳаммадхон «амир» унвонини олиб,

Афғонистонни бирлаштира бошлади. 1879 йили Ёқубхон Афғонистон учун жуда ҳам камситиш бўлган Гандамак шартномасига имзо чекиб, муҳим ва стратегик ерларни инглизлар ихтиёрига бериб юборди. Бу давр Афғонистон учун оғир йиллар ҳисобланади.

Бу йилларда афғон халқи инглиз ҳукмдорларига қарши икки бор қўзғалди. Лекин минг афсуски, Амир Абдулраҳмон (1880—1901) ҳар қандай халқ қўзғолонларини бостириб, Афғонистонда чет эл савдо-сотиғини кучайтиради. Ҳабибуллохон (1909—19) даврида биринчи газета чиқади. Афғонистон мустақиллигини кўзловчи «ёш афғонлар» ҳаракати бошланади. Ҳаби-

буллохон уларни қаттиқ таъқибга олди. Доктор Абдулғани, Саид Бухорий, Насафали ва бошқалар зиндонга ташланади. Бу — Дўстмуҳаммадхон, Шералихонлар даврида Ҳайбар доvonида инглиз қўшинларини тор-мор келтиришдек афғон тарихида жуда муҳим воқеа эди. 1919 йил 21 февралда Жалолободда, шикор қилиб юрган Ҳабибуллохон ўлдирилгач, тезликда Қобулда, унинг ўғилларидан бири Омонуллохон тахтга чиқади. У ёш афғонлар ҳаракатига яқинлиги сабабли халқ ичидан ном чиқаради. 1919 йил апрелда у Афғонистоннинг мустақиллигини эълон этади. Совет Иттифоқига элчи юборади. В. И. Ленинга хат ёзади. Афғонистон мустақиллигини биринчи бўлиб СССР танийди. 1921 йилда Совет Иттифоқи ва Афғонистон дўстлиги шартномаси имзоланади. 1926 йил 31 августда Омонуллохоннинг Қобул яқинидаги Пагман қароргоҳида Совет — Афғон дўстлик ва бир-бирига қарши уруш очмаслик ҳақида янги шартнома имзоланди. Шу йили Омонулло подшоҳ деган номни олади. 1927 йили у СССРга сафар қилди. 1928 йил кузида афғон шарқи-жануб томонида Бачасақов бошчилигида Омонуллога қарши исён кўтарилади, улар Қобулгача етиб келишади. Олий уламо фатвоси билан Омонуллохон пасайтирилади. 1929 йил январида ҳукумат қўшинидаги мангал уруғи ҳам исёнчилар томонига ўтади. Улар Бачасақовга пойтахтга ўтишга йўл очиб берадилар. Омонуллохон тахтдан тушади. Унинг ўрнига Бачасақов амир этиб тайинланади. Бачасақовнинг таянчи асосан кўҳистонлик заминдорлар, қочган босмачи унсулар эди. 1929 йил 6 октябрда Нодиршоҳнинг 12 минглик қўшини Қобулни эгаллайди. У подшоҳ деб эълон қилинади. Бачасақов асир тушади ҳамда шериклари билан қатл этилади. Шу йилдан бошлаб, Афғон — Совет муносабатлари яна яхшилана бошлайди. Нодиршоҳ омонуллочиларни қамайдди, ўлдиради. 1933 йили Омонуллохон тарафдорлари томонидан Нодиршоҳ ўлдирилади. Унинг ўрнига тахтга Зоҳиршоҳ чиқади. Давлат ишларини вазири аъзам сифатида укаси Муҳаммад Ҳокимхон бажаради. Ҳозирги кунда унинг номига жаллод сўзини қўшиб айтишади. У давлат тепасидан сурилгач, амакиси Маҳмудхон вазири аъзам бўлди. Иккинчи амакиси Муҳаммад Довуд Зоҳиршоҳнинг чет элга саёҳатга бориши муносабати билан давлат тўнтариши қилиб ҳокимиятни қўлга олди...

Муҳаммад Амин Сидқий бу ҳукмдорлар ўзгариши тарихини Мадинага айтиб берган эди. Баъзан кимнингдир китобидан Афғонистон тарихига доир гапларни ўқиб олар, тушунса-тушунмаса бари бир хотинига гапириб берарди. Уни сафдоши, ўртоқ санаб, бу ўта мураккаб гапларни айтиб бериши Мадинага ёқарди. У хат-саводсиз аёл бўлгани билан айтилган гапни эслаб қоларди. Бу «тарих»ни Муҳаммад Амин ўзи китобдан ўқиб ўрганганидан қатъий назар, Муаллим ўргатапти деб тушунарди. Устозни кўриш, у зотнинг кимлигини билиш аёл кишига мумкин эмас. Номаҳрам киши билан қизиқиш — гуноҳ! Шарият бунга йўл бермайди. Аммо ўз хонадонидан эри Муаллимни кўп тилга олганидан, у — ё авлиё, ё пайғамбаримиз даражасидаги азиз одам деб ўйларди.

Кобулда туғилиб, Кобулни билмайдиган, кўчаларида адашиб қоладиган аёллар кўп. Мадина ҳам ўшаларнинг бири. Лекин у ҳозир ўз шаҳрини танияпти. Наинки танисин, қарама-қаршиликларга тўлган афғон элининг қонли тарихидан баъзи лавҳалар ҳам қулоғига кирмоқда.

Мадина учун асло эслашнинг ҳожати йўқ, лекин ўқувчи билиши зарур, жаҳолатнинг совуқ башарасини кўрсатувчи бир воқеани ёзишни лозим топдик.

III боб

Бу, тушми, ё ўнг?

Эслаб бўлмайдиган кечмиш

Шанба куни ҳаво жуда ҳам қизиқ кетди. Ҳассасини тўқиллатиб ҳовлига кирган имом Руҳилло одатдагидек биринчи галда ҳовли этагидаги товуқхонага бориб, кўз ташлади. Тезда семириб кетиши мўлжалланган қул-қул товуқлар сўррайишиб турарди. Ерда емак учун ҳеч вақо йўқ. Ундан сўнг, хонаки товуқларига қаради, биронтаси тухум туғмабди. Ичкарида, қоронғиликда бир чипор товуқ ўлиб ётибди. Имом Руҳилло дарғазаб бўлганича дарҳол товуқхонага кирди-да, қақиллаб қочган товуқларини санади. Бир чеккада ўлиб ётган чипорни оёғидан ушлаб, ташқарига олиб чиқди:

— Ҳой, ким бор?! Лаънатилар, қаёқдасанлар?!

— Мен буёқдаман, — айвонда хаста ётган катта хотин — ориқ кампир ёстиқдан бош кўтарди. Унинг кўзлари ичига тушиб кетган, рамақта жон эди. Олдида чегаланган пиёла. У қўрқа-писа овоз чиқарди: — Ҳазратим, мен буёқдаман.

— Сен эмас, анави иккита ярамас қани?!

— Мадина ўз хонасида ухляпти, Нафиса сигирнинг тагини тозалаяпти...

— Нега ухлайди!? Товуқларга нега қарамадиларинг?! Лаънатилар!

— Мадина менга айтганда касал холимга қарамай ўзим дон ташлаган бўлардим...

— Ҳей! Уйдан бу ёққа чиқ! Худодан қўрқмадингми?!

Наридан бери бошига рўмолини ташлаб, кўзларини уқалаб, Мадина ташқарига чиқди. У, айвонда чўзилиб ётган кампирнинг невараси тенги эди. Катта хотинларнинг кўйлагини кийиб, рўдапо бўлиб турган

ерида дағ-дағ титрай бошлади. Чол қўлида осилиб турган чипор товуқнинг ўлигига кўзи тушиб, қўрқувдан ранги оқариб кетди.

— Худо урган, ярамас! Нега товуқларга қарамадинг?!

Мадина ерга қараганча яна дағ-дағ титрай бошлади. Ҳозироқ бошига ҳасса тушишини кутиб турарди. Бундан икки ойча аввал катта ўғлини ҳасса билан урган эди. Катта хотинини ҳам илгари ҳужрага олиб кириб дўппослаб урар экан. Охири бечора хаста бўлиб ётиб қолди.

— Гапир?!

Мадина турган жойида оқариб тураверди.

— Мана бу ўлган! Тухум йўқ! Қул-қул товуқлар оч, семириш уёқда турсин, ўлиб қолай деяпти. Улар ҳам харом ўлса мен нима қиламан?! Гапир, безбет! Хонумонимни куйдирыпсанлар-ку, текинхўр ярамаслар! Қани, гапир?!

Мадина индамай тураберди.

— Уч талоқ қўйдим сени! Ярамас! Ота-оналаринг ҳам таги паст одамлар эди! Қирқ минг афғоний берган эдим! Минг афсус!

Чол ҳассасини тўқиллатганча товуқни кўтариб ҳовли орқасидаги майдонга чиқиб кетди. Сигирга қараётган иккинчи хотинининг ишини кўздан кечириши керак. Улган товуқни ҳам бирон ерга кўмишни мўлжаллади. Нафиса чолнинг ҳовлида бақираётганини эшитиб, гаплашиб ўтиргани қўшни хотинни наридан бери чиқариб юбориб, белкурак билан сигир тагини тозалай кетди.

— Нега безрайиб турибсан! Уйингга кир!— деди касал ётган бош хотин Мадинага ўшқариб.— Сени уч талоқ қўйдилар, тушундингми?

Мадина индамади.

— Сен энди имом Руҳилло ҳазратнинг хотини эмассан! Бор, уйингга кир! Ҳазратга башарангни кўрсатма! Никоҳ бузилди!

Мадина орқасига ўгирилиб, яна хона ичига кириб кетди. Чолнинг дағдаға билан уришаётганини билиб турарди-ю, «уч талоқ» нималигини тушунмасди. Бу ҳовлига келганига олти ой бўлиб қолди — у фақат товуқ боқиш, ҳовли супуришдан бошқа нарсани билмасди. Икки, уч ҳафтада бир марта кечаси шу чол унинг ёнига кирар, бир-икки оғиз яхши гапиргандек бўларди-да, кейин бароқ мушук талагандек уни эзгилаб, буйдалар, бирон иш қўлидан келмагач, хўрсиниб ухлаб қоларди. Унинг оғзи ниҳоятда сассиқ, қўланса бир ҳид Мадинани қустирар даражада қийнарди. Чолнинг оғзи сассиқлигини бошқа хотинлари ҳам билишар, узоқроқ туриб у билан гаплашишар эди. Шу ҳолига оғзига анча-мунча тилло тиш қўйдириб, бармоғига забаржад кўзли узук тақиб юрарди. Урганча хотин сал-пал тили шаддо бўлганлиги учун, баъзан Мадинага қараб туриб, «уйланганига ҳайронман. Ўлик одам-ку, нега сенинг умрингни ўтказаетган экан? Мен, эр нима эканини билмай ўтиб кетаяпман. Бош оғриғи дардига мубтало бўлганман. Сени нега олди экан? Ҳеч ақлим етмайди...»— дер эди.

Кобул дарёсининг шимол томонида, подшоҳ саройидан унча узоқ бўлмаган Гурроний кўчасидаги ҳовлилардан бирида наслу насаби эшон ўтган, лекин кексаликда жоме масжидада мутаваллилик қилаётган имом Руҳилло яшайди. У йигитликда Бачасақов исёнига қатнашганлиги, асли Бадаҳшон томондан экани маҳалла аҳлига маълум. Бухородан қочиб келган амир Олимхон ҳам бир неча бор унинг ҳовлисида меҳмон бўлган экан. Мутавалли воқиф ерлардан келган даромадни ўзлаштириб юборганлиги фош бўлиб, масжиддан ҳайдалган. У саксонлардан ошган, қариганига қарамай мол йиғарди. Кейинги пайтларда ҳар хил темир-терсақларни йиғиб келар, уйига Ургун, Гардез томонлардан апельсин, банан олиб келган савдогарларнинг молини ижарага қўйиб, пул ишларди. Ҳовлисининг бир четида товуқ боқиб, семиртириб сотарди. Қул-қул товуққа ғаримдори қўшилан хамир едирса

тезда тирсиллаб семириб кетишини эшитган чол уччала хотинига бу ишни буюрди. Катта хотин қари, касалвон бўлганлиги учун, кўп вақт айвонда чўзилиб ётарди. Уртанча хотин билан кичик Мадина молга қараш, терт қоришдан ташқари қул-қул товуқларга хамир тайёрлашарди.

Мадина хона ичига кириб шу ётганча уч кун ётди. Уртанча хотин унинг ҳолидан хабар олиб, хўрак олиб кириб берарди. Катта хотиндан икки ўғил, ўртанча хотиндан уч ўғил, бир қиз бўлганлиги сабабли мерос масаласида иккала хотин ҳам Мадина «уч талоқ» бўлганидан мамнун эдилар. Орадан бир ҳафта ўтгач, Мадинанинг ғариб онаси келиб, қизини олиб кетишга тайёргарлик кўраётган эди, ҳовлида юрган чол кўзини ола-кула қилди.

— Сабр қилинг! Мен қирқ минг афғонийга куйиб қолабераманми? Хотин бўлмаса, чўри бўлиб ишлаб берсин. Едирганман, ичирганман!

— Вой, мен, сизлар билан қуда бўлмай ўлай. Отаси раҳматлик шунчалик ҳам янглишадиларми! Сизни имом, мўмин-мусулмонларнинг ғамхўри, деб пирга қўл бергандек, сиз, ҳазратга ишонган эдилар...

Кампирнинг чирқирашида жон бор эди; Мадинанинг отаси оғир касал ётганида имом Руҳиллони бошлаб олиб келишиб, куф-суф қилдириб ўқитишган. Ота ёстиқдан бошини кўтариб тузалиб кетгач, ҳазратга қўй етаклаб боришган эди. Пулдор имом Руҳилло Мадинани ҳам куф-суф қилиб ўқиган. Бу бежирим қиз ёқиб қолган, ночор, кун кўролмайд қолган отасига нақд қирқ минг афғоний бериб, ғарибнинг қизини «бир лаган ош» билан никоҳ қилиб олган эди. Мана, олти ойдан буён Мадина бечорани бароқ мушукдек талар эдию, эркакликка яралмагач хўрсиниб, ухлаб қоларди. Мадина ичида «отам мени эрга эмас, бароқ мушукка талатиш учун сотдилар...» деб куюнарди. Шарият қонуни шу даражада ғаддор эдики, унинг чизигидан ташқарига чиқиши асло мумкин эмас! Бу мамлакатни Афғонистон дейдилар! Улиш осон, лекин дини ислом пешволари йўригидан чиқиш жуда ҳам мушкул!

— У ҳозирча бунда туради! — деди имом Руҳилло Мадинанинг онасига буйруқнамо гапириб. Шундан сўнг ҳассасини тўқиллатиб, ҳовли четидаги товуқхона томон борди. Қул-қул товуқларини кўздан кечириб, кўчага чиқиб кетди.

Она Мадинага панд-насихатлар қилиб, уйига жўнади. «Уч талоқ» Мадинага жуда ҳам ёққан эди. У энди бу зиндондан чиқаман деб ўйлаган, золим ҳазрат уни қўйган бўлса ҳам оёғидаги кишанни ечиб юбормади.

Шу ҳафта ичи, кечқурун қош қорайганда Мадина хонаси эшиги олдидаги ковуш ечиладиган даҳлизда икки киши пайдо бўлиб, чўққайиб ўтиришди. Эшикни чертишди. Бугун кундузи битта-битта қадам босиб Мадина ёнига бемор катта хотин кириб, «бир муддатдан кейин бунга маҳалла имоми Муҳаммад Алишоҳ киради. У бир кишига сени никоҳ қилади. Эрта билан у номаълум одам ҳам сени «уч талоқ» қўйиб, чиқиб кетади. Шундан сўнг Алишоҳ сени қайтадан ўз эринг имом Руҳиллога никоҳ қилади. Ана ундан сўнг, яна эру хотин бўла берасизлар, деган эди. Буни «ҳалоло» дейилади деб тушунтирган эди кампир.

Мадина данг қотиб қолди. Бу яна нима гап? Яна қандай шармандалик! У кун бўйи йиғлаб ўтирди. Ешликларини, наврўз байрамини, кўчада югуриб ўйнаб юрган кезларини эслади. Энди бир бошига шунча фитнаю ташвиш! У ўзини одам эмас, имом Руҳиллога ўхшаш чолларнинг кўнгил ҳуши учун худо яратган бир махлуққа ўхшатди. Катакдаги товуқ нима-ю Мадина нима!

Мадина турадиган эшик яна чертилди.

— Эшикни очинг.

Мадина бошига чодрасини ёпиниб, ўзини тамоман бекитиб, эшик очди. Олдинда маҳалла имоми Муҳаммад Алишоҳ, ундан кейин ҳарбий кийимдаги бир йигит ичкарига кириб, хона этагида чўққайиб ўтиришди.

— Мадина Абдулқайюм қизи!— Мен худойи таолонинг иродаси ила сени мана бу Муҳаммад Амин Сидқий ўғлига никоҳ қиламан. Бисмиллоҳи раҳмонир раҳим. Ло-о илоҳа... Муҳаммад Амин Сидқий, сиз Мадина Абдулқайюм қизини никоҳингизга олдингизми? (Шинеллик йигит бош қимирлатиб, «ҳа» деди). Мадина Абдулқайюм қизи, сен бу Муҳаммад Амин Сидқийни хоҳлайсанми? (жимлик). Омин, оллоҳу акбар!..

Маҳалла имоми Муҳаммад Алишоҳ ўрнидан туриб, даҳлиздан ковушини топиб кийди-да, ҳовлини кечиб ўтиб, кўчага чиқиб кетди!

Ҳовлида ҳеч ким йўқ эди.

Муҳаммад Амин Сидқий хона ичида қолди...

Бу шармандаликнинг бошланиши ҳақида икки оғиз тафсилот берамиз:

Имом Руҳилло «хотини» Мадинани жаҳл устида «уч талоқ» қўйиб, бирон ҳафталардан кейин уни қўлдан чиқариб юборишни истамай қолди. Шариат бўйича «уч талоқ» қўйилган хотинга қараш мумкин эмас. У ўйлаб, маҳалла имоми (имом Руҳилло олдида улар ҳашаки имомлар ҳисобланарди) Муҳаммад Алишоҳга бу ишни тўғрилашни, бирон тили мустаҳкамроқ, оғзидан гулламайдиган одам топиб, никоҳ ўқиб, «ҳалол» қилишни илтимос қилди. Унга икки юз афғоний бериб, бу иш жуда махфий бўлсин деди. Одамни ҳам ўзи топишни, иложи бўлса, юз-юзга тушмайдиган, келгинди, бирон мардикорга ўхшаган кимса топиб, ўшанга ҳалола қилишни тайинлади. Маҳалла имомига жон кириб, Довуд сурати тушган иккита шалдироқ юз афғонийлик қоғозни эҳтиётлик билан буклаб ёнига солди. Унинг ўз тили билан айтганда омад келаман деса бирдан қўшалоқ бўлиб келар экан: икки юз афғоний ва мардикор бозорига ҳам бориб ўтиргани йўқ, қидирган одами шундоқ оёқ остидан чиқди — ҳарбийга қатнаб юрган шу маҳаллалик Муҳаммад Амин Сидқийни бир чеккага тортиб қулоғига шивирлади: «Ҳей, йигит, гапимга уна! Бир кеча ётиб, маза қиласан... Эрта тонг отмасданоқ, «уч талоқ қўйдим» деб чиқиб кетасан. Йигитсан, уйланганинг йўқ, ҳи-ҳи-ҳи-ҳи... Сўзимни англадингми?» Хомуш турган Муҳаммад Амин аввал ғазабланди, бу жирканч ишлар имом руҳиллолардан чиқади, деди ўзига ўзи. Даҳшатли бу чолни яхши биларди. Лекин шаҳвоний ҳирс уни йўлдан оздирди. У рози бўлди. Имомнинг учинчи хотини жуда ёш эканлигини эшитган эди. Икки кунга руҳсат олиб келгани-ю, тезда яна ҳарбий қисмга жўнаб кетадиган одам бўлгани сабабли рози бўлди. У ҳали хотин деган нарса нималигини ҳам билмасди. Бир ғариб одамнинг ўғли, уйланишга кучи етмаганидан, мана ўттизга борган бўлса ҳам бўйдоқ юрарди. «Рози бўлдингми, тойлоғим? Рози бўлабер! Дунёга янги келгандек бўласан. Имомнинг учинчи хотини жуда ҳам кўҳлик деб эшитганмиз. Имомнинг дуосини олиб, унга йўл очиб бер. Шариат шундай адолатли, ўғлим. Бахтинг бор экан, сени топдим. Бўлмаса мардикор бозорига бормоқчи эдим. Агар рози бўлмасанг бари бир мардикор бозорига бораман...» Бу гап Муҳаммад Аминни яна ҳам ҳирсини кўзгади.

Шундай қилиб, қоронғи тушганда имом Руҳилло ҳовлисига кириб, даҳлизда ўқилган ҳалола никоҳи Муҳаммад Амин билан Мадинани бир-бирларига қамти қилди. Аввал бошидан чодрасини олмай турган Мадина Муҳаммад Аминга яқин келиб чодрасини олди. Улар бир-бирини кўриб, кутилмаганда бошларидан ҳушлари учиб, донг қотиб қолишди.

— Сен, Мадина эмасмисан?— бир дамдан сўнг сўради Муҳаммад Амин Сидқий.

Мадина ерга қаради.

— Яқинда сени узатишибди деб эшитган эдим. Бир заминдорга тегибсан, Ғазнага олиб кетибди деб эшитган эдим. Сени имомга беришганмиди?

— Ҳа.

У илгариги Мадина эмас, озиб кетган, негадир овози ҳам чиқмас, гапирмас, иродаси ҳам сўниб кетган эди. У бош қимирлатиб, Муҳаммад Амин сўзларини тасдиқларди-ю, аммо гапирмасди.

Аслида улар бир маҳаллада ўсишган, Мадина Муҳаммад Амин ўқиб, лицейни битиргани, ундан сўнг газеталарга мақола ёзиб юриши, кейинчалик ҳарбийга олиниб, узоққа кетганини ҳам эшитган эди. Бундан уч-тўрт йил илгари янги йил — наврўз байрамида ўз оила аъзолари билан тоққа чиқишгани, бу ердаги ўйин-кулгиларда яйрашиб, бир-бирларига ширинликлар туҳфа этишгани, ясан-тусан бўлиб, ёшлар ўз либосларини таманно этганликлари ёдига тушди.

— Бу, тушми, ё ўнг?— Муҳаммад Амин Сидқий Мадина рўпарасида донг қотди. Шишаси қорайиб кетган чироқ хирагина ёниб турарди. У нима қилишини билмай қолди. Уй тўрида ўрин солиғлиқ, тўшак ва ёстиқ...

— Бу, ўнг!— деди Мадина қайтадан ўрнидан туриб Муҳаммад Аминга тикилиб, бу гапни дадил айтди,— бу, ўнгингиз...

— Сени менга никоҳ қилишди. Сен гўё ҳозир менинг хотинимсан. Бу, улар учун қонуний. Лекин ўғирликка ўхшайди... Жуда ҳам шармандалик. Мен бу ҳалоллага оз-моз тушунаман. Тасодифни қарагинки, у каламуш Муҳаммад Алишоҳга мен учрабман. Бўлмаса у бирон ҳам-молни бошлаб олиб келарди. Мен бунда қолиб, эрта билан сени «уч талоқ» қўйиб кетишим керак. Менга сен жуда ёқар эдинг, сени тўй қилиб олишга отамнинг кучи етмади. Олло бизга шафқат қилдими, мен сенинг яна юзингни кўрдим. Шунинг ўзи катта бахт! Менга бир пиёла чой тут, уни ичиб, бу разолат ҳовлидан чиқиб кетаман. «Ҳалола»нинг қондасича, ҳозир анави эшик тагида имом Руҳилло чўққайиб, пойлаб ўтирибди. Мен сен билан ажралишни истамайман, сен доимо менинг никоҳимдасан!

Мадина Муҳаммад Аминга бир пиёла чой тутди. У ичди. Шундан сўнг ўрнидан турди-да, Мадинага мурожаат этди. Бу гапни эшик орқасида турган имом Руҳилло шундоқ эшитиб турарди:

— Мадина, мен сени бу ҳовлидан олиб чиқиб кетаман. Сен менинг хотинимсан. Хайр!— Муҳаммад Амин эшикни очиб, даҳлизга тушди.

— Уч талоқ қўй уни!— имом Руҳилло Муҳаммад Амин Сидқий ёқасига ёпишди,— қирқ минг афғонийга куйиб қолабераманми?

— Мадина Абдулқайюм қизи менинг хотиним!— У имом Руҳилло қўлини силтаб олиб ташлаб, башарасига ўқрайиб қаради.

— Мен сени сўйдириб юбораман! Уч талоқ қўй уни!— деди имом Руҳилло.

— Йўқ!— Муҳаммад Амин ҳовлини кесиб ўтиб, кўчага чиқиб кетди.

Имом Руҳилло бақрайганча даҳлизда қолди. Чол кириб қолмасин, деб, Мадина юзини бекитди. Очилиб қолган эшикни ёпиб қўйди.

Дарғазаб имом ҳассасини тўқиллатиб ҳовлига тушди. Мадина ёнига киришга журъат эта олмади — биринчидан, у «бароқ мушук»ни кўриб бақариши мумкин эди. Иккинчидан, ичкарига киришдан мақсад нима? Унинг ўзи бир пўкак нарса бўлса... ортиқча ҳаракатнинг ҳожати йўқ. У дарғазаб, тунда ҳассасини тўқиллатиб юрганини иккала хотини деразаларидан кузатишиб туришарди.

Расмни А. Холиқов чизган.

Газетада яқинда бир мақола босилиб, у асосан бадий ашъор бўлса ҳам, Афғонистондаги тараққийпарвар, халқ манфаатларини ҳимоя қилувчи ёшларни кўролмайдиган жаҳолат кишиларига найза урарди. Гарчи имом Руҳилло номи очиқ айтилмаган бўлса ҳам, унга қаратилган, унинг ғаламис одамлиги шундоқ очиб ташланган эди. Бу бадий ашъорни Сидқий дўстларидан бири ёзган эди.

* * *

Сидқий ўз никоҳини бузмай, имом Руҳилло юзига жирканч назар ташлаб чиқиб кетгач, эртасига эрта билан имом Муҳаммад Алишоҳ ҳузурига борди. У бўлган воқеани айтиб, фиғон бўлди:

— Топиб келган одамингиз кўп бемаъни экан! Бир лаҳза ўтириб, чиқиб кетди. Уч талоқ қўймади! Нима, сиз бир ҳезалакни бошлаб олиб келганмидингиз?! Тайёр ўринлар солиб қўйилган эди. Мардикор бозорига борганингизда ўлармидингиз! Унда айғирлар кўп эди. Икки юз афғоний пулимни қайтариб беринг!

— Э, пулингизни ишлатиб юборганман, ҳазрат!

— Нима, мен куйиб қолабераманми?

— Мен қаёқдан билай у йигитнинг уятчанлигини! Э, нодон, мендек одамни бевурд қилибди-я! Йигирма беш ёшимда бўлганимда бу хизматингизни ўзим бажо келтираддим.

— Алжиманг!

— Бозорга бориб, бошқасини топиб келайми?

— Унисиям «уч талоқсан» деб никоҳни бузмаса-чи? Ҳозир...

— Бир кун сабр қилинг, ҳазрат, йўл топамиз. Шариятнинг йўллари кўп. Маслаҳатлашайлик, йўли топилмайдиган иш йўқ.

Имом Руҳилло билан Муҳаммад Алишоҳ «шариатдан йўл» қидиришиб юрган кунларнинг бирида имом Руҳилло тўсатдан қазо қилди. Ишлардан хабардор катта ўғил, унинг онаси, ўртанча хотин бир бўлишиб, жаноза кунидек Мадинани уйдан ҳайдаб юборишди. «Сен ҳазратнинг никоҳида йўқсан! Могу мулк ҳам талаб қилолмайсан! Яхшиликча ўз онанг ёнига жўна!» дейишди. Бу гап Мадинага жуда ҳам ёқиб тушди. Кўз олайтириб туришган кундошларига жилмайиб, ташаккур айтди. Бу аза эмас — тўй, деди ўзига-ўзи. Ишқилиб, имом Руҳиллонинг қазо қилгани рост бўлсин деб, хурсанд, чодрасини бошига ёпинди-да, бўҳчасини кўтариб уйига жўнади. Кўчаларда кетатуриб ўзига ўзи ишонмас, дўкдорлар, оту аравалар, ғизиллаб кетаётган машиналар, ҳаракат қилаётган ҳамма нарса кўзига яхши кўриниб кетди. Худди наврўзи олам эди. Худди рўпарасидан Муҳаммад Амин Сидқий чиқиб қолаётгандай одамларга меҳрибонлик билан боқарди. У қушдай енгил, туғилиб ўсган маҳалласи томон югурарди.

Мадина уйига эсон-омон етиб келгач, онаси, укалари бағрида яйради. Ҳақоратлар унинг суяк-суягига етиб борган эди — қорнимга эмас, қадримга йиғлайман деганларидек, оч бўлса ҳам, киши камситилмаслиги керак. Ғариб бўлса ҳам, ўз уйида жони ором олди.

Орадан яна бир ҳафта ўтгач, у укалари орқали Муҳаммад Амин Сидқийни қидиртирди. Сидқий ҳамма гапдан хабардор, фақат Мадина уни эслашни кутиб ётган эди. Тан олиними, эсланиши керак эди. Бу нарсани сезгач, Мадиналар ҳовлисига одам юбориб, бошқатган никоҳ ўқитиб, кичик тўй қилиб олди. Бу тўйда маҳалла имоми Муҳаммад Алишоҳ ҳам иштирок этди. У иккинчи марта Мадинанинг туғилиб ўсган уйида никоҳ ўқиди.

Мадина билан Сидқий бир-бирларининг висолларига тўйиб, эру хотин бўлишди. Улар дунёга келиб, эр нимаю хотин нима деганининг асл маъносига етишди.

Аксар афгон хотин-қизларининг қисмати шундай, гап бир ҳовуч зодагонлар хонадони ҳақида эмас, Кобулу Ғазнадан Ҳиротгача, Мозори Шарифдан то Қандаҳоргача бу муаззам тупроқда яшайдиган оналарнинг ҳаммасини ҳам инсоний ҳуқуқи ўзида, яхши яшайпти деб бўлмайди. Дунё кўрган одамлар муқоясасида бу кўзга ташланади, албатта.

Мадина жамолини унинг қадрдон ота-онаси, сингил-оғасию эри Муҳаммад Амин Сидқийдан бошқа ҳеч ким кўрмаган. Ҳазон рангидаги ипак чодра доим қуёш юзини қоплаган қора булутдек унинг юзини беркитиб туради. Бу чодра ҳарир ипакдан тўқилган бўлишига қарамай, қамоқхоналарнинг темир дарбозасидек оғиру мустаҳкам. Уни бузиб, йиртиб ташлайдиган куч йўқ Афғонистонда! Мадина жамоли бошқа афгон оналарига ўхшаш, лекин унинг қисмати жуда ҳам мураккаб. Дунё кўрган одамлар фақат биргина Мадина эмас, бутун Афғонистон чодра ичида эканлигини ҳам пайқамай иложлари йўқ. Мадина ҳақида сўз айтмоқ — афгон аёллари ҳақида сўз айтмоққа ҳам ўхшаб кетади. Лекин Мадина ҳам хору ҳақир бенаво бир хонадон қизи эмас, унинг отаси Муҳаммад Хейёл ҳунарвон — босмаҳона ишчиси бўлиб, мазут билан ҳаракатланадиган каттакон бир «джин» машинасида ишларди. У эрталабдан кечгача ишлаб, юзи, қўли қорамой бўлиб, терлаб газета босарди...

IV боб

«Боғи боло»даги зиёфат

1977 йил, март. Кобулда баҳор одатдагидан кўра совуқроқ келди. Дўкандорлар ўртага манқалдон қўйиб, қўлига куҳ-куҳлаб ўтиришар, маҳкамаларда мансабдорлар столи ёнида электр печлари қизариб турарди. Потуга ўралган ғариб-ғурабо кўчаларда совқотиб, титраб қадам ташлашарди.

Ойнинг ўрталарида юқори мартабали Jems R. Stenly жаноблари Афғонистонга меҳмон бўлиб келгани, уни Садр аъзам кутиб олгани ҳақида газеталарда ахборот берилди. Орадан икки кун ўтгач, Жемс Р. Стенли жаноблари шарафига пойтахт марказида, баланд довон устига Шарқ услубида қурилган «Боғи боло» гумбазлари остидаги улкан нақшин хоналарда зиёфат берилди. Юқори мартабали жанобнинг «Интерконтинентал» меҳмонхонасидан то «Боғи боло» қароргоҳига келгунгача кўчанинг икки томонига автомат ушлаган солдатлар кузатиб турдилар. Зиёфат соат олтига белгиланганлиги сабабли, бу ерга беш-ўн дақиқа аввал сипоҳсолар¹ — ҳарбий министр сардор Фулом Ҳайдар Расулий, генераллар Муҳаммад Юсуф, Абдул Азизлар келиб туришган эди. Соат олтида Садр аъзамнинг тентак ўғли Сулаймон икки ёнида қуролли соқчилар, елкасида плашч, бошида Наполеонникига ўхшаш қалпоқ, сонига сириб шим кийиб, шахдам қадамлар ташлаб катта залга кирди. Унинг қовоқ солиб ўткир қарашлари, сукути, хатти-ҳаракатларини Бонапарт Наполеонга ўхшатардилар. Баъзан ёнламаси туриб, ўзини ўта доно кўрсатарди. Бир чеккада турган икки генерал-бир-бирларига қараб, пиқ этиб кулиб қўйишди. «Демак, Сулаймон келдими, отаси ҳам келади». Бу ҳамманинг хаёлидан ўтди. Стенлини вазирлар эмас, Садр аъзам ҳам кутар экан. Дарҳақиқат, ўн минут ўтар-ўтмас Муҳаммад Довуд билан Жеймс Стенли жаноблари қанчалаб махфий

¹ Сипоҳсолар — ҳарбий кўмондон.

полиция иҳотасида «Боғи боло»га етиб келишди. Яширин полиция сардори генерал Тоҳер ва бошқалар Довудни ўраб, унга хушомад қилиб келишарди. Одамлар диққатини тортди, у ёқдан бу ёққа юриб турган, чегараланмаган ҳуқуққа эга Сулаймон, тошбақа тухумига тикилгандек зиёфатга йиғилган одамлар олдида туриб, отасига сўмрайиб тикилиб турарди. От калла, тақир бош Муҳаммад Довуд ўғлига жилмайиб қаради: «Ҳа, сен ҳам шу ердамисан?» деди. Бу илжайиш Сулаймонга жуда керак эди, у мана, мен шунақаман, дегандек, атрофидаги одамларга ўқрайиб қараб, ниҳоятда ўзини тadbиркор саркарда, давлатни ушлаб турган таянчи қилиб кўрсатарди. Зиёфатга келган аъёнлар, министрлар, департамент бошлиқлари, ҳарбийлар, журналистларнинг кўзи икки нуқтада: элликлардан ошган, новча, қўнғирсоч Жеймс Стенли ва «Наполеон» бўлиб юрган Садр аъзамнинг ўғли, ҳаммага маълум тентак Сулаймонда эди. Салга жаҳли чиқиб сал нарсага ха-холаб кулиб юборадиган Сулаймон мана шундай катта зиёфатларни яхши кўрарди. Икки бор хотин олиб, тезда ажралишган — хотин ёқтирмас, дарду фикри қандайдир бўлғуси «жангларда...» саркардалик қилиш, Ҳайбар довоидаги жангни такрорлаш эди. Қайси бир шоир афгон ерини мақтаб, Сулаймонга ўргатиб қўйган бўлса керак, у жаннат ҳақидаги қадимги бир афсонани Афғонистонга боғлаб гапириб юрарди: «Баҳри муҳитда фарқ бўлган кемадаги ҳомиладор бир аёл тахта пора устида кўзи ёрибди. Бу чақалоқ ёғочлар орасида қолибди-ю она сувга чўкиб кетибди. Худо унинг жонини олибди. Лекин чақалоқни кимдир қутқариб, катта қилибди. У ўсиб, Фиръавн бўлиб, номи Шаддод бўлибди. Ҳукмдорлик вақтида ўзига бир боғ қурдирибди. Боғни жаннатдан ҳам афзал бўлсин дебди. Боғ битиб, остонага қадам қўйганида, қоқилиб, боши ёрилиб ўлибди. Худойи таоло боғини кўришни буюрмабди. Шу боғ етти жаннатнинг ёнига саккизинчи бўлиб қўшилибди. «Бу беҳишт — Афғонистондир», деб юрарди жуда ҳам ақлли гап айтдим деб Сулаймон. Аждоди Нодиршоҳ бўлиб, Дўстмуҳаммадхону Омонуллохонларга қарши бўлишига қарамай, тарихан Афғонистон Омонуллохон даврига қайтиши керак дерди. Бачасақовни ёмонларди. У гаддор, мунофиқ уламоларни ўз атрофига тўплаб Омонуллохонни енгди, дерди. Сулаймон Кобул дорилфунунининг тарих факультетида ўқиган (номига битирди деб диплом берилган. Аслида ўқиш у ёқда турсин, ҳамма вақт қилиб келган қилиғини қилиб юрган эди), бундан уч-тўрт йил аввал Зоҳиршоҳ болалари ўз амакиваччаларини камситиб, устидан кулишганида, «истибдодга қарши партия тузаман» деб қилич яланғочлаб юрган вақтлари ҳам бўлган. Мамлакатда «Халқ» ва «Парчам» партиялари мавжудлигини эшитгач, уларга ўз партиямни қўшаман, деб юрди. Дадаси бу гапни эшитиб, уришиб бергач, жим бўлиб қолди. Зоҳиршоҳ истибдоди бекор бўлиб, давлат тепасига отаси келгач, «жумҳурият» тузилгач, Сулаймонга жон кириб, Наполеон бўлиш истаги авжга кирди. Отаси бир-икки тартибга чақирган эди, онаси эътироз билдирди. «Уни ранжитманг, эҳтимол худойи таоло шу бандасининг илтижосини қабул қилгандир... Уғлимнинг ноласи худога ёққандир...» деди. Шундан сўнг, Муҳаммад Довуд «билган ишингни қилабер» деб тентак ўғли раъини қайтармади. Лекин ҳар қалай ёмон одамларга қўшилиб кетмасин, деб генерал Тоҳерга уни эҳтиёт қилишни топшириб қўйди.

Пешовар билан Жалолобод ўртасидаги Сулаймон тоғини оралаб ўтишда Ҳайбар довои бор. Бу довон йўли Кобулга олиб келади. Тоғ тепасида деворлари икки газ қалинлигида харсангтошлардан қурилган Атток қалъаси афгон тупроғига ўтиш йўлида собит туради. Панжоб махоражи Ранжит, ўтмишда енгилган Наполеон қўшинидан қочган генералларни бу ерга чақириб, ўз қўшинини ҳарбий жиҳатдан тажриба-

сини оширган. Генерал Вентури, Лурье ва бошқалар Панжобга келишади. Афғонистоннинг икки катта уруғи — «саддозай» ва «баракзай»лар орасидаги чиқишмовчиликдан фойдаланади. Афғон ҳокими Дўстмуҳаммадхондан қочиб юрган Шуджахон қўлидаги «Кўҳинур» номли дунёга машҳур олмосни ҳам Ранджит тортиб олади... Бу тарихни билладиган Сулаймон Шуджанинг лапашанглигидан ғазабланарди. У кўпроқ эшитган ривоятлари бўйича Дўстмуҳаммадхонга ўхшаб кийинарди. Тарихчиларнинг айтишича Сулаймон Дўстмуҳаммадхонга жуда ўхшаб кетар экан. Сулаймон ҳам ўттиз бешларда, новча, пишиқ — пойдор, қирра бурун, кенг пешона (лекин афсус бу кенг пешона замирида ақд оз эди) қўйкўз. Кўзлари маймунникидек бир-бирига жуда яқин. Қизил хиротий ипак кўйлак кийиб, ёнида ўн икки ўқ отадиган „Smit and Wessen“ тўппончаси юрарди. Устидан кенг плашч кийиб, дам Наполеон ва унинг машҳур генерали Вентури, дам Ҳамлетга ўхшаб кийинарди. (У Францияда ўқиб юганида Париж театрида «Ҳамлет» ни кўп бор кўрган). Отаси ёнига кирганида шими чўнтагидаги тўппончани қолдиришни илтимос қилиб, генерал Тоҳер айтганида ҳам Сулаймон бунга қулоқ солмаган. Отаси Довуднинг ундан бизга нисбатан ёмонлик чиқмайди, майли унинг асабини бузманглар, деганидан кейин бу «Наполеонча»га тегишмади. Билган ишини қилиб юраверди. «Биз жумҳурият тузганмиз, ўғлим, сен ҳадеб Нодиршоҳ, Дўстмуҳаммадхон, Омонуллохонларнинг номини айтиб юрма!» деб эрталабки нонушта вақтида давангир ўғлига насиҳат қилди. «Сиз, падари бузруквор, ўтмишдаги Афғонистон подшоҳларининг ҳаммасидан ҳам улуғ тождорисиз. Буни бутун дунё айтаяпти!» деди ярқираб Сулаймон. Қал тароқни яхши кўрганидек, бу хомкалла бахсу мунозарани яхши кўрарди. Унга савол бериб, фикрини сўраган одамга жуда ҳам меҳру муҳаббат билан қарарди. Мана шу «сифатлари»ни яхши ўрганган яширин Халқ партиясининг аъзолари генерал Ватанжор, Гулабзай, Асадулла Пойёе ва бошқа эътиборли кишилар Сулаймон — «Наполеонча»ни бизга худо юборди, ундан яхшигина фойдаланишимиз керак дейишган эди.

Зиёфат авжга миниб, Довуд ҳам, Стенли ҳам бир-бирларига саломатлик, мамлакатларнинг дўст бўлиши, савдо-сотиқнинг яна ҳам ривож топиши ва бошқа гапларни айтиб, бир-бирлари шарафига қадаҳ кўтариб, ўзларининг сўзлаш санъатларини намоиш қилиб бўлишгач, бу ерга келган машҳур созандаю ҳофизларга гал етди. Ҳазин афғон мусиқаси янгради. Тўрда ёнма-ён ўтирган Довуд ва Стенли ўринларидан туриб, бир-икки қадам юришиб, сал ҳордиқ олиш учун одамлардан нарироқдаги чиройли креслоларга ўтиришди. Стенли чекди, кейин Довудга қараб, ёнида турган ўз таржимонига ишора қилди. (Стенли бир муҳим гапни айтмоқчи бўлса ўзи билан бирга олиб келган таржимонини ишга соларди). Унинг ҳукумати Эрон армиясини янгидан қуроллантириб, бу мамлакатга катта ёрдам бераётганини ва бошқа гапларни гапирди. Бу ишдан Эрон шаҳаншоҳи Паҳлавий ютаётгани, дўстлари кўпаяётганини такрорлади. «Эроннинг СЕНТОга аъзо бўлгани жуда мақбул» деди у қирилган, сўпоқ бошини эгиб турган Муҳаммад Довудга тикилиб. Довуднинг бу лаҳзадаги кўриниши янги афғон пулидаги суратига жуда яқин эди. Юз афғоний — қизғиш шалдиروق пулда унинг откалла боши, шоир Халидулло Халилий шеъри билан айтганда, «Ҳукмдор боши — элнинг қуёши...» бўлиб, жамоли ярқираб турарди. Жеймс Стенли Афғонистон президентининг кайфи чоғлигини пайқади.

— Жаноб президент, бизга етиб келган маълумотларга қараганда «Халқ», «Парчам» партиялари ҳукуматингизга зид, хавфли ишлар қилаётган эмиш...— деди Жеймс Стенли ярим овозда, — бу даражада эркин ҳаракат қилиш, бизнинг ҳукуматимиз шаънига ҳам гаплар айтиш — сурбетлик, мамлакат учун хавфли экани бизни ўйлатиб қўймоқда.

— Шундай партиялар бор, биламиз. Улар зиёлилар партияси,— деди Довуд кулимсираб,— лекин хорижий давлат саполотхонаси «Халқ» билан, «Парчам» қилаётган ишлардан воқиф бўлиши уни ажаблантирди.— Бу партияларни тақиқлаш режамиз йўқ эмас. Ҳозирча кўзга ташланадиган кирдикорларини билмаймиз...

Жеймс Стенли елкасини қисиб, кулимсиради. Кейин яна сигарета чекди.

Бу лаҳза Довуднинг хаёлига бундан бир ой аввал Нью-Йоркдан чақириб олинган матбуот-атташеси келди. У Америкадаги кўпгина газета, журналлар мухбирига интервью бериб, Афғонистон халқининг қийналгани, демократия йўқлиги, заминдорлар бойиб, деҳқон оч-хароблигича, саводсизлик ва ҳоказолар ҳақида фикр айтган Нурмуҳаммад Тараки эди. У чақириб олинадиган бўлди. Хизматдан бекор бўлгач, Европадаги баъзи давлатлар сиёсий бошпана берамиз, Афғонистонга бориш сиз учун хавфли деганларига қарамай, у Кобулга учиб келди. Кобул аэропортидан тўғри Муҳаммад Довудга, саройга телефон қоқиб, у билан бир оғиз гаплашишни сўради. Сарой амалдори президент бандлигини, гаплаша олмаслигини айтиб, шиқ этиб трубкани илди. У яна телефон қилди. Бу гал олишга мажбур бўлди. Унинг гапи жуда қисқа бўлган эди: «Жаноб президент, мен Нурмуҳаммад Таракиман. Ҳозир Нью-Йоркдан учиб келиб турибман. Турмага бораёми, уйга бораёми?» Салом алик-йўқ, бир лаҳзалик жимликдан сўнг Довуднинг ҳам қисқа овози эшитилди: «Уйингизга бораверинг!» Чақириб олинган атташенинг бу бир оғиз гапида қанчалик жасорат борлиги Довудни ўйлагиб қўйган эди. «Банго мусофирий» асарининг муаллифи, таниқли адибнинг эл ичида эътибори кенглиги ҳукмдор қўлини ушлаган, бўлмаса яширин полиция унинг оёғини ерга теккизмай турмага олиб кетарди. Жаноб Стенлининг кутилмаган «маълумотларидан» сўнг Довуд кўз олдига хипча, кўзлари ёниб турадиган адиб ва жамоат арбоби Нурмуҳаммад Тараки келди.

Отасининг орқасида гўдаиб туриб, қулоқлари динг, жаноб Стенлини кузатиб турган Сулаймон ҳам бу гапни фаҳмлади. У инглиз тилини биларди.

Зиёфатдан сўнг Довуд генерал Тоҳерни саройга чақирди. Улар одатда учрашадиган гўзал айвондаги кичик доира курси, юмшоқ чарм креслолар ҳозирланиб, кумуш паднус устида шифобахш сувлар, банан шарбати, қаҳва тайёр, тепада биллурий қандиллар ёниб турарди.

Генерал Тоҳер Довудга қаҳва қуйиб, узатди.

— Ҳамма ишлар жойидами? Стенли меҳмонхонага бордимми?

— Шундай Садр аъзам ҳазрати олийлари.

— Атрофга одамлар қўйганмисиз?

— Ҳамма иш жойида, пишиқ...

— «Пишиқ» бўлмаган иш ҳам чиқиб қолди. Таажжубдаман. Менга Стенли жаноблари бир гапни айтдилар. Гўё «Халқ» ва «Парчам» гуруҳлари давлатга қарши иш бошлаб юборган эмиш. Наҳотки биз билмасак? Наҳотки уларнинг одамлари ичимизда юриб, бунини пайқасаю биз билмасак! Менимча уларнинг саполотхоналари фаол ишляпти. Бу гапда жон бор. Фарбий Оврўпо жосуслари яхши ишлайди. Сиз билан бизникилар одам Атодан қолган усулларда ишлашади. Ишлашади эмас, ландовурлар бекорга пул олишади. Ҳамма вақт итнинг кейинги оёғи бўлиб юрамиз!— Довуд тутоқди.

— Садр Аъзам ҳазратлари, мен сизга бу ишлар ҳақида ахборот берган эдим. Ёзма шаклда. Ёдимдан чиқмаган бўлса, ўтган ойнинг уч ёки тўртинчи числолари... Дарҳақиқат «Халқ» ва «Парчам» фаол ишляпти. Бу икки гуруҳ ҳозир бирлашган...

Довуд қаҳва ҳўплаб, ўйламосираб қолди. Бир муддатдан сўнг генерал Тоҳерга худди ўз укасидек меҳрибонлик билан гап қотди.

— Олдини олиш керак.

— «Парчам» ичида бизнинг одамлар бор, ҳамма гапдан воқифмиз. Чучварани хом санашиб юришибди! Ҳарбийлар ичида «Халқ» кишилари кўпроқ, бир-иккита йигитлар бор, «одам ўлдирди» деган айб қўйиб қамоққа олмоқчимиз. Улар ичида ҳам бизнинг одам бор. Лекин улар мустаҳкамроқ.

— Хушёр бўлиш керак. Кескин чора кўриш лозим! Демак, жаноб Стенли гапида жон бор экан-да...

Шу куни зиёфатдан Наполеон бўлиб чиққан Сулаймон ширакайф автомат ушлаган ўз соқиси билан полковник Мир Нажибулло машинасига ўтирди. Хушфёъл, Сулаймоннинг «саркардалик талантини» эътироф этадиган Мир Нажибуллони у яхши кўрарди. Полковникнинг ёши катта бўлса ҳам, Сулаймонни «сизлар», унга атай хушомад кўрсатарди. Машинада ёнма-ён қетатуриб, Сулаймон «ўз қадрони» қулоғига шивирлади:

— Азизим, бир гапдан хабарингиз борми?

— Йўқ.

— Жеймс Стенли жаноблари отамнинг қулоғига, «Халқ» ва «Парчам» гуруҳлари давлатга қарши иш қилмоқда, бизнинг одамлар бундан хабардор, деди. Эҳтиёт бўлинг, полковник. Мен атай сизни ўз ёнимга олдим. Отам генерал Тоҳерни олиб кетдилар. Менимча, генерал бу гуруҳларнинг додини беради.

— Ҳа, ёмон одамларнинг додини бериш керак! Одамлар тинч юрса нима қиларкин, э худо! Худодан қўрқишмайди. Мен умр бўйи ватаним учун, Садр аъзам Муҳаммад Довуд ҳазрати олийлари учун хизмат қилиб келмоқдаман.

— Сизни биламиз, полковник, сиз асл одамсиз!

Шу куни кечқурун Хушхолхон маҳалласида Ҳафизулло ҳовлисида дўстлар тўпланган эди. Маҳфий полиция, мансабдорлар ва ҳоказолар диққати соат олтида бошланадиган зиёфатда бўлганлиги, умуман бугун қулай кун эканлигини ҳисобга олиб, Халқ партияси Марказий Комитетининг баъзи аъзолари партия ишларини муҳокама қилиш учун тўпланишган эди. Мажлисни Марказий Комитет аъзоси Ҳафизулло олиб борди. Бу яширин йиғинда Муҳаммад Амин Сидқий ҳам бор эди. Ҳарбий либосни ечиб, зиёли кийимида келган олий офицерлар Саид Муҳаммад Гулабзай билан Фақир Муҳаммадлар ҳам иштирок этишарди...

Полковник Мир Нажибулло ширакайф Сулаймонни сарой дарбозасигача элтиб қўйгач, ёлғиз тунда машинасини ҳайдаб Ҳафизулло ҳовлисига борди. Унинг ҳарбий либосда, қутилмаганда келиши бу ердагиларга ёқмади. «Муҳим гаплар бор, уни телефонда айтилмас эдим», деди у кечирим сўраб. Бунинг устига бу гапни Марказий Комитетга шу бугун, шу лаҳза этказиш зарурлигини қўшиб қўйди. Шундан сўнг у тезда бу ердан чиқиб кетди. Уни маҳаллада деярли ҳеч ким сезмади.

Яширин мажлис Мир Нажибулло чиқиб кетгандан кейин узоқ давом этмади. Улар ҳар қалай Сулаймон «Наполеонча»нинг борлигидан хурсанд бўлишди. Унинг ўзи бир куни хафа бўлиб, «партия тузаман...» деб юрганини эслашди. Партия тузиб нима қилади, ёнимизга келсин, биргалашиб ғаддор Довуд тузумини ағдариб, эркин жумҳурият барпо этамиз, деб кулишди. Яна кимдир «сопини ўзидан чиқариш керак» деди.

— Жеймс Стенли жаноблари Афғонистоннинг ички ишига аралашаяпти,— деди Журжоний.

— Уларнинг иши азалдан шу,— деди Ҳафизулло,— шу йўл билан Довуднинг ишончига кириб, юртни шилишади.

— Жаноб Стенли, сизларга машина керак бўлса биз сотамиз, завод қуришнинг ҳожати йўқ, ўзимиз қуриб берамиз, сизларга қурулни ҳам биз сотамиз, ўзингизлар ясаманглар,— демоқчи бўлади,— деди Жўржоний,— Сизларга сувни ҳам биз берамиз, ширин коко-колани. Сизлар овора бўлиб юрманглар. Адабиётни ҳам биз берамиз, мана Киплинг, мана — Диккенс... демоқчи бўладилар. Бизларни камситаётганини халқ унча тушунмаётир. Бозорларимизга тўкиб ташланган моллардан кўзи қамашган халқ унга маҳлиё бўлиб, ўзининг миллий гурурини йўқотмоқда. Пўшту ва дарий қолиб, инглиз тилини биладиганлар доно бўлиб кўринмоқда! Довуд ҳукумати зиёфату манманлик, керилиш билан овора. Халқ яна қоронғиликда қолаберади. Бизни яна юз йиллар орқага тортишмоқчи...

Жўржонийнинг ҳиссиётга берилиб кетаётганлигини ҳазил билан уқтирди Ҳафизулло. Шундан кейин у анча пасайиб, бевосита иш ҳақида гапирди.

Бирон соатлардан кейин улар тарқалишди. Ҳафизулло телефонда Партия Марказий Комитетининг бошқа аъзоларига ҳам қисқа ахборот берди. Ахборот асосан обиҳаво, бугун негадир бод касали кўзгагани, дори-дармон... ҳақида эди.

V боб

Сидқийнинг қамоққа

олиниши

13 март куни Сулаймон — «Наполеонча»нинг беш яшар ўғли Муҳаммад Довуд (унга бувасининг номи қўйилган) тўсатдан йўқолиб қолди. Бир ойдан сўнг Жалолободга кетишда, йўл ёқасидаги бир чалдивордан ўлиги топилди. Бу фожиа Довудлар хонадонини тамоман ларзага солди. Сулаймон — «Наполеонча»нинг кўзлари ола-кула бўлиб, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Чўнтагидаги кичкина тўппончасини қўлга олиб саройни қўриқлаётган яширин полиция офицерларидан бирининг чаккасига тўғрилади.

— Президент хонадони хавфсизлигини сақлайдиганлар сенми?! — офицер турган жойида қотиб, ранги оқариб кетди. Сулаймон дўқ урарди. — Гапир?! Текинхўрлар! Сенлар беш яшар болани ҳам асролмайсанларми?! До-о-од, вой, до-о-о-од!

— Қўй, ўғлим,— деди Довуд ўғли Сулаймоннинг тўппонча ушлаган қўлини пастга тушириб.— биз олдин текширайлик. Тафтиш ҳақиқатни кўрсатади. Буни отиб ўлдириш қочмайди. Бу ишнинг тагига етайлик. Қотиллар мен билан сенинг жонимизга қасд қилмай, нечун беш яшар, норасида неварамни ўлдиришди! Унинг нима гуноҳи бор эди?! — У кўзига ёш олиб, ўпкаси тўлиб йиғлади,— Сен, (у полиция офицерига қўлини бигиз қилди) неварамни ўлдирган қотилни топиб берасан! Агар топиб бермасанг, турма ичида осиласан! Мол-мулкингни талон қиламан! Хотинингни солдатлар ичига ташлайман!

Сулаймон офицер чаккасидан тўппончани олгач, ранги оқариб кетган полициячи бир оз ўзига келиб, имодан сўнг ташқарига чиқиб кетди.

Эртасигаёқ «Кобул таймс» ва бошқа газеталарда бу воқеа ёзилди. Сарой хизматкорлари, хавфсизлик ходимлари, мансабдорлар, ошхонадаги ошпазу қоровулу ҳатто сарой сартарошигача тахликага тушди. Қулоқлар динг, ҳамма бир-бирдан сўрарди.

Шу куни, бир соатлар ўтар-ўтмас ҳукумат саройига министр гене-

рал Тоҳер етиб келди. Ҳали қора кўйлак кийишга ҳам улгурмаган Довуд яқинда Жеймс Стенлининг «Боғи боло»даги шипшитишидан сўнг сарой айвонидаги доира стол атрофига қўйилган икки чарм креслода ўтириб, бу қулоққа айтилган гапни муҳокама қилишган хонада учрашишди.

— Бандалик... Садр аъзам ҳазратлари, эшитиб жуда ачиндим. Қайғунгизга мен ҳам шерикман. Бениҳоя оғир мусибат,— деди титраб, ҳозироқ тиз чўкиб, йиғлашга тайёр турган генерал Тоҳер.

Довуд «оҳ-оҳ...» деганча бош ирғаб тебранди. Хонада пайдо бўлиб, министрнинг гапларини эшитиб турган Сулаймон ўкириб йиғлаб юборди. У яна бирдан чақчайиб, отасидан кўз узмасди. Уртага тушган сукунатни бузиб, яна оҳ уриб бошини деворга ура бошлади. Уғли тинмай қилиқ қилаётганини кўриб турган Довуд ишора билан министрни ўтиришга таклиф этди.

— Гап бундоқ! Қандайдир газандалар ўз шерикларини қамокдан озод этиш учун неварамни гаров қилмоқчи бўлишган эмас. Мана шу сарой атрофидан машинада олиб қочишган. Бизга ҳеч қандай талаб қўйилмади. Бу — муҳолифларимизнинг иши. Улар менга азоб бериш ниятида неварамни ўлдиришган. Э, воҳ, мен кимга азоб берибман! Мен кимнинг боласини ўлдирибман! Э, худо! Бу қандай ваҳшийлик!

Бу гапларни айтиб, оҳ уриб турган Муҳаммад Довуднинг бундан уч кун аввал ўлим жазосига ҳукм этилган олти кишининг қатл этиш ҳақидаги қорозга имзо чеккани ёдига тушди. Бу ҳукм ва унинг ижросидан Тоҳер хабардор эди. Довуд рўпарасидаги нақшин тоқчада маймунларга ўхшаш бир қиёфада иттифоқо Азозил пайдо бўлиб, Довудга қараб қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. У қўлини Довудга бигиз қилиб, бошини сарак-сарак қила бошлади: «Ҳа, ёлғончи, сен олти кишини ўлимга ҳукм этдинг. Уларни эрта тонгда зиндоннинг зах хоналаридан олиб чиқишди. Урнидан туролмаганини елкасидан тортиб, судраб олиб чиқишди. Улар шу кеча ухлашмай тонг оттиришган эди. Уларни қамоқ ҳовлисида, девор ёнига қатор тизиб, отишди. Уларнинг мурдаси устидан керосин сепиб, ёқиб юборишди. Уларнинг ҳар бирини бир неча боласи, невараси бор эди. Ҳа, сен, ёлғончи! Сен худони ҳам алдаяпсан! Ҳа — сен, ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-а! Сен ҳам шайтонсан!»

— Ҳайданглар! Ҳайданглар!— бирдан бақириб юборди Довуд кўзлари ола-кула бўлиб ўрнидан депсиниб туриб.

— Кимни?! Ота, кимни?!— Сулаймон саросима ичида қўлини чўнтагига тиқиб, министр Тоҳерга ўқрайди. Тоҳер ҳайрон бўлиб, Довуддан кўз узмасди.

— Йўқ, йўқ, ўғлим, министр жанобларини эмас! Мен ўзим... бирдан ёмон бўлиб кетдим. Кўзимга неварам қотиллари кўриниб кетди,— у ёнидан рўмолчасини олиб, пешонасидаги терларни арта бошлади. Азозил аллақачон ғойиб бўлган эди. Унинг гапларини фақат Довуднинг ўзи эшитди.

Олти киши қатлига Садр аъзам имзо чекиши керак эди. Лекин бу фожиа халқ галаёнига сабабчи бўлишини ҳам биларди. Шундай бўлса ҳам, имзо чекди, чунки буни, биринчидан, ҳозирги мавқеи талаб қилар, иккинчидан, отасини шу одамлар ўлдирган, учинчидан эса, вазир томонидаги жуда кўп одамлар Халқ партияси аъзоларига ўлим жазоси берилишини истарди. Феодал тузуми ниҳоятда мураккаб. Кобулдаги «Aziz Hotel»да бир бой ўз муҳолифини зиёфатга чақириб ўлдиртирди. Хотинини алдаб машинада олиб қочиб келиб, шу меҳмонхонада зўрладилар. Ишрат, кайф суриш, пулдорлик... авж олди. Шу сабабли Садр аъзам олти киши қатлига имзо чекди. Эртага яшин бир гуруҳ унинг ҳам тагига сув қуйиши мумкин эди. Янги йил — наврўзи оламдан кейин, Азозил эслатганидек 3-март куни, Садр аъзам

қатлга имзо чекди. 4 март куни эрта билан уларни қамоқда отиб ўлдиришди.

Довуд рўпарасида ўтирган Тоҳерга тикилди.

— Қотилни топиш керак!

— Қотил топилади. Мен уни топаман! Агар тополмасам, унда...

Мен уни ўзим сўроқ қиламан! Ўзим...— у ўз панжаларига қарайди.

Шу пайт токчада яна Азозил пайдо бўлиб, қаҳ-қаҳ уради.. У Тоҳернинг қўлига ишора қилади. Довуд Тоҳер қўлига тикилади. Унинг қўли қип-қизил қон. Ҳатто стол устига ҳам қон томарди. Довуд кўзини Азозилдан олади. У кўз юмиб, сукутга кетади.

— Қачон топасиз?!— Довуд бирдан Тоҳерга тикилди.

— Ҳамма кучни ишга соламан! Бир ҳафта.

— Йўқ, уч кун!

— Хўп, у ярамасларни биламан!

Тоҳер ўрнидан туриб, сарой ҳовлисига чиқди. Ҳовлида турган зулукдек, узун «Форд» машинасига кириб, эшигини қарсса ёпди. Машина гувв этиб автомат ушлаган навкарлар ёнидан ўтиб, шаҳарга чиқиб кетди.

Орадан роппа-роса уч кун ўтгач, тунда, Муҳаммад Амин Сидқий эшиги ёнида уч машина тўхтади, ҳовлига полиция бостириб кирди. Кеча, олдинги кунлари ҳам шу эшик атрофида айғоқчилар ўралашиб юрган эди. Яширин полиция одамлари ҳатто электр симини текшириш баҳонаси билан Муҳаммад Амин Сидқий уйига ҳам кириб чиқишган эди. Ҳовлига бостириб кирган полиция офицерлари ичида қора кўзойнак таққан, новча, Сулаймон «Наполеонча» ҳам турарди. Дарғазаб Сулаймон чап қўли чўнтагидаги тўппончани маҳкам ушлаган ҳолда, полициячилар орқасидан Муҳаммад Аминнинг уйи ичигача кирди. Унинг президент ўғли эканини икки офицердан бўлак ҳеч ким билмасди. Гарчи Довуднинг тентак ўғли «Наполеонча» бўлиб юришини эшитишган бўлса ҳам, бир қарашда бунни сезиб бўлмасди. Айниқса бугун у Тоҳернинг маслаҳати билан ўзини яшириб, сирли тутарди. «Бир фожиа икки бўлмасин, муҳтарам жаноб, жуда ҳам илтимос қиламан, биз каллакесарлар уйига бораяпмиз!»— деди министр Тоҳер. Бу гапдан кейин ўғлимни ўлдирганлар шулар деган фикр Сулаймоннинг миясига қаттиқ ўрнашди. У тамоман ишониб, қотил уйига кирдим деб, юраги дук-дук уриб турарди. Унинг кўз олдидан беш яшар боласининг жасади сира кетмасди.

Негадир ухлолмай ётган Муҳаммад Амин ҳовлига бостириб кирганларни сезиб, дик ўрнидан турди. У чироқни ёқмай, деразадан қаради. Дарҳол қоziққа илиғлиқ тўппончасини қинидан олаётиб, яна жойига қўйди. Ҳовлига кирганлар полиция одамлари эканини сезди. Ҳукумат кишилари билан ҳозирча қурол билан жанг қилмаслик кераклиги ҳақида Устознинг топшириғи бор. У ўз жойида жим турди. Ҳовлидаги оёқ товуши Мадинани ҳам уйғотиб юборди. У ёстиқдан бош кўтарган эди, бағрида ётган чақалоғи ҳам уйғониб, она кўксини тимискилай бошлади. Эрининг ҳовлига тикилиб турганини кўрган Мадина бош кўтариб, дарҳол кўйлагини кийиб олди. Чақалоқ одатдагидек ингалади. Шу лаҳза хона эшиги оҳиста тиқирлади:

— Жаноб Сидқий, эшикни очинг! Биз полиция идорасидан!

Сидқий елкасига костюмини ташлади. Уч кундан буён электр ўчгани сабабли у гугурт қидириб, чироқни ёқмоқчи бўлаётган эди, полиция яна мурожаат этди.

— Эшикни очинг!

— Чироқни ёқай, ахир!

— Аввал очинг! Чироқни кейин ёқасиз! Ортиқча ҳаракат қилманг, ёнимизда автоматчилар!

Муҳаммад Амин эшикни очди. Чақалоқ йиғларди. Шу лаҳза икки фонарнинг ўткир нурлари Муҳаммад Аминга, Мадинага, чақалоққа тушди. Саросимада қолган Мадина боласини қучоқлаганича жойида ўтириб қолди. Икки фонар Муҳаммад Аминни юзига, қўлига тушиб турарди.

— Чироқ қаёқда?

— Ана, токчада.

— Қуролингиз қани?

— Қозиқда. Осиглиқ. Ана!

Офицерлардан бири қозиқдаги тўппончани олди, иккинчиси чўнтагидан гугурт чиқариб, чироқни ёқди.

— Жаноб Муҳаммад Амин Сидқий, сиз қамокка олиндингиз! Мана ҳужжат.

— Нима сабабдан?

— Сабабини у ёқда гаплашамиз!

— Таажжуб! Бу, тамоман ноҳақлик!

— Ноҳақлик?! Қанақа ноҳақлик аблаҳ?!— деб юборди орқароқда турган Сулаймон бирдан ўзини туголмай,— боламни ўлдирасану яна ноҳақликми?! Қотил!

— Жаноб, сиз жим туринг. Ҳамма гап у ёқда бўлади!— деди офицерлардан бири «Наполеонча»нинг қўлидан ушлаб. Унинг кўзлари ола-кула бўлиб кетган эди. У атай «қотил»ни яхшилаб кўриш учун кўзидаги қора кўзойнагини қўлига олиб, бир қўли билан тўппонча, бир қўли билан кўз ойнаги, ҳассасини ушлаб турарди.

— Жинни бўлибсиз! Мен қотил эмасман! Сизлар адашиб юрибсизлар.

— Сен ўзинг жинни! Қотил — сен!— деди яна дағдаға қилиб «Наполеонча». Икки офицер бир-бирига қараб қўйишди. Бу ишга унинг тумшуқ тиқмаслигини илтимос қилишганда, министр, майли бора қолсин, қотилни ўз кўзи билан кўрса, келиб отасига айтади. Бу бизнинг фойдамиз бўлади, деган эди. Лекин у, офицерларнинг тилида «тайёрланган ишга ўтириб қўйай дерди».

Муҳаммад Амин Сидқий кейинги кунларда изига одам тушганини сал-пал пайқаган эди-ю, лекин бундай тез бостириб келишларини хаёлига келтирмаган эди. У «Наполеонча»ни таниди. «Унинг тентаклиги бизга ёрдам бераётми» деган гап юрагига ханжардек санчилди. Демак, бизнинг партиямиз ичида ҳам хоин бор экан-да. Бу «Наполеонча» ҳақиқий жаллод-ку, деди ичида. Президентнинг ўғли яширин полиция ичида бир қариб кишини уйига тунда бостириб келиши, «Жумҳурият тузган» Довуднинг «Жумҳурияти»ни кўрсатди. Демак, мамлакат «Наполеонча»га ўхшаганларнинг қўлида экан, деди Сидқий ўзига-ўзи.

— Айтинг, хотинингиз боласини олиб, анави айвонга чиқиб турсин, деди офицер. Яна бир офицер жуда усталик билан шиқ этиб, Муҳаммад Амин Сидқий қўлига кишан урди.

— Жаноблар! Муҳтарам жаноблар! Менинг эрим қотил эмас, сизлар янглишяпсизлар. Бошқа бир одамни қидириб юриб, бизникига киргансизлар,— деди ўтирган ерида Мадина,— Муҳаммад Амин жаноблари сиз ўйлаган одам эмас. Янглишаётирсизлар. Бу тухмат! Унга тухмат қилманглар, худонинг қаҳри келади. Хоҳласангиз мен қасам ичиб гапираман, у қотил эмас!

— Юзингни бекит!— деди офицер зарда билан,— хотин ҳам шунақа безбет бўладими! Худони тилга олма, сен худони биласанми?

— Жаноблар! Жаноблар!..

— Мадина, ялинишнинг фойдаси йўқ,— деди Муҳаммад Амин,— булар сен ўйлаган одамлардан эмас. Майли, айвонга чиқиб тур.

— Биз қанақа одаммиз?!— офицер Муҳаммад Аминга ўқрайди.

Кейин орқасидаги бир полициячига қайрилиб қаради,— Бу гапни ҳам қайд этиб қўй, у давлат кишиларини ҳақорат қиляпти!— Бу ерда биздан бошқа... ҳазрат ҳам бор... Тушундингми!

— Мен ҳақорат қилганим йўқ, сиз бешафқат, бераҳм қашқирларни ҳақорат қилишдан не фойда!— деди Муҳаммад Амин.

— Оғзингни юм, ярамас!— офицер Муҳаммад Аминнинг даҳанига бир туширди,— яхшиликча сени қамоққа оламиз десак, ўз иззатингни билмайдиган кимса экансан!

— Мана сенга!— Муҳаммад Амин тиззаси кўзи билан офицернинг қорнига туширди. Тизза мўлжалидан сал пастроққа зарб билан урилган эканми, офицер орқаси билан ўтириб қолиб, вой-войлади. У ўридан туролмай, эски гилам устида думалаб оҳ ура бошлади. Сулаймон чўнтагидан тўппончасини олиб, ҳозироқ Муҳаммад Аминни отиб ташламоқчи бўлаётган эди, иккинчи офицер қўрқиб кетиб, дарҳол «Наполеонча»ни ушлади. Мадинани сўкиб, айвонга чиқаришди. Унинг қўлидаги чақалоғи тинмай чинқирарди.

— Золимлар! Қароқчилар!— деди ташқарига чиқиб кетатуриб Мадина.

— Тинтув бошланглар!— офицер полиция ходимларига ишора қилди. Ерда човини ушлаб ётган офицерни елкасидан кўтариб, курсига ўтқазишди.

— Бу ёмон тепди. Вой, отиб ташлар эдим, лекин вазир, қочирмасдан, ўлдирмасдан, тирик олиб келинглар, деган!

Муҳаммад Амин Сидқийни даҳлиз бурчагига турғизиб қўйиб, хона ичини титкилаша кетди. Юзини бекитиб, боласининг ўрайдиган латтани олгани қайтиб кирган Мадина даҳлизда турган эрига тикилди. Муҳаммад Амин кишанли қўлини кўтариб, чақалоқнинг кўйлагини тортиб очилиб қолган қорнини бекитди: «Муаллим ёнларига бор, бу гапни айт. Тезда айт. Янглишиб Бабрак Кармол ёнига борма. Фақат Муаллим ёнларига бор. У кишини топа олмасанг, Муҳаммад Ҳейёл ёнларига бор».

— Гаплашма! Юзингни кўрсатмай чиқиб кет, эй хотин!— офицер унга дўқурди.

Хонанинг димлигидан жирканиб, «Наполеонча» ҳовлига чиқиб кетган эди.

Мадина эрининг гапига тушунди. У овоз чиқармай, «хўп» ишорасини қилди-да, ерда ётган чақалоқнинг латтасини олиб, айвонга қайтиб чиқди. У дағ-дағ титраганча боласини қучоқлаб айвонда ўтирарди.

Хона ичини алгов-далгов қилган полициячилар бир соатлардан кейин негадир Муҳаммад Амин Сидқийнинг бошини ўраб, қўлтиқлаб, уйдан олиб чиқиб кетишди. Тун бўлишига қарамай, эшик олдида машиналар пайдо бўлгани, полициячилар қоровуллик қилиб турганини сезган баъзи қўшнилари ташқарига чиқиб, эшик-эшикларидан мўралашарди.

— Менинг гуноҳим йўқ, улар мени қотил деб гумон қилишяпти, мен қотил эмасман! Ҳақиқат очилади, мен тезда қайтиб келаман,— деди бошига ёпилган латтани кишанли қўллари билан очиб Муҳаммад Амин Сидқий.

Мадина оҳ уриб йиғлади. Бу лаҳза кўксига ёпишган чақалоқ иттифоқо ота сўзини эшитаётгандай жим ётарди.

Худди шу кеча Доруломон кўчасидан Мирҳожии Ёқуб ўғли, бозор ичидан Абдумўмин деган кишиларнинг ҳам қўлига кишан урилиб, қамоққа олиб кетилган эди.

Ўзбеклар Афғонистонда кўп. Улар асосан мамлакатнинг ғарбида ва шимолида; Шибиргон, Балх, Мозори Шариф, Тошқўрғон, Ойбек, Хонобод, Чорикор, Ҳиротда ҳамда Ғазна, Қандаҳор, Кобулла ҳам кўп. Тўрт миллиондан ошиқ. Улар айниқса кейинги Нодиршоҳ даврида Бу-

хоро яхудийларидек ҳуқуқсиз эдилар. Афғонистон ўзбекларининг тарихи XV аср, temuрийлар, Жайхун ва Чағанруд атрофидаги жуз, қутчи, найман, қўнғирот, чигатой уруғлари билан ҳам боғлиқ. Шимолий Афғонистонда пахта экадиганларнинг асосий қисмини ўзбеклар ташкил этади. Ўзбеклар ўз меҳнати билан Афғонистонга катта ёрдам кўрсатмоқдалар.

Тун. Қоронғи тун ғоятда сирли. Ғариблар маҳалласида, юпун бир хонадонда узоқ вақт хаста ётиб, бола-чақаларининг жонига тегиб, ёруғ дунё билан видолашаётганлар бор. «Бу «ёруғ дунё» унга ёруғ дунё бўлдимми ёки зулмат дунё бўлдимми, сўрайдиган киши йўқ. Лекин, иссиқ жон, бари бир жон бериш азоби кексани қийнади. Бу лаҳза Кобул дарёсининг нариги томонидаги ҳашаматли биноларда, икки қаватли уйларда, данғиллама хоналарда айшу ишрат сураётганлар ҳам бор, ипак тўшаклар устида ширакайф нефтчи миллионер бой ўн тўққиз яшар қизни қийнади. У, ғариблар маҳалласидагилар каби энгак ташлаб жон бермас, балки жон оларди... Ҳаёт нақадар қарама-қаршиликлар билан тўла.

Тонг отар-отмас Сидқий ҳовлисиغا икки ён қўшни — Зайнаб биби билан Ҳамида хоним ранги оқариб кириб келишди. Қовоқлари шишиб кетган Мадина ҳамма нарса сочилиб, алғов-далғов бўлган уй ўртасида ўтирарди.

— Болам, нима гап?

— У кишини қамоққа олиб кетишди.

— Вой-й...

— Э, худо, золимнинг зулми ошиб кетди. 'Бандаларингга нажот бер. Мана шу гўдакнинг раҳмини қил...

Туни бўйи боласини қучиб, ёлғиз ўтирган Мадина ён қўшнилари икки кампирни кўриб, хўнграб йиғлаб юборди.

— Йиғламанг, болам, йиғламанг! Худо нажот берсин. Бўхтон оралаганга ўхшайди. Муҳаммад Амин Сидқий жаноблари унақ одам эмаслар, инсофли, яхши одам! У кишининг қўлидан қотиллик келмайди. Бу, тухмат! Тафтиш қилиб, ҳақиқат очилади, йиғламанг, қизим. Худо хоҳласа, рафиқингиз келиб қолади.

VI боб

Маҳкамаларга югуриб, сарсон-саргардон бўлган Мадина

Энди бахтимни топдим деганда, Мадинанинг суянган тоғини қулатиб, олиб кетдилар. У энди қайга боради? Имом Руҳилло хонадонидида чўрига айланган Мадинанинг бор ҳусни ҳам йўқолиб, исқирт бўлиб кетган эди. Уша хонадонда ҳатто бир ёлғоғи сувни ҳам ортиқча кетказишмас, юз-қўлини атир совун билан ювиб ололмас эди. Имом гугуртни ҳам «эҳтиёт қилиш, бўлар-бўлмасга ёқабермаслик»ни таъкидларди. Агар ўзига қараб, яхшилаб кийинса ҳинд кинофильмларидаги гўзаллардан юз чандон ортиқ бўлиб кегадиган Мадина кир-чир бўлиб юрарди. «Илоҳий қисмат» Муҳаммад Амин Сидқий (бўлган тасодифни улар шундай аташарди) билан тақдирини қўшгач, зиёли йигит «қатламдаги бебаҳо жавоҳирни» топиб, эъзозлади, гўё йўқолган ҳусни қайтадан ўзига қайтиб келди. Тақдирдан хурсанд, юраги пок, қувнаб юрадиган бўлган Мадина кундан-кунга жамоли очила бошлади. Бун-

дан ташқари, у чинакам эрни энди кўриши эди. Уни ойда бир бароқ мушукдек таламас, у эрта билан ўз эри бағридан чиқиб, пишиллаб мамнун ухлаб ётган йигит қошу лабларига тикилар, уни уйғотиб юбормаслик учун секин сурғилиб ўрнидан туради-да, мўрчага кириб атир совун билан яхшилаб чўмилир, сувни ҳам бошидан шариллатиб қуярди. «Икки ёғлогидан ортиқ ишлатманг» деган ноғихоний танбехлар йўқ. У ойнага қараб, сочларини тарар, ҳилол-қошларига қалам теккизар, бўйнидаги икки шода марварид оппоқ кўксига тушиб турарди. У бошқа афғон қизлари каби тўққиз ой, тўққиз кун деганда Муҳаммад Амин Сидқийга қўчқордек ўғил туғиб берди. Улар эру хотин, энди биз дунёга келдик, деб фароғатли кун кечирешарди. Эрининг баъзан эзмаланиб, афғон халқи икки томонлама зулм чекмоқда, Довуд сиёсати халқни эвса, ҳақонгир давлатлар Афғонистон мустақиллигига таҳдид солмоқда, халқимиз саводсиз — қоронғиликда яшамоқда, деса Мадина кескин эътироз билдирарди: «Йўқ, муҳтарам оғажон, сиз билан мен қоронғиликда қолганимиз йўқ, сиз мени озод этдингиз. Сиз менга хат-савод ўргатаёпсиз. Мен давог билан ўз исмиمنى ёза оламан, мана, қаранг — «الله» (у шоша-пиша ўз исмини қоғозга ёзиб ўз эрига кўрсатади). Қорнимиз тўқ, уйимиз бор... яна нима керак сизга, оғажон! Худога минг қатла шукр, худо ўз паноҳида асрасин. Камлигимиз йўқ... Бошқа афғонлар ҳам шунақа. Худо бировни камбағал, бировни бой қилиб яратган. Подшоҳимиз ҳам худонинг бандаси, у олий ҳазратга худо инсоф берсин» — дерди ҳаяжонланиб. Бу гапларни тўлқинланиб айтганида Муҳаммад Амин кулиб қараб туриб, унинг сўзига кичик бир таҳрир киритган эди: «Сен, олий ҳазрат бекор бўлиб, ўрнини Муҳаммад Довуд эгаллаганидан хабаринг йўққа ўхшайди. Афғонистонда ҳозир подшоҳ истибдоди йўқолиб, жумҳурият тузилган. Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа... Бу ҳам ёмон эмас, аммо халқ озодлик олгани йўқ. Бу номига жумҳурият... Номимиз ўзгарди-ю, аммо ўша эски тос, эски ҳаммом... Эй, Мадина, Мадина, сен бу ишларга тушунмайсан».

Бу гапни эшитган Мадина хафа бўлгандек эрига эътироз билдирарди:

— Нега тушунмас эканман, сиз тушунтиринг, мен дарров тушунам. Мен бир гапингизни ҳеч унутмайман. Дугоналарим менинг зехнимнинг ўткирлигини айтишади. Лекин ўқий олмадим, бунга имконият ҳам бўлган эмас...

Мана, шундай гаплар бўлиб ўтган эди.

Муҳаммад Амин Сидқий қамалгандан кейин оғир алам Мадина юрагига чанг солди, тегирмон тошидек зил андуҳ унинг бошидан эзиб турарди. У энди ўзига қарамай қўйди. Боласини эмизару дам онасига, дам қўшни хотинларига қолдириб, бошига чодрасини ташлаб, маҳкамаларга қатнай бошлади. У яна илгаригидек кир-чир, очин-тўқин юрадиган бўлди. Ғаму ташвиш киши жамолини сўндиради, ҳасратли дил нафосату гўзалликдан узилиб қолади. Унинг ҳолига ачинганлар ҳам, ўйлаб-нетмай «шум оёқ, икки эрни қулатди...» деганлар ҳам бўлди. Бу гаплар Мадинанинг ўлгани устига тепгандек туюларди.

Якшанба куни у хўрак олиб, қамоқхонага борди. Бу гал ҳам туфанг ушлаган навкарлар «хўрак олинмайдиган кун» дейишди. Қандайдир ёш йигитлар кулишиб, гарчи у чодрага ўралган бўлса ҳам, ҳазил-мазах қилишди. Қамоқхонанинг гиштин баланд деворларига тикилди. Бу деворлар орқасида қўлларида кишан, унинг қадрони Муҳаммад Амин Сидқий хомуш ўтиргандай. У гўдагини, Мадинани бир кўришга интизордек...

Бир муддатдан сўнг туфанг ушлаган навкарларнинг кексароғи қўли билан имлаб, қамоқхона дарвозасига тикилиб турган Мадинани чақирди. Мадина унга яқин бориб, эгилиб салом берди. Навкар тўрсайиб.

унинг саломидан энсаси қотиб, ўшқирди: «Сен, хотин, ҳар куни келасан нима, жиннимисан! Жинни бўлсанг, жиннихонага бор, бу ер қамоқхона! Бир ойда бир марта хўрақ оламиз!» Бу гапни эшитган Мадина бўшашиб, яна узоқ йўлни халлослаб босиб, шаҳарга кирди. Чақалоғининг қорни очиб, тинмай йиғлагани дилидан ўтиб, уйга югурди. Эшикдан кириши билан кампир эвлотмаётгани, бола тинмай йиғлаётганини кўрди. У хонага кира солиб, чақалоғини қўлига олди. Очиқиб қолган бола она кўксига юзларини суркаб, қулт-қулт эма кетди. Шу лаҳза унинг йиғиси ҳам тинди. Мадина бошини сарак-сарак қилиб, эрига хўрақ беролмагани, оининг ўрталарига кел, дейишганини айтди. Кўзига ёш олди. Муҳаммад Амಿಂದан ном-нишон йўқлиги, ҳеч ким ҳеч нарса билмаслигини ҳам айтиб, кўзидан дувва ёш тўкди.

Нохуш хабарни эшитган Мадинанинг онаси уч кун деганда тоғаси билан бирга Ғазнадан етиб келишди. Бошига иш тушиб, бундай қамалиш илгари Ғазнада ҳам содир бўлганини айтиб, тоғаси тезда адвокат ёллаш, иложи бўлса, пулни аямай бу ишга киришишни маслаҳат берди. Одам ўлдирган, деган айб қўйилгани ҳам жуда қаттиқ эканини айтди. «Муҳаммад Амин бундай иш қилмаган, бу ақлга сиғмайди. Бу бўҳтон. У кишини олиб чиқиб кетишаётганда: «Уйимизга бостириб кирган полислар ичида Довуднинг ўғли бор» деган эдилар...» деди йиғлаб Мадина. «Ҳар қалай тезда адвокат олиш керак. Биз адлия ишларига туншунмаймиз»,— деди тоғаси.

Эртасига Мадина чақалоғини эмизиб, яна бир шиша идишга сутидан соғиб, ярим қилиб, онасига қолдирди-да, ўз тоғаси билан адвокатлар шуъбасига жўнади. Муҳаммад Амин яқинда олиб келган моянасини қутидан олди. Тоғаси ёнида ҳам минг афғонийча пул бор эди. Нодиршоҳ кўчасидаги адвокатлар шуъбаси доимо гавжум. Бурнини сиқиб турадиган кўзойнак тақиб, бошига қоракўл қалпоқ кийган, ориқ бир адвокат уларни қарши олиб, ишни сўради.

— Ҳеч нарса билмаймиз, бугунги кун билан тўрт кун бўлди куёвимизнинг қамалганига,— деди тоғаси.

— Тунда полислар келиб, у кишининг юзларини ўраб олиб чиқиб кетишди,— деди Мадина адвокатдан нажот тилагандай бир оҳангда,— эшигимизда уч машина пайдо бўлган. Гуноҳларини бизга айтишмади...

— Ҳозир иш терговда бўлиши керак,— деди адвокат йигит ўйлашиб,— мен ёқалашган, муштлашган, савдо-сотикда жиноят қилганларнинг ишини оламан. Гапингиздан рафиқингизга қўйилган айб жиддийроққа ўхшайди. Юринглар, нариги хонага, у ерда бизнинг бошлиғимиз бор, маслаҳатлашамиз. Пулни аямайсизлар.

Адвокат йигит, тоға ва Мадина олдинма-кейин ичкари хонага киришди. Юқорида, курсида ўтирган семиз, бақбақадор одамга салом беришди. Дарҳол ҳамма гапни кўзойнакли адвокат тушунтирди.

— Рафиқингиз нима юмуш қилар эди?— бақбақадор адвокат ўтирган жойида Мадинадан сўради.

— Офицери кўчек...— Ҳарбийда хизмат қилардилар.

— Ҳарбий кишилар келиб қамоққа олиб кетдимиз ёки полиция келдими? Шунини фарқига бора оласизми?

— Йўқ. Мен уларни танимайман. У кишининг тўппончалари қошида илиғлик эди, уни ҳам олиб кетишди.

Бақбақадор адвокат ўйланиб қолди. У чекиб турган сигаретасини кулдонга эзгилаб, Мадинанинг кекса тоғасига қаради.

— Вақтни ўтказмай, куёвингизнинг хизмат қиладиган жойига бориб, суриштириш лозим. У офицери кўчек бўлса нега уни қамадилар? Ундан сўнг адлия вазоратига бориш керак. У ердан суриштириш керак. Адлия вазорати Омонulloхон қасрига жойлашган. Такси олиб, топиб борсангиз бўлади. Иш албатта судда кўрилади, биз шундай деб ўйлай-

миз, ана шундан кейин ишни билиб биз киришамиз. Тушундингларми?

— Ҳа, тушундик,— деди тоға.

Мадина чодра ичидан овозини чиқариб, бақбадор адвокатни дуо қилди: «Илоҳим болаларингизнинг мақсудига етинг...» Гўё адвокат эрини чиқариб бераётгандай унга қайта-қайта илтижо қиларди. Бу ерга келадиганларнинг ҳаммаси ялинчоқ, дуоғўй бўлиб қолганликлари сабабли иккала адвокат ҳам бу «дуо»ларга парво қилишмади.

Адвокатнинг «Вақтни қўлдан берманглар» деган гапи тоға-жиянни Хўжа-Равош томонга йўллади. Муҳаммад Амин мана шу томондаги ҳарбий қисмда хизмат қиламан деган гапи Мадина ёдига тушди. Улар такси олиб Хўжа-Равош қишлоғига жўнашди. Ярим соатча йўл юрган такси Кобул четидаги бу қишлоққа етиб келди. Умрида биринчи бор бу ерни кўришлари эди. Улар одамлардан ҳарбий қисм қаердалигини сўрашди. Рўпара келган одам елкасини қисиб, билмаслигини таъкидларди. Тоға-жияннинг Кобулдан чиқиб, бунда соврилиб юришганини кузатиб турган дўкон ичидаги мисгар уларни имлаб чақирди.

— Кимни сўраяпсизлар?

— Куёвимиз ҳарбийда хизмат қилар эди. Жойини суриштириб юрибмиз.

— Хўжа-Равошда ҳарбий мактаб бор, ўнг томонга юрасиз,— деди мисгар,— йўлнинг ўртасида дарбоза бор, атрофи сим билан ўралган ҳарбий жой ўша.

— Барака топинг! Ташаккур!— деди тоға.

— Илоҳим бола-чақангизнинг мақсудига етинг,— деди Мадина.

Тоға-жиян халлослаганича атрофи тиконли симлар билан ўралган, рўпарада, дарбоза ёнида автомат, туфанг ушлаган кишилар ёнига келишди. Солдатларга салом беришгандан кейин, тоға ўз куёви ишлайдиган жой шу ердами, марҳамат қилиб айтинглари деб сўради.

— Биз ҳеч нарса билмаймиз!— деди солдат йигит.

— Биладиганлар бордир, биз ичкарига кириб суриштирайлик,— деди Мадина.

— Мумкин эмас,— жавоб қилди солдат.

— Гаплашиш ҳам мумкин эмас!— деди яна бир солдат,— тезда орқага қайтиб кетинглари.

— Наҳотки шунчалик бўлса! Ахир биз Кобулдан келдик. Уйда чақалоқ болам қолди... Раҳм-шафқат қилинглари, эрим шу ерда хизмат қилган.

— Эрингиз ким?— сўради нарироқда турган яна бир ҳарбий киши.

— Муҳаммад Амин Сидқий.

— Офицери кўчек,— шундайми? Мен у кишини танийман. Мен ҳам офицери кўчек. Сидқий хизматга келмаяпти...

— У кишини тунда қамоққа олиб кетишди. Бугун беш кун бўлди. Биз бунинг сабабини билмаётирмиз...

— У кишини қамоққа олиб кетди, дейсизми?

— Ҳа. Мен Муҳаммад Амин Сидқийнинг рафиқаси бўламан.

Солдатлар ёнида турган кичик офицер ҳайрон бўлиб қолди. Унинг сал-пал ранги ўчганини ҳам Мадина пайқади.

— Сизлар бу ердан кетинглари! Биз ҳеч нарса билмаймиз!— деди кичик офицер,— сизлар билан бунда гаплашиш ҳам қоидага тўғри келмайди. Биз ҳеч нарса билмаймиз! Ичкарига кириш мумкин эмас!

Тоға-жиян ҳайрон бўлиб қолишди. Кичик офицер ҳам, солдатлар ҳам улардан ўзларини тортишди. Тезроқ бу ердан кетишни ишора қилишди.

— Э, тавба!— деди гаранг бўлиб тоға,— юр, жиян, кетдик. Биз билан гаплашишга уларнинг тортими ҳам бўлмаяпти. Улар ҳам ўзидан қўрқишаяпти. Юр, кетдик!

Улар маъюс орқага қайтишди.

— Замон охир бўлганга ўхшайди, жиян, одамларда инсофу шафқат қолмайди дейишарди.— Уша замон бўляпти. Уйга кетдик энди. Сабр, фақат сабр қилмоқ керак. Худойи таолонинг ўзи йўл берсин. Эгамнинг ўзи унинг мушкулани осон қилсин.

Йўл-йўлакай мисгар ёнидан ўтиб, иш ўнгидан келмаганини айтишди. Тоғанинг томоғи қақраб, ранги ўчганини кўрган мисгар дўкони ёнига курсича қўйиб, чолнинг бир лаҳза дам олишини сўради. Тоға мисгарни дуо қилиб курсига ўтирди. Мисгар тахта устига белбоғини ёзиб, юпқа афғоний нон синдирди, ёнидаги чойнақдан пиёлага чой қўйиб берди. Тоғанинг орқасида, йўл четида чўққайиб ўтирган Мадинага ҳам чой ва бир бурда ном узатди.

Бир муддатдан кейин улар шафқатли мисгар ҳаққига дуо ўқиб, ўринларидан туришди. Шаҳарга брадиган такси машиналари ёнига келиб, савдолашиб тўппа-тўғри уйга жўнашди.

Бурини қисиб турадиган кўзойнак таққан адвокат йигитнинг «отни қамчилаш керак, бўлмаса кечикасиз...» деган гапи Мадинани яна оёққа тургизди. Қўлларида темир кишан, қамоқда ётган Муҳаммад Амин Мадинага ҳаракат қил деб илтижо этаётгандек кўринарди. Тезроқ ҳаракат қилсам, унга осон бўлади, деб эртасига эрта билан Мадина яна тоғаси билан кўчага чиқишди. Бу гал улар Омонуллохон қасрига жойлашган адлия вазоратига йўл олишди. Эшикда турган қоровул уларни ичкарига киритмаган эди, сарсон-саргардонликдан юраги тўлиб кетган Мадина чодраси ичида хўнграб йиғлади. Инсоннинг бу даражада хор бўлиб кетганини кўрган қоровулнинг кўнгли бўшаб, расмиятдан чиқди.

— Кимнинг олдига кирасизлар? Мен тушунмаётибман. Сизларга ўзи ким керак?

— Бу ернинг каттаси ким?— тоға сўради.

— Энг каттакони ким?— деди қўшилиб Мадина.

— Энг каттакони — адлия вазири. Бу ерда жаноб Асадуллохондан бўзўрг одам йўқ. У киши ҳозир йўқлар. Майли, ҳув анави хонага кинринглар, у ерда Гешталой жаноблари бор, арзингизни у кишига айтсангиз ҳам бўлади.

Улар қоровулни дуо қилишиб, рўпарадаги эшикни очиб хонага киришди. Столда рангсиз, юзи заҳил бир одам ўтирарди. У ниманидир ўқир, ёнига кирган тоға-жиянни пайқамагандай пинагини бузмади.

— Ассалому алайкум!— деди тоға.

— Ассалому алайкум, муҳтарам жаноб,— деди Мадина бош эгиб. Заҳил мансабдор бош қимирлатди-ю, индамай ўтираберди.

— Куёвим қамалиб қолди, уни қидириб ҳурматли жаноб, ёнингизга келдик.

— Қамалган бўлса, қамоқхонадан қидириб топиш керак.

— Қамоқхонага ҳам бордим,— деди Мадина,— улар менга бир тайинли гап айтишмади.

— Мен ҳам сенга бир тайинли гап айтолмайман,— деди мансабдор киши,— мен қаёқдан билай!

— Нега билмас экансизлар?— Ахир у «офицери кўчек»ку?!— деди йиғлаш ўрнига ғазаби кўзгаб Мадина ичидан ёниб,— ахир эрим Афғонистон учун хизмат қилган-ку! Бир «офицери кўчек» пашшадек йўқ бўлиб кетаберадими?! Ахир у инсон-ку! Қаерга борсак «йўқ» дейсизлар! Сизларда инсоф борми?!

Юмшоқ креслода ўтирган заҳил одам ўрнидан турди-да, эшикни очиб коридорга чиқди. Дарбоза ёнида турган қоровулни имо билан чақариб, кабинетга олиб келди.

— Буларни чиқариб, ҳайдаб юбор!

Қоровул тоға-жиянга имо қилди:

— Қани, юринглар!

Мадина тоғаси билан бирга кабинетдан чиқишди. Дарбоза ёнига келишганда қоровул уларга секин гапирди: «Айб ўзингизда, гаплашишни билмабсизлар. У сариқ илонга пул кўрсатиш керак эди. Ишингизни тўғрилаб берарди. Сизларга ўхшаб бошига иш тушган одамлардан тортинмай пул оларди. Э, аттанг!» деди.

— Мана, пул керак бўлса берамиз.

— Йўқ, энди кечикдинглар.

— Дориламон кўчасидаги суд идорасига боринглар. Мени айтди демасдан у ерда Қаҳҳорий деган чуваккина кимса бор. Ана у пул олади. Олганда ҳам шундоқ оладики, филни ҳам думини кўрсатмай ютади. Унинг қўлидан ҳамма иш келади. Қамоқдан чиқариб бериш ҳам, қаматиш ҳам унга ҳеч гап эмас. Ушанга боринглар.

Тоға-жиян хуноб бўлишди. Чақалоқнинг қорни очиб, йиғлаётгани Мадина қулогига дамо-дам эшитилиб турарди. Уларнинг тарвузлари қўлтиқларидан тушиб, яна уйга қайтиб келишди.

VII боб

Азиз-авлиёларнинг сағаналарига сиғиниб...

М уҳаммад Амин Сидқийни қамоққа олиб кетганларидан кейин учтўрт кун бу хонадонга қариндош-уруғлар келиб, аҳвол сўрашди. Маҳалладаги баъзи яқин кишилар ҳам қўрқа-писа келиб-кетишди. Аммо кечқурунга бориб ҳовли кимсасиз бир чалдивордек ҳувиллаб қоларди. Эркак кишининг гулдур-шалдир кириб-чиқиб юргани яхши экан; кечқурун ҳовлида, томларда бароқ мушуклар ўйнаб мовуллашарди. Мадина мушукни ёмон кўради. Боласини бағрига босган Мадина деразадан ҳовлига тикилар, юрагини қўрқув босар. Жимжитлик. Гўристон жимжитлиги... Мана шуни «шоми ғарибон» деб аталади! Бундай жимжитликда аксига кампир онаси ухлайди, чақалоқ ҳам аксига йиғламайди. Шу гўдакнинг ингалаб йиғлаши ҳам керак экан. Қани энди у мана шу «шоми ғарибон»ни бузиб йиғласа.

Эрта билан она бозордан ширмой нон, бир қадоқ қора майиз олиб келтириб, шу маҳаллалик отинойиникига чиқди, ундан «мушкул кушод» ўқишларини илтимос қилди. Фарзандидек азиз куёви қамалиб қолганини айтди. Отин ойи рози бўлиб, етти кун «мушкул кушод» ўқиди. У билан кампир она олдиларига исириқ, майиз, ширмой нон, чой қўйиб, отин ойининг бир меъёрдаги узун, охири йўқ дуосига қулоқ осиб, баркаш четидаги қорамайиз чўпини узиб, бир сиқим пахта устига йиғишарди. Ҳар куни икки уч соат отин ойи ёнида Мадина боласини кўтариб ўтириб, етти кунни ўтказди. Саккизинчи куни тоғасининг маслаҳати билан ҳазрат Санойи мақбараларига бориб, сиғиниб келиш, бу ердаги шайхларга унча-мунча садақа бериш ниятида Ғазнага йўл олди. Ҳукумат идораларига қатнашдан фойда чиқмади. Ҳукумат идораларидаги одамлар бешафқат, бедин бўлиб кетган, улардан яхшилик кутиб бўлмади, деди тоғаси. Мусулмон — мусулмонга мурувват қилмаяпти, Афғонистонга тўлиб кетган ажнабийлар ота-боболаримиз гўрини ҳам оёқ ости қиляпти. Болам, бизнинг худодан бошқа паноҳимиз

йўқ. Юр, сени Ғазнага олиб бораман, ҳазрат Санойи сағаналарига бошингни қўйиб, йиғла. Сенинг ноланг, мана шу гўдакнинг ноласи шо-яд ижобат бўлса...

Бу гап «мушкул кушод»ни тугатган кампир онага ҳам ёқди. Қизим имом Рухилло юзига оёқ тирагани учун шундай ташвишларга учрайпти, деб ўйлаб юрган она тезда Ғазнага бориб келишни маъқул кўрди.

Эртасига Мадина бир кичик тугунни тоғасига бериб, ўзи чақалогини ортмоғлаганича автобусага тушиб, Ғазнага жўнашди. Уйда кампир она ёлғиз қолди. Автобусда уч соатдан мўлроқ юриб, куннинг ўртала-рида ота шаҳрига кириб келишди. Автобусдан тушгандан сўнг бир муддат пиёда юриб, қадимий ҳовлиларига боришди. Уруғлари уларни кутиб олиб, дастурхон ёзиб, ширинлик, нон-чай олиб киришди. Мадина бошига тушган мусибатдан уларнинг хабари бор эди. Озгина тамадди қилгандан сўнг тоға таҳорат — тоза айлаб, пешин намозини уруғлари билан бирга ўқиди. Мадина ҳам бошқа хотинлар қатори намоз ўқиди. Ундан сўнг, жиянини бошлаб, ҳазрат Абулҳаким Санойи мақбаралари-га олиб кетди. Мармар зинапоялардан кўтарилиб, ҳазрат сағаналари-га боргунча йўлларда чордона қуриб ўтириб, тиловат қилаётган шайх-ларга, бу ерга келиб, кўрпача ёзиб, қўлтиқтаёғи ёнда, ёнбошлаб ётган бемор, мажруҳ одамларга чодраси ичидан кўз ташлади. Шайхларга са-дақа берди. Сағананага яқинлашмасданоқ, эшик олдида чўққайиб, девор-ларга бошини текказиб, худога ёлборди. «Лоилоҳаилло...» деди. Бу ердаги шайхнинг рухсати билан Мадина оёқяланг бўлиб, ҳазрат саға-наси ёнига борди, сағананинг оёқ томонида ерга ўтириб, уни ўпиб, но-ла қилди. «Азиз-авлиёлар, эй тангрим, Муҳаммад Амин Сидқий-нинг фалокатини аритгин, гуноҳларини кечиргин. Э, худо, тавба қил-дим, тавба қилдим, тавба қилдим! Ўзингга шукр, ўзингга шукр, ўзинг-га шукр! У ғариб Муҳаммад Амин Сидқийнинг гуноҳини кечир, фар-зандини етим қилма, мушкулени осон, ҳожатини равон қил...»

Мадина йиғлаб, бутун борлиғи билан худойи таолога илтижо қилди. Сағанани ўн бир марта ўпди. Шу ерда ўтириб, «кулхи облоҳу аҳад...»ни бир юз бир марта ўқиди.

Бир муддатдан сўнг орқароқда турган тоғаси келиб секин елкаси-дан туртди: «кетдик, болам». Мадина ўрнидан туриб, ўгирилмай орқа-сига тисарилиб юра бошлади. У ташқарига чиққанича юзини сағана-дан узмади. Ташқарида ҳазрат руҳига дуо ўқиб, юзларига фотиҳа тор-тишди. Шундан сўнг ҳовлига қайтиб келишди.

Эртасига эрта билан Мадина яна Кобулга қайтиб, тоғаси хусусий автобусчига жиянини тайинлаб, олдиндан пулини ҳам бериб, кузатиб қолди.

Боласини кўтариб уйга кириб келган Мадинага онаси ҳам бошқа авлиёни топиб қўйган эди.

— Эт эмас бобо қабири мўътабарларини зиёрат қилиб келишини тайинлашди,— деди она,— эртага эрта билан борамиз. Бошига мушкул тушганларнинг ҳаммаси Эт эмас бобо сағаналарига борар экан...

Мадина нима ҳам дерди. У рози бўлди.

Эртасига эрта билан улар она-бола, чақалоқни галма-галдан кўта-риб, Кобул четидаги бир мозористонга йўл олишди. Ярим йўлгача так-сида, қолгани сўқмоқ бўлгани сабабли халлослаб пиёда боришди. Жим-жит қабристон янтоқзорга айланган, биронта жонзот кўринмайди. Мадина юрагини кўрқув босди. Мозорга кираберишдаги қуриган бир улкан дарахтда бўйнидаги патлари тўкилиб кетган бургут ўтирибди. Нураган сағаналар, тўппайиб-тўппайиб турган гўрлар... Уларнинг ҳи-соби йўқ. Қабристонга кираберишда, чап томонда кўримсизгина ҳужра кўзга ташланади. Улар ўша томонга юриб, туйнукдан мўралашди. Ич-

карида ўтирган бир кекса одам дарҳол ўрнидан туриб, кавшини кийди-да, эшик очиб, ташқарига чиқди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкўм ассалом!

— Назр... олиб келган эдик, кампир букланган ўн афғонийни, рўмолга тугилган қатламани гўрковга тутқазди. Гўрков тугунни тўнка устига, пулни ёнига солди-да, уларни узундан-узоқ дуо қилди.

— Биз Эт эмас бобо — авлиёни зиёрат қилгани келган эдик...

— Юринглар, буёққа юринглар!— деди гўрков, шоша-пиша тугунни ҳужрага қўйди-да, уларни бошлаб қабристон ичига олиб кирди.

Улар атрофи панжаралар билан ўралиб, ғиштдан кўтарилган, тепасига тунукадан янги ойнанинг ҳилоли шаклидаги белги қўйилган шаъшадор сағаналар, меҳроб шаклидаги оқ мрамларга араб алифбосида исми шарифи ёзилган қабрлар, устида ҳеч бир белгиси йўқ беҳисоб қабрлар, ўпирилиб ётган гўрлар ёнидан ўтишди. Сукунат. Ҳаммаёқда янтоқ ва қовжираган ўтлар. Фақат бир меъёрда чигирткаларнинг чирриллаши. Орқада «юк орқалаган» чумолилар югуришар, Мадина чодра ичидан ҳайҳотдек кенг ва жимжит қабристонга кўз ташлар, гарчи жимжит бўлса ҳам, бу ерда қазо қилганларнинг руҳлари учиб юргандай, у чодра ичида ўзини бекитиб, бу дунёни кузатаётгани йўқ, аксинча, у дунёга кетганларни руҳи кўзга кўринмай уни кузатаётгандай бўларди. У, эҳтиёткорлик билан қадам ташлар, тўппайиб ётган қабрларга оёғи тегиб кетиб, бунда ётганларни ранжитмаслик учун ораликдаги сўқмоқдан асло четга чиқмасди. Бу ерда ётган марҳум ва марҳумаларнинг барчаси гўрдан бош кўтариб, чодрали Мадина ва онасини кузатаётгандай. Имом Рухиллонинг ҳам шу ерга кўмилганини эшитган. Бу ерда ётганлар орасида киши ачинмайдиганлар ҳам йўқ эмас, деди ўзига ўзи Мадина, гуноҳга ботган кимсаларни ер ўз кўрпасига ўраб, бекитиб ётибди. Улар халоват топган, таънали дарғазаб кўзлардан узоқ...

Ганчий сувоқлари кўчиб, ғиштлири очилган, эски бир сағана ёнида тўхтади гўрков. У ерга чўкка тушди. Орқасидан келаётган Мадина билан она ҳам чўкка тушишди. Гўрков қуръондан узун бир сурани ўқиб, «субҳона раббика раббил иззати аммо ясифуун...» га етгач, улар уччалалари ҳам баробар кафтларини очиб, юзларига фотиҳа тортишди. Шундан сўнг гўрков уларни бунда қолдириб, ҳужраси томон жўнади.

Мадина ҳазрат Санойи мақбараларига сиғингандай, бундан ҳам сағана ғиштлиридан тупроқ олиб, юзига, қош-кўзларига суртди. Йиглаб, нола қилди. «Муҳаммад Амин Сидқийнинг фалокатини аритгин, э, азиз-авлиёлар! Муҳаммад Амин Сидқий сенинг ғариб бир қулинг, эй худо! Унинг гуноҳини кечир, эй худо! Ўзингга шукр, ўзингга шукр, ўзингга шукр! Тавба қилдим, тавба қилдим, тавба қилдим! Муҳаммад Амин Сидқийнинг фарзандига раҳминг келсин, э, худо!»

Мадина эрининг исмини, отасининг исмини атай тўла айтарди. Гўё эрининг фақат исмини айтиб қўяқолса, бу камлик қиладигандек. Сағана атрофида тез чопар чумолилар у ёқдан бу ёққа югуришар жимжит ва ўлик бу муҳитнинг тирик юрганлари фақат шулардек. Улар руҳ ва фаришталардек овоз чиқаришмасди.

Бир соатлар чамаси она-бола сағана тагида нола қилиб ўтиришди. Улар бошидан чодрани олиб, пешоналарини кўҳна ғиштларга суркашди.

Орадан яна бир муддат ўтгач, чодра ёпинган бошқа бир хотин ҳам бошига лунгий, устига поту ўраган эри билан бирга келиб, сағана олдида чўкка тушишиб, юзларига фотиҳа тортишди. Улар тезда ўринларидан турдилар-да, орқага қайтиб, қабристон ичидаги йўлда кимнидир кутиб туришди. Мадина билан онаси ҳам ўринларидан туриб, орқаларига қайтиб келаётганларида, бояги, йўл четида турган, қўнғир чодрали аёл Мадинага мурожаат этди:

— Бир лаҳза тўхтанг, сизда гапимиз бор!

— Лаббай?— Мадина ҳайрон бўлиб, чодрадаги у нотаниш аёл ёнида тўхтади. Аёлнинг ёнида турган киши Мадина билан онага тик боқмай, юзини узоқдаги дарахтларга тўғрилаб турарди.

— Бу киши менинг эрим. Сизга бир оғиз сўз айтиш учун изингиздан бу ерга келдик. Биздан чўчиманг, бад олманг. Менинг эрим Муҳаммад Амин Сидқий жанобларининг дўсти. Бошингизга тушган катта мусибатдан бизлар хабардормиз. Ховлингизга бориш ёки кўчада одамлар орасида гаплашиш мумкин бўлмади...

Мадина чодра ичида уларга тикилганча ҳайрон бўлиб қолди. Атроф ёққа аланглаб турган йигитни бошдан-оёқ кузатди. Бу қароқчи ёки ёмон ниятли одам эмасмикин деб, қаттиқ тикилди. Эрининг номини айтгач, она-бола бир оз ўзларига келишди.

— Сиз Муҳаммад Амин Сидқийнинг заифалари бўласизми?— у одам сўради.

— Ҳа.

— Рафиқам айтганидек, биз сизни бир ҳафтадан буён учратиб, гаплаша олмаганимиз сабабли, изингизга тушиб бу ёққа келдик. Бу ерда яширин полиция айғоқчилари йўқ, лекин мен сизга бир оғиз гап айтману кетаман. Айтинг-чи, эрингизни полиция қамоққа олиб чиқиб кетаётганида сизга ҳеч нима сўз айтмадимми?

— Йўқ,— деди Мадина, номаълум одамдан кўз узмай,— у киши «боланга яхши қара, менинг гуноҳим йўқ, тезда қайтиб келаман», деган эдилар.

— Фақат шуми? Яна бошқа сўз айтмадиларми?

— Йўқ.

— «Муаллим ёнига боргин...» демадиларми?

— Деган эдилар. Ёдимдан кўтарилибди...

— Муаллим Хушхолхон маҳалласида турадилар... Уларнинг асли номларини айтманг, айғоқчилар кўп, билиб қолишса яхши бўлмайди. Муҳаммад Амин Сидқий айтганини қилиш керак! Бу ерларда сарсон-саргардон бўлиб юрманг, фойдаси йўқ! Менинг гапларимга тушундингизми?

— Тушундим.

— Сарсон-саргардон бўлиб юрманг, бу ишдан фойда йўқ. Эрингиз айтган гапни ёдингизга солиб қўяйлик, деб сизни рафиқам билан бир ҳафтадан бери қидирамиз. Бу гаплар шу ерда қолсин, ҳеч кимга айтманг. Она ҳам эшитдилар. Агарда гап тарқалса Муҳаммад Амин Сидқийга ҳам, сизга ҳам, менга ҳам жуда ёмон бўлади. Хайр, синглим, хайр она! Худо дўстимнинг мушкулини осон қилсин, хайр!— нотаниш киши хотини билан қадамни тезлатиб, жўнаб кетди. Қабристонга кираберишда такси машинаси уларни кутиб турган экан, физиллаганча шаҳар томон учиб кетишди.

Мадина билан кампир ҳам битта-битта қадам ташлаб, гўрков хужраси томон келиб, унга бош қимирлатиб, хайр ишорасини қилишди. Шундан сўнг, шаҳарга пиёда жўнашди.

Она-боланинг боши қотиб қолди: бу нотаниш одам ким бўлди? Бир ҳафтадан буён қидириб юришгани, қабристонга ҳам изма-из келишгани жуда таажжуб! Бошига лунгий ўраган бу одам Муҳаммад Аминнинг дўстларидан бири эканига шубҳа қилишмади. Унинг юзида фариштаси бор одамга ўхшарди. Чордеҳи ва Хушхолхон маҳаллаларига, Муаллим ёнига боришни дарҳақиқат эри айтган эди. Лекин бу гапни айтиб кетганини у нотаниш одам қаёқдан билди экан? Эрининг гапини унутганидан Мадина хижолат бўлди. Наҳотки мен бу гапни унутдим,— деди ўзига-ўзи.

VIII боб

Сўроқ ёки маккорона ўйланиб
берилган зарба

Кобул кўчаларидан бирида Фарбий европалик миллионерлардан бири «Casino» қиморхонаси очган. Деҳли, Карочи, Техрон, Қобул ва бошқа яқин Шарқ мамлакатлари пойтахтларидаги бир хил лойиҳада қурилган «Интерконтинентал» меҳмонхоналарини ҳам шу миллионерларнинг отаси кўриб, ундан келган даромад аллақачон сарфланган сармояни қоплаб, йигирма йиллардан бери фақат фойда келтиради. Шу «Casino»га афғоннинг катта пулдорлари, керилган савдогар йигитлар қатори, қора кўзойнак тақиб, илон чирмашган хассасини олифтагарчиликка кўтариб юрадиган Сулаймон — «Наполеонча» ҳам келиб ўйинга аралашарди. Америка ёки Фарбий европаликлар нимани еса, у шу нарсани бир еб кўрмай иложи йўқ эди. Либосларини ўзгартириб, уларга тахассиб қилиб кийинар, бу иш ҳам вақти билан уни зериктирарди. Джазга қатнади, ундан ҳам зерикди. Сақич ҳам чайнаб юрди, кейинчалик бу ҳам жонига тегди. Бўйнига фотоаппарат осиб, кўрган бировни суратга олиб юрди. Бу ҳам бўлмади. Мақсадсиз бу йигит кейинги йилларда Казинога қатнаб юрарди. Қиморхона уни маҳкам ушлаб олди. Чириллаб айланадиган қимор ускунаси унинг назарида карта-ю тўрт-ошиқлардан минг чандон аъло эди. «Наполеонча» кўп вақт ютарди. У дамодам коньяк ичиб, ўйнар, олдида баъзан афғонийлар, баъзан долларлар уюлиб қоларди. Дадил ўйнаш ютуққа омил, дерди у кимдандир ўрганиб олган бу сўзни тез-тез такрорлаб, ютқазган чоғларида дарғазаб, кўзлари ғилай бўлиб кетарди. Бир куни катта пул ютқазиб, тўлолмади, чўнтагидаги тўппончасини олиб, тўғри келган томонга отди, одамларни ҳақорат қилиб, тўполон кўтарди. Кимлардир ўртага тушиб, тўполонни бостирди. Эртасига Сулаймон яна Казинога кириб келиб, ўйинга аралашди. У бу гал ютаман деб, катта-катта ташлади, лекин минг афсус, бу сафар ҳам ютқазиб, йигирма минг афғоний қарз бўлди. Бу пулни тўламаслик учун яна чўнтагидан тўппончасини олиб, тўполон кўтармоқчи бўлган эди, кимдир унинг қўлидан тўппончани тортиб олиб, башарасига бир мушт туширди, «Наполеонча»нинг ёнида келган дўсти ҳай-ҳайлаб, бу «президентнинг ўғли» эканини бир неча бор такрорлаб, ёлбориб; қиморбозлар орасидан уни саломат олиб чиқиб кетди. «Йигирма минг афғонийни агар эртага эрта билан етказмасангиз, «Наполеонча» жонидан умид қилмасин...» деди орқадан бир киши.

Сулаймон йигирма минг афғонийни олиб келиб бермай, уйда «касал» бўлиб ётди. Шу йўл билан қарздан қутулиб кетаман деб ўйлади. Лекин қиморбозлар Садр аъзам ўғлини қанча соқчилар иҳотасида бўлган саройдан судраб олиб чиқиша олмади. Улар пайт пойлаб, Сулаймоннинг беш яшар ўғлини машинага босиб ўғирлаб кетишди. Шаҳар четиндаги бир авлоқ довлида уни гаровга ушлаб туриб отасига қарзни уч кун ичида тўламасанг, болангни ўлдирамиз, деб хат ёзишди.

Лекин бу хат почтахонада яширин полиция агентлари қўлига тушиб, дарҳол генерал Тоҳерга етказилди. Хатни ўқиса наинки Сулаймон, Садр аъзамнинг ўзи ҳам болани сақлаб қолиш учун юз минг афғоний беришга тайёр эди. Генерал Тоҳер ўйлаб-ўйлаб, бу хат жуда сирли бўлиб қолиши кераклигини ўз одамларига тайинлаб, хатни Сулаймонга кўрсатмади. Бир ойдан кейин ўша чалдивордан боланинг ўлиги топилди...

Бўлган воқеа аслида мана шундай эди.

Лекин кейинги йилларда давлатга, полицияга халқнинг ҳуқуқ-сизлиги, мансабдорларнинг зулми, авом саводсиз — қоронғиликда қолаётгани ҳақида газеталарда кўпроқ мақолалар ёзиб, ташвиқот олиб бораётган «Халқ» партиясига зарба бериш яширин полиция зиммасида эди. «Парчам» партияси ҳам генерални ташвишга соларди. Аммо унинг раҳбари Бабрак Қармол билан ёшликда бирга ўқишгани, лицейни бирга тамомлаганликлари, юзга-юз келганда салом-аликлари борлиги туфайли «сувилонларни» унга камроқ йўлларди. Лекин «Банго мусофирий» китобининг муаллифи, халқ ичида кундан-кунга эътибори кучайиб кетаётган ёзувчига зарба бериш биринчи даражали вазифаси эди. Бу ёзувчи, жамоат арбоби Нью-Йоркдан, матбуот атташеси вазифасидан чақириб олингандан сўнг, давлатга қарши фаолиятини яна ҳам кучайтириб юборди.

Халқ партиясининг энг фаол аъзоларидан бири бўлган Сидқий изида анчадан буён айғоқчилар юрарди. «Бола ўлдирилган жойда Сидқийнинг бош кийими, қўл излари ва шунга ўхшаш белгилари қолган. Қўрганлар ҳам бор...» деган, «далиллар» билан у қамоққа олинди.

Ҳар бир нарсанинг сабабини билмай туриб ҳақиқатни топиш қийин. Муҳаммад Амин Сидқийнинг қамалгани ҳақида маҳаллада ҳар хил гап тарқалди. Ҳатто ўша куни унинг бошини лунгий билан ўраб олиб чиқиб кетишганигача кўришибди. Хона ичида полиция офицери билан муштлашиш ва бир полициячининг дабба бўлганигача одамлар эшитибди. Қўшнилари барчаси ачинди. Лекин ҳар ким бу воқеани ҳар томонга йўйди: «Полицияни қўпол, жаллод деймиз, аммо шулар бўлмаса юртни қароқчилар босиб кетарди» деганлар ҳам бор, «Ўз амакиваччаси олий ҳазратдан давлатни тортиб олган Муҳаммад Довуд фуқародан жуда бад олмоқда, сал гапга одамларни қамамоқда. Зоҳир-шоҳ тарафдорлари зимдан иш кўрадилар, деб гуруҳ-гуруҳ кишиларни қамаяпти...» дейишарди баъзилар. «Қўрққанга қўшалок кўринади, Довуд ниши заҳарга тўлган қовоқаридек гўнғиллаб учмоқда...» дерди яна бир хил одамлар. Дарҳақиқат, Довуд бошқа соҳаларни бир қадар қисқартирса ҳам, яширин полицияни, саройни қўриқловчи дивизия сонини жуда ҳам оширган эди. Савқи табиий — бад олиш дардига ҳам мубтало, сарой аъёнлари уни Турк султони Абдулҳамид II га ўхшатишарди. Бошидан тамом сочи тушиб кетганининг сабаби ҳам савқи табиийлик дарди, дейишарди. Ҳатто баъзида шу катта ўғли Сулаймондан ҳам чўчир экан. У ўз ёнида тўппонча олиб юриши, озгина жаҳли чиққанида кўзларининг ғилай бўлиб кетиши, тикилиб — бақа бўлиб қолиши бир куни бошимга етади деркан. Сулаймоннинг баъзан ўта қувноқ — босар-тусарини билмай қолиши, баъзан дарғазаб, ўзини қўйишга жой тополмай қолиши уни кўп ўйлатарди. Ҳар қалай тентак ўғил — «Наполеонча» бир шўриши ғавғони бошлашини ҳар дақиқа кутиш мумкин. Америка саполотхонаси билан алоқа тутиши ҳам Довудни баъзан ўйлатиб қўярди. «Наполеонча»га фақат отасининг гапи ўтмаса, унга бир нарсани гапириб тушунтириш қийин.

Тезлик билан қамоққа олинган Муҳаммад Амин Сидқий, Абдумўмин ва Мирҳожии Еқуб ўғлига Садр аъзамнинг беш яшар неварасини ўғирлаб кетиб, бир чолдеворда бўғиб ўлдириш айби қўйилди. Абдумўмин «болани машинада олиб кетаётгани»ни кўрган одамлар бор эмиш. Сидқийнинг бош кийими шу чолдевор яқинидаги кўчага тушиб қолган эмиш...

Яширин полиция тўқиган бу бўҳтонга Муҳаммад Довуд унча ишонқирамаса ҳам, боланинг отаси — «Наполеонча» ишонди. Қамоққа олинганларнинг учови ҳам «Халқ» партиясининг аъзолари эди.

Сидқий шошилинич тайёрланган айбномани ўқиб, ҳангу манг бўлиб қолди.

Генерал Тоҳер бу ўйлаб топилган маккорона режа билан «Халқ» партиясига кескин зарба бермоқчи эди. Тентак Сулаймоннинг дарғазаб, ҷўнтагидаги тўппончасини чангаллаб юриши Тоҳерга жуда қўл келди.

Яширин полиция айбдорлардан сўроқни бошлаб юборди.

* * *

Муҳаммад Амин Сидқий қамалган кундан бошлаб бир ҳафта сўроқсиз ёлғиз хонада ётди. Цемент деворларнинг захи биқин-биқинидан ўтиб кетди. Бир ҳафтадан сўнг уни сўроққа олиб чиқишди. Тақирбош, йўғон бир одам уни сўроқ қила бошлади. Хонада яширин полициянинг яна икки кишиси ҳам ҳозир эди.

— Гуноҳингиз нима? Сизни бу ерга нега олиб келдилар?

— Билмайман,— деди Сидқий мулойимлик билан тикилиб турган терговчига.

— Полиция сизни олиб келишда қўполлик қилмадими? Агар қўполлик қилишган бўлса кечирим сўраймиз. Уларга теккан касал, салпал қўполлик қилишади.

Сидқий индамади.

— Жавобингизни кутяпман.

— Бунинг аҳамияти йўқ...

— Хўп, бўлмаса тўғридан-тўғри ишга ўтамиз. Айтингчи, Садр аъзамнинг неварасини ўлдиришда мақсад нима? Беш яшар боланинг нима гуноҳи бор эди?

— Бу, тухмат!

— Хўш, беш яшар болани ўлдирганингиз билан мамлакатда сиёсий ўзгариш қила олармидингиз? Бу, нодонлик-ку! Лекин, сизнинг ҳамма ерда гапириб юрган гапларингиз ёмон. Бола ўлдиришдан маъно нима? Еки, бу йўл билан Садр аъзамнинг сиёсий фаолиятини бўшаштирмоқчимисиз? Сизга берилган топшириқми, бу?

— Бу тамоман уйдирма! Бўхтон! Сиз, нималар деяпсиз?!

— Агар ҳақиқатни айтиб, менинг сизга нисбатан хайрихоҳ, сершафқатлигимни сезиб, ортиқ қийнамай, бор гапни айтиб берсангиз, иншоолло, гуноҳингиз енгиллашади, қўлимдан келган ҳамма ёрдамни бераман. Қиши хато йўлга кириши, буни ўзи ҳам билмай қолиши мумкин.

— Бўйнимга оладиган гуноҳим йўқ!

— Худо бор, жаноб Сидқий. Шаккоклик қилманг! Шаккоклик қилган бўлсангиз, айтинг, кечирамиз. Тўғри, бўлмайдиган иш йўқ. Фақат самимий бўлиш керак.

— Йўқ, сиз «ғоятда хавфли, сиёсий ишларни кўрадиган терговчисиз. Мен сизнинг эътиборингизга арзимаيمان. Мен Жоме масжидига бориб худога тавба қилсам бўладиган бир кишидирман. Сиз айтган ишлар менинг қўлимдан келмайди.

— Сиз Халқ партиясининг аъзосисиз?!

— Ҳа, тўғри. Бизнинг партиямизга очиқ ишлашга ҳуқуқ берилган. Мен Халқ Демократик партиясининг аъзосиман.

— Лекин давлатга қарши кескин кураш олиб боришга ҳуқуқ берилмаган!

— Биз халқимизни саводхон қилиш, жаҳолатга қарши, заминдорларнинг шафқатсиз бўлиб, деҳқонни шилаётганига қаршимиз. Бунинг нимаси ёмон?

— Сиз, менга савол бера олмайсиз, мен сизга! Айтингчи, нега болани ўлдирдингиз?!

— Такрорлайман, бўҳтон!

— Агар сиз яна шундай ўжарлик қила берсангиз, ўртамиздаги меҳр-оқибат йўқолади! Мен оғирроқ чоралар кўришга мажбур бўлам. Яна шуни илова қилиб кўяйки, «Парчам»нинг раҳбари Бабрак Қармол жаноблари менинг дўстим. Бирга ўқиганмиз...

— Бу гапларнинг менга алоқаси йўқ.

Шу билан бугунги сўроқ тугаб, терговчининг буйруғи билан Сидқий яна бир киши ётадиган қамоқхонага олиб тушиб қўйилди. У бугунги бўлган гапларни бошдан-оёқ ўйлаб, мағзини чақди. Демак, полиция унга қотил деган айб қўймоқчи. Яна бунинг устига Садр аъзамнинг неварасини, ҳукумат раҳбарининг хонадонига суиқасд — унинг ўзига суиқасд, ҳукуматга суиқасд деган гап. Бундай жиноятга фақат ўлим жазоси берилади. Бу ҳам ҳолва. Унинг Халқ партиясига мансуб эканлиги маълум. Демак, бу партия ман этилади. Улар тарқалиб кетишга ёки барча аъзолари қамалишга маҳкум. Жуда ҳам катта бир ишнинг ҳиди келаётгандай бўлди. Бу маккорона ишда фақат полиция эмас, генерал Тоҳер ва Муҳаммад Довуднинг қўли борлиги сезила бошлади. Сидқий бир кичик қурол бўлиб, гўё «давлат аҳамиятига эга» бўлган катта бир жиноятнинг очилишида сабабчи... бўлиб қолаётгандай туюлди. У туни билан ухламай, тонг отгунча бу «шахмат ўйини» ни синчковлик билан кўриб чиқди. Бўйнига олиш — юзлаб кишиларнинг калласи кетди деган гап. Умрида кўрмаган, ҳатто яқинидан ўтмаган болани у ўлдирган бўлса! Наҳотки бу бўҳтонни унинг елкасига қўйишади.

Эрта билан турма эшиги шақирлаб очилаётганида бурчакда ўтирган Сидқий бугун гап бошқачароқ бўлишини ўйлаб, чиқишга тайёргарлик кўрди. Лекин қамоқ баковули унинг ёнига нон, чой ва бошқа хўрақлар ташлаб, ўтира беринг, сизни ҳали чақиришаётгани йўқ, деди. Сидқийнинг бир оз юраги тинчиди. Бу ертўлага на офтоб тушар, на ҳовли кўрнарди. Юқоридаги темир панжаралик яримта дераза ёришгандан тонг отгани сезиларди.

Тахминан куннинг ўрталарида яна Сидқийни юқорига олиб чиқишди. Яна ўша терговчи. У бу сафар илжаймади ҳам, илтифот ҳам қилмади. «Меҳр оқибат...» тугаганга ўхшади.

— Мана бу қоғоздаги хатни ўқиб, имзо чекинг. Шундан кейин сизни лагерга чиқариб юборамиз, ишлаб юрасиз... Бўлмаса...

Сидқий стол устидаги уч варақдан иборат, араб алифбосида машинкада ёзилган «икрорнома»ни қўлига олиб, ўқий бошлади:

«Биз Халқ партиясининг аъзолари — кичик офицер Муҳаммад Амин Сидқий, дўкондор Абдумўмин, ҳамда машинхона ишчиси, ўзбек Мирҳожии Ёқуб ўғли раббил аввалнинг ўн тўртинчиси, 1356 ҳижрийда Сардори аъзамнинг набирасини қатл этдик...

.....

«Иқрорнома»ни ўқиб туриб, Сидқийнинг кўзи қоронғилашиб кетди.

— Имзо чекмайман! Бу бошдан-оёқ ёлғон ва уйдирма! Сизлар худога ҳам ишонмайдиган одам экансизлар! Сизларда инсоф борми ахир?! Наҳотки йўқ нарсани, бўлмаган нарсани кишига тақайсизлар. Мен, номлари ёзилган икки одамни мутлақо танимайман. Агар менинг ўлим керак бўлса ўлдир беринглар, бу нима деган шармандалик! Ахир сиз маъшар куни худои таолога қандай жавоб берасиз!? Ахир сиз ҳам мусулмонсиз, бундай ишни ҳеч бир инсон қилмайди-ку! Виждонингиз азоб чекмайдими?!

— Сен ҳам бир гўдакни бўғиб ўлдирганингда виждонинг азоб чекмадими?!

— Мен ўлдирган эмасман! Э, худо, сенинг номингга қасам ичиб айтаманки, мен бу болани ўлдирган эмасман! Мен ҳеч инсон зотига қасд қилган одам эмасман. Каломулло урсин, аждодларим ҳаққи, менинг бу ишга алоқам йўқ.

Терговчи ёнида турган баланд бўйлик барзанги полициячига ишора қилди. «Уни олиб чиқиб кетинг!»

— Урнингдан тур, кетдик!— барзанги Сидқийга йўғон овозда буйруқ берди. Барзанги стол устидаги қоғозни ҳам олди.

— Агар ақли кириб, имзо чекса, далага ишга чиқариб юборамиз... — деди терговчи барзангига.

— Ақли кирмай нима!— деди барзанги терговчига илжайиб, — бу яхши йигит. У фақат сиздан уялиб турибди. Менинг кабинетимга кирганда дарҳол имзо чекади. Тушунтириб қўяман, муҳтарам саргорд¹, безовта бўлманг. Булар аввал шунақа инжиқлик қилишади, тушунгандан сўнг, гаҳ десангиз, қўлингизга қўнади. Булар зиёли-да! Қўлимга мана шунга ўхшаган олифта зиёлилар кўп тушган, улар рўмолчасига атир суриб, ҳидлаб, соқолини қириб, кўзойнак тақиб, китоб ўқиб юради-ганлардан. Улардан олий ҳазратга, э афв этинг (у ўзини тузатади, ерга тупуради) Садр аъзамга ҳеч наф йўқ. Бу зиёли баччалар қўшинни чиритади, давлатга путур етказишади. Уларни тамом йўқотиш керак! Улар газеталарга ҳам ёзиб, яхши одамларни масхара қилишади. Уларнинг бизга ҳеч кераги йўқ.

— Олиб чиқинг!— деди терговчи безовта бўлиб, — сиз бу жаноб олдида, ҳар хил гап айтиб, ранжитаяпсиз! Ишингиз қийинлашиб кетди. Улар жуда ўжар, жиноятни қилиб, қилмадим деб туриб оладилар.

— Э-э, муҳтарам саргорд, буни тилини биз биламиз. Қани юр!— Барзанги Сидқийни сўроқ бераётган хонадан олиб чиқиб, ярим қоронғи коридордан ўтиб, зинапоялардан пастга олиб тушди. Цемент ва совуқ деворларда усти сим билан қопланган лампочка хирагина ёниб турарди. Айланма зинапоялардан секин тушаётган Сидқий катта бионинг чуқур ертўласига кираётганини пайқади. Юрагини яна қўрқув рижимлай бошлади. Сувга тушган одам сувдан сесканмаганидай уйдан босиб олиб чиқиб кетишгани — қазойи муаллақдай бўлган эди. Кейинги кунларда у қамоқнинг ҳам бадтарин хонасида ўтириб, айёр саргорд рўпарасида сўроқ бериб ҳам унча чўчимаган эди. Зўр келса тарсса отиб ташлайдилар, деб ўйлаган эди. Аммо ярим қоронғи совуқ коридордан пастга — ертўлага тушиб кетаётганида у бир сесканди. Бўғизланишга олиб кетилаётган қўйдек бора берадими?! Қўлларида кишан бўлмагани сабабли ёнма-ён кетаётган барзангининг биқинига яхшилаб туширсамикан? Шу ерда уни ўлдириши мумкин. Йўқ, деди у, бу ердан чиқиб кетиш асло мумкин эмас. Сал шовқин сезилиши билан қуроли қоровуллар югуриб келиши аниқ. Бунинг устига, барзанги — ҳўкизни болта билан чопиб қулатмаса қўл билан уриб асло ағдариб бўлмайди. Сидқий индамай кетаверди. Бир оздан сўнг, эшиклари жуда ҳам мустаҳкам бир хонага олиб кириб, ўртадаги оёқлари йўғон, тагида арқону тасмалар осилиб ётган курсини кўрсатиб, «унга бориб ўтир!» ишорасини қилди. Хонада яна икки киши бор эди. Сидқий курсига ўтиришдан аввал катта хона ичидаги ашқол-дашқолларга кўз ташлади. Шипга осиглиқ занжирлар, қассобларнинг гўшт иладиган чангақларидек учлик, катта қармоқлар, девор тагидаги тахта устида жарроҳ хонадек ҳар турли пичоғу тиглик найзалар, тоғора ичида жувалдизга ўхшаш нарсалар ётарди. Примус, манчалдону қамчигача

¹ Саргорд — полковник.

бор. Барзанги қўлидаги қоғозни тахта устига қўяркан, атай Сидқий хонадаги унинг «иш қуроллари»га кўз ташлаб, яхшилаб кўришини истаб, серрайиб турди. «Ана шунақа...» дегандек афсус билан барзанги бош қимирлатди. Сидқий миқ этмай хона ичидаги қийноқ асбобларини кўздан кечиргач, енг шимариб тайёр турган икки жаллодга ҳам кўз ташлади. Улар ҳозироқ Сидқийни елкасидан ушлаб, қулатиб бўғизлашга тайёр эдилар. Бу хона дўзахнинг ўзгинаси эканини, бу ерда дод солиб, бақирганнинг товуши ҳатто нариги хонага ҳам эшитилмаслигини пайқади. Халқпарвар, жумҳурият тузган, гўё «подшоҳлик истибоддини ағдарган» Муҳаммад Довуднинг ким эканлигини яққол кўрди. Деворларга сачраган қон излари қотиб қолган. Обдон, яхшилаб кўриб олишни кутиб турган барзанги илжайиб, Сидқийга қаради.

— Муҳтарам жаноб, бизлар ҳукуматнинг айтган ишини қиламиз. Худо ўзи кечирсин! Бошқа иложимиз йўқ,— деди мулойимлик билан,— нима, мана бу қоғозга имзо чекамизми ёки ишни бошлайликми? Бизга бари бир, аммо сиз яхшигина одам кўринасиз, ўзингизни қийнаб ўтирмай, имзо чекин! Қутуласиз! Бўлмаса онадан туғилганингизга минг пушаймон бўлиб, ўлиб кетасиз. Тирноғингиз орасига номакопдаги ғаровдан тикаман! Бунинг азоби жуда ёмон. Иложимиз йўқ, касбимиз шу!

— Қилинмаган гуноҳ, туҳматни ҳам бўйнимга олиб, имзо чекайми?! Худодан қўрқмайсизларми?!

— Туҳмат, туҳмат эмасми, бу бизнинг вазифамизга кирмайди. Уни саргорд жаноблари аниқлайдилар. Бизнинг вазифа ё имзо чекасиз, ё гаров...

— Ундан кўра отиб ўлдиришлар!

— Отиш, мана шу зиндондан тушишингизда, ўнг томондаги катта хонада бўлади. У жуда катта хона, баъзан битталаб, баъзан уч-тўрт-талаб, баъзан ўнталаб ҳам отамиз. Бўлиб туради. Энг қийини — цемент ариқчалардаги қон-қусни ювиш. Мана бу иш анча қийин. Бу ишни мен қилмайман, мана бу валломатлар қилишади. У хона — якун, бу хона — бошланиш, ҳурматли жаноб! Мен ўз иш жойимни сизга сабр-тоқат билан таништирдим. Мана, биз, сир тутмаймиз, очик кўнгилли одамлармиз. Сиз кўрган Кобулу Ғазнаю Ҳироту Шибилғонларда юрган одамларнинг кўпчилиги бунга келади. Қўлимга тушади! Баъзи муллалар чучварани хом санаб юрибди. «Халқ» дейди, «Парчам» дейди... кейин балога қолади. Шу одамлар тинчгина, худо деб, нон-чойни ичиб ўтирса нима қилади! Менинг ҳам асабимни бузадилар. Кейинги пайтларда тез-тез нос чекаман. Бу менинг саломатлигимга таъсир қилмоқда. Одам қирғовул эмас-ки, отсанг «тап» эгиб олдингга тушса. Оҳ-воҳ, ноласи бўлади, ранги оқаради, баъзиси ялинади, баъзиси хириллайди, ишқилиб бизнинг асабимизга тегеди. Асабни сақлаш керак...

— Тушундим,— деди Сидқий.

— Тушунган бўлсангиз имзо чекин. Иш бошламай қўя қоламиз. Саргорд ёнларига олиб чиқаман! Ҳайё-ҳув деб уйингизга кетасиз.

— Қуруқ бўхтонга имзо чекадиган номард йўқ!

— Бўлмаса ўзингиздан кўринг! Қани бошла!

Муҳаммад Амин Сидқий ёнида турган икки йигит дарҳол унинг гирибонидан ушлаб, курсига ўтқазишди, арқон билан курси оёғига маҳкам боғлашди. Унг қўлини ҳам белига тушириб, тасма билан ўрашди. Чап қўлини тахтага қўйиб, тоғорада турган узун ғаровлардан бирини олиб, ўрта бармоғи тирноғи орасига тика бошлади. Сидқий типирчилаб, ўтирган жойида оҳ уриб додлай бошлади. Кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Бир лаҳзада пешоналари терга ботди. У тинмай оҳ ура бошлади. Рўпарасида турган барзанги икки кўзини ундан узмас эди.

— Қалай?— у кулимсиради. Кейин шерикларига имо килди.— ти-

қабер! Бошмалдоғига ҳам тик! Икки шеригинг қоғозга имзо чекишган! Мана, кўрсанг бўлади. Улар бир кун ғаров тикишда, имзо чекишди.

Сидқий мислсиз оғриққа чидолмай оқ урарди. У бу азобдан кўра тарсса отиб ташлашса жони ором оладигандек, ўлимига жуда ҳам роzi бўларди.

— Икки бармоғига ғаров тикдиларингми?

— Ҳа.

— Яна ичкарироқ тикинглар.

Сидқий оқ уриб оғриққа чидолмай ҳушсиз йиқилди.

— Энди ғаровларни тортиб олинглар. Бошига сув қуйиб, замбилда хонасига олиб чиқиб ташланглар. Эртага яна бошқаттан ишни бошлаймиз.

Икки жаллод беҳуш ётган Сидқий бошига сув уриб, кейин замбилда олиб чиқиб кетишди.

— Ярамас!— деди дарғазаб барзанги,— ақли кириб, қоғозга имзо чекар деб ўйлаган эдим. Ҳа, сени шошмай тур!

Бугунги бўлган воқеа терговчи қулоғига ҳам етди. У барзангига эртага олиб тушиб ўнг қўлига ҳам ғаров тикинглар деб кўрсатма берди. У Мирҳожиди Ёқуб ўғли ва Абдумўминни танимаслигини айтгани, ўлдиришингиз мумкин, лекин ҳақиқатдан қайтмайман, ҳақиқатни гапирман деб тургани терговчини ўйлатиб қўйди. У, иккинчи, учинчи учрашувлардан кейингина бу ҳақда генерал Тоҳерга хабар қилишини дилидан ўтказди.

Эртасига эрта билан Сидқийни яна ертўладаги қийноқ хонага олиб тушишди.

— Имзо чекасанми, йўқми?!

— Йўқ!

Икки жаллод Сидқийнинг қўлини суғуриб олгандай тахта устига тортиб, оёқларини боғлаб ўтирмай чап қўли тирноқлари орасига ғаров тика бошлашди.

«Вой, вой! Жаллодлар! Иблислар! Вой, вой... Худони танимайдиганлар, имонсизлар! Ота-оналарингга лаънат! Сенлар афғон эмас, сенлар жаллодлар, илондан ҳам ёмон, майда куртлар, вой-вой...»

Оғриқ азобига чидолмай, ҳушдан кетиб йиқилган Сидқийни яна замбилда ёлғиз хонага олиб чиқиб ташлашди. У шу ётганча ўрнидан туролмади. Икки қўли шишиб, иситмалаб, ўзини билмай ётарди. Эртасига уни замбилда қамоқхона ичидаги касалхонага олиб кириб ётқишишди.

Бирон ҳафталардан кейин Муҳаммад Амин Сидқий кўзини очди. Оқ халат кийиб, тепасига келган бошқа бир терговчи унга ортиқ азоб беришаётганига таассуф билдириб, ёнида тик турган врачга Сидқий жанобларига яхши қарашни, қўлларини компресс қилиш, ишқилиб, қон бузилмаган бўлсин, иссиқни тушириш лозимлигини таъкидлади. Бу гапларни врачнинг ўзи ҳам билади, терговчи тулкилик қилаётганини иситмада қоврилиб ётган Сидқий сезарди.

— Жаноб Сидқий, ўзингизни бунчалик қийнамай, ўша қоғозга имзо чекиб юборсангиз қутулардингиз,— деди қаравот ёнидаги курсичада ўтирган янги терговчи,— шерикларингиз шўъравийлар жосуси экан, улар бўйинларига олдилар. Сиз ҳам Шўъравий учун иш қилар экансиз... Саполотхона билан алоқангиз бор экан. Биз, «болани ўлдириш...» ишини ҳозирча қолдирамиз. Менинг папкада Халқ партиясининг аъзоси сифатида сиз, жаноб, шўъравий фойдаси учун хизмат қилганингизни фош этадиган далиллар бор. Агар шу айбингизни эътироф этиб, имзо чексангиз, қамоқдан чиқариб юборамиз.

Сидқий иситма ичида алаҳсирагандай кулди.

— Фашистлар Гестапосида одамларни шундай қийноққа солган

деб эшитган эдим. Сизлар афгонлардан чиққан гестапочилар — разиларнинг разили бўлиб чиқдингиз! Минг қийноққа солиб, жодида қирққанингизда ҳам, мен бу қуруқ тухматларни бўйнимга олмайман! Овора бўласиз! Хоҳлаган вақтингизда ўлдиришингиз мумкин! Виждонимни сотмайман!

IX боб

Мушга мушт билан жавоб

Д арҳақиқат, Муҳаммад Амин Сидқийнинг тўсатдан қамалиши Халқ партиясига тушган кучли зарба бўлди. Уни тезда қутқариб олиш учун чора излаша бошладилар. Устоз бу кўнгилсиз воқеанинг эртасигаёқ дўсти сартиб¹ Саид Муҳаммад Гулабзайга телефон қоқиб, уни «кўргиси келаётгани, соғингани»ни айтди. Дўкондор ошналари «Бразилия қаҳвасидан ташлаб кетишгани, Сурайё хоним қаҳва дамлашга

¹ Сартиб — генерал.

«моҳир»лигини айтди. Умуман Сидқийнинг кутилмаганда қамалганини эшитган Гулабзай таажжубланган эди. Ниҳоятда эҳтиёткор ва пухта Сидқийнинг қамалиши унинг ҳам юрагига ларза солган. Лекин ўзининг давлату халқ олдидаги эътибори билан Гулабзай «бундай қамалишлар» унинг эътиборини лат едирмаслигини ҳам биларди. «Қаҳва...» сўзи ишнинг ниҳоятда муҳимлигидан дарак.

Сартиб Гулабзай эрта билан оддийгина кийиниб, машинага ҳам тушмай Устоз ҳовлисига кириб ўтди. Сурайё хоним қаҳва олиб кирди. Устоз уни бетоқатлик билан кутарди. Уйчан, чақнаб турадиган кўзлари ҳам ғамгин, ҳам дарғазаб эди. Сартиб Гулабзайнинг сарой олдида мавқеи катталиги, Тоҳер билан шахсий алоқаси яхшилиги, ошна ва ҳатто чатишиб кетган қариндошлиги сабабли у билан гаплашиш, қандай бўлмасин Сидқийни тезроқ қутқариб олишни илтимос қилди. Тоҳер билан гаплашиш сиз учун унча мушкул эмас... деди Устоз. Гулабзай тезда Устоз билан хайр-хўшлашиб, ҳовлидан чиқиб кетди. Бу тadbирни ишлаб чиқишда Музллим ҳам қатнашганини сизди. Шу куни тушлик пайтида Гулабзай йўл-йўлакай уйга келиб, ҳарбий либосини кийди. Тоҳерга телефон қоқиб, тезликда унинг хўмрайган ва сўмрайган маҳкамасига етиб борди.

— Келинг, генерал, марҳамат! Қайси шамол учирди?

— Сизни соғиниб, кўргим келди, десам ёлғон гапирган бўламан,— деди кулимсираб Гулабзай,— зарур иш билан келдим. Сиз раҳнамолик қилаётган маҳкамада сохта гапларга ўрин йўқ.

— Марҳамат, азизим, эшитаман?

— Муҳаммад Амин Сидқийни қамоққа олибсизлар, ахир у менга тобе киши. Уни жуда инсофли одам деб биламан. Гарчи менинг мавқеимга путур етса ҳам сизга ҳаддим сиғиб айтаётирман, унинг гуноҳи нима?

— Қотиллик.

— Йўғе! Ҳеч ишонмайман!

— Ишонмаслик сизнинг ишингиз, ҳурматли генерал, лекин афсуски шундай. Садр аъзамнинг неварасини ўлдирган.

— Бўлиши мумкин эмас!

— Одамларнинг юзига қараб билиб бўлмайди. Ҳужжатлар, далиллар жуда ўжар, ҳужжатлар тасдиқлаяпти. Мен ҳам бу одамни эшитган эдим, газеталарга мақолалар ёзади, шеър ёзади, яхши нутқ сўзлайди. Ашула ҳам айтади. Ўзи офицери кўчек... Мен ҳам ҳеч ишонгим келмади, лекин минг афсус, у қотиллик қилган...

— Нима мақсадда болани ўлдиради? Нима зарурияти бор экан? Билиш мумкинми?

— Сўроқда мана шу сабабини айтмаётир.

— Уни менга кафилга берсангиз, мен суриштирай... Мен жавобгарман, ҳеч қаёққа қочиб кетмайди.

Тоҳер бош чайқади.

— Хат ёзиб бераман, азизим, уни кафилга беринг.

— Улар уч киши. Бу, тўда деган гап... Мен қотиллик қилган бу тўдани сизга кафилга беролмайман. Бу мумкин эмас.

— Бари бир мен уларнинг қотиллик қилганига ҳеч ишонмайман. Сидқийдан бундай жирканч иш чиқмайди. Нега керак экан Садр аъзамнинг неварасини ўлдириш!

— Нега керак экан?..— деди ошнаси Гулабзайга шубҳа билан тикилиб Тоҳер.— мана шунга тушунмаётирмиз.

Гулабзай ошнаси ёнидан хомуш чиқди. У ҳеч қандай иш чиқара олмаган бўлса ҳам Сидқийга тўнкалаётган айбдан воқиф бўлди. У хизмат жойига етиб келгач, Устоз уйига телефон қоқиб, чет киши тушунмайдиган бир тилда, кўпроқ «қаҳва навлари, бод касали», унга «бўр-

сиқ ёғини суркаш даво» эканини айтиб Сидқийга тўнкалаётган айбни тушунтирди. У ердан кафилга олиш асло мумкин эмаслигини ҳам маълум қилди. Сўроқ қилаётган кимсанинг номини аниқлашиб, бу одамнинг Кобул четидаги фоҳишахонага қатнашини ҳам суриштириб топшиди. Сидқийга қотиллик тўнкалиб, қамоққа олингани, асли у бунақа иш қиладиган одам эмаслигини кенг тарқатиш кераклиги, иложи бўлса газетада ҳам ёзиш лозимлигини, хорижий мамлакатлар саполотхоналари қулоғига етказиш ва шов-шув кўтаришни яхши кўрадиган инглиз газетаси «Дейли уоррер» мухбирига етказишни мўлжаллашди. Тоҳер орқали бир иш чиқмагач, шов-шув кўтариш, Сидқий билан қамоқхонада мухбирларни учраштириш чорасини ахтаришди. Сидқийга тўнкалган бўхтон орқали, яширин полиция Халқ партиясига қақшатқич зарба бермоқчи бўлаётганини Марказий Комитет дарҳол пайқади. Маккор Тоҳер ҳам бу ишда «Наполеонча»дан фойдаланаётгани аниқ бўлиб қолди. Сидқий дўстларидан икки кишини бегидир қилиб, Казино қиморхонасига қатнаб туриш, бу ердаги қиморбозлардан ташқари хўжайиннинг хизматкорлари билан гаплашишни, айниқса «Наполеонча» келадиган кунлари шу ерда ҳозир бўлишни тайинлашди. Кимнингдир оғзидан «болани гаровга ўғирлаб муттаҳам отаси ютқазган пулини тўламагани учун ўлдириб кетишди...» деган гапни эшитган эди. Муаллим бу ҳақиқатни тезда халққа етказиш лозимлигини таъкидлади. «Қанча кенг тарқалса шунча яхши, халқ Довуд башарасини, улар қилаётган зolimликларни яхшироқ кўради» деди. Бу хабар кенг тарқалиб, айниқса бозордаги дўкандорлар қулоғига етди. Машинхона, совун заводи, таксичилар ичида дув-дув гап бўлди. «Дейли уоррер» эмас, биринчи бўлиб, Япон телеграф агентлиги хабар қилиб, газеталарда ҳам босилди. Орадан уч кун ўтгач Довуд ҳукумати бу шов-шувдан воқиф бўлиб, Тоҳерни саройга чақиришди. Яна ўша жойда сарой залларидан биридаги одам бўйи баробар келадиган чинни кўза ёнидаги доира стол ва духоба креслода Муҳаммад Довуд Тоҳер билан учрашди.

— Хўш, генерал жаноблари, бу шов-шувларга нима дейсиз?

— Бу иш ҳам Халқ партиясининг иши.

— Шундай деб ҳисоблайлик. Сиз мамлакатдаги аҳволни яхши биласиз, жаноб. Лекин бу «ўйин» сизники-ку?! «Ўйин»нинг натижаси ёмон бўлмоқда-ку? Бунга нима дейсиз? Халқ партияси бир меъёрда тарғибот олиб бораётган эди. Сиз халқни исёнга тайёрлаб қўйдингиз!

Тоҳер ўйланиб қолди. У бармоқларини бурай бошлади. Асаби бузилганда қовоқлари пир-пир учарди — у ерга қараб, бармоқлари билан қовоғини силади.

— Чет эл радиоси Сидқий ва шерикларини тўхмат билан қамоққа олинган демоқда. «Би-би-си» ҳам бизнинг фойдамизга гапираётгани йўқ..

— Чора кўраимиз.

— Нима чора кўрардингиз?!— Довуд бақириб юборди. Унинг ранги ўчиб лаблари титрай бошлади,— ўйлаб иш қилиш керак эди! Уғлимни ишонтиришингиз мумкин, нега мени алдайсиз? У тентак-ку! Мени ҳам тентак қиляпсизми?! Казинода қимор ўйнаб, ютқазган. Қарзни бермагандан сўнг болани опқочиб кетиб, ўлдиришган. Сиз, генерал, бу фожиадан иш чиқармоқчи бўлдингиз! Оқибат, халқ тузумга қарши гапирмоқда. Қалқиб турибди. Исён кўтарилиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Сиз ва сизнинг маҳкамангиз устидан қўйилган менинг одамларим бу ишни аниқлашди!

— Муҳтарам Садр аъзам, биз ишни тўғрилаймиз. Ҳамма иш тўғри бўлади. Заррача хиёнатим бўлса бошим шамширингиз остида... Саройда бундай асабий бақириқлар, режалар, югур-югурлар бўли-

шини Устоз ва унинг шогирдлари яхши биларди. Фишт қолиплан кўчди, энди орқага чекиниш йўқ, деди Устоз, бор кучимиз билан, иложи бўлса Сидқийни бегуноҳ қамаш воқеасини айюҳаннос солиб айтишимиз керак! Бу ноҳақлик фақат Кобулда қолмасин, Афғонистоннинг ҳамма шаҳар, ҳамма қишлоқ аҳолилари қулоғига етиб борсин. Довуд тузуми — зиндон, ҳар қандай эркинликни йўқотмоқда, тентак ўғлининг ифлос ишлари жатига софдил Сидқийга ўхшаган кишилар қолмоқда, деб айтиш керак. Агар имконияти бўлса чет эл мухбирларига кўпроқ манба бериш керак. Қани энди «Машинхона» ишчилари, дорилфунун талабалари қўзғолон кўтарса...

Ҳамма ерда Казино, Сулаймон — «Наполеонча» беш яшар боланинг ўлими, бегуноҳ Сидқийнинг қамалиши ҳақида дув-дув гап тарқалди.

Жума бозор куни бу гап Жоме масжидида ҳам оғиздан-оғизга ўтди. Халқ Довуд ҳукуматидан нафратлана бошлади.

Х боб

Золимлар билан курашиш ўрнига эзилган халқ ичида кеккайиб юрган баъзи зиёлиларга лаънат!

Чарчаб қабристондан уйига қайтиб келган Мадина белини тангиб олган узун матони ечмасданоқ қўшнисиникидан чақалоқни бағрига босиб олиб чиқди.

— Йўлдан зўриқиб келиб эмизма, болам,— деди она.

— Вой, менинг полвоним! Арслоним! Сенинг бу кулишларингни отанг кўрганида қандай қувонарди!— у кўзига ёш олди,— полислар ўлсин! Золимларнинг уйига ўт тушсин!

— Хафа бўлма, қизим, ойнинг беш куни қоронғи бўлса, беш куни ёруғ. Бизларга ёмонлик истаганларга худо кўрсатсин! Худога солавер, болам, худо ўзи кўрсатади!

Мадина ўз изларидан юриб, қабристонда рўпара келган одам ҳақида ўйлади. У одамнинг важоҳати, ёнидаги хотини ҳақида ҳам онаси билан гаплашишди. Эрининг «ошналари фақат Хўжа-Равошдаги ҳарбийлар ичида эмас, буёқларда ҳам бор эканлигини пайқаб, эртасига эрта билан чақалоғини кўтариб, Хушхолхон маҳалласига жўнади. Бу ерда Муаллимнинг ҳовлиси борлиги, у кишидан маслаҳат сўрашни эри йўл-йўлакай айтиб кетгани ёдига тушди. Қидириб-қидириб Маккани топибдилар дегандек Мадина юра-юра Хушхолхон маҳалласини ҳам, бунда истиқомат қилувчи Муаллим ҳовлисини ҳам топди. Эшик олдида уни ўн уч, ўн тўрт яшар, чиройли бир бола кутиб олди.

— Марҳамат, келинг. Сизга ким керак?

— Менга Муаллимнинг рафиқалари керак,— деди рўпарасида каттани кесиб кичик қилиб қўйгандек суриштириб, тикилиб турган болага,— сен ўзинг уларнинг фарзандлари эмасмисан?

— Шундай.

— Фарзандлари бўлсанг, онанглари чақир.

— Сиз ким бўласиз?

— Мен — Мадина холангман...

— Мен сизни танимайман, лекин кира беринг, онамлар уйдлар.

Мадина ҳовлига кириб, эшикда ўғли билан гуфтигў қилаётганини сезиб, дарҳол ташқарига чиққан онага рўпара бўлди. Чодрасини кўтариб, юз очди-да, ҳовли бекаси билан омонлашди. Узининг Муҳаммад Амин Сидқийнинг рафиқаси эканлигини айтди. Бу гапни эшитган хотин дарҳол уни ичкари хонага олиб кирди. Кетатуриб, ўғлига нимо қилди. Ўғли бориб, кўча эшикнинг иллагини солди-да, ўзи томга — каптар-хонага чиқиб кетди.

— Хуш келибсиз,— деди уй бекаси,— Мадинани салқин, деворлари ганчин, жавонларда китоблар қатор терилган хонага олиб кириб.

Мадина бошидан чодрани олиб, курсига ўтирди. Уй бекаси дастурхон ёзиб, чой, ширинликлар, нон келтирди. Бир хўқачада сут ҳам олиб кирди. Мадина Муаллим хонадонининг анча ўзига тўқ, жавондаги китобу шипдаги биллурий қандиллардан бой хонадон эканини фаҳмлади.

— Болангиз ухлаб қолибди, беринг, мана бу каравотга ётқизиб қўяман,— Мадина боласини қўлига олиб оппоқ каравотга ётқизди. Гўдак бир уйғонгандек бўлдию юмшоқ каравотга ётгач, жони ором олиб, яна ухлаб қолди. Уй бекаси Мадина рўпарасига ўтириб, уни дилдорлик билан чойга таклиф қилди. Беканинг меҳрибонлиги, узоқ кўришмаган эгачиларга ўхшарди,— олинг, дастурхонга қаранг!

— Ташаккур!— Мадина уялинқираб чой ҳўплади.

— Шакардан солинг, сут солинг.

— Хўп.

— Сиз Сидқий жанобларининг рафиқаси бўласиз, исмингиз Мадина?

— Шундай.

— Бошингизга оғир мусибат тушди. Эрингиз қамалиб қолди... Болаларнинг отаси менга айтганлар. Хабаримиз бор. Сабр қилиш керак. Худо хоҳласа қутулиб чиқадилар. У кишини жуда яхши одам деб биламиз. Бизнинг ҳовлида Сидқий жаноблари кўп бўлганлар... Лекин ҳозирги вазият сизнинг ҳам, илгари келган Сидқий жанобларини ҳам биз билан алоқани сир тутмоқни тақозо қилади. Гапимга тушунаётирсизми?

— Ҳа.

— Олинг, уялманг, бола эмизасиз, сутдан чойга аралаштириб ичинг.

— Раҳмат.

— Менинг исмим — Ойша.

— Раҳмат,— деди Мадина,— сиз билан танишганимдан, менга лутфан муомалангиздан миннатдорман.

Уй бекаси Ойшахоним Мадинанинг жуда ҳам содда аёл эмаслигини, гаплари мағизли, одобли эканини фаҳмлади.

— Болаларнинг адаси сиз билан бир оғиз сўз айтиб гаплашмоқчилар. У киши сизни анча кундан буён кутадилар. Чақирсам мумкинми?

— Бемалол,— Мадина дарҳол ўрнидан туриб, чодрасини бошига солди.— Шу турганча ота киришини кутди.

Ойша хоним ташқарига чиқиб, эрини чақириб, бошлаб олиб кирди.

— Салом алайкўм!— хонага қирқлардан ошган, муаллимларга ўхшаб янгича кийинган киши кириб келди,— ўтира беринг, бемалол. Мен, мана бу курсига ўтираман. Ойша билан Мадина кўрпача устига чўкишгач, уччовлари юзларига фотиҳа тортишди,— чақалоқ катта бўл-яптими?

— Шукр.

— Муҳтарама синглим, баъзи гапларни менинг рафиқам сизга айтгандир. Бошингизга тушган мусибатдан хабардормиз. Худо хоҳласа ҳамма иш яхши бўлади. Биз ҳақимизда, бизнинг ҳовлига келгани-

нгиз ҳақида зинҳор ҳеч кимга айтманг. Сизнинг кийим тикишни билишингиз, отангиз матбуот — босмаҳона ишчиси эканини ҳам биламиз. Уйингизга бизнинг одамлар менинг тикув машинамни олиб боришади. Бу сизда йўқ. Бу машинани сўраган қўшни ва бошқаларга бозордан сотиб олдим, деб айтинг. Уйда ўтириб, тикувчилик қилсангиз, бу сардаромад иш. Қийналмайсизлар. Муҳаммад Амин қамоқдан чиққач, сизларнинг қийналиб қолмаганингизни кўриб, хурсанд бўлади. Бизнинг дастлабки ёрдамимиз шу. Рафиқам Ойша хоним, ўғлим Абдурахмон кийим тиктириш баҳонаси билан ҳовлингизга боришади. Баъзида сизнинг ўзингиз ҳам кийим баҳонаси билан бизникига келасиз. Ҳозирча бор гап шу! Мени «Муаллим» деб аташади. Сиз ҳам шундай дея беринг. Бирон кимса бизни билмоқ бўлиб қизиқсинса бу ҳақда ё рафиқамга, ёки ўғлимга хабар қилинг.

— Хўп.

— Муҳаммад Аминнинг ишини тўғрилайман, деб ҳеч қаёққа борманг. Бирон кимса келиб, сизга ёрдам бермоқчи бўлса рози бўлманг, худонинг ўзи шафқат қилсин, биз ёлғиз худога ёлборамиз денг. Тушундингизми?

— Тушундим.

— Бу иш билан биз ўзимиз шуғулланамиз.

— Худо сизга ёр бўлсин.

— Хайр, менинг бошқа юмушларим бор, мактабга тайёргарлик кўрмоғим керак.

— Ташаккур! — Мадина дарҳол ўрнидан турди.

Муаллим хонадан чиқиб кетгач, Мадина яна жойига ўтириб, бошидан чодрани олди. Қариндошдек яқин муомала қилаётган Ойша хонимдан хурсанд бўлди. Одамлар Кобулда бир-бирига ёв бўлиб кетган дейишарди, унчалик эмаслигини, яхши одамлар ҳам кўплигини дилдан ўтказди. Омонуллохонни ағдарган Ҳабибуллохон тахтга чиққач мамлакатда қама-қамалар, отишлар, осишлар кўпайиб кетган, илгариги хоннинг яқинлари ўлдирилган, Ҳабибуллодан кейин Нодиршоҳ тахтга ўтириб, аввалгисининг яқинларини ўлдирди, Нодиршоҳдан кейин ўғли Зоҳиршоҳ тахтга чиқиб, отаси вақтидаги ёмон кўрганларини ўлдирди, Зоҳиршоҳ саёҳатга чиққанида, мана, амакиси Муҳаммад Довуд тахтни тортиб олиб, Зоҳирга яқинларнинг барчасини ўлдирди, қамади... Бу Кобул шунақа жой. Хўш, унинг эри на шоҳга ва на Довудга яқин одам эди-ку, нечун Сидқийни қамадилар? Мадина ўйларди, унинг эри мамлакатдаги бўлаётган ишлар ҳақида гапирарди, тажанг бўларди, у ҳамма подшоҳларни ёмон кўрарди, у доимо халқ ҳукумати, халқнинг манфаатини кўзлайдиган ҳукуматни гапирарди. Биз, Халқ жумҳурияти тузамиз, дерди. Сидқийнинг бундай фикри билан на Зоҳиршоҳ ва на Довуд соғ қўярди!

Муаллим хонадониди ҳам подшоҳларга қарши бир кайфият сезд. Муаллимнинг сўзига ишонди. «Бизларнинг раҳнамойимиз — партия. Партиямиз топшириғи билан бизлар сизни у ёқ-бу ёқга югуриб, сарсон-саргардон бўлиб юрганингизни билиб, тезда чора изладик. Муҳаммад Амин Сидқий қамоқдан чиқиб келади. Албатта, чиқиб келади! Сиз тирикчилик қилиб туринг, менинг болаларим ҳовлингизга бориш учун бир сабаб ҳам бўлсин дедик...»

Эртасига от қўшилган аравада «Зингер» машинасини олиб келишди. Кичик Абдурахмон аравакаш билан бирга машинани уйга олиб кириб берди. Мадина Абдурахмоннинг елкасига қоқиб, «ўтиринг, чой ичинг, ҳозир овқат қилиб юбораман», деганига ҳам қарамай улар яна орқаларига — бозор томонга жўнашди. Кичик Абдурахмон кўчага чиққач, шу атрофдаги одамларга кўрсатиб, ёнидан пул олиб санади да,

ундан эллик афғонийни аравакашга берди. Ўз машинасини сотиб чиққан кимсадек пулни яна чўнтагига солиб, жўнаб кетишди. Бу сирли ўйинни аравакаш мутлақо пайқамди.

Мадина чақалоқни онасига бериб, машинани кўздан кечирди, курси қўйиб, оёқлари билан тебратиб, айлантирди. Ишлатилиб турган машина бўлганлиги сабабли жуда ҳам силлиқ айланиб, игналари ўткир, тепасида оқу қора ипларигача тайёр эди. Яна бир халтачада қорозга ўроғлиқ машина мойи, бир кийимлик мато, ип, игналар ҳам бор эди. Ойша хоним машинани мукамал қилиб юборганини сизди. Шу куниёқ атрофидаги қўшнилари чиқиб, машинани кўришди:

— Худоё худовандо Муҳаммад Амин жанобларининг мушқули осон бўлсин. У йўқлигида қийналиб қолмасликни, бундоқ иш қилиб туришни ўйлаб жуда яхши қилибсиз. Яхши ўйлабсиз. Ҳозирги ёшлар жуда ақли,— деди кампир,— бундан беш йилча бурун нариги кўчадаги Абдулқосим халфа қамалди. Анча вақт жим бўлиб кетди. Болалари уйдаги ҳамма нарсани олиб чиқиб сотиб тирикчилик қилишди. Тўзиб кетишди...

— Ўзингиз илгари бичиб-тикиб юрган бўлсангиз керак-а?— деди яна бир хотин.

— Ҳа,— деди Мадина,— аёллар кўйлагини тикаман. Ҳамма либосни тикаман. Болаларга ҳам тикаман...

— Сўраганларга айтсак майлими?

— Майли.

— Илоҳим умрингиздан барака топинг. Жуда яхши ўйлабсиз. Маҳалламизда тикувчи йўқ эди. Кўп вақт Дориломон кўчасига қатнардик.

— Машинани қанчага олдингиз?

— Икки ярим минг афғоний...

— Буюрсин, буюрсин.

Эртасига ён қўшниси, етмишлардан ошган хотин сандиғидан кўк сатин мато олиб чиқиб, Мадинадан сипороқ, кенгроқ тикиб беришини илтмос қилди. Мадина халтачаси ичини кавлаган эди, кўк ип ҳам чиқди. Бунинг устига клеёнкадан ишланган метр газ ҳам бор экан. Кампирнинг бўй-бошини ўлчаб олиб, матони бичди. Иш бошланиши деб, кечгача унналиб, эрталабгача битказиб берди. Кампир кийиб кўриб, қувониб кетди. Бир ойлаб, икки ойлаб бичиқчиникида ётадиган ишни бир кунда битказиб, келиштириб олиб чиққани кампирни жуда ҳам қувонтирди. У хурсанд бўлиб эллик афғоний берди. Ўзининг чақалоғига ҳам жажжи кўйлак — иштон тикди. Эри Муҳаммад Аминга ҳам кўйлак-иштон тикиб, токчага тахлаб қўйди, кўрган тушларига қараганда, бугун-эрта эри галдир-шалдир кириб келадигандай лоп-лоп ёдига тушаётган эди. Кейинги куни бир-бирдан эшитган бошқа хотинлар ҳам кўйлак тиктиргани келишди. Уларнинг қўлларида ипак матолар, яна бир хотин япон парчасини ҳам кўтариб келди. Қимматбаҳо матоларни олаётиб у бир оз ҳайиқди ҳам, зерикмай, обдон ўлчади.

— Кўнглингиздагидек қилолмасам...

— Ишингизни кўрдик, яхши. Умид қиламиз. Мадина хоним,— деди бой хотин чиройли кулиб.

Бу иш синовдек кўринди. Туни бўйи обдон ўйлаб, зерикмай, чокини чокига тўғрилаб, кўйлак тикди. Бичишда ҳам зерикмай диққат билан ўлчаб олган эди. Бу кўйлакни ҳам эрталабга битказиб, бир қўлида чақалоқ, бир қўлида рўмолга ўроғлиқ кўйлак, бошига чодра ёпишиб, бой хотин ҳовлисига борди. Ҳеч бир тикувчи қилмайдиган ишни қилди. Одамларга навбат тегмай ҳафталаб, ойлаб кутишса, Мадина кечаси билан ухламай кўйлак тикиб, яна ўзи буюртмачининг уйига

олиб борди: Эшикда Мадинани кўрган хотин югуриб келиб, уйга олиб кирди.

— Ўзингиз олиб келдингизми? Бола билан қийналибсиз. Қандай яхши хотин экансиз.

— Бир кўринг.

— Ичкарига кириб, курсига ўтиринг,— деди бой хотин. У дарҳол хизматкорига чой, ширинликлар олиб келишни буюрди. Ўзи ичкари хонага кириб, янги тикилган ипак қўйлакни кийиб чиқди.

У катта хонасидаги ойнага ўзини солиб, жуда хурсанд бўлди.

— Жуда яхши тикибсиз. Ташаккур! Кўнглимдагидек бўлибди. Мен жуда хурсандман.

— Сизга ёққан бўлса, мен ҳам хурсандман.

— Шунча вақтгача қаёқда эдингиз? Биз сизни нега билмас эканмиз?

— Ешлигимда тикардим. Кейин қолиб кетди. Бошимга иш тушди, қийналиб қоладиган бўлгандан кейин бозордан машина сотиб олиб, тикувчилик қилаётирман.

— Бошингизга нима иш тушди?

— Эрим қамалиб қолди.

— Э-э, эсиз... Ишқилиб худо ўзи йўл берсин, худои таоло мушкулени осон қилсин. Ёмон бўлибди.

— Ҳа,— деди Мадина. Кейин у ўрнидан туриб, боласини қучоқлаб, бошига чодра тортди. Бой хотин берган пулни санаб ҳам кўрмай, чўнтагига солди. Эшикдан чиқиб кетаётганида бой хотин унга яна гап қотди:

— Яна бораман, майлими?

— Марҳамат.

— Кўпроқ менинг кийимимни тикинг, ҳаққини яхши тўлайман. Ҳамма қинғир-қийшиқларникини ола берманг.

Мадина унга қараб қўйди, нима дейишини билмай илжайди.

— Хайр, қўлингиз дард кўрмасин!

Мадина бош ирғади. Лекин «фақат менинг кийимимни тикинг, қинғир-қийшиқларникини тикманг» дегани дилини оғритди. «Қинғир-қийшиқ»— унинг назарида бой бўлмаган бошқа хотинлар-да! Демак, унинг ён қўшниси, фариштадек кампир ҳам «қинғир-қийшиқлар»га кирадими? Бу хотин жуда қизик экан-ку, деди ўзига ўзи Мадина. Уйга келиб, чўнтагидан пулни олиб санаган эди, беш юз афгоний қўйибди. Икки яхши кўйлакнинг пулини берибди. Бу пулга Мадина хурсанд бўлган бўлса ҳам бой хотиннинг гаплари ёқмади.

Шу ой ичида Мадина машинаси тинмай ишлаб, токчаларда матолар қалашиб кетди. Баъзилар матоларини ишни чўзган бошқа тикувчидан қайтариб олиб Мадинага беришарди. Дориламон кўчасидаги машиначи хотинга келадиганлар анча товсилиб қолиб, синаманми деб қўрқди. У Мадина донгини эшитиб, уйга келиб кўриб кетди.

Ойнинг охирларида Ойшахоним ҳам чодрага ўралиб, кийимлик кўтариб келди. Мадина ёнидаги бегона хотин чиқиб кетишини пойлаб ўтириб, ёлғиз қолишгач, матони ёзиб, гаплашишди.

— Иш яхши кетяптими?

— Худога шукр.

— Қийналаётганингиз йўқми?

— Йўқ.

— Бизнинг одамлар Муҳаммад Амин Сидқийнинг ҳолларидан хабар олишди. Соғ-саломат эканлар. Сўроқ кетаяпти, шу сабабли кафилга олиб чиқиш мумкин эмас экан. Сизга салом айтибдилар. «Чақалогимни соғиндим, онаси яхши қарасин, дебдилар. Сўраганларнинг ҳаммасига салом айтинг, Устозга салом айтинг, дебдилар...»

Мадина кўзига ёш қуйилиб келди. У ўзини тутолмай ҳўнграб йиглаб юборди.

— Мен кетдим, Мадина бегим,— деди Ойша,— кўп хафа бўлманг, яхши кунлар ҳам келиб қолади. Афғонистонда аёлларнинг кўрган кунни қурсин! Саводсиз, қоронғи чодра ичида қолаётгани, турмушнинг оғир бўлиб кетаётганини хотинларга айтинг! Бу керак гап! Таниш ортиринг, кўпроқ дўст ортиринг, Устоз айтдилар.

— Хўп,— деди Мадина.

Ойша хонимни эшиккача кузатиб қўйди.

Орадан беш минут ўтар-ўтмас эшикда машина тўхтаб, ҳовлига бой хотин кириб келди. Унинг қўлида қоғозга ўроқлиқ бир даста мато.

— Мадина бегим, сизга бир ойга етарлик иш олиб келдим.

— Марҳамат!— Мадина бой хотинни ичкарига олиб кириб, курсига ўтқазди,— ҳозир, чой олиб келаман.

— Овора бўлманг.

— Овораси борми!

— Мен тезда кетаман. Эшикда машинам кутиб турибди. Мен саройга, маликамиз ёнларига боришим керак. Эртага отам Европага жўнаптилар...

— Отангиз ким бўладилар?

— Танаймасизми? Наҳотки эшитмаган бўлсангиз? У киши улуғ шоир-ку Халилулло Халилий. Олий ҳазрат Муҳаммад Зоҳиршоҳнинг дўсти, саройнинг энг мўътабар шоири эдилар. Муҳаммад Зоҳиршоҳ тахтдан бекор бўлиб, Муҳаммад Довуд ҳазратлари тахтга чиққач, у киши ҳам отам — улуғ шоирни эъозлаб, саройга чорладилар. Европадаги саполотхоналаримизга хизматга тайинладилар...

— Шундоқ шоирнинг қизиман денг?

— Катта қизлариман. Бизнинг оиламизни ҳамма биледи, бизни Америкада ҳам, арабда ҳам, Японияда ҳам билишади. Отамни Муҳаммад Зоҳиршоҳ орден билан мукофотлаган. Нобель мукофоти берилади, деган гап бор. Отам Афғонистоннинг фахри, наинки Афғонистон, уни бутун дунё танийди...

— Отангизлар менинг бегуноҳ эримни қамоқдан чиқариб беришга ёрдам бермасмиканлар? Менинг эрим ҳам шеър ёзарди.

Эрингизнинг исми нима?

— Муҳаммад Амин Сидқий.

— Сидқий? Мен бунақа шоирни эшитмаганман. Гуноҳи нима экан? Нега қамабдилар?

— Гуноҳи йўқ! Одам ўлдирдинг, деб қамабдилар. Унинг бегуноҳлиги ҳақида шаҳарда гап тарқалиб кетган. Эшитмаганмисиз? Бу, тухмат, дейишайпти. Бегуноҳ бир одамнинг қамоқхонага ташлашнинг ўзи гуноҳ эмасми?

Бу гапларни эшитган бой хотин донг қотиб қолди. Жуда ҳам оддий, чўри кўринган Мадинанинг тили бийронлигини, одамларни иккига ажратаётганини пайқаб ҳайрон бўлди. Саройга нисбатан ҳурмат эмас, жирканч назар билан қарадини ҳам сизди. Чунки шоир Халилулло Халилий хонадонининг қибласи ҳам, Каъбаси ҳам сарой эди. Сарой шоирининг ҳамма ўғил-қизлари, куёвлари катта мартабали, муҳим ерларда хизмат қилишарди. Мамлакатдаги ғалаёнлар, «Халқ» ва «Парчам» партияларини «ғаламислар», «иғвогар тўдалар», «кофирлар» деб аташарди. «Улар — фирқа эмас, шўъравийларнинг жосуси» деб аташарди. Чунки бу ғоятда халқпарвар партияни Зоҳиршоҳ шундай атарди. Зоҳиршоҳ айтган гапни Халилулло Халилий шеърга соларди.

— Гуноҳи бўлмаса эрингиз тезда чиқади, худога ёлборинг. Бундай воқеалар кўп бўлган... Лекин ҳар хил қаланғи-қасанғиларнинг

гапига қулоқ солманг! Қобулда яхши одамдан кўра ёмон одам кўпайиб кетган. Оёқяланглар сал ҳуқуқ тегса ўзини билмай қолади. Муҳаммад Довуд олий ҳазратлари жумҳурият туздилар, таги паслар бундан фойдаланиб, ҳукуматга қарши чиқишяпти. Худо бойни бой, камбағални камбағал, шоҳни шоҳ қилиб яратган. Худонинг иродасига қарши чиқиш шаккоклик! Фақат кофирлар қарши чиқади! «Халқ» деган тўда авомни чалғитиб, ҳали бизга тўнғиз гўшти едирмоқчи! Шунга розимизсиз?!

Мадина миқ этмади.

Бой хотин матоларини қолдириб, енгилгина хайрлашди-да, чодрасини ёпиниб кўчага қўчиб кетди.

Орадан бир кун ўтказиб, Мадина ёнига Ойшахоним келди. У битган кўйлакни олиб, сўради:

— Утган куни мендан кейин келган аёл шоир Халилулло Халилийнинг қизи эди. Мен эшигингиз олдида кўриб танидим. Машинасини ҳам биламан.

— Ҳа, у ўзини танитди. Отаси номини айтиб, жуда мақтанди.

— Шоир Халилулло Халилий дарҳақиқат катта шоир. У кексайиб қолган одам. Лекин у Зоҳиршоҳнинг маддоҳига айланиб қолган. Унинг халқ билан мутлақо иши йўқ, ҳукмдорларнинг малайига айланган. Обру оламан, мартабали бўламан, мукофот оламан... деб ҳукмдорларнинг оёғини ялайди. Халққа орқасини ўгириб, фақат ўзининг шуҳрати билан овора. Билмадим, бундай шоирни яхши шоир дейсизми? Халқ қоронғиликда қоладими, қириб ўладими, унинг иши йўқ. У шоҳга маҳлиё бўлиб, бутун маънони, гўзалликни подшоҳдан ахтаради. Подшо кекириб юборса ҳам ғазал тўқийди... Мана, шунақа шоир у!

— Вой, тавба!

— «Қошинг, кўзинг», «қомати аъло, кўзлари лайло...», деган гаплар барчаси ёлғон, пўрсилдоқ гаплар. Халилулло Халилий маддоҳ шоир. У ҳозирги вақтдаги «энг илғор», «энг пешқадам» зиёли ҳисобланади...

Мадина ағрайиб қолди. У Ойша хоним сўзларини диққат билан тингларди.

— Муаллим Халилулло Халилийга ўхшаганлар ҳақида бундай деганлар: «Қурашиш, халқимиз корига яраб, ёрдам бериш ўрнига, ҳақоратланган, қийналган одамлар ичида кеккайиб, ўзини доно санаб юрган зиёлиларга лаънат!»

Мадинанинг кундан-кунга кўзи очилиб, фикри ёриша бошлади. Шу маҳалла, атроф ёндаги кўпгина хотин-қизлар кийим баҳонаси билан унинг ёнига келишарди. Унга эрлари, оға-инилари ҳам кийимлар олиб келишарди. Мадинанинг чаққонлиги, галга солмаслиги одамларга ёқар, бошига тушган кулфатга шерикдек, доимо унга худодан мадад тилашарди.

* * *

Мадинанинг иши юришиб, бозори чаққон бўлиб кетганини кўрган она яна уни азиз-авлиёлар сағанаси томон бошлади. Лекин бу онла билан тез кунда иноқлашиб кетган Ойша хоним, Дориламон кўчасида тикувчи-бичиқчиларнинг пири борлиги, у одам саксондан ошган, мункиллаб қолган чол эканини айтиб, уни топиб, назру ниёз бериб, фотиҳа олинса ёмон бўлмасди деди. Тикувчилар пирининг бозорда, дўкондорлар ва бу ердаги тикувчилар ҳам жуда кадрлашар экан. Уйларида бу иш билан машғул кишилар ҳам уни ниҳоятда ҳурмат қилиши, уму-

ман кобуллик тикувчилар ҳаммаси бичиш-тикишни шу одамдан ўрганганини айтди. Халқ ичида эътибори катта экани-ю кейинги эллик йилдан буён косиблар уни пир бобо деб аташликларини алоҳида уқтирди.

Мадина онаси билан бирга қатлама пишириб, бозордан яхши ҳолвалар сотиб олиб, Пир бобоникига жўнашди. Унга оқ сурпдан кўйлак ва лозим, бошига лунгий, оёғига кавш ҳам олишди. Она неварани, Мадина назру ниёзни кўтарди. Энг муҳими шуки,— деган эди Ойша хоним,— Пир бобо жуда доно одам, бир-бири билан келишмай қолган косибларни яраштиради, сармойсини ишлатиб, синиб қолганларга бошқа косибдан қарз олиб бериб, мурувват қилади, ўзининг ҳам бор-йўғини бериб юборадиган саҳий, хотамтой одам. Шу одамга қўл бериб, ихлос қўйганлар кўп. Ошнолар беомад бўлмайди. Кобулдаги жамийки бичиқчи-тикувчилар шу одамга ихлос қўйган, десам хато бўлмайди, деган эди Ойша хоним. Бу гап Мадинага ҳам, онасига ҳам жуда ёқиб тушиб, иш бошлагандан бир ой ўтар-ўтмас, мана Пир бобо зиёратига отланишди. Пир бобо ши ва сунний мазҳабидаги баъзи тикувчилар ўртасидаги низони ҳам бартараф қилиб юборган экан. Шундан сўнг у зотнинг обрўлари ҳақ ичида бениҳоя ошиб кетибди. Қадимдан Дориламон, деб аталувчи шу катта кўча орқали Ғазна, Қандаҳор ва Ҳиротга борувчи йўл бошланади. Кўчанинг ўнг томонида гиёҳ ўсмайдиган, катта харсанглари пастга думалаб тушган қорамтир Етимтоғ ҳам бор. Етимтоғ этакларидан то ярим белигача арининг уясидек уйлар устмас-уст қуриб ташланган. Бу «арининг уяси»да ҳам мингларча хонадон яшайди. Уйларга борадиган йўллар тор, харсангдан харсангга ўтиб, чодра ёпинган жувонлар кўчаларда сув ташишади. Бу айланма тор кўчаларда баъзан мешкобчилар ҳам эгилиб, бурниларидан тер оқиб юқорига интиладилар. Бу ердаги хонадонлар эшигига от-арава, машина бора олмайди. Айланма, ёлғизоёқ йўлларда семизлар инқиллаб, ориқлар эчкига ўхшаб дикиллаб юришади. Тўрт юз, беш юз метр баландлигига қарамай бу ер аҳли тепаликка кўтарилиш машаққатини унча сезмайди, ўрганиб кетишган. Бу ҳовлиларда дарахт ўсмайди, ҳамма нарса ташиб келинади. «Ари уяси»нинг аҳли бир маҳалла бўлиб, асосий касби косиблик. Уларнинг тирикчилиги бозор билан боғлиқ, Лабидарё бозори,ундан сўнг Аҳмадхон растасига мокидай югуришади. Косиблар, тикувчилар, майда савдо аҳлининг деярли ҳаммаси бошига бир иш тушса Пир бобо ёнига бориб маслаҳат сўрашарди. Етимтоғ кифтигача кўтарилиб чиққан «Ари уяси» маҳалласининг ўрта қисмида Пир бобонинг кулбаси. Чолнинг бола-чақалари йўқ, фақат унга эътиқод қўйган икки-уч содиқ кишилар билан бирга туради. Бу одамлар чолнинг кароматини кўрган, борарга жойлари бўлмаганлиги, ғарибликлари сабабли доимо чол хизматида, эшикдан кириб келганларга тавозе кўрсатиб туришарди. Уларнинг бири — Мозори Шарифлик, иккинчиси — қачонлардир Бухородан келиб қолган сўққабош киши эди.

Аёл тикувчилар — чодрадаги она-боланинг Пир бобо ҳузурига назру ниёз олиб келиб, унга эътиқоду ҳаққига дуо ўқиб ҳовлида ўтириши чолга жуда ёқди. У хона ичидан чиқиб, ҳовли юзига ташланган эскигина ғиламга келиб ўтириб, узундан-узоқ дуо ўқиб. Мадинага фотиҳа берди. Кампир қўлидаги чақалоқ пешонасини ток занги каби беўхшов титроқ бармоқлари билан силаб қўйди.

— Худо ишингга ривож берсин, болам,— деди Пир бобо.

— Илоҳи омин! — деди пир ёнида турган бухоролик.

Улар юзларига фотиҳа торганларидан кейин ўринларидан туриб, хайр-хўшлашиб ташқарига чиқиша бошлади. Малинанинг онаси нимчаси чўнтагидан буклаб қўйилган пулни олиб, Пир бобо маҳрамларидан бирига узатди. «Худо ривожингни берсин» деган сўз эшитилди. Пир

бога эътиқод қўйган яна бир неча аёл тикувчилар ҳам бор эди. Хурсанд бўлган Пир бобо уларни эшиккача кузатиб борди.

Мадина боласини қучоқлаб олиб, онаси билан айланма қия кўчалардан секин-аста пастга тушиша бошлашди.

XI боб

Қиморбозлар фожиасирини очди...

«Casino» қиморхонасига кира беришдаги деворга ёпиштириб кетилган тахта қоғоздаги ёзув бирдан одамлар диққатини ўзига тортди. Тўпланганлар орасида шов-шув бошланиши билан шу атрофда юрган икки полициячи югуриб келиб, тахта қоғозни девордан юлиб олиб чўнтагига солди-да, одамларга ўшқиринди: боринглар, ишларингизни қилинглар!»

Ёзув мана бундай эди:

«Халойиқ!

Номард Сулаймон, яъни «Наполеонча» қиморда йигирма минг афғоний ютқазиб, қарзини тўламай қочиб юрибди. У илгари ҳам шундай тирриқлик қилган. Биз унинг беш яшар ўғлини гаровга ўғирлаб ютқазган қарзингни тўла деб хат ёздик. Жавоб йўқ. Ундан кейин отаси Садр аъзам Муҳаммад Довуд ҳазратларига хат ёзиб, пулни тўлаб, неварангизни қутқариб олинг, дедик. Бир ой кутдик, икки хат ҳам оқибатсиз қолди. Бува билан отага бола керак эмас экан дедик. Худонинг хоҳиши шундоқ бўлди... Аммо, болани ўлдирган биз-ку, Муҳаммад Амин Сидқий аталмиш бегуноҳ, ёш бир офицер кишини қамаб, озор беришаётгани бизларнинг нафсониятимизга тегиб, ушбу хатни ёпиштирдик. Мирҳожидеган ўзбекни, Абдумўмин деганларни ҳам қамашган. Бизни тутиб бўлмайди! Биз Саланг тоғлари орасига яшириндик. Номард «Наполеонча» қўлимизга тушса, боши тоғдан юмалаши аниқ! Газеталарда ёзилаётган бегуноҳ Сидқийга қуруқ тухмат тақаганлар худонинг қаҳрига учрасин! Омин оллоҳу акбар!»

Бу эълон шу кунидек генерал Тоҳерга етиб келди. Букланган тахта қоғозни очиб, унга тикилиб қолган генерал ёнида ҳайрон бўлиб турган саргорд билан терговчига «бунга нима дейсизлар?», дегандек истеҳзоли қараш қилди.

— Сидқий кишилари уюштирган гап,— деди саргорд.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман,— деди терговчи,— халқчиларнинг ўйини!

— Йўқ,— деди Тоҳер,— бу ўйин эмас!— эртага эрталабдан бошлаб Казинога одам қўйиш керак. Қиморхона атрофига ҳам! Чорикор, Калласаркори йўлидаги бекатларга ҳам одам юбориш керак, Саланг тоғи томон юрадиган автомашиналар текширилсин. Ҳар эҳтимолга қарши Гардез, Ғазнага телефон қилиниб, янги пайдо бўлган шубҳали одамлар дарҳол қўлга олинсин. Қиморга алоқадор белгилари сезилса қўлга олина берсин! Қаршилиқ кўрсатса отиб ташлансин! Бошқа иложимиз йўқ! Сидқий— қотил, бошқа гап бўлиши мумкин эмас! Садр аъзамга бу исботланди, деб айтганман!

— Албатта!

— Албатта!

— Кемага тушганнинг жони бир! Биз чўксак ҳам бирга чўкамиз.

— Ҳурматли сартиб, ҳеч шубҳа қилманг,— деди полковник,— сўзимиз битта! Ичимизда хонин йўқ!

— Ташаккур,— деди кўзлари ола-кула бўлиб турган Тоҳер,— мен ҳам доимо шундоқ деб ўйлардим. Садоқатингиз учун ташаккур! Агар ўша қиморбозлар қўлга тушиб, бу гап аниқланса «текшириш вақтида қочишга уринди...» деб отиб ташлаш керак. Бошқа гап бўлиши мумкин эмас. Бу, энг қулай йўл.

— Тушунарли.

— Казинога кечаю кундуз одам қўйиш керак.

— Айтганингиздек бўлади.

Қисқа муддатлик учрашувдан сўнг, полковник билан терговчи Тоҳер кабинетидан чиқиб кетишди. Лекин бу иш Довуд билан «Наполеонча» қулогига етиб қоладими деб Тоҳернинг юрагига гулгула тушди.

Эртасига бозорда, Аҳмадхон растасида худди шунга ўхшаган сўзлар билан ёзилган тахта қоғоз деворга қоқиб кетилган. Бу ёзув атрофини одамлар ўраб, оғиздан-оғизга ўта бошлади.

«Мусулмонлар!

Садр аъзамнинг тентак ўғли Сулаймон, яъни «Наполеонча» йигирма минг афғоний ютқазиб, пулни тўламай қочди. Биз «Наполеонча»нинг боласини гаровга ўғирлаб, икки топқир ўзига, отаси Садр аъзамга хат ёздик. Бу ноинсофлар пулни тўламади. Бола шаҳодат топди... Ўзлари айбдор! Бизнинг кимлигимизни «Наполеонча» яхши билади. Биз ҳам «Наполеонча»нинг ёшликда ким бўлганини яхши биламиз... Лекин бегуноҳ Сидқий деган зиёли, кичик офицерга боланинг қотили деган айб қўйилиб, қамашганлар. Бу туҳмат! Болани бизлар бўғиб ўлдирдик. Бегуноҳ Сидқий ва бошқаларни қамоқдан чиқариб юбориш керак, бўлмаса биз «Наполеонча»ни ўлдирамиз!»

Тезда Аҳмадхон растасига етиб келган полициячилар девордаги қоғозни олиб, буклаб ёнларига солишди. Бир полициячи шу лаҳза ғойиб бўлди-ю, бир неча полициячи бунда қолиб, тўпланиб, шивир-шивир қилишаётган одамларни тарқатиб юборишди.

— Э, қанақа одамсизлар! Уйларингизга кетинглар! Бу ишдан яхшилик чиқмайди. Елғон гапларни ёзишган. Бу, халқчиларнинг иши. Улар ўша қотил Сидқийни қутқариб олиш учун турли найранглар қилмоқдалар... Бу ишларга ишонмаганлар! Полиция идораси қотилликни ким қилганини яхши билади...

Учинчи кун шаҳар почтаси эшигида ҳам «Мусулмонлар!...» деб бошланувчи мурожаат хат ёпиштириб кетишибди. Тўртинчи куни «Спинзар» меҳмонхонаси рўпарасидаги магазин деворига ҳам қоқиб кетишибди...

Бу ишлар генерал Тоҳерни ўйлатиб қўйди. У Саланг тоғига борадиган, Чорикор, Калласаркори йўлларига, Гардез, Ғазна шаҳарларига телефон қоқиб, уларни ҳовлиқтириб, аҳмоқ бўлишганини пайқади. Гантти қиморбозлар шу ерда, Кобулда, тумшуклари остида юрганини пайқашди.

— Бизларнинг ҳаммамизни хизматдан ҳайдаш керак!— деди генерал Тоҳер қашқирга ўхшаб ириллаб, оғзидан тупуги сачраб,— мен энди Садр аъзам юзларига қандай қарайман! Жиноятчилар атай биз билан ўйнашаётган бўлса! Сидқий ва шериклари ўлимга ҳукм этилган, шериклари бўйнига олиб имзо чекди. Сидқий имзо чекмаган бўлса ҳам, ўлимга ҳукм этилди, у «Халқ»нинг ашаддий аъзоси. Унинг жиноятини бўйнига қўйдириш мумкин эмас. Қиморбозларни тутиш керак!

Бошини солиб турган полислар бир хўрсиниб қўйишди. Бу хўрсиниш йиртқич газандаларнинг ўпкаси тўлиб йиғлаганига ўхшарди. Улар ичида отаси ўлганида ҳам кўзига ёш келмайдиган бадтарин кимсалар бор. Иттифоқо бўлган телефон қўнғироғи хўжайин ёнида мумдай юмшаб, бош солиб, жигари эзилиб турган қашқирчаларнинг қулоқларини динг қилди. Катта телефон жиринглагани учун у дарҳол кўтарди.

— Лаббай!?

У ёқдан шанғиллаб айтилаётган гап кабинетда ўтирганларга ҳам эшитилаётгани сабабли, генерал Тоҳер трубка микрофонини кафти билан бекитиб туриб, тобеларига «ҳаммангизга жавоб!» ишорасини қилди. Кабинетда ўтирганлар тезда чиқиб кетишди.

— Эшитаман! Ёнимда одамлар бор эди.

— Шаҳарда нима гап?

— Билмадим, жаноб Сулаймон.

— Биласиз! Жуда биласиз! Билмаслигингиз мумкин эмас!

— ...

— Эшитяпсизми?!

— Ҳа.

— Нега нафасингиз чиқмай қолди?

— Эшитаман, жаноб Сулаймон!

— Шаҳарда бизларнинг ҳам агентларимиз бор, фақат сизники эмас! Бозорда қиморбозлар хат осиб кетибди-ку? Шармандалик-ку! Бундоқ жиноятчиларни нима сабабдан ушламайсиз?!

— Ушлаймиз! Жазолаймиз!

— Уғлимни улар ўлдирган экан-ку?!

— Бу, ўйин. Уғлингизни сидқийлар ўлдирган. Қиморбозлар уларнинг одами...

— Йў-ў-қ!

— Йигирма минг афғоний ютқазиб, қочиб юрганингиз ҳақми? Ёшлигингиздаги иш ҳақида ҳам ёзишибди...

— Ёлғон!!!

— Бўлмаса, нега менга ишонмайсиз?

— Ишонаман, лекин...—«Наполеонча» қиморбозлиги, йигирма мингни, «ёшлиги» сўзини эшитиб, бирдан пасайиб қолди. Илгари ҳам бир ўпкаси йўқлик қилганида генерал Тоҳер унга ёшлигидаги «шўхлиги»ни эслатиб, ҳой, азизим, ўша одамлар ҳозир тирик... деган эди. Шундан кейин «Наполеонча» жим бўлиб қолган. Бу гал ҳам айёр генерал унинг попугини пасайтирди.

— Генерал, бу ярамас, ифвогар қиморбозларни тезда ушлаб, сўроқ қилиб ўтирмай отиб ташлаш керак! Шу ишни қила оласизми? Менга тўғриси айтинг?!

— Қиламан! Сиз айтганингиздек бўлади. Сўроқ қилиб ўтирмай, қочишмоқчи бўлди, деб ҳаммасини отиб ташлаймиз.

— Соғ бўлинг, генерал!

«Наполеонча» трубкани қўйганидан сўнг энди ўзига кофе чақирмоқчи бўлиб турган эди, яна оқ телефон жиринглади...

— Бу, мен!

— Ассалому алайкум, Садр аъзам!

— Салом! Бу яна нима гап?

— Қайси масала, Садр аъзам ҳазратлари?

— Қайси масала бўларди! Шаҳар бутун тўполон-ку?!

— Қиморбозларни айтаяпсизми?

— Ҳа!

— Бу, уюштирилган фитна!

— Йкки топқир хат ёздик, дебди?

— Бари фитнес!

— Демак, шунчалик фитнесни ўйлаб топишган бўлса, сиз билан биздан ҳам ақлли эканлар-да! Ҳали бизнинг ҳукуратимиз бунчалик кучли зарбани билмайди. Халқ ичида тўполон. Бу бир ғалаённи бошлаб келмаса яхши эди!

— Йўқ, Садр аъзам ҳазратлари, бир зарбага қарши юз зарба берамиз! Халқчиларга мен шундай зарба берайки, келгусида бу номни эшитганларнинг ранги ўчсин! Бу уларнинг иши!

— Халқчилар ҳам нодон эмас, қараб турмаса керак?

— Халқчилар ичида қиморбозлар бор, буни агентларимиз хабар қилган.

— Агентларингиз қурсин! Иш чатоқ, генерал. Тезроқ тадбир кўриш керак! Уша Сидқий Халқ партиясига алоқадорми?

— Халқчиларнинг энг фаол аъзоси.

— Неварамни ўлдирган ўшами?

— Уша! У ўлдирган! Шериги иқроор бўлди.

— Ярамаслар! Мен уларни ғоявий душман бўлса ҳам ҳурмат қилар эдим.

— Халқ партиясини тақиқлаганимиз тўғри бўлган экан. Мана улар, нима ишлар қиляпти!

— Тўғри. Жумҳуриятимизнинг содиқ кишиси, Сиз, Садр аъзам ҳазратларининг энг содиқ ходимингиз сифатида, қасамёд қилиб айтаманки, ҳамма кучларни ишга солиб, мамлакатни тинчитаман, ёмонларни жазолайман!

— Хайр!

— Хайр, доимо саломат бўлинг, Садр аъзам ҳазратлари,— генерал телефонда гаплаша туриб, боя ўрнидан дик туриб кетган эди. У трубкани қўяркан, манглайдаги терларини рўмолчаси билан артди. Совиб қолган қаҳвадан ҳўплади. Унинг кўз олдида ориқ, ёш Сидқий Жоме масжид минорасидан бўй чўзиб, дарғазаб кўзларини кўзларига тикиб турарди. У ўзининг қўл-оёғидаги занжирларни узиб ташлайман деб гувранарди. «Сен, золим жаллод, туҳмат билан мени ўлдирмоқчисан. Менга қотиллик айбини тўнкаб, енгилмас партиямизга доғ туширмоқчисан! Сенинг найрангингни ҳамма билади? Мен бир чумчуқни ўлдирмаган киши болани ўлдирмаманми?! Афғон ичидан ҳам сендек жирканч махлуқлар чиқишини кўриб ёқамни ушлайман! Ҳеч бир давлат енголмаган инглизларни Ҳайбар довоида икки бор уриб, дабдала қилган қаҳрамон афғон халқи шаънини булғаётган сендек сиртлонларга лаънат!»

XII боб

Сидқийнинг отилиши

Соқоллари ўсиб, қуруқ устихон бўлиб қолган Муҳаммад Амин Сидқий нур тушмайдиган, цемент камерада ёлғиз ўтирарди. Гуноҳсиз гуноҳкор! Йўқ, дерди у ўзига-ўзи, жаллодлар ўз душманларини билиб бу ерга ташладилар! У дарҳақиқат Довуд тузумининг душмани. У, афғон деҳқонлари қул эмас, ўзлари меҳнат қилган ерга ўзлари эга бўлсинлар деди. Заминдорлар зулукдек деҳқон қонини сўрмасин, деди. Халқ саводхон бўлсин, оқу қорани танисин, деди. Хотин-қизлар ҳам инсон, улар молдек сотилмасин, деди... Бу гаплар ҳазилакам сиёсат

эмас. Бу ҳаракатлар билан Сидқий, у мансуб бўлган партия, ҳозирги тузумнинг жирканчилигини очиб ташлади. Албатта, у Довуду Зоҳиршоҳ тузумининг душмани. Боланинг ўлими воқеаси шундоқ кўра-била туриб ёпиштирилган. Қиморбозлар нидосини ҳам у камерада ётган ерида эшитди. Сиёсатдаги воқеаларни қамоқда ётганлар ҳаммадан аввал эшитишди. Ҳа, у тузум душмани. Генерал Тоҳер халқ партиясини тиз чўктириш, унинг фаол аъзоларини беобрў қилиб, йўқотиш йўлида ҳеч қандай пасткашликлардан, хунхорликлардан қайтмайди. Ёлгон ҳам тақайди, номардларча қоронғиликда ханжар ҳам уради. Бу жирканч тузумда бойлик орттириш, шуҳрату мансабида доимо барқарор бўлиш учун йўлида тўғаноқ бўлганларни кўтариб ташлайди, мўмин-ғарибларни чумолидек босиб ўтиб кета беради. Булар шунақа инсон! Шулар ҳам афгон, шуларни ҳам она туққан-а!

Бундай гапларни у минг бор дилидан ўтказган. Зах камера деворларига тикилиб, цемент девор юзидаги шўрлаган, кўчган, ёрилган, чиқиқлару ердан зах сирқиб, нам бўлиб турган жойларини Афғонистон харитасига ўхшатарди. Афғон ери кўп; жаннат ҳам шунда, дўзах ҳам шунда... Бой ҳам шунда, ғариб ҳам шунда. Бировлар гадо, нонга, зор, бировлар, «Форд» машиналарида кеккайиб ўтириб, «Интерконтинентал» меҳмонхонасида ўйнашига бриллиант сирғалар тақиб, минг-минглаб афғонийларни совурмоқда. Бировлар тахтада, бировлар зиндонда... Афғон шунақа!

Бари-бари Сидқий кўнглидан ўтиб, кўз олдида пайдо бўлди. Лекин у ҳозир булар ҳақида эмас, кейинги икки кун ичида ҳали бир ёшга тўлмаган чақалоқ ўғлини — Муродни ўйларди. Оталар бир яшар боласи кулкисини эшитмаса — дунёга келишнинг аҳамияти йўқ деган экан бир донишманд. Сидқий гўзал Мадинаю бир яшар ўғли жамолдан маҳрум. Ҳар куни унинг тушига чақалоғи кирарди. У улғайиб, отаси билан гаплашадиган бўлиб қолгандай кўринарди. Бахтимни топдим деганда Мадинанинг яна кулфатга дучор бўлгани дилини зирқиратарди. Қайси гуноҳларим учун бунча менга кулфат ёғдирасан, э, худо! — дерди баъзан юраги сиқилиб, — мусулмонлар бир-бирини ғажийди, тўхмат қилади, қамайди. Шу ҳам мусулмонлик бўлди! Агар мен қайтиб чиқсам нима қилишимни ўзим билардим. Мен энди одамлар ичида ваъз айтиб юрмас эдим. Мен автомат ушлаб, саройга ҳужум қилардим. Мен кичик офицерларни, солдатларни қуроллантириб, саройга бошлаб борардим. Партиямиз айтганидек, фақат қуролли ҳужум билан биз озодликни қўлга киритишимиз мумкин. Дунё пролетариатининг улуг доҳийси Ленин қуролли қўзғолонсиз ишчи ва деҳқонлар диктатурасини тузиб бўлмайди, деган. Бизнинг Халқ партиямиз афгон пролетариати, камбағал деҳқонларини курашга отлантirmoқда. Мен, ана шу озодлик курашининг биринчи сафидаман. Мен, Ҳафизулло Амин, Шохвале Аслom Ватанжор, Хейали Катавозе, Шаҳ-Навоз, Жалилий, Жўржоний, Баҳромиддин, Нурзайлар сафидаман!

Улик қамоқхона ертўласидаги кичик бир камерада ҳаёт умидлари, интиқом ҳаяжонлари, режалар, ўйлар туғён урарди. Зах бир хонада юрак гурс-гурс тепиб, покиза қизил қон томирларда оқарди.

Уч кундан сўнг наврўзи олам — ҳижрия бўйича янги 1356 йил (мелодий 1977 йил) киради деганда, эрта тонг отарда камера эшикларини шарақ-шуруқ очилиб, терговчи, барзанги ва яна икки қамоқхона нозирлари йўлакда пайдо бўлишди. Терговчи билан тирноқлари орасига ғаров тикқан барзанги камера ичига бир-икки қадам ташлаб кириб, бурчакда ўтирган Сидқийга тикилди. Бу ўттиз яшар йигит эмас, соқол-сочларининг ўсиб кетганидан етмиш ёшлардаги чолга ўхшарди. Қовурғалари чиқиб, ўрнидан туришга мажоли ҳам йўқ эди.

— Гуноҳкор Сидқий, таҳорат қилиб, саҳар намозини ўқиб оласизми?— деди терговчи унга чақчайиб,— жазо соати етди! Қўлтиғингиздан кўтаришиб, ёрдам беришсинми?

— Йўқ! Ўзим бораман!— деди ўрнидан туриб Сидқий,— эшикни тўнғизга ўхшаб тўсманглар, йўлни очинглар!— у бошини кўтариб, эшикка томон қадам ташлай бошлади. Оҳ-воҳ қилади, ёлборади, ўрнидан туролмайди, деб хаёл қилган барзангининг руҳи тушиб, юзидаги кулгиси йўқолди. У негадир бу жасур йигитдан қўрқа бошлади. Сидқий ҳатто камоқхона қондасини бузиб, вақтида овқат бермай, тозаламай, тиббий ёрдам бермай қийнаганларига ҳам қарамай, ўрнидан туриб, бошини баланд кўтаргани барзанги юрагига гўлгула солди. Агар мамлакат ичидаги ҳамма халқчилар шунақа бўлса улар билан олишиш жуда амри маҳоллигини дилидан ўтказди.

Сидқий дилидан Одамхон ва Дурхоний¹лар ўтди. Улар ҳам Афғонистон учун курашиб ҳалок бўлганлар.

Сидқий ўзини тутиб, бемадорлигини сездирмай камерадан чиқиб, автоматчилар орасини ёриб ўтиб, ярим қоронғи йўлакда ўн, ўн беш қадам юргач, чапга бурилиб, илгари барзанги ишора қилиб айтгани — одам отадиган ертўла эшигига келди. Терговчи билан барзанги бир-бирларига қараб қўйишди. Эшикка яқинлашгач, Сидқий орқадаги терговчига қаради.

— Кира бер!— деди барзанги.

Сидқий зинапоядан пастга тушди. Узун, катта ертўлада яна беш-олтита автомат ушлаган полициячилар сўмрайиб турарди. Ертўла бошида, девор тагида икки одам бор, уларнинг бири беҳол, ерда ўтирар, иккинчиси деворга суяниб аранг турарди.

— Ушалар ёнига бор!— деди барзанги Сидқийга.

Сидқий улар ёнига бориб, ерда беҳол бош солиб ўтирган Абдулмўминга мурожаат қилди:

— Дўстим, ўрнингиздан туринг! Биз қўрқоқлардан эмасмиз!

У бошини кўтариб, тепасида Сидқий турганини кўрди. У инқиллаб ўрнидан туриб, деворга суялди. Бу томонда турган Мир Ҳожи Еқуб ўғли ҳам бир оз ўзини тутди.

— Энди маҳшар куни оллонинг ҳузурда юз кўришамиз,— деди Сидқий,— бошингизни баланд кўтаринг! Қазони мард туриб қабул қиламиз. Йўқолсин ғаддор Довуд, жаллод Тоҳер, Расулийлар истибодди! Яшасин Халқ партияси! Яшасин озод Афғонистон!

Ярим қоронғи ертўланинг бериги томонида қатор турган автоматчилар барзангининг ишораси билан «тарр» этиб, ўт очишди. Девор олдида қаддиларини тик кўтариб турган уч киши бирдан ерга йиқилди. Уларнинг кўксидан, оғзидан, бўйнидан тирқираб чиққан қон цемент ерда ариқча ясаб бурчакдаги чуқурга оқиб туша бошлади...

¹ Афғон фольклоридagi халқ қаҳрамонлари.

XIII боб

Кобулда ғалаёнлар. Бир кунда Мадинанинг сочи оппоқ оқариб кетди...

Президентнинг неварасини «ўлдиришда қатнашган»лардан Сидқий ва бошқаларнинг отилгани ҳақида газетада қисқа ахборот берилди. Бу билан ҳукумат ва полиция халқни қўрқитиб, баъзи «вайсақилар»нинг попугини пасайтириб қўймоқчи бўлди. Сидқий қатли ҳақидаги ахборот учинчи бетга, бошқа мақолалар орасига кўримсизгина қилиб берилган бўлса ҳам, катта шов-шувга сабаб бўлди; газета тезда сотилиб кетди. «Лабидарё» бозори, Аҳмадхон расталарида, дўкондорлар олдида одамлар тўпланиб, бир-бирларидан сўрашарди...

Эрта тонгда Ойша хоним ўғли билан Мадиналарникига кириб келди. У ниҳоятда босиқ, ниҳоятда паришон эди. Очиқ чеҳра билан кутиб олиб, ишларнинг яхши юришиб кетганини айтмоқчи бўлиб, оғиз чоғлаган Мадинани тўхтатди.

— Мен жуда қайғули хабар олиб келдим. Ўзингизни қўлга олинг. Қазони яшириб бўлмайди...

— Нима? Нима дедингиз?!

— Қонхўр Довуд ҳукумати Муҳаммад Амин Сидқийни отган.

Ойша хонимнинг оғзига тикилиб турган Мадинанинг бирдан ранги оқариб, лом-мим демай, чақчайиб қараб қолди. Бир лаҳзадан сўнг у гандираклар ерга гурсса йиқилди.

— Сув, сув беринглар!— деди Ойша хоним ерда ётган Мадинани қучиб.— Бор, Абдурраҳмон, хона ичидан пиёлада сув олиб чиқ! Азизам, Мадина, кўзингизни очинг!

Бу гуфтигўни эшитган кампир сарпойчан ҳовлига чиқди.

— Сув, сув олиб чиқинг!— деди Ойша хоним.

Кампир ҳам, Абдураҳмон ҳам бири стаканда, бирлари челақда сув олиб чиқишди. Ойша хоним пақирдаги сувдан ҳовучлаб олиб, Мадина юзига сепди. Сув ичиришди... У бир оз ўзига келгандек бўлди.

— Айтмасга иложим йўқ, она, қонхўр Довуд ҳукумати бегуноҳ Муҳаммад Амин Сидқий жанобларини отган...

Кампир юзига фотиҳа тортди: «Оллоҳу акбар...»

— Улимни яшириб бўлмайди, мен сизларни огоҳ қилиб, ёнингизда туриш учун келган эдим. Сидқий жанобларини қутқариб ололмадик, Сидқий жаноблари чин инсон эди. У киши халқимиз қаҳрамони. Кўчаларда шов-шув, ҳукуматнинг бу қотиллигидан ғазаблари қўзгаган одамлар ҳамма ерда тўпланиб, лаънатламоқда.

— Одамлар?.. Кўчаларда?..— Мадина бир оз ўзига келиб, Ойшага савол берди.

— Ҳа, азизам, бу фожиани ҳамма эшитиб, ғазаблари ўт олган. Садр Аъзам ғаддор Довуднинг неварасини қиморбозлар ўлдирган. Уларнинг бири ўзи бориб айтибди. Қамашибди. Лекин Халқ партиясига зарба бериш учун бегуноҳ Сидқий ва яна икки кишига сохта айб қўйиб отишган. Мана, бор гап шундан иборат. Шаҳарда ҳамма бу найрангбозликни билиб, дарғазаб бўлиб турибди.

— Энди мен нима қиламан, опажон! Вой, мен адо бўлдим! Мен энди нима қиламан! Мен шундай бахтсиз одамманми? Менинг болам етим қола берадимми?! Мен энди нима қиламан,— у кўксини чангаллаб юлиб оҳ-воҳ қила бошлади.

— Мадина, азизим, йиғлама!— деди Ойша,— ўрнингдан тур! Сенинг эринг Сидқий жангда ҳалок бўлди. Ўзингни қўлга ол! Эрингнинг

ўрнини бос! У йиқилган бўлса сен ҳали тириксан. Унинг қўлидан тушган қуролни сен ол!

— Опажон, мен ҳозир Довуднинг саройига бораман! Мен унинг гирибонидан ушлайман! Мен боламни кўтариб бораман! Мен ўт қўяман! Мен... бу Кобулни ёндириб юбораман!

— Мадина! Менга қулоқ бер! Тушдан кейин машинхона, босма-хона, ёғ-совун заводи ишчилари келиб Жаддаи Майванд, Боғиумум майдонига тўпланишади. Бу иш ташлашни партия уюштирмоқда. Намойишда Ҳафизулло ҳам бўладилар...

— Мен энди нима қиламан, опажон, менга энди бу дунёнинг нима кераги бор?!

— Сен эринг ўрнида халққа кераксан! Сен фарзандинг учун кераксан! Бизлар учун яшашинг керак! Агар сен унга ҳақиқатан ҳам содиқ бўлсанг, адолат учун курашасан! Пир бобо ёнига бор, бу гапни айт! Маҳаллага айт, қўшнилариингга айт! Дўстлариингга айт! Аҳмадхон растасига бор, ундаги тикувчиларга айт! Ҳаммага айт! Вақтни қўлдан бермай, айт! Ҳамма, ҳамма пешин намозидан кейин Жаддаи Майванд Боғиумум майдонига тўплансин! Ундан саройга борамиз. Мен кетдим, ўзингни қўлга ол!

Мадина кўзларида оташ. У ҳовли ўртасида ёлғиз қолди. Қани энди ўша қозикда осиглиқ турадиган тўппонча ёки туфанг бўлса-ю уни олиб, саройга югурса, ғаддор Довуднинг кўкрагидан отиб ташласа!

Мадина кампир кўтариб чиққан боласини обдон тўйдириб, эмизди-да, бошига чодрани илиб, дод солиб, маҳаллани айланди. Бу хотин жинни бўлиб қолибди хаёл қилган дўкондорлар ёнига бориб, бегуноҳ эрини отишганини айтди. Қўшниларииникига кириб, пешин намозидан сўнг Боғиумум майдонига бораверишларини айтди. Бу гап оғиздан оғизга ўтди. Отилган Сидқий хотини эканини одамлар билди. Ундан сўнг, Дориламон томон югуриб, тоғга тирмашиб, юқориликка кўтарилди. Пир бобо ҳовлисига телбалардек кириб, рафиқи Сидқийни отишгани, Боғиумум майдонига тўпланиш кераклигини айтди. Ундан кейин Аҳмадхон растасига югурди, бундаги тикувчи дўкондорлар ёнига бориб, ўзининг Сидқий рафиқаси экани, Сидқийни отишгани, Боғиумум майдонига одамлар боришларини айтиб, яна шамолдек растадан чиқиб кетди.

Кобул кўчаларида югуриб, дод солиб юрган чодрадаги аёлни одамлар кўриб, аввал телба дейишди. Лекин баъзилар, бугунги газетада хабар қилинган Сидқий фожиасига алоқадор экани, унинг ё синглиси, ё рафиқаси эканини билишарди. Аҳмадхон растасида шу лаҳза дув-дув гап тарқалди, баъзи дўкондорлар пешинни кутиб ўтирмай дўконини ёпиб, Жаддаи Майванд, Боғиумум томон юра бошлашди. Пир бобо телба сифат, зир югуриб юрган Мадинага раҳми келиб, ҳовлида хизмат қилиб юрганларга тезда ҳамма тикувчиларга айтинглар, Боғиумум, Жаддаи Майвандга борсинлар! Бу ғариб бечора хотиннинг дардига шерик бўлсинлар! Довудшоҳнинг Зоҳиршоҳдан ҳам зулми ошиб кетди, деди.

Сиёсий курашларга ноқобил, фақат еб-ичишни биладилар деб ҳақоратлашлари жонига теккан, камситила бериб, юраги аламга тўлган халқ бир нидога зор эди. Қишлоқлардан хароб бўлиб келиб, Кобул бозорларини тўлдирган ҳаммоллар, айниқса ҳуқуқсизликда эзилган ўзбеклар, туркманлар, тожиклар бозорни тўлдирган эди. Улар дўкондорлар хизматида, товонлар ёрилган, эртадан кечгача юк ташишарди. Жонидан тўйган ғариблар очликка чидарди-ю, лекин камситилиш, ҳақоратга чидаша олмасди. Сидқий фожиаси билан Довуд ҳукумати халқни кўрқитмоқчи эди. Лекин бунинг акси бўлиб чиқди. Одамларнинг ғазоби қўзгади. Бу сирли фожиани саводдилардан кўра ҳам саводсизлар

яхши фаҳмлаган эди. Қимор аҳли афюн егандек ёмон йўлга кирганини ўзлари билар эдилару, аммо уларнинг виждони поклиги, танти одамлар эканлиги, ёлғон гап айтмасликларини халқ англарди. Шу сабабли ҳам Сидқий фожиасини аниқ билиб, Довуд ҳукуматига қарши халқ ғазаби ўт олди.

Мадина отаси ишлаган босмахонага ҳам борди, касаба уюшмасининг кишилари дарвоза олдидаёқ чодрали аёл билан учрашиб, улар тайёр экани, пешиндан кейин Боғиумумга, Жаддаи Майвандга бориш-шажагини билдирдилар. Улар Сидқий портретини катта қилиб, кўпайтиришган эди. Бу аёлни Халқ партияси Марказий Комитети юборди хаёл қилишди. Ўзларининг хабарлари борлигини айтишди. Лекин Мадина отаси ишлаган жой бўлганлиги сабабли келган эди. Матбуот босмахонасидан жўнаб, уйига борди. Очиқиб, йиғлаб ётган боласини эмизиб, Боғиумум, Жаддаи Майванд майдонига отланди.

— Болам, бир бурда нон еб ол,— деди она.

— Ҳеч нима егим келмаяпти.

— Болангни олиб турайми?

— Йўқ, уни олиб кетаман. Одамлар ичига кирсин. Кўрсин, бир куни отасининг ўчини олсин.

— Мен нима қилай, болам?

— Сиз ҳам юринг! Сиз ҳам биз билан бирга бўлинг, ойижон! Бу тув Кобул оёққа турапти!

— Уйга ким қарайди? Одам қолмади-ку?

— Э, уй ёниб кетмайдими, онажон! Ахир сизнинг фарзандингизни отишди. У жуда яхши инсон эди,— бир оз ҳуши ўзига келган Мадина пиқиллаб йиғлади. Бу Сидқий фожиасидан кейинги биринчи йиғи эди.

Кампир белини боғлади. Бошига чодрасини илиб, боласини кўтариб, Мадина кўчага чиқди. Эшик-эшикларда турган хотинлар унинг кетидан эргашиб Боғиумум, Жаддан Майванд томон юриша бошлади. Кўчанинг нариги йўлкасидан эркаклар, ўспиринлар ҳам юзларида ҳаяжон, бир-бирларидан фожиани сурштириб, майдон сари юришарди. Улар Боғиумумга яқинлашганида бошқа кўчалардан, «Лабидарё» бозори томондан ҳам одамлар кела бошлади. Майдонга яқинлашишганида машинхона, ёғ заводи ишчилари, бир гуруҳ қуролсиз кичик офицерлар ҳам майдонда турарди. Бир лаҳзада Боғиумум, Жаддаи Майванд — улкан майдон одамга тўлди. Шу лаҳза кўча четларида қуролли полициячилар ҳам пайдо бўлиб, нима қилишини билмай одамларга сўмрайиб қараб туришарди. Мадина онасини етаклаб, юк машинаси атрофида Сидқий суратини кўтариб турганлар ёнига борди. Ойша хоним мана шу белгини унга тушунтириб айтган, қизил байроқ кўтарган одамлар ёнига яқин боринг, деган эди. Муҳаммад Амин Сидқийнинг фотосуратини катта қилиб, тахтага ёпиштириб, кўтариб турганларга кўзи тушган кампир бақрайиб қолди. Бу одамлар бир кунда унинг фотосуратини топиб, катта қилиб кўтариб чиқишганига ҳайрон бўлди. Бир неча алвонлар кўтарганлар ҳам бор эди. «Сидқий қотиллари жазосиз қолмасин!», «Сардор Довуд ҳукумати беғуноҳ кишиларни қатл этмоқда! Йўқолсин зolimлар!..» Бу шиорлар араб алифбосида қизил алвонга оқ билан ёзилган.

Мадина билан кампир чақалоқларини кўтарганча ўзларидан унча узоқ бўлмаган жойда, одамлар боши устида турган Муҳаммад Амин Сидқий фотосуратига тикилишарди.

Орадан бир муддат ўтгач, юк машинаси устига Муаллим кўтарилди. Мадина бу ерда Сидқийнинг ҳамма дўстлари борлигини пайқади. Юк машинаси устига чиқиб, одамлар билан тўлган Боғиумум майдонига кўз ташлаган Муаллим курсича устидаги микрофонни қўлга олди.

— Ватандошлар! Ўртоқлар! Опа-сингиллар! Биз бугун халқимизнинг асл фарзанди, бегуноҳ Муҳаммад Амин Сидқий ва ўртоқларининг кеча қатл этилишига норозилик билдириб тўпландик. Бу йиғинни асил инсоннинг жанозаси деб ҳам билинлар. Лекин минг афсус, маъмурлар Сидқий жасадини бермади. «Жаллодларга лаънат! Жаллодларга лаънат!» деган овозлар халқ ичидан эшитилди.— Биродарлар, Муҳаммад Амин Сидқий ким эди? У — кичик офицер, зиёли, шоир, жуда ҳам инсофли одам, Афғонистоннинг келажаги эди. Муҳаммад Амин Сидқий одам ўлдирган эмас, бу тўхмат! Болани қиморбозлар ўлдирган. Сидқий ҳозирги тузумни қоралаб мақола ёзди, деҳқонларга ер берилсин, халқ саводини чиқариш учун кечки мактаблар очилсин, қизларимиз молдек сотилмасин, у — инсон! — деди. Афғонистон бойликлари чет эллик миллионерларга бериб юборилмасин, она-Ватанимиз оёқ ости қилинмасин, деди. Бунинг нимаси ёмон! («Жаллодларга лаънат! Йўқолсин золимлар!» деган нидолар янгради). Муҳаммад Амин Сидқий халқ тенгликда яшасин, табақага ажратилмасин, деди. Бунинг нимаси ёмон! Бизлар ҳозир саройга борамиз. Сидқий ва бошқа ватанпарварларнинг ҳалокатига сабабчи бўлганлар жазолансин! Ҳукумат бекор қилинсин, деймиз! Расули, Юсуф, Абдулазиз, Али, Тоҳерлар мансабидан четлатилсин! Ҳукумат тузиш халқ демократик партиясига топширилсин! («Тўғри!», «Маъқуллаймиз!») деган нидолар янгради.

Шундан сўнг Муаллим юк машинасидан тушиб, пастга, одамлар ичида турган байроқлар ёнига келди. Улар ёнларида чодрали Ойша хоним, Мадина ва бошқа аёлларни ҳам олиб, Жаддаи Майванд, Боғиумум майдонидан почтаҳона рўпарасидаги Кобулдарё кўпригини тўлдириб ўтиб, Ҳукумат Саройи томон йўл олишди. Мингларча аламон кўчаю кўприкларни тўлдириб, бетартиб олдинга юришди. Кобулнинг катта кўчаларида транспорт ҳаракати тамоман тўхтаб қолди. Дўкону магазинлар, почта, телеграф ва бошқа муассасалар бекилган. Баъзи тўрт қаватли бинолар деразасидан одамлар галаёни томоша қилар, полиция рухсат бермаганига ҳам қарамай «Spin Zag.» меҳмонхонаси эшигида ажнабийлар ҳам тўдалашиб туришарди. Аламонни тўхтатишга мутлақо кучи етмаслиги, агарда ортиқча ҳаракат қилса дарғазаб халқ мажақлаб ташлашини билган полициячилар чекка-чеккада номига ўзини кўрсатиб, жим туришарди.

Халқ Ҳукумат саройи томон оқиб кетди.

* * *

Орадан кўп ўтмай сарой томондан бирдан автоматларнинг тариллаб отилгани эшитилди. Одамлар саросимага тушиб, ҳар томонга қочиша бошлади. Гаплашишни истамай, қуролсиз одамларни ўққа тутган Довуддан яхшилик чиқмаслигини билган намойишчилар тўзиб кетишди. Бирон соатлардан кейин сарой атрофидаги кўчалар, майдонлар жимжит ва кимсасиз бўлиб қолди. Фақат саройга яқин ерда, кўча ўртасида беш-олти кишининг жасади ерда ётарди...

Мадина боласини қучоқлаганча онаси билан Ойша хонимлар ҳовлисига келди. Бунда нафасини ростлади. Кампирни Абдурахмонга кўшиб, уйга элтишди-ю, Ойша хоним билан Муаллим маслаҳатига кўра Мадина бу кеча уларникида қолди. Тентак «Наполеонча» яна Сидқийнинг боласига зарар етказмасин, деб ўйлашди. Чунки унинг оғзидан шундай гап чиққан экан. Муаллим телефон қоқиб, дўстларининг уйларига эсон-омон етиб келганини эшитди. Халқ партияси аъзолари, айниқса ҳарбийлар бу намойиш — галаёндан кейин ўз уйларида, тўппончаларини ўқлаб, тайёр ётишди. Халқчилар шу куни телефон орқа-

ли бир-бирлари билан гаплашишди. Агар партия Марказий Комитети аъзоларини қамаш бошланса, раҳбарларни яшириш, вақтинча подполияга ўтиш лозимлигини ўйлашди.

XIV боб

Шу кундан бошлаб...

Ғалаён кўтарган халққа автоматлардан ўқ узилиб, тарқатиб юборилгандан кейин. Кобулдарё бўйлари, Жаддаи Майванд, Боғимум майдони, кўчалар бўм-бўш бўлиб қолди. Ҳукумат Саройи ёнидан ўтадиган Нодиршоҳ кўчасида беш мурда чўзилиб ётарди. Улардан оққан қон асфальт йўлда қотиб қолган. Кечга яқин полициячилар отилган намоёнчилар жасадини юк машинасида ўликхонага олиб бориб ташлашди. Эртасига бу мурдаларнинг эгалари аравага солиб, олиб кетишди. Ғассол чақирмай, жаноза ўқиб, кўмиб юборишди.

Шу кундан бошлаб Мадина ўзгариб қолди; бир кунда унинг тароқ ўтмайдиған қалин сочи оппоқ оқариб кетди. Бизлар ҳам ўзимизни одам санаб юрган эканмиз, йўқ, бундай эмас экан, деди у ўзига ўзи. Агар биз курашмасак, яна минг йиллар эзилиб, хор бўлиб яшайберарканмиз. Кўчада, асфальтда қони ариқча бўлиб қотган, чўзилиб ётганларга кўзи тушган Мадина ҳамон ўзига келолмас эди.

Ғалаённинг эртасига Мадина Ойша хоним тайинлагани бўйича Абдурраҳмон билан қўрқа-писа ўз ҳовлисига келди. Чақалоғини, Мадинани кампир онаси қўлига эсон-омон топшириб, Абдурраҳмон яна зингиллаганча ўз уйига қайтиб келди. Бу хонадоннинг отаси — Муаллим агар Мадина рози бўлса бир ой уларнинг ҳовлисида туриб, агар унинг кўнглига келмаса, «хизматкор аёл» деган ном билан бу ерда юришини маслаҳат кўришди.

— Ғалаёндан кейин қаттиқ таъқиб бошланиши эҳтимолдан холи эмас,— деди Муаллим ўз оила аъзоларига,— полиция югурдаклари Мадинага шикаст етказиши мумкин. Шу сабабли у марҳум Муҳаммад Амин Сидқийга аза очар экан, «йигирма»сидан кейиноқ Саид Муҳаммад Гулабзай ёки бизникида «хизматкор аёл» ниқобида юриши керак. Буни унга тушунтиринглар, бу, Устознинг илтимоси. Тикувчиликни вақтинча тўхтатсин. Аҳвол сал-пал тинчигандан кейин, эҳтимол, биз уни отаси ишлаган босмахонага ишга юборармиз. Бу иш партия учун керак.

Ойшахоним эрининг гапларини пухта тушуниб олди. Абдурраҳмон ҳам диққат билан қулоқ солиб турарди. Бу гапларни эртасига эрта билан Ойша хоним Мадинага етказди.

— Менинг эрим афғон халқи озод бўлсин деб, Устозга содиқ сафдош бўлиб, қурбон бўлган экан, менинг учун эрим тутган йўлдан муқаддас йўл йўқ,— деди Мадина кўзига ёш олиб,— мен ҳеч нарсага тушунмайдиган бир аёл эдим, Муҳаммад Амин Сидқий менинг кўзимни очдилар, мен чўри эмас, ўз инсонлигимни билганимда, мендайларнинг бахти учун у киши қурбон бўлдилар. Мен ҳамма нарсага тушунман! Қўр ҳассасини бир марта йўқотади! Ҳатто илон ҳам жуфтини ўлдирганлардан ўч олади! Боламини етим қилганларни мен қўймайман! Муҳаммад Амин Сидқийнинг руҳи менинг атрофимда айланиб юрибди. Бу руҳ чақалогим тепасида ҳақ деб тикилиб турибди. Унинг руҳи менинг бу гапларимни ҳам эшитиб турибди. Бу руҳ доимо менинг ёнимда.

Сидқийга аза очиб, қариндош-уруғлар, маҳалла, ёр-биродарлар ҳовлига тўпланишди. Маҳалладан бориб, мурожаат этганларга қамоқ-хона нозирлари Сидқий кўмилган жойни ҳам айтишмабди. Қонун буни таъқиқлашини айтиб, ҳайдаб юборишибди. Шунга қарамай, улар аза очиб йиғи-сиғи қилишди. Мадина машиначилик қилиб топган олти минг афғоний пулни қутидан олиб, бир қисмини кампир онасига берди-да, қолганини бешга бўлиб, ғалаёнда ўқ тегиб ўлган кишилар ҳовлисини қидириб кетди. Бири нариги маҳаллалик мисгар, бири — босма-хона ишчиси ва яна бири кўча қоровули экан. Уларнинг ҳовлисига бўлаётган йиғи-сиғига кириб бориб, марҳумларнинг қариндошларига ўзини танитиб, ёнидаги пулни тутқазди. «Менинг отилган эрим жасадини беришмади. Золим ҳукумат унинг мурдасидан ҳам қўрқади...» деди кўзига ёш олиб Мадина. «Озгина, арзимас бўлса ҳам, олинглар бу пулни», — деди. Бу билан у кишилар дилидаги ярани даволай олмас эди, бунга унинг кучи ҳам етмасди. Ҳатто баъзиларини бу иш билан хафа қилиб қўйишдан ҳам қўрқди. Сувдаги одам сувдан сесканмаганидек, менинг бошимга тушган фожиа уларнинг ҳам бошида. Шунинг учун улар буни далда, ҳамдардлик, деган маънода қабул қилади, деб ўйларди. Худди шундай бўлди. Ғариб ғарибга ён босади, ғариб холидан ғариб хабар олади, деб тушунишди.

Мадина уйга қайтиб келиб, эрининг руҳига фотиҳа ўқиди. Ҳовлида, девордаги михларга илиб қўйилган кийимларига кўз ташлади.

Шу кундан бошлаб Мадина Ойша хонимларникига тез-тез бориб турадиган бўлди. «Хизматкор аёл» баъзан «тикувчи» номи билан келиб, у ёқ-бу ёққа қараган бўлар, Устоз фикрларини Ойша орқали билиб келиб, маҳалласидаги ўзига яқин аёлларга айтиб берарди. Ҳа деб кўз ёш қилабериш шаҳид бўлганлар руҳини шод этмайди. Аксинча, унинг ишини давом эттириб, боласини парвариш этиш тўғри йўл, деди Муаллим. Мадина бу сўзларга амал қилди. Унинг сочлари оппоқ оқариб, нуроний онахонларга ўхшаб қолган эди. Қизининг жуда тез ўзгариб қолганига она ҳам ҳайрон. Лекин онанинг ҳам қалбида интиқом оташи аланга оларди. Афғонистонни қолоқ, одамларини ўта содда, еб-ичишдан бошқа нарсани билмайдиганлар, кўчманчиларни эса ярим бадавийлар, дейдиган-инглизлар хато қилади! Қўринишда содда, лекин ўз қалби, ўз йўли, ўз фалсафасига эга халқ ғоятда баҳодир, ғоятда иродали, ғоятда меҳнатсевар, ғоятда инсоний, ғоятда олижаноб эканлигини баъзи жаноблар билармикан!? Улар билишни ҳам ишташмайди. Афғонлар ўша қадимги замондаги қолоғу саводсизлиги-ча қолишини истайдилар.

Гап Мадинанинг онаси ҳақида кетаётган эди. Бу аёлнинг серажин ҳасратли юзини сукут осудалиги қоплар, у не балолик кунга қолган, ҳасрат дарёсида оқаётган қизига тикиларди. У қизига насиҳат қилиб, сабр қил, ёмонлик қилганларга яхшилик қил демас, қонни қон билан ювилмайди, деган насиҳатомуз гапларни айтгиси келмасди. Чунки бундай гапларни айтиш ҳозирги кунда нотўғри деб тушунарди.

* * *

«Вой-до-о-о-д, бўрилар, сиртлонлар ичида қолиб кетдим! Полиция мени алдади, генерал Тоҳерга ишонмайман! Бу ёмонларнинг ҳаммаси ёмон! Францияга кетаман! Генерал Венкури каби умримни муҳожирликда ўтказаман!» деб юрган Сулаймон — «Наполеонча» қиморбозларнинг ҳамма ерга илиб кетган қоғозларидан кейин нафаси ўчиб, саройдан чиқмади. Дарҳақиқат, ўша қиморбозлар Кобулда ғалаён бўлиб, қон тўкилгандан кейин «Наполеонча» изига ўн олти киши қўйишган эди. «Бу қолоқ афғонлар (тентакнинг ўзи ҳам афғонку) ҳеч нарсага

тушунмайди, янги тенденцияларни билмайди. Мен ўз тоғорамнинг бўшаб қолаётганидан, унда бойлик қолмагани, аксинча тоғорамга ёмонлар бурнини қоқиб кетаётганидан ранжияпман! «Мен Францияга бориб, ўқимоқчиман», деб юрган Сулаймон — «Наполеонча» жим бўлиб қолди. Генерал Тоҳернинг бетоб ётиши ҳам уни пушишга олиб келган эди.

* * *

Кобулда галаён кўтарилган куниёқ, тунда Халқ Демократик Партияси Марказий Комитетининг фавқулодда мажлиси Хушҳолхон маҳалласида, Муаллим уйида бўлди. Ярим тунда ҳовлига Шохвале, Саид Муҳаммад Гулабзай, Аслом Ватанжор, Абдул Қодир, Асадулло, Баҳромиддин, Катавозе, Нурзай, Бабрак Шинварий, Жўржоний ва бошқалар етиб келишди. Мажлис роппа-роса бир соат давом этди. Ҳафизулло Аминга, Довуд тузумига қарши қуроли ҳужум планини тузиш ва бу планни Марказий Комитет тасдиқига бериш топширилди. Мамлакатда сиёсий воқеаларнинг тез ривожланаётгани ҳисобга олиниб, Ҳафизулло Аминга тўрт соат вақт яъни эртага эрталаб соат тўққизда план лойиҳаси Марказий Комитетга кўрсатилиши топширилди...

XV боб

Инқилоби саур

Орадан икки ой ўтди. Галаён шов-шуви анча пасайди. Халқ орасида Довуд ҳукуматидан норозилик кучайиб кетди. Бунинг акси — кундан-кунга обрў-эътибори ортиб бораётган Халқ демократик партияси раҳбарлари ҳукуматни чўчита бошлади. Бир кечада уларни қамоққа олиб, илғор фикр юритаётганларни бўғиб ташламоқчи бўлдилар. Халқ партияси раҳбарларининг ҳаёти қил устида турарди. 26 апрель (1978) куни, ярим тунда бир гуруҳ яширин полиция офицерлари Нурмуҳаммад Тараки уйига бостириб киришди. Унинг қўлига кишан уриб, хоналарда тинтув бошлашди. Озода, тартибли жиҳозланган хонани тўс-тўполон қилиб, ботинка, этикларининг лойи билан гиламларни молдек топташди. Жавонга терилган китобларни, қўлёзмаларни титкилаб сочишди. Таракининг рафиқасини ҳам турткилашиб, уйнинг нариги бурчагига ўтқазиб қўйишди.

— Сизлар офицер эмас, Аргандеҳ¹ томонлардаги йўлтўсар қароқчилардан ҳам расво экансиз! — деди қўлига кишан урилган Нурмуҳаммад Тараки, ғазабланиб — хотин кишига дўқ уриб қўполлик қилишга нима ҳаққингиз бор!

— Алжимай, жим ўтираберинг! — деди бир офицер жиззакилик қилишнинг ўрнига, хотинингиздан рози-ризолик сўраганингиз маъқулмикан? Шунинг маслаҳат берамиз...

— Йўқ, бу кимса унақ хилидан эмас! — деди бошқа полициячи, — бу жаноб билан гаплашишнинг фойдаси йўқ. Пихи қайрилиб кетган. У, Қарачида, кейин Нью-Йоркда хизмат қилган вақтидан бошлаб, мен бу шахс билан шуғулланаман. Мана, энди қопқонга тушди. Куни битди... Қари нодонга ким ақл ўргатади; деганларидек бунга гапирган гапимиз шамолга кетади. Энди қамоқда, еттинчи дўзахда, анави барзанги бунинг тирноғи орасига номокобланган фаровни тикса, ўшанда ақли киради.

¹ Аргандеҳ — Кобул четидаги қадимги қароқчилар уяси.

— Сиз, Довуднинг йиртқич малайларидан бундан бошқа гап кутиш мумкин эмас,— деди дарғазаб Тараки.— Мен ҳеч қаёққа қочмоқчи эмасман, яна бунинг устига сизларга ўқ отмадим ҳам, қуролим шай эди.

Шу лаҳза, қилинаётган ҳайвоний муомалани кўриб, Тараки хотини тутоқиб кетди. Енида турган полициячи тўппончаси билан унинг кўтарилган қўлига бир туширди. Қўлдан сирқираб оққан қон юзига, кўйлагига, офицернинг ёқасига тегиб кетди.

— Аблаҳлар!— деди кишанли қўлини кўтариб Тараки,— бу қон учун жавоб берасиз!

Полиция офицерлари жавон ичидан Карл Маркс ва В. И. Ленин китобларини топиб олиб, Таракига масхара билан қарашди. Бир неча папка қўлёзмаларни, китобларни, фотосуратларни қопга тиқишди. Хона шипидаги қандил чироғ етмаганидек стол устидаги, бошқа хоналардаги ҳамма чироғлар ҳам ёқилган эди. Подволларга, томга, ҳатто ҳужраларга ҳам кириб, тинтув ўтказишди. Тонготарга яқин полиция офицерлари Тараки бошини одеял билан ўраб, икки қўлидан маҳкам ушлаб дарбозада турган машинага олиб чиқишди. Кўчада полиция офицерларидан бўлак ҳеч ким йўқлигига қарамай, уни биров кўриб қолмасин дегандай юзини бекитиб, қамоққа олиб кетишди. Гала бўлиб изгиб юрган итлар ҳам узоқдан полициячиларни, қора машинани кўриб орқаларига қочиб кетишган эди.

Айни шу вақтда яширин полициянинг яна бошқа тўрт гуруҳи Марказий Комитетнинг бошқа тўрт аъзоси уйини ҳам босган эди. Шулар ичида Ҳафизулло Амин ҳам бор. Кўча эшикка икки машина келиб тўхтаб, қандайдир қўл фонарлари нури девор оша ҳовлига тушаётганини кўрган Мадина (У бир ҳафтадан буён Ойшахоним хизматини қилиб юрарди) дарҳол ўрнидан туриб, бошига рўмолини ташлади-да, Абдурраҳмон ухлаб ётган хона эшигини тақирлатди. Бунга ҳам қараб турмай ичкарига кириб, қўли билан туртиб уйғотди.

— Абдурраҳмон! Абдурраҳмон! Тур, укажон! Эшикда шубҳалик одамлар! Ойингга, дадангга кириб айт!

Абдурраҳмон аввал бақрайиб турди-да кейин Мадинанинг гапини тушунди. У югурганича ичкари хонага кириб, ота-онасини «эшикда ё қароқчилар, ё полиция пайдо бўлгани»дан огоҳ этди. Сапчиб ўрнидан турган Ҳафизулло китоб жавони қопқасини очиб китоблар орқасига жон ҳолатда қўл тикди. Эҳтиёткорлик билан букланган бир неча қават юпка қоғозни олиб, шу лаҳза ёзув столи ёнига келдида, тепасига нималардир ёзиб, ўғлига берди: «Буни маҳкам ушлаб, болалар хонасига кириб ухлагандай бўлиб ёт. Пайт топиб, Мадинага бер. Қандай бўлмасин тонг отиши билан чодрасини ёпиниб, бу хатни Саид Муҳаммад Гулабзайга етказсин! Бу жуда муҳим иш. Тушундингми?» «Тушундим». Абдурраҳмон шу лаҳза ўз хонасига кириб, каравотига ётди. Бошига кўрпа ёпди. Қафтида «ниҳоятда муҳим ҳужжат». Орадан уч-тўрт дақиқа ўтар-ўтмас полиция ўғрилардек деворлардан тап-тап сакраб туриб, уйни босди. Ичкари хона эшигини зарб билан тақирлатишди. Уларнинг қўлларига қорамтир тўппонча борлигини ой нурида шундоқ кўрса бўларди. Хона деразасидан қараб кузатиб турган Мадинанинг юраги ўйнаб кетди. Бундай даҳшатли манзарани у иккинчи бор кўриши... Наҳотки Ҳафизулло Амин ҳам Муҳаммад Амин Сидқийдек қамалиб кетади. Наҳотки Садр аъзам аждаҳо бўлган, у ўз комига бу олижаноб одамларни тортади!

Бу полициячилар ҳам хонага киришлари билан ҳали кийимини кийиб улгурмаган Ҳафизуллонинг қўлларига кишан уришди. Уни ҳам хона бурчагига, бир стулга ўтқазиб, тинтув бошлашди. Ҳовлида, эшикларда, кўчада полициячилар... Ойшахонимнинг капалаги учиб, уйнинг

бир чеккасида дағ-дағ титраб турарди. Букланган қоғозни маҳкам ушлаб «ухлаб» ётган Абдурраҳмон кўрпа ичидан полициячиларни кузатар, ёзув столи тортмасида тўппонча борлигини кўнглидан ўтказиб, ота ишорасини кутарди.

Тинтув жуда ҳам узоқ давом этди. Тонг оқара бошлади. Абдурраҳмон ҳовлига чиқиб, челақни олди-да, уни Мадина қўлига тутқазди. У ўз қўлидаги букланиб, ихчам қилинган қоғозни ҳам челақ дастасига қўшиб узатган эди. «Сув олиб келинг, ундан аввал сутга ҳам боринг...» деди яна бир оқ бидончани ҳам «хизматкор хотин»га бериб. Кейин яна гапирди: «Челақни кран олдида қолдириб, аввал сутга боринг...». Бу гапни бир полициячи эшитиб турарди. Абдурраҳмон яна полициячига атай кўрсатиб Довуд сурати бор ўн афғонийлик қоғоз пулни ҳам берди. Полициячи кўрсин деб, атай пулни ерга туширди. Кейин, йўл-йўлакай Мадинага шивирлади: «Отам айтдилар, бу хатни тезда Саид Муҳаммад Гулабзай жаноблари уйига етказиш керак. Бошқа ишни қўйиб, шуни қилинг! Бу муҳим! «Тушунарлик» деди бошидаги чодрасини тўғрилаб Мадина. У ҳовлида турган полициячиларни шубҳалантирмай, бир қўлида чақалоғи, бир қўлида пақир, бидон кўтариб кўчага чиқди. Дарвоза рўпарасидаги водопровод крани ёнида пақирни қолдириб, бидонни ликиллатганича халлослаб «сутга...» жўнаб қолди. Чақалоқнинг йиғлаётгани полициячилар гашига тегаётган эди. «Чўри»нинг ҳовлидан чиқиб кетиб, йиғлаётган боланинг овози ўчгани айни муддао бўлди.

Мадина етим чақалоғини қучоқлаганича, қатқалоқ ерларда қоқилиб, энтикиб, тупроқ ерларда сурилиб сахар пайти тор кўчаларда борарди. Инига илон кирган қушдек чирқираб, қалби йиғлаб қадимий Кобул кўчаларида саргардон қадам ташларди. Ҳар лаҳза юрак ҳовучлаб олдинга интиларди. Унинг кўкрагида букланган қоғоз — бу қоғоз, унинг наздида каломуллодек мўътабар, қўлидаги ёлғиз фарзандидан ҳам аъло эди. У шипиллаганча борар, дамо-дам бидон ушлаган қўли билан кўксидаги қоғозни тушиб қолмадими деб ушлаб қўяр, «ло-ило-ҳо илло анта субхонака инни кунту миназ золимин...» деган дуони ўқиб, боласига, кўксидаги ҳужжатга, ўзига дам урарди. Наҳотки Афғонистоннинг энг яхши кишилари қўрқувда яшаб, бундай фалокатларга дучор бўлаберса! Авом халқ ҳам ёруғ кунни кўрармикан, дерди у ўзига ўзи.

Бу хатни етказиш — инқилобий топшириқ экани, унинг эри Муҳаммад Амин Сидқий мансуб бўлган партия, мингларча кишиларнинг ҳаёти қил устида қолганини Мадина сезарди. Бу ҳужжатни ҳозирги лаҳзада ундан бўлак ҳеч ким Саид Муҳаммад Гулабзайга етказиши мумкин эмас. Мабодо жаноб Гулабзайнинг ҳовлисида ҳам полициячилар бўлса, ундан нариги маҳаллада турувчи Фақир Муҳаммад ҳазратлариникига элтиш кераклигини Абдурраҳмон айтган эди. Тонготарда Мадина чодрага ўралиб жадал борарди — унинг кўз олдида қонли кўксини чангаллаб турган Сидқий намоён бўлди. Унинг оқ кўйлагига қип-қизил қон бўлган. Полициячилар отган ўқ уни ҳалок қилди. У янги Афғонистон, золимларсиз, қотилларсиз, судхўру имом Рухиллолардек ярамас одамларсиз Афғонистон қураман деб ҳалок бўлди. У, Довудга ҳам. Зоҳиршоҳга ҳам, ҳамма, ҳамма ҳукмдорларга қарши эди. Ҳозир унинг руҳи, Сидқийнинг арвоҳи Мадина орқасидан эргашиб кетаётгандай кўринарди. «Азизам, меҳрибоним, яккаю ягона Мадинам, кўксингдаги ҳужжатни генерал Гулабзайга етказ, агар мен бир руҳ бўлмай ўз жисмимда бўлганимда сенга кўмаклашардим, кўлингдаги бидонни, чақалоғимни кўтариб, сен билан ёнма-ён югурган бўлардим. Мен бундай қилолмайман, мен ўлган одамман. Мен фақат руҳман. Мен сени кўриб, кузатиб турибман, лекин сенга кўрина олмайман. Мен учиб юрибман, сенинг

ва кичкина чақалоғим атрофида доимо парвона бўлиб учаман. Мен то қиёматгача сизларнинг атрофингизда айланиб юраман, мен ҳеч қаёққа кетмайман. Рух осмонга учиб кетади, деган гап ёлгон экан, мана мен руҳман энди, мен афгон еридан бошқа ҳеч қаёққа кетмайман. Мен фалакка ҳам учмайман, йўқолиб ҳам кетмайман — мен туғилиб ўсган еримда, сиз қадрдонларим атрофида айланиб юраман. Сизларни соғсаломат кўриб, қувнайман, агар бетоб бўлсанглар, оч-наҳор қолсангизлар, қийналсангизлар мен эзиламан, ҳавода гир айланаман, афгон ерлари устида шамол бўлиб учаман. Мен, азизам, арвоҳман, сенинг Муҳаммад Амининг кўзга кўринмас руҳга айланди. Мен сенинг юрагингни, ниятингни, ўйлаган ўйларингни билиб турибман. Лекин мендан садо чиқмайди, менда на қўл ва на оёқ бор, мен руҳман... Мен ҳамма нарсани кўраман, биламан, мен сенинг ва боламнинг тепасида гирдикапалак бўлиб учиб юраман, лекин сиз азизларимни бағримга босолмайман, гаплаша олмайман. Мен, то қиёмат сенинг ва фарзандимнинг тепасида айланиб юраман. Сизлар тинч бўлсангиз андак ҳаловат топаман, сен нотинч бўлсанг ёнингда айланаман, бетоб бўлсанг тонг отгунча тепангда ўтираман, сенинг соғайишингни худодан тилайман. Сен нотинч юрсанг изма-из, босган изингни ўпиб, орқангдан югураман, мен дунёга келиб, сен, қадрдонимни топганимда, мени ўлдирдилар. Сенинг бахтсизлигингни асло кўрмай! Агар менинг Афғонистоним золимлар қўлида шундоқ инграр экан, то қиёматгача зир югураман, бир лаҳза бўлса ҳам тинчимайман. Азизам — Мадинам, бу қоғозни жонинг билан бўлса ҳам етказ!» дегандек бир нидо дамо-дам унинг қулоғига эшитилиб турарди. Мадина Сидқий руҳидан мадад олиб, яна ҳам қадамини тезлатарди. Эрининг руҳи мадад бердими, отанинг овозини эшитдими чақалоқ она қўлида ухлаб қолди. Жадал кетаётган онага азоб бермаслик учун у пишиллаб ухларди. У эҳтимол ухлаб куч йиғиб катта бўлар, эртанги Афғонистон ишига ярар, балки Афғонистоннинг ҳақиқий тонгини шулар кўрар....

Мадина генерал Саид Муҳаммад Гулабзайнинг дабдабадор дарвозаси ёнига етиб келди. Зайжирини узиб юборгудай ташланиб, вовуллаётган сўқимдек кўппакнинг дағдағасига ҳам қарамай ичкарига кирди. Қўлидаги чақалоқ уйғониб кетди. Йўлини тўсган хизматкорга ҳам қарамай ичкарига интиларди. Бу аёлни девона деб ҳайратланиб турган хизматкорга деразадан кўзи тушган хоним «уни ичкарига қўйиб юборинг!» ишорасини қилди. Мадина зинапоялардан кўтарилиб, халлослаб, ичкарига кириши биланоқ, унга кекса бир аёл билан генерал рўпара бўлди.

— Бу қоғоз сизга, жаноб! — деди тили оғзига тиқилиб Мадина.

Дарҳол уни ўриндиққа ўтқазиб, қўлидан бидонни, болани олишди. Аёл сув олиб келиб Мадинага ичирди. Бир оз ўзига келгач чодраси билан юзини бекитиб, тепакал, кекса генералга Ҳафизулло — Муаллим ҳовлиларига ярим тунда полиция бостириб киргани, ўғли Абдурраҳмон бу қоғозни тезда Сизга етказишини илтимос қилганини айтди.

— Сиз, марҳум Сидқий рафиқасисиз, шундайми? — Саид Муҳаммад Гулабзай сўради.

— Шундай.

Муҳаммад Амин Сидқий афгон халқининг қаҳрамони, — деди генерал. У букланган қоғозни очиб, кўз югуртирди-да, хотинига тезда Мадинахоним бидонига сут тўлдириб, Ҳафизулло — муаллимникига қайтаришни, эҳтиёт бўлишни, кўчада одам бўлса бир оз чиқмай туришни тайинлади, Мадина боласини эмизаётганидаёқ Гулабзай ҳазратлари зудлик билан ичкари хонага кириб, кимгадир телефон қоқди. Унинг гаплари яна «ҳавонинг булутлиги, қон босими бир оз кўтарилгани... доктор чақирмоқчи» эканига ўхшаган гаплар эди.

Мадина билан генерал хотини ҳовлида ёнма-ён юриб, дарбоза ёнига келишди. Ҳовли бурчагида ётган кўппак эгасини кўриб унча безовта бўлмади. Кўчада шубҳали кимса йўқлигини кўрган аёл Мадинани секин дарбозадан чиқариб юборди. Бир қўлида бола, бир қўлида сут тўла бидон, Мадина яна Ҳафизуллолар ҳовлиси томон юрди. У Хуш-холхон маҳалласига етиб келиб, узоқда, Муаллим эшигида ҳамон полиция машинаси турганини кўрди. У эшик рўпарасидаги водопровод крани остидан кимдир тўлдириб четга олиб қўйган бир пақир сувни, болани, бидонни кўтариб ичкарига кирди. Гўдаиб турган икки полициячи барзангилар Мадинага ҳўмрайиб қараб туришди-ю, аммо қўлидан сувни олишмади. Айвондан югуриб тушган Абдурраҳмон «хизматкор» қўлидан сув билан бидонни олди. «Ўз қўлларига бердим» деди секин Мадина, Абдурраҳмон миқ этмай сувни, сутни ичкарига олиб кириб кетди.

Орадан бирон соатлар ўтгач, полициячи офицерлар Ҳафизулло — Муаллимни қўлларида кишан, эшикда турган машинага олиб чиқиб кетишди. Кетма-кет бошқа полициячилар икки-уч қопда китобу турли ёзувлар, дафтарларни кўтаришиб чиқишди. Ҳовлида Ҳафизулло бир лаҳза тўхтаб, хотинига, ўғли, укаси, жияни ва айвонда турган Мадинага қаради: «Ҳақиқатни йўқотиб бўлмайди, ҳақиқат албатта юзага чиқади! Хафа бўлманглар, худо хоҳласа мен қайтиб келаман!»

* * *

Шу лаҳза Саид Муҳаммад Гулабзай генерал Аслон Ватанжорга телефон қоқди: «Жаноб, эшитяпсизми? Бундан бир соат аввал Муаллим қамоққа олинган. Зудлик билан Фақир Муҳаммадга, Абдул Қодирга хабар қилинг! Бу ҳақда айтинг! Улар бошқаларга телефон қилишсин. Икковингиз тезда менинг ҳовлимга етиб келинглар. Махфий келиш керак. Бу ишни кечга қолдириб бўлмайди!»

Бир соат ўтар-ўтмас икки ҳарбий арбоб ўз машиналарида Гулабзай ҳовлисига етиб келишди. Вақт зиқлиги сабабли улар унча ниқобланишмади ҳам. Гулабзай уларга тезда Ҳафизулло йўллаган ҳужжатни кўрсатди. Тўрт варақлик юпқа қоғознинг биринчи саҳифаси тепа-сига шундай ёзибди:

«Халқ партияси Марказий Комитети аъзоларига! Бугун 26 апрель, тунда партия Марказий Комитети раҳбарларидан баъзи ўртоқларни полиция қамоққа олди. Фурсатни қўлдан бермаслик учун эртага 27 апрель, эрта билан соат 9 да инқилобий ҳужум бошлаш керак!»²

Имзо. (Ҳ. Амин)».

«ҚУРОЛЛИ ҲУЖУМ РЕЖАСИ

Қўмондонлик қўйидагича белгиланади:

1. Ўрт. Аслон Ватанжор — қуруқликдаги қўшинлар қўмондони этиб тайинланади.
2. Ўрт. Абдул Қодир — ҳарбий ҳаво кучлари қўшинининг қўмондони,
3. Ўрт. Аслон Ватанжор, Шержон Маздурёр ва Асаддулла Пой-ём — 4-танк бригадаси командирлари этиб тайинланади,
4. Ўрт. Абдул Мажид ва Мустафо — 15-танк бригадаси қўшилмасининг командирлари,
5. Ўрт. Оға Муҳаммад — гвардия бошлиғи,
6. Ўрт. Муҳаммад Али — 7-гвардия командири (Ришхор),
7. Ўрт. Алоуддин — 8-двизия командири (Қарга),

¹ «Саурская революция» 1978 йил. Кобул. 24-бет.

² Шу китоб. 25-бет.

8. Урт. Муҳаммад Дўст — 32 полк командири,
 9. Урт. Шайх Аҳмад — 88-артбригада командири,
 10. Урт. Шох Навоз — «Командос» қўшилмалари қўмондони,
 11. Урт. Шарафиддин — парашютчилар командири,
 12. Урт. Никмуҳаммад — ҳарбий полиция бошлиғи,
 13. Урт. Сардор Муҳаммад — Пуле Чархе устaxonасининг бошлиғи,
 14. Урт. Инзер Гол — мудофаа министрлиги штаб бошлиғи,
 15. Урт. Баҳром — 11-Наангархар дивизиясининг қўмондони,
 16. Урт. Назар Муҳаммад — Хўжа-Равош аэропортининг командири,
 17. Урт. Ҳошим — Баҳром аэропортининг командири,
 18. Урт. Баҳром — Шиндон аэродромининг командири.
 19. Урт. Азон — Балхос аэродромининг командири,
 20. Урт. Мир Нажибулло — Қандаҳар аэродроми командири,
 21. Урт. Абдул Ҳақ — ҳаво ҳужумига қарши қўшин командири,
 22. Урт. Али Шох — 99-зенит-ракета бригадаси командири
- этиб тайинландилар!

Юқорида номлари кўрсатилган ўртоқлар ўз партия сафдошлари билан қуйидаги қоида бўйича алоқада бўладилар:

Халқ партияси аъзоси бўлган ҳамма офицерлар 27 апрель, эрта билан соат 8 да ўз жойларида шай туришлари, қўмондоннинг соат 9 да умумий инқилобий ҳужум бошлаш кераклиги ҳақидаги буйруғини кутиб туришлари керак! Бу буйруқни Аслом Ватанжор танк бригадасида бўладиган митингда беради. Икки танк тезда Хўжа-Равош аэродромига йўл олиши керак. Бунда уларни ўртоқ Гулабзай кутиб туради. Ўртоқ Абдул Қодир вертолетда Баҳром аэродромига учиб бориши керак. Полковник Ҳошим билан алоқа ўрнатгандан кейин, у генерал Сахийни четлатиб, Ҳошим буйруғи билан самолётларнинг ҳавога кўтарилишини ташкил этиши лозим. Бу иш бажарилгандан сўнг, Абдул Қодир тезда ўз вертолетида Хўжа Равошга қайтиб келиши керак ҳамда ҳарбий ҳаво кучларига қўмондонликни ўз қўлига олиши керак!

Бошқа қисмлар қуйидагича ҳаракат қилмоғи лозим:

1. Бронетанк қисмлар аввал «Афғонистон радиоси» ва Қобулни эгаллаб, саройга қарши ўт очишлари керак.

2. Қобул атрофидаги зенит батареяси Довуд томонидаги, саройни қўриқлаётган 7 ва 8 дивизияларни ўраб олиши керак.

3. Бошқа қисмларда Довуд тузумини мудофаа қиладиганлар пайдо бўлса, ўша муддат бу қисмлар йўлини тўсиш ва ўраб олишга тайёргарлик кўриб қўйиш лозим.

4. Буйруқ бўйича қисмлар аксилинқилобий кучларга қақшатғич зарба беришга тайёр турсинлар»!

* * *

Мадина бир қўлида бола, бир қўлида бидон, тонготарда титраб, кўксиди олиб келгани, буқланган тўрт варақдан иборат қоғоз — Афғонистон инқилобининг режаси эди. Саид Муҳаммад Гулабзай уйига келган фақир Муҳаммад ва генерал Абдул Қодир инқилоб режасини обдон кўздан кечириб, жим, бир-бирларига қарашди.

— Бу режани Марказий Комитет тузган, — деди Гулабзай, — менинг хабарим бор. Эртага, эрта билан соат 9 дан саройга қарши ҳарбий ҳаракатлар бошлаб юборишни ҳозирги аҳвол тақозо этиши ўзидан-ўзи маълум. Қандай фикрлар бор?

¹ «Инқилоби саур» Қобул, 1978 йил, 31-бет.

— Биз тайёрмиз,— деди Фақир Муҳаммад,— бошқа йўл йўқ. Инқилоб ҳаракатларини бошламаслик — ҳалокат демак.

— Мен ҳам шу фикрдаман,— деди генерал Абдул Қодир,— бош режа бўйича ҳаракат қиламиз. Йўл-йўлакай баъзи таҳрирлар бўлиши мумкин...

Қисқа маслаҳатдан сўнг, улар яна эшикка чиқиб, ўз машиналарига ўтириб тарқалишди. Лекин шу лаҳзадан бошлаб, телефон алоқаси ишончли кишиларни юбориш, чақиртириш... жадал воситаларни ишга солишди. Бу ҳаракатдан Довуд ва генерал Тоҳер айғоқчилари мутлақо хабарсиз қолишларини таъминлаш — биринчи галдаги вазифа эканини уқдиришди. «Биз, инқилобни барбод этолмаймиз, бизларнинг самолётда қочиб кетадиган жойимиз йўқ, ё инқилоб, ё ўлим!» деб режа тагига Ҳафизулло Амин ўз қўли билан қўшиб ёзиб қўйган эди. Унинг ўз қўли билан ёзган хатини Гулабзай ҳам, Абдул Қодир ҳам, Фақир Муҳаммад ҳам таниди. Инқилоб режаси дарҳол уч нусха кўчирилиб, яширин йўл билан Хейал Муҳаммад Катавозе, Солиҳ Муҳаммад ва Зарифларга ҳам юборилди. 27 апрель, тонготарда улар Деҳ Мазанг деган жойда учрашиб, бир неча соатдан кейин бошланажак ҳарбий ҳужумга алоқадор баъзи нарсаларни гаплашиб олишлари керак...»¹

27 апрель — эрта билан соат йигирма дақиқа кам 9.

Кобул одатдагидек барвақт уйғонди. Ҳаммаёққа офтоб ёйилиб, Қоппону Лаби дарё, Чандавал бозорлари, Жаддаи Майванд, Дорулмон, Нодиршоҳ кўчаларида ҳаракат бошланиб кетган. Дўконлар олди гавжум, болаларнинг «Бору бегир! Беформа бегир!..» деган ўткир шовқинлари ҳоким эди. Базозлар, япон транзистори сотувчилар, огир юк орқалаган ҳаммоллар ҳозироқ бошланиб қоладиган отишмалардан тамоман беҳабар эди. Аmmo шу бозорларни тўлдириб ўтирадиган корандалар, синган дўкондорлар, ишчилар, далалардан келган ғариб деҳқонлар, аёллар худога ёлбориб, рўшнолик кутишарди-ю, лекин бу рўшноликни худо ўзи ҳаммага олтин патнисда улашади, деб хаёл қилишарди...

Йигирма минут ичида Аслом Ватанжор, Саид Муҳаммад Гулабзай, Ҳейёл Катавозе, Абдул Қодир, Фақир Муҳаммадлар, Шержон Маздурё ва Асадуллолар жуда ҳам вазминлик билан, жуда ҳам пухта тайёргарлик кўришарди. Ҳафизулло Аминнинг ўнтар-тўнтар бўлиб, оёқ ости қилинган уйларида бола-чақалари мотамсаро ўтиришарди. Ҳасрат афғон халқининг энг яқин ошнаси, улар бир-бирларига кўпдан жуда ўрганишиб қолишган.

Афғонларнинг аксарият қисми ҳаёт шундоқ бўлса керак, деб потусини елкага ташлаб, чоригини судраб юраберарди. Лекин дунёнинг лаззатини сураётган, мерседес машиналарида ширакайф юриб, бир лаҳзалик орому ишратига минг-минглаб афғоний сарфлаётганлар ҳам бор. Ҳам ғарибу қашшоқ, ҳам бою бадавлат, ҳам ҳақиру хор, ҳам ғуруру кибор Афғонистон бу! Бу гўзал мамлакатда бировлар шоҳ, бировлар гадо... Халқ партияси тенглик, саводхонлилик, эркинлик, ер ҳуқуқи, киши киши кучидан фойдаланмаслик, жаҳон афкор оммаси билан байналминал оға-инилик бахти сари халқни бошлаб бормоқчи. Бу улуг иш хамирдан қил суғиргандек бўлмайди. Бош бўлганларнинг боши кетади. Мана, Ҳафизулло — Муаллимнинг қўлларига кишан урилди. Муҳаммад Амин Сидқий отилди... Тўс-тўполон бўлган уй хоналаридан бирида, диванда ўтирган Мадина билан Ойша хоним хаёлидан булар ўтарди. Она кўксини миқ-миқ эмаётган чақалоқ Мадинага, ундан сўнг Ойшахонимга қараб, илжайиб кулди. У қорни тўйганигами, негадир куларди.

¹ «Инқилоби саур» Кобул. 1978 йил. 33-бет.

Мадинанинг ғазаби қўзғаб, чақалоққа хўмайди: «Вой, тусинг қурсин! Нега куласан! Буни қаранг!» деди хижолат бўлиб. Унинг яна ғазаби қўзғади. «Бу шундай бадбахт болами-кан-а? Буни қаранг!». Ойшахоним Мадинага танбеҳ берди: «Ундоқ деманг, бу гўдак бахт учун тугилган. Унинг кулкиси зора катта кулкига айланса... Чақалоқ бекорга кулаётгани йўқ, Мадина. Унинг кулкиси, илоҳим, рост бўлсин!»

Худди шу лаҳза аллақандай гумбурлаш деразаларни зириллатиб, том бўғотларидан тупроқ туширди. Шу лаҳза яна икки, уч бор гумбурлаган тўп овозлари эшитилди. Мадина билан Ойшахоним беихтиёр ўринларидан туриб кетишди. Тўплар гумбурлашидан ташқари автоматларнинг тариллаши, қарсиллаган милтиқ овозлари ҳам баралла эшитила бошлади. Мадина кулиб турган боласини қучоқлаганча ҳовлига тушди. Ундан кейин Ойша, Абдурраҳмон ва бошқалар ҳам ҳовлига тушишди. Чақалоқ она кўксига ёпишганча ғужанак бўлиб ётарди. У гумбурлашдан жуда ҳам қўрқиб кетган эди. Бу гумбурлашлар — баҳорда, буғдойлари қуриб қолаётган деҳқоннинг ёмғир кутиб ётганидан ҳам аъло эди. Шариллатиб қуйган ёмғирда деҳқонлар шалаббо бўлиб, сакраб-сакраб ўйнашганидек, Абдурраҳмону Мадина ҳозироқ қўлларига милтиқ ушлаб кўчага чиқиб кетишга интилишарди.

— Опажон, боламни олиб туринг,— деди Мадина Ойшахоним кўзларига тикилиб, ёлвориб,— менга милтиқни олиб беринг! Сиздан илтимос қиламан. Муҳаммад Амин Сидқий душманларидан ўч олар пайти келди. Қонга-қон, жонга-жон!

— Йўқ, милтиқни беролмайман!

— Бўлмаса, болтани олиб чиқиб кетаман!

— Мумкин эмас, уйдан чиқмайсиз!— деди Ойша жиддий бир тусда,— сен ҳам, Абдурраҳмон, ҳовлидан чиқмайсан! Ҳамма иш, ҳаракат Марказий Комитет режаси билан боради. Инқилобда ўзбошимчалик ишга зиён етказди. Барча ҳаракат ўйланган. Ҳафизулло шундай деганлар. Ҳозир ҳарбийлар ҳужум бошлаб, Довудни ағдариб, давлатни қўлга оладилар. Ундан сўнг сен билан мен қиладиган ишлар тўлиб ётибди. Азизам Мадина сен генерал Гулабзай ҳазратлари ҳовлисига олиб борган ҳужжат нима эканлигини билармидинг? Билмасдинг. Мана, эшитяпсанми? Сен инқилоб режасини етказдинг. Катта иш қилдинг. Душман қўлига бу ҳужжат тушмагани бахт бўлди. Ҳозир бизнинг вазифа қўни-қўшнилари ваҳимага тушса, далда бериш, бош-бошдоқликка йўл қўймаслик».

Мадина боласини қучоқлаганча ҳовли ўртасида қотиб туриб қолди.

Гумбурлаш, тўпу пулемётлар овози борган сари кучая бошлади. Уларнинг ҳовлилари тепасидан ҳам тўп снарядлари ғувиллаб учиб ўтар, автомат ўқлари баъзан шатирлаб тунука томларга тушарди.

Орадан бирон соатлар ўтгач осмонда самолётлар гувуллаши ҳам эшитилди.

Нодиршоҳ ва Жаддаи Майванд, Сарой ва Почтахона томонларда қаттиқ тўқнашувлар бўлаётгани, Қобулдарёнинг икки томонида икки қўшин бир-бирига ўқ отаётганини ҳам Абдурраҳмон сезиб, гапириб турарди.

* * *

Довуднинг таянчи, мудофаа министри генерал-лейтенант Сардор Ғулом Ҳайдар Расулий кеча саройдаги зиёфатда ўтириб чарчаган, бугун соат ўн бирларгача ухламоқчи эди. Лекин роса соат тўққиздаги тўпларнинг гумбурлаши уни уйғотиб юбориб, ҳовлида қиличдек қоматини кериб турган адъютантга ички кийимда қаради. Адъютант елкасини қисди. «Ҳарбий машқ бўлаётгандир» дегандек қилди. Бу «машқ»га ўхшамайди, деди мудофаа министри. Шу лаҳза телефон

жиринглади. У иштонини кўтарганича юриб бориб телефон трубкасини олди.

— Эшитаман?

— Бу мен! Нима гап?

— Ҳайронман, Садр аъзам, олий ҳазратлари!—деди гўлдираб кекса генерал президент Довудга,— 12-дивизия ҳарбий машқ ўтказмоқчи эди... ўшалардир...

— Саройга ҳужум бошланди. Кобулдарё ёқасида автоматчилар отишяпти. Саройни еттинчи дивизия, Ёқубий қўриқлаб турибди. Генерал, жинни бўлибсиз! Ҳозироқ 8-дивизияга югуринг, уни ёрдамга олиб келинг! Бир соатдан кейин кеч бўлади. Суф сизга!— Довуд трубкани шиқ этиб қўйди.

Ҳангу манг бўлиб қолган мудофаа министри, кекса генерал ҳовлида турган адъютантига муштумини кўрсатди-да, апил-тапил кийина бошлади.

— Қани, кетдик! Ҳарбий исён кўтарилибди-ку, сен билмабсан!? Фафлатда қолибмиз-ку!— Улар дарбоза олдида тайёр турган машинага тушишди,— қайси генерал хоинлик қилди экан!? Сотқин! Отаман! Бурдалайман!

— Қаёққа юрайлик?— бир муддатдан сўнг адъютант мудофаа министридан сўради,— министрликками?

— Йўқ! 8-дивизияга!

Машина физиллаганча Кобулдан четга чиқиб кетди. У шу даражада тез юардики, агар йўлида одам тўғри келса босиб кетавериши ҳеч гап эмасди. Ун беш минутлардан кейин генерал Расулий Хўжа Равошга етмай, чапга бурилди-да, бу ерда шай турган 8-дивизия штабига кириб келди. Шу лаҳза 8-дивизия танклари шаҳарга, сарой томон ўрмалай бошлади. Улар Кобулдарёнинг шаҳарга кириш жойида генерал Ватанжор ва Маздурёр қўшини билан тўқнашди. Ўртада кучли жанг бошланди. 7-дивизия саройни қаттиқ ҳимоя қилаётгани сабабли, соат 12 дарда Аслом Ватанжор Абдул Қодир билан алоқа боғлаб, Ҳукумат Саройи устига ҳаво ҳужуми бошлаш, бир-икки бомба ташлашни буюрди. Соат 12 дан 15 минут ўтганда Кобул тепасида айланиб юрган тўрт самолётдан иккиси Ҳукумат Саройи устига шўнғиб, икки бомба ташлади. Кучли зириллаш Ҳафизулло ҳовлисида ўтирган Мадина билан Ойшахонимга ҳам эшитилиб кетди. Томга чиқиб, бемалол сарой атрофида бўлаётган отишмаларни эшитиб турган Абдураҳмон ҳамма гапни пастдагиларга айтиб турарди.

Мана шу икки кучли бомба портлашидан сўнг, Аслом Ватанжор олдинги танклардан тинмай ўқ ёғдириб сарой томон йўл олди. Бу ҳаракатни томда турган Абдураҳмонун ҳовлида чақалоғини қучоқлаб, ҳозироқ кўчага чиқишга тайёр турган Мадина кўролмади. Олдинма кетин югуриб, сарой дарбозасини бузиб, шиддат билан ичкари кирган икки танк, самолётлар ташлаган икки кучли бомба Довуд масаласини ҳал қилган эди. 7- ва 8-дивизия пароканда бўлиб, генерал Ватанжор қўшинлари саройни ўраб олди. Бир лаҳзалик отишма тўхтаб, генерал ичкарига Имомиддин деган кичик офицерга икки солдат бериб, Довуд ёнига киритди. Уни асир олишни, шундан сўнг уруш ҳаракатлари тўхташини тайинлади.

Имомиддин саройга кириб, Довудга рўбарў бўлди. Лекин Довуд қўлидаги тўппончасидан ўқ узиб, офицерни ярадор қилди.

Воқеа шу ерга етганда, энди, сўзни инқилоб раҳнамоларидан эшитинг:

Баъдаз, сарой қамал қилиниб, ғалаба инқилоб қилганлар, Халқ демократик партияси қўлига ўтгач, дарҳол, бир гуруҳ олий офицерлар, Асадулло Пойем ва Ҳейёл Катавозелар бошчилигида офицерлар ша-

ҳар қамоқхоналари сари югуришди. Улар соат иккидан то тўртгача бир неча қамоқхоналарга бориб, зиндон хоналарининг темир эшикларини очиб, хибз этилган раҳбарларни қидиришди. Кобул четидаги энг пастқам ва энг оғир жиноятлар қилишда айбланадиган кишилар ташланадиган ва отиб ўлдириладиган қамоқхонанинг ичкари камераларидан партия раҳбарларини топиб, беҳол, бемажол раҳбарларни ёш офицерлар қўлларида кўтариб, зинапоялардан юқорига олиб чиқишди. Қамоқхона ҳовлисида тайёр турган машинага ўтқазиб, «Афғон радиоси» биносига олиб келишди. Бу ер — инқилоб штаби, Смолний эди... Йўл-йўлакай Ҳейёл Қатавозе уларга термосда даянланган чой ичириб, бир неча печенье истемол қилишини илтимос қилди. Раҳбарлар тушган автомашинани инқилобчи солдатлар ўраб келишарди. Жуда кўп сиёсий маҳбуслар озод этилди. Инқилоб ҳаракатларига «Афғон радиоси» биносидан раҳбарлик қилина бошланди...

* * *

Энди, яна сарой ичидаги аҳволга ўтамиз:

Министрлар, давлат арбобларини қабул қиладиган катта, тантанавор хонада Довуд билан рўпара келиб, уни таслим бўлишга чақирган офицер Имомиддин Довуд отган ўқдан қаттиқ жароҳатланиб, гилам устига йиқилди. Лекин Довуднинг ниятини пайқаган Имомиддиннинг ҳамроҳлари шу лаҳза қўлларидаги автоматдан ўқ узиб, Довудни ўлдиришди. Гиламга қулаган аждар бир-икки буралиб, оғзидан қон чиқариб, жон берди. Полга ёзилган гилам устида ётган Имомиддинни бир солдат кўтариб олди. Шу лаҳза саройнинг бошқа хоналарида қичқириқ, додлаш, автоматдан тариллаб отилган ўқ овозлари эшитиларди. Ярадор Имомиддин икки ҳамроҳи билан ичкари хона эшикларини очиб, тикилди. Деворлар қон, ичкари хоналарда Довуднинг хотини, қизлари, неваралари, кичик ўғли жонсиз ётишарди. Яна бир хонада келини, тентак ўғли Сулаймон — «Наполеонча» ҳам қорнига автомат учи тўғриланганча, оғзини очиб, ўлиб ётарди. Маълум бўлишича, Муҳаммад Довуд иш қўлдан кетганини пайқагач, катта ўғли Сулаймонга: «Энди бизнинг кунимиз битди. Душманлар қўлига тушиб, хор бўлиб ўлгандан кўра, ўз қўлинг билан бутун оиламизни ўлдир! Кейин ўзингни ҳам от: мен ўз-ўзимни ўлдираман! Худонинг хохиши шундоқ!» деб буйруқ қилгани маълум бўлди. Онаси зор-зор йиғлаб: «сингилларингни отма, болаларни отма, уларнинг гуноҳи йўқ!» дебди. Лекин Сулаймон «Наполеонча» аввал онасини, кейин ялиниб деворга суяниб, йиғлаб турган сингилларини, ўзининг етти яшар қизини, хотинини, укасини, ҳаммани автоматдан ўқ узиб, ўзини ҳам отган. (Кейинчалик, баъзи давлат арбобларининг айтишича, у фашистлардан бири — Геббельс қилган ишни қилибди. Вой, ҳеббим-е! Юристар унинг тарбияси фашистларга ўхшаш бўлгани, бу йигит давлат тепасига чиқишга интилгани, Афғонистонни худо бир асраганини айтишарди).

Довудлар қисмати мана шундай тамом бўлди. Ҳукумат Саройини деворларидаги зарҳал бўёқлар орасида сачраган одам қони, ўйиб кирган қўрғошин ўқлар изи ҳамон турибди.

* * *

Кеч соат 7 ларга бориб, инқилоб ғалаба қозонди. Отишмалар тўхтаб, осмонга кўтарилган самолётлар ҳам аэродромларига бориб қўнишди. Тўпларнинг залварли гумбурлаши тинди. Ҳарбий ҳаракатлар тўхташи билан саройдан унга узоқ бўлмаган Боғиумум майдонига ўз-ўзидан одамлар оқиб кела бошлади. Жаддан Майванд, Лабидарё, Муҳаммадхон, Нодиршоҳ кўчалари одамга тўлди. Халқ ичидаги шинаванда йигитлар симёғочларга чиқиб узилган электр симларини улаб,

майдон четидаги муассасалар тепасига қоқилган Довуд портретларини олиб ташлашди. Шу атрофдаги хусусий икки юк машинасини олиб келиб, устига гилам ташлашди. «Афғон радиоси» — инқилобнинг штаби бўлган бу икки қаватли кўркем бинодан чиққан «савур инқилоби»нинг раҳбари одамларни ёриб, пиёда Боғиумум томон йўл олди. Генерал Саид Муҳаммад Гулабзай ва бир неча олий офицерлар ярадор бўлгани сабабли госпиталга юборилган эди. Ҳамманинг тилида бир шиор: «Зиндабод инқилоби саур!» «Зиндабод фирқаи Халқ!».

* * *

26 апрель куни Кобулдаги саполотхоналардан бирида «ўз иши яхши натижалар бераётгани»ни кузатиб, барқ уриб, бу ердаги шериклари билан коньяк ичиб, ақлли гаплар айтиб ўтирган жаноб Жемс Стенли, афғон пойтахтида қама-қамашлар бўлаётганини телевизорда кўргандек гўё аниқ билиб ўтирарди. Лекин эртасига эрта билан соат тўққиздаги тўпларнинг гумбурлаши, автоматларнинг тариллаб отилиши, осмонда пайдо бўлган қирувчи самолётларнинг шундоқ қулоқ тагида учган аридек ўткир ғинғиллаган овози кайфини учириб юборди. У дарҳол у ёқ-бу ёққа телефон қоқди, ҳеч қандай жавоб йўқ. Ҳукумат саройига телефон қилди, телефон аппаратлари соқов... Ҳамма алоқа симлари узилиб ташлангани, элчихона олдидан шалдираб танклар ўтаётгани, ора-чора гумбурлатиб отаётганини дераза орқасида яшириниб туриб кўрди. Кўчага одам чиқаришнинг иложи бўлмади, элчихона ходимлари эшикларни маҳкам ёпиб, бу хорижий давлат элчихонаси эканини яна ҳам аниқроқ билдириш мақсадида деразадан яна иккинчи ўз мамлакати байроғини чиқариб, тикиб қўйди.

Соат ўн бирларга бориб, бу инқилоб экани, давлат тўнтариши бўлаётганини билди. Шу куни кечқурун Довудлар ўлганини ҳам эшитди. Боғиумум ва бошқа майдону катта кўчаларда қизил байроқ кўтарган халқ озодлик намойиши қилаётганини, инқилоб тўла ғалаба қозонганини ҳам кўрди.

Бир ҳафтадан кейин Хўжа-Равош аэропорти очилиб, чет эллик кишилар кетишлари мумкин бўлганда, у, биринчи учиб келган «Боинг» самолётида Кобулдан жўнаб кетди. Уни фақат ўз элчихонасининг маслаҳатчилари кузатиб қолишди.

Жаноб Стенли ўз мамлакатига етиб боргач, газета мухбирига интервью бериб, «Афғонистондаги апрель инқилоби деган тўнтариш натижасида юзага келган ҳукуматнинг умри уч-тўрт ойдан нарига ўтмайди, дебди. Афғонлар табиатига инқилоб тўғри келмайди, ислом инқилобни, тенгликни қабул қилмайди, уларнинг оллоси заминдорни заминдор, чоракорни чоракор қилиб яратган...» дебди.

Лекин «Ла инқилоби саур» газетаси ҳам бу иғво гапдан ғофил қолгани йўқ. У «Дажжол юртимиздан чиқиб кетди» деган сарлавҳа остида мақола босиб, жаноб Стенлини дажжолга ўхшатди. Қиёматда дажжол чиқиб, эшакка тескари миниб, одамларни чалғитиб, йўлдан оздирар эмиш. Одамлар шу дажжолнинг найрангига учиб, юртларини сотиб, имонларини сотиб, ёмон ишларга ружу қилармиш. Ҳамма эс-ҳушини йўқотиб, дажжолнинг қули бўлиб қолармиш. Дажжол юрт бойлигини шимиб қуритармиш... Ана шу дажжол Афғонистондан қувилди, деб ёзди газета...

* * *

Инқилоб ташкилотчилари ва раҳбарлари Боғиумум майдонига етиб келишгач, икки юк машинасини ёнма-ён қўйиб, ясалган минбарга чиқишди. Халқ дарё каби оқар, майдонга тўлиб, денгиздек чайқаларди. Халқ Демократик партияси ва унинг раҳбарлари шаънига олқишлар,

шиору нидолар, чапагу баланд кўтарилган қўллар, тинимсиз табриклар, шодлик аломатларини билдиришарди. Одамлар ичида мингларча солдатлар, кичик офицерлар ҳам елкаларида қурол, инқилоби саурни олқишлашар эди. Бундан бир неча соат аввал шу солдатлар Кобул дарёси бўйида жанг қилишган эди. Сарой ва почтахона атрофида, дарё ёқаларида, кўприкда ҳалок бўлган солдатлар жасадини ҳали йиғиб улгуришмаган ҳам эди.

Бир муддатлик сукутдан кейин ҳаяжондан бармоқларини ўйнаб турган Ҳафизулло Амин олға қадам ташлаб, микрофон ёнига келди. Денгиздек чайқалиб турган халқ бир лаҳзада сув қуйгандек жим бўлди.

— Уртоқлар! Халқ Демократик партияси раҳбарлик қилган инқилоб ғалаба қозонди,— деди.

Бирдан яна «ура!» садолари янгради.

— Қурбон бўлганларнинг жойи жаннатда бўлсин, улар Ватан озодлиги йўлида жон бағишладилар. Афғонистон асрий зулмдан озод бўлди — биз,— киши кучидан киши фойдаланмаслиги, тенгхуққилик, саводсизликни битириш, ватан бойликларини чет элликлар талон-торож қилмаслигига қарши ўн уч йилдан буён кураш олиб бордик... Биз бу ниятларни амалга ошириш учун яна кураш олиб борамиз. Инқилоби саур ғалабасида ҳамма эзилган халқнинг, шу халқ фарзандлари ишчилар, деҳқонлар, ҳарбийларнинг ҳиссаси катта. Мана, бизнинг ёнимизда чодрасига ўралган болалик бир аёл турибди. Бу аёл оташин инқилобчи марҳум Муҳаммад Амин Сидқий рафиқаси, инқилоби саур ғалабасида унинг ҳам ҳиссаси катта. Бизнинг қўлимизга кишан уриб, қамоққа олиб кетишганида, инқилобчи Сидқийнинг рафиқаси инқилоб режаси ёзилган ҳужжатни тегишли одамлар қўлига етказиб берди. Агар у етказиб беролмаганида, бу ғалаба хавф остида қоларди. У, фақат қаҳрамон Сидқий рафиқаси бўлиб қолмайди, у — Афғон онасидир. У — модари қаҳрамони халқи мо!

Денгиздек чайқалиб турган одамлар ичидан яна «ура!» садолари янгради. «Зиндабод қаҳрамони халқи мо!» «Зиндабод Афғонистони озодий!»

Лекин шу лаҳза, Боғиумум четидаги кўп қабатли баланд бино деразаларидан бирининг ярим табақаси секин очилди. Буни ҳеч ким сезмади. Кобул шамоли ўйнапти, деб ўйлаш ҳам мумкин эди. Қутилмаганда қарсиллаган бир ўк узилди. Одамлар ялт этиб ўқ чиққан томонга қарашди. Ундан сўнг яна бир ўк овози эшитилди. Ҳафизулло Амин ёнида турган партия арбобларидан бири кўксини чангаллаганча йиқилди. Иккинчи ўқ ҳам минбарда турган бошқа кишига тегиб, ярадор қилди. Лекин у йиқилмай, ёнидаги дўстига суянди.

Шу лаҳза майдон четида турган, енгига қизил боғлаган бир неча қуролли инқилоб солдатлари югурганича бино ичига кириб кетишди. Микрофон ёнига келган Ҳафизулло Амин митинг аҳлига мурожаат қилиб, саросимага тушманлар, инқилоб душманлари ҳозироқ қўлга олинади, деб далда берди. Орадан ўн минутча вақт ўтар-ўтмас қуролли инқилобчилар баланд бино эшигидан бошяланг, ёқавайрон бир барзанги одамни судраб чиқишди. Унинг снайпер милтигини бошқа бир инқилобчи йигит кўтариб олган эди. Бу шахс яширин полициядаги ўша барзанги жаллод бўлиб, инқилоб раҳбарларини отиб ташламоқчи бўлган. Муҳаммад Амин Сидқийни ҳам ўз қўли билан отган мана шу эди. Аввал Жалолободга, ундан Қунар қишлоғи орқали Пешоварга қочиб ўтган, полиция генерали Тоҳер, бу барзангига саур инқилоби раҳбарларига суиқасд этишни топшириб кетгани кейинчалик маълум бўлди.

Қўли орқасига боғланган барзангини минбар яқинидан олиб ўти-

шаётганида Мадина бу қотилга қаради; ярим тунда уларнинг уйига келиб, эрини қамоққа олиб кетган ҳам мана шу эди. Бу барзангини кеча Ҳафизуллолар уйига келган полициячилар ичида ҳам кўрган эди.

Ҳафизулло Амин ва бошқа саур инқилоби раҳбарлари, асрлар бўйи камситилган, аёл — ёрти, дейилган, ёнидаги афгон оналаридан кўз узишмасди. Чодра ичидаги бу аёл мамлакат тақдири ҳал бўлишида иштирок этди. Бу иш Афғонистон шароитида қаҳрамонликнинг ўзгинасидир.

Мадина қўлида чақалоғи, чодрага ўралган ҳолда орқароқда турарди, денгиздек чайқалаётган халқдан кўз узмасди.

МУАЛЛИФ ДАН

Афғонистонда 27 Апрель инқилобидан [Инқилоби саур] ўн ой ўтгач, 1979 йил, март ойида СССР Ёзувчилар союзининг секретари Юрий Верченко раҳбарлигидаги совет ёзувчиларининг дастлабки делегацияси сафида бу қўшни мамлакатга сафар қилдик. Утмишда феодаллардан, мустамлакачилардан кўп зулм чеккан, заҳматқаш ва қаҳрамон афгон халқига, озодлик инқилобига бўлган бениҳоя ҳурмат ушбу қиссани ёзишга даъват этди. Қиссадаги баъзи маълумотлар «Инқилоби саур». [1978 й. Кобул], «Доклад члена политбюро, премьер-министра ДРА тов. Хафизулло Амина» [Кобул. 1978 йил] китобларидан олинди, баъзан савҳат натижасида тўпланди. Муаллифнинг бадиий тўқималари ҳам кўп. Сидқий ва Мадина образида инқилоб қаҳрамонларини умумлаштирдим. Апрель инқилобининг баъзи қаҳрамонлари номларини унутган бўлсам ёки уларнинг оила аъзолари номларида баъзи ноаниқлик бўлса уэр сўрайман.

Шу делегация аъзоси сифатида Афғонистонга йўллагани учун жонажон партиямизга ҳамда СССР Ёзувчилар союзи, унинг биринчи секретари Георгий Марковга, раисимиз Комил Яшинга ташаккур айтаман.

1979 йил, апрель — май.
КОБУЛ — ТОШКЕНТ.

Турсун Иброҳимов

Юракдаги Тўлқин

ДОСТОН

Анҳор бўйи, қиёқларнинг тилларида хуш калом,
Силкинишар, саратоннинг ховурин қувмоқчими!
Гулга кирган ялғизлар ҳам гўё қилгандек салом,
Тўлқинларга тўш урарлар, гардларин ювмоқчими!
Қандайин гард!.. Гардларми ё ўтгучи туну кунлар,
Бу нимаси, киприк қоққан майсаларни сарғайтса!
Чўкиб қолган тол бир ёнда оқар сув шавқин тинглар,
Мункиб-мункиб қўяр гоҳо тўлқинлар шоҳин тортса...
Офтоб боқар, офтобли кун, ғир-ғир эсар шабода,
Сайраб ўтган қушларнинг гоҳ учиб тушар патлари.
Қувонардим, ўйлаганим туш бўлсайди мабодо,
Маҳзун этар юрагимни дунё синаотлари.
Салқингина Қонқус бўйи, ўйларим салқин-салқин:
Қай бир кўкат уруғ тўкар, қай бири-чи, хас-хазон.
Мен биламан, ўтмоқдаман, умримнинг чеки яқин,
Наҳот умр, умидларнинг нархи шунчалар арзон!..
Ногоҳ шу дам «Тингла!» дея тўлқинлар урди қарсак,
Сархуш қилди ялғиз бўйи, қайрағоч солди соя.
Гўё сувда қалқиб-қалқиб оқарди бетинч юрак,
Қадим Қонқус — қадамжойим, сўйлар экан ҳикоя.

Биринчи ҳикоя

I

«Бўта дейман, бу дунёда бормикан бағри бутун,
Бошим қашиб бу ён келдим, чўп йўқдир ўру қирда.
Қора қумғон қайнамайди бўлмаса бир боғ ўтин,
Хай, ўнгламагур, кўз очсанг-чи, нон борми бирон бурда!

Қорнимку оч, қорни тўқдек мунча бўлдинг қарамсиз,
 Еган этинг эт бўларми бировнинг моли бўлса.
 Қандайин ҳол, экиб-йиғиб ўзинг қолсанг ғарамсиз,
 Бола-чақа... махшарда ҳам азоб... паймона тўлса!
 Сенга айтсам, молу ҳолни қўрангга қўноқладим,
 Қўнимсизга қўним йўқдир, чироқсиздир тунимиз.
 Оч келдиму ҳузурингда тўқдайин ўйноқладим,
 Насибамиз териб ермиз битгунича кунимиз.
 Бўта дейман, чиноқ тушкур, муртингни бургил хиёл,
 Паноҳ тортиб ҳузурингга келди бугун элатинг.
 Сену менга салом-алиқ келмайди асло малол,
 Тур, турақол, гунг ётмагил, кўрсатақол ҳимматинг!
 Ҳали айтдим, бирон бурда бер менга зогорангдан,
 Биродаринг раъйин қилғил, мешда келтирдим қимиз.
 Бўл, бўлақол, турақолгин, ўргилдим замонангдан,
 Вақтим йўқдир, бир зумгина дардлашайлик иккимиз!¹
 Бўта бўкиб ухлаб ётар, тин олган тани-жони,
 Кар қўлоғи Урмонбойнинг гапларига қилт этмас.
 Отар тонгни олқишларми, тонг қолдириб самони
 Тўрғай сайрар баландларни кўрмоқни қилиб ҳавас.
 Юсакларда юз кўрсатар ҳали сўнмаган юлдуз,
 Шуълалари тун сочини сийпайди, тароқлайди.
 Тўлишган ой дов-дарахтга ияк қўйганча бу кез
 Ўз бағрига чорлагандек чақнайди, чарақлайди.
 Мўъжазгина эски қўрғон, шох-шаббадан девори,
 Кир ўрага тўшин бериб ухлайди қари кўппак.
 Илон йили¹, кутмаганда қуруқ келди баҳори,
 Намсиз уруғ унмагандек унмайин қолди тилак.
 Ҳаво қуруқ, ўтлоқ қуруқ, қуруқ эл ғаладони,
 Эсиб қолган дайди ел ҳам фақат чангни тўзитар.
 Ииртиқ чопон ямаларку ямаб бўлмас томоқни,
 Тирикчилик тошдан қаттиқ, йўқчилик бош қизитар...
 Туш кўрарми, Бўта гоҳо қўяди ижирғаниб,
 Гоҳо кулар: сув етаклар балки ариқ ёқалаб.
 Эккан пиёз, жўхориси ётибди куйиб-ёниб,
 Не кўргилик, қолса кузда қуруқ хуржун орқалаб!!
 Тақир бошин қашиларкан, ўйга толиб Урмонбой
 Аста чўкди уф тортганча куя еган пўстакка.
 Қора қозон ташвишини қилдию у хойнаҳой,
 Туриб қолди косов янглиғ қўлин тираб иякка.
 Ажриқнинг илдизидай манглайида ажинлар —
 Чигаллашди, ташқарида маърашаркан моллари.
 Узининг-ку холи забун, нима бўлди яқинлар,
 Йўлдан кўчган тўзон мисол балки тўзир хаёли...
 Етти ота, етмиш авлод тупроғи қовушмади,
 Бирин сарсон чўл бағрида, бириси Олатовда.
 Уч қариндош², уч ён кетди, қизишди, совушмади,
 Сўнгсиз саҳро тор келгандек сўқишди тор ўтовда.
 Урта юздан ўзи асли, уч уруғнинг ўртаси,
 Давраларда сўз бермайди юқори юз бўлмаса.
 Пайти келса савалайди, бўлар гапнинг сираси,
 Қуйи юздан бирон киши назарига илмаса.
 Нега бундай!.. Нега ахир!.. Бари жигаргўшаси,
 Ер дегани гўша бўлса, баланд осмон — битта том.
 Ё одамни йўнар экан ўтмай қолган тешаси,
 Шундай бўлса, худонинг ҳам қилган иши пича хом.
 «Йўқ, йўқ асло!..» — Урмонбойнинг хуши учди бошидан,
 Пешонага бир мушт урди. Деди:—«Астағфируллоҳ!..
 Бу иблиснинг васвасаси, бу шайтон талашидан,
 Кечир мени, парвардигор, кечир мени, эй, худо!!»
 Урмонбойнинг нолишидан чўчиб ўйғонди Бўта,
 Аланг-жалаң ён атрофга қаради алаҳсираб.
 Хўлломасдан томоғини, тупугин юта-юта
 Кўз ташлади у ёнига ёстиққа тирсақ тираб:
 «Э, сенмисан!.. Бўлмасмиди мундайин туртиб қўйсанг,
 Утакамни ёраёздинг, ўлай дедим, беақл!

¹ Илон йили — мучал йили.

² Уч қариндош — юқори юз, ўрта юз, қуйи юз маъносида.

Тўхта, тўхта, нима бўлди, рангингда қолмабди ранг,
Биз нима ҳам қилар эдик, худо шоҳид, шукур қил...»
Шукур қилиб икки ошна ўлтирдилар ёнма-ён
Ва лек осмон бошларига қулагандек ланж, лоҳас.
Узоқларда қанот қоқиб тонгни олқарми бу он,
Тўрғай сайрар баландларни кўрмоқни қилиб ҳавас.

II

Тонг оқарар, йўқ, тонг эмас, диллари хуфтон дўстнинг
Хаёлларин чоклай деган юлдузларнинг тақими.
Қовушмасми ҳеч чоклари дунёда каму кўстнинг,
Зарғалдоқ ҳам зорланганча сўроқлайди ҳаққини:
«Қўй-қўзини ўтга қўйдим... Бўтавой, сенга айтсам,
Ташвишингга ташвиш қўшдим, ёрилдим, нетай, узр.
Кошки эди қувонсаму қувончим кўрсам баҳам,
Икки кўзим булоқ бўлса сенга берардим ҳозир...»
«Бе, қўйсанг-чи... — таажжубдан боқди кўзи очилиб,
Ҳузурда турар эди бошин эгиб ошнаси. —
Не деганинг!! Қовушмасдан юрибмизу сочилиб,
Шўрлигича қолмас ахир банданинг пешонаси!.. —
Шундай дея апил-тапил Бўта турди ўрнидан,
Ошнасининг қўлтиғидан қўлларини ўтказди.
Қучиб-суйиб, жой кўрсатиб, кулбанинг қоқ тўридан,
Чаппар урган хаёлларин жиловини тутқазди: —
Чиним айтсам, жиндаккина чалғидинг, дўстим Урмон,
Сабр қилгин, эртами-кеч ёмғир ёғар яйловга.
Изланмасдан из топилмас, бош эгмоқ — ҳай-ҳай, ёмон,
Қўй, қайғурма, қўй бўлмаса — эчки гўшти чайновга.
Ер кўрмади ёғин-сочин, қуриди экин-тикин,
Дастгоҳимга дам бергандим болаларнинг ризқи деб.
Гар деҳқонда дон бўлмаса шаҳарликка кўп қийин,
Беш-олти пуд ошқовоқ деб ўлтирибман қадалиб...
Агар булоқ бўлса кўзим берардим, дединг Урмон,
Бошим кўнка етди, билсанг, қувондим азбаройи.
Афсус, ўт ҳам кўкармайди ғам билан, кўз ёш билан,
Беҳудага ўтди кунлар, майли, оби-худойи.

III

Қовоқ уймиш еру осмон, ёқа йиртган булутлар,
Ёмғир томар, бўз боланинг араз ичи ёшидай.
Чехраларда нохуш тундлик, жонлангандек унутлар,
Бошлар узра хазон тўзир, гўё таъна тошидай!..
Қишу баҳор қуруқ келди, тўлмайин қолди қоқ сув¹,
Нам кўрмаган мешларни ҳам шақап кетди тортқилаб.
Йўқ-са, махси бўлмаса ҳам чориқ бўлар эди у,
Қора булут қанотида қиш келмоқда изиллаб...
«Хўш, оллонинг паноҳига» — деди Бўта Урмонга,
Бир зумгина жипслашди икки чайир қадоқ қўл.
Сўнгра кўзин ердан узмай миниб тўриқ отига
Қамчи босди аччиқланиб, шаҳар томон солди йўл.
Аччиқланди гулдурак ҳам, тилди булут бағрини,
Қуруқ кунда қоқ қолганлар бошин эгиб боради.
У ким бўлди, Сартепада², иштонининг оғини
Елга бериб, елдек елиб, не деб кўнгил ёради:

«Биродарлар, ёв билмангиз, ҳей,
Доғ кўнгилни доғ қилмангиз, ҳей!

Мен сизларга сирдош оқсоқол,
Сўзларимни кўрмангиз малол.

Таниб олинг айтар сўзимни!
Ёв демангиз, ёвдан йўқ дарак,
Айтар сўзим: хушхабар, дарак...
Мунча отни ниқтайсиз-ей, ҳей,
Тўхтаган дейман, тўхтагангиз-ей, ҳей!»

Шаррос-шаррос ёмғир ёғар, йўртиб келар чавандоз,
Қалтирайди от устида, усти-боши шалаббо.
Дилтанг карвон каловланиб қулоқ солди-ю, бир оз

¹ Қоқ сув (қоқлар)—табiiй, ё атайин қилинган чичик қўллар, иззалар. Қадим қоқлардан чорва молларини суғорганлар, мешларда сув ташиб, экин экканлар.

² Сартепа — Катта тепа. Кузатиш нуқталари бўлган.

Тўхтаб, бефарқ кутиб турди, не дегандай муддао.
 Кўрсаларки, ўзларига таниш Юнус оқсоқол,
 Отдан туша нос отганча кирди шошиб орага.
 Чуваланган салласининг печини суриб хиёл,
 Гўёки нос хуморини тўка кетди даврага:
 «Айб қилманг, биродарлар, ҳа,
 Юзингизда таажжуб, таъна...
 Мен биламан, қоқлар тўлмади,
 Жужуқларнинг ризқи бўлмади...
 Бўз ерларда унмади уруғ,
 Тун дилингиз қилайин ёруғ...
 Зангиота¹, ҳам Қатортолдан²,
 Хелу хештдан, амма-холодан:
 Эшботирдан³, Далигузардан⁴,
 Чоштепадан⁵, Тариқтешардан⁶,
 Мен сизларга хабар келтирдим,
 Хўш, дегандай, нима ҳам дердим:
 Мақсад шуки, ариқ қазимок,
 Чигил бўлган дилларни ёзмоқ!»
 Аравалар гирчиллади, жонланди бирдан давра,
 Паранжилик аёллар ҳам бошларини кўтарди.
 Чехраларда ним-ним кулги, кўнгилларда тантана:
 Назарларда шилдир-шилдир сувлар оқиб ўтарди...

Иккинчи ҳикоя

I

Кимда кетмон, кимда чўкич, кимда эса белкурак,
 Атрофдаги гузарлардан гурра-гурра келади.
 Келгувчилар умидворлар, ҳаммасига сув керак,
 Тугиб олган нон-тузини жингилларга илади.
 Илик-иссиқ чехраларда яхши кунлар илинжи,
 Йиртиқ-ямоқ чопонлардан совуқ ҳам ўтмагандай.
 Ҳашарга деб Урмон келди, гуп шишган бирён лунжи,
 Оғриб қолди бирдан тиши белоғриқ етмагандай.
 Лунжини ушлаб отдан тушди, шоду хуррам оломон,
 Кўз қисганча енгил тортиб назаридан ўтқазди.
 Ҳузурига келар экан Бўтавой ҳам шу замон
 Эгардаги хуржинини оласолиб тутқазди:
 «Қўйнинг қурти, мойликкина, совуқ шилмас мойингни,
 Ҳа, айтгандай, омонмисан, омонми бола-чақа!..
 Беш-ўн кунда келаман, деб кўндирдим кеннойингни,
 Одамбиз-ку, от оқсайди юрса агар бетақа.
 Хайрли иш бошладинглар, бир четда турайинми,
 Дерлар доим: гар тўкилса қўйнидаги қўнжига.
 Еру дўстсиз кенг саҳрони бошимга урайинми,
 Шуйтиб десанг, Урмон келди Бўтавойнинг пинжига!»
 «Раҳмат, дўстим,— деди Бўта ошнасини қучаркан,
 Ариқ қазиб, сув чиқарсак яшнаб кетар ўнгу сўл.
 Бир вақт келиб, ўтгучилар ҳовуч-ҳовуч ичаркан,
 Кўп қатори сену мени эслаб қўяр, шуни бил!
 Зап қилибсан, қувонтирдинг, қувочимнинг чеки йўқ,
 Қулину той йўлда тоймас юрса отнинг изидан.
 Э, дарвоқе, тишинг бўлса... сен кўнглингни қилган тўқ,
 Уткир малҳам тайёрлайман ковилнинг илдизидан!..
 Аллакимни кутишмоқда: зарур эмиш фотиҳа,
 Юпунлари гулхан учун хас-чўп йиғар увишиб.
 Бир-бирига суюнганча зовурда икки ошна
 Гурунглашар қўй қуртидан битта-битта шимишиб:
 «Урмон дейман, ўргилдим-е, қип-қизил саҳройисан, —
 Бўта сўзлар, — қовушмадинг бирга бўлиб шунча йил.

1, 2, 3, 4, 5, 6 — Зангиота, Қатортол, Эшботир, Эшонгузар, Далигузар, Чоштепа, Тариқтешар — Тошкент шаҳарининг кунботиш томонидаги гузар ва қишлоқлар.

Таёқ судраб келибсан-а, қандай ариқ қазийсан,
 Шошма, жонинг суғурайки, тўқиб бериб бир замбил!..»
 «Саватингни қўятурчи, — гап қотди шу дам Урмон, —
 Икки замбил ўрнин босар хуржиним бор-ку, ахир.
 Уйлайсанки, сен полвону саҳройи дўстинг нимжон,
 Кўрамиз, ҳа, ҳали кимнинг елкаси бўлар яғир!..»
 Кулишдилар, кулгилари кулгиларга қовушди,
 Гулхан ёнар, чор атрофда сув ҳақида сўзу фол.
 Кўриб одам қорасини тин олишди, совушди:
 Улуғлардан фатво олиб келар Юнус оқсоқол.
 Қандай хабар келтирдийкин, хайрлими ишқилиб,
 Ким ҳам билсин, бою боён, уламоларнинг сири.
 Оқсоқолни кутмоқдалар кўнгилларин ғаш қилиб,
 Уру қирда уввос солиб кезар аччиқ изғирин.
 Кутганлари келиб етди, кўниш олди давра ҳам,
 Мўйлабини силаб аста кулиб қўйди у майин.
 Хиёлгина бошин эгиб бергандай бўлди салом,
 Сўнгра мамнун сўзлай кетди отидан ҳам тушмайин:

«Пушти паноҳимиз — Искандар Султон,
 Бахтимизга ул зот бўлсиялар омон!
 Ариқ қазимоққа бердилар рухсат
 Ва лекин ёлғиз шу шарт билан фақат.
 Сабаби, шаҳарда қосиб, ҳунарманд
 Кўфр занжирига бўлибдиммиш банд.
 Яъни, шайтона ўй, таъбири жониз,
 Шаккоклар ҳокимдан ўғирмишлар юз.
 Бундан ғазбадир ул зоти олий,

Ҳокимларнинг ҳукми — ҳукми илоҳий!
 Еру кўк оллонинг ҳақ инояти,
 Шавкатли Искандар анинг сояси.
 Султон буюрмишлар: очурмиз ариқ,
 Йўқлик, юпунликдан бўлурмиз фориг.
 Олинган ҳосилнинг учдан иккиси
 Аркони давлатнинг ҳолис тегиши.
 Шундайин гап бўлди, банди мўмин,
 Оллонинг ҳукмидир, илоҳо омин!..»

II

Кўкдан томган томчиларга юзин чаймиш бўз тупроқ,
 Ҳам чайилган юзи билан юзларга ўнсиз боқмиш.
 Юзлаб одам кетмон тутган, кимнинг қўлида ўроқ,
 Ариқ қазир, изғирин-ку, манглайдан терлар оқмиш.
 Ер ховурли, қучоғидан кўтарилар дуд, ховур,
 Тушмагурлар кетмон урар маромини келтириб.
 Пешонадан томган терни ажаб, кўтармоқ оғир,
 Сўзлайдилар чарчаш билмай оғизларин тўлдириб:
 — Ариқ қазиб, сув чиқарсак, ҳей, эшит, айтар сўзим,
 Эммоқчиман уч-тўрт пушта қовун, тарвуз, хандалак...
 — Менинг бўлса, истагим шу, бутун бўлса-ю номим,
 Сўнгра жонон хотин олсам, бўлса сочи жамалак...
 — Маъкул, маъкул... Тингланг мени, эй, няяти яхшилар,
 Оғилхона бўш ётибди, боқсам дейман кўш тана...
 — Мен-чи, э-хе, боғ қиламан, ниятга етсам агар,
 Шафтолининг шохларида сайратаман бедана...
 Ҳа, сув эмас, ўйлар оқар хаёлот ариғидан,
 Ишлайдилар терлаб-пишиб, ариқ-ку, битгани йўқ.
 Куёв бўлмиш... бармоқлари кўринмиш чоригидан,
 Хандалакнинг бўйин туйган полизчининг кўнгли тўқ.
 Гангур-гунгур суҳбат қизир, фақат Бўта олган тин,
 Ҳеч ким билан сўзлашмайди, нимадандир у хафа.
 Тўтаб-бурқсиб гулханларда чирсиллайди хўл ўтин,
 Биқир-биқир қайнамоқда дошқозонда халфана¹
 Узоқларга кўз ташлайди, уф тортади ҳар замон;
 Урмон тупроқ ташир экан тошириб хуржинидан,
 Не бўлганин билолмасдан бўлганича у ҳайрон
 Тортди ахир чиқолмасдан ўртоғининг пинжидан:
 «Нима бўлди, айтгин бундай!». Қон қилдинг-ку юракни,
 Қандайин дард, келасолиб бошингда «мирлади!»
 Бўта қараб атрофига, қўйди-ю кетмонини,
 Бармоғини лабга босиб оҳиста шивирлади:
 «Гумондаман... Гунг бўлгину, қани, мен-ла четга юр,
 Ҳалигина қулоқ солдинг оқсоқолнинг сўзига.
 Кўзи очиқ бўлатуриб кўрмаганлар, асли кўр,
 Дориғалар², оёқ қўйди эл-улуснинг юзига!..»

¹ Халфана — масаллиғи бақамти қилинган овқат.

² Дориға — бой-амалдор.

Четга чиқиб ўлтирдилар, ўчди Урмоннинг ранги,
 Не гаплигин билолмасдан, одат, бошин қашлади:
 «Бунча латта чайнамасанг, дуруст сўзла даванги,
 Хўш, дориға, ё оқсоқол қандай шумлик бошлади!»
 «Ўзингни бос.. Биласанки, ҳамма жойда йўқчилик,
 Тилим полдир, о, кўрқаман ўтишга мўддаога.
 Сезмоқдаман, пешонада бордек мўдҳиш кўргилик,
 Шундай гап бор: йўқдир даво ичдан чиққан балога... —
 Бўта маъюс кулиб кўйди. — Кўй, сўрама, биродар,
 Сўзлай десам юрагимда оху нолам қатма-қат.
 Сув чиқариб, томчисига бўлмасайдик хору зор.
 Кел,кўятур, ҳозирчалик эшитатур бир ҳикмат...

III

Ер юзини эр оқади, эр юзини манглай тер,
 Ширин ариқ суви бу дам ўйнаб-ўйнаб оқади.
 Юзин очган дашту сахро саҳийланиб тўккан кўр,
 Думбил кабоб ҳавасида ёшлар гулхан ёқади.
 Шатур-шутур овозлардан кўрқди қайбир болакай,
 Алланима юрар эди жўхоризор ичида.
 Отасими, овоз берди: «Чўчимагин сен, ҳай-ҳай,
 Тегишини излаб келган Бўрсиқвойнинг ишида!..»
 Кулишдилар, сўйлашдилар: куз келган кўймантириб,
 Илк ҳосилдан деҳқон аҳли кўкка етган қувончи.
 Еши ўтган ўғлини, ким, кўймоқчи уйлантириб,
 Тарвуз узган полизчининг ушалгандек ишончи.
 Ширин ариқ шўх-шўх оқар, хониши ширин-ширин,
 Келтирдими кўзичоқнинг чопиши ҳавасини
 Ё шундайин кўтармада уйкуси ўйдаи ширин —
 Тўйдимикан бешикдаги гўдақнинг нафасини!..
 Томчи сув деб тупроқ ташиб, кўтарма кўтарганлар
 Экинларин йиғмоқдалар: ўйлари ширин-ширин...
 Жулқопларин тўлдиришиб, бўғзидан бўғарканлар
 Овоз келди кутмаганда, овоз келди-ю... Кейин: —

Балли, балли!.. Баракалло,
 Ҳа, ишингиз, жуда сози!
 Ҳеч гап эмас, берса ҳудо,
 Ана макка, ҳам пиёз...
 Дерлар шундай: ерда сувнинг,
 Сувда ернинг ҳаққи бор.
 Улуғларнинг ҳукми ила
 Шундайин қилдик қарор:

Хирмонингиз тўртдан бири,
 Боринг-э, ўзингизга!
 Қолдирасиз қолганини
 Пошшоликнинг ҳаққиға.
 Ҳа, зап ҳосил етилибди,
 Балли-э, баракалло.
 Ҳукми олий шул бўлипти,
 Ҳокимни қилинг дуо!..

Дуо қайда, оқсоқолга кўз тикдилар... илтижо...
 Нурга тўлган юракларин «олий ҳукм» қамчилар.
 Жим қолдилар, ичга чўккан дёрдлари зил, бедаво. —
 Отдан тўшиб хирмонларни бўлишар ўлпончилар!
 Ҳосил чўғи ўчиб битди, атроф қолди ҳувиляб,
 Ботаётган қуёш янглиғ хаёлларга ботдилар.
 Бир сўз демай бир-бирига, кўз ёшлари тирқираб
 Аравага тўйнак-пўйнак, ҳам аламини ортдилар...

IV

Қосим найнов, дейди ҳамма, найновлиги қолганмас,
 У «Самарқанд» дарвозасин қирқ йилдирки, дарбони!
 Қадди-баста букилса ҳам гап теришдан толганмас,
 Одам тугул, билгудайин сирин еру самони.
 Тақдирданми, қилмишидан, бўлмаган бола-чақа,
 Сархонаси қийшиқ чилим, қора қумғон — кўр-қути.
 Билмаганга гунг кўринар, аслида жиидек наша
 Оғзин қайда, ҳатто унинг қулфи-дилли калити.
 Эшик очиб, эшик ёпар, ким келару ким кетар —
 Кўрмагандек, биқир-биқир қайнайди қора қумғон.
 Аммо унга ўтганларнинг ҳамёнида не-ки бор,

¹ Дарбон — дарвозабон, эшик оғаси.

Хатто харам чироғининг ёниш-ёнмаси аён.
 Бугун унга нима бўлди!! Йўлини солди айри —
 Унутдимми намозини калта-култа нафаси,
 Шошилади, шошилгани шодон кунларин хайри —
 Тугадими кутмаганда киссасида нашаси!..
 Юзин қаро босган оқшом, дарбон кўнгли ҳам қора
 Чойхонага кириб борди, супага чўкди оғир.
 Қора чироғ ёруғида беш-ўн юпун бегона
 Чой хўллашиб, дил ийлашиб қилишар ивир-шивир:
 «Хаммоллик ҳам юрт тўқ бўлса... Қарз эдим улгуржидан,
 Кун бўйи кеза-кеза қўёлмадим ўрнига...»
 «Бир кунингни айтасан сен, ёз бўйи кезиб сарсон
 Муса қайтди даласидан қўлин тиқиб бурнига!..»
 «Нима бўпти!.. Ариқ қазиб, сув чиқардик деганди,
 Жа бўлмаса қишга андак келтиргандир егулик!!»
 «Бе, қаёқда, амлокдорлар талаш қипти хирмонни,
 Қўли ошга етганида, ана, унга кўргилик...»
 «Топарини бўйи етган қизига атаганди,
 Э-хе, тўй ҳам тўқларники... Нима қилсин бечора!..»
 «...Э, бу ҳалво!.. Бошларингга не кулфат тушмас ҳали,
 Қизи борнинг оёғи шол, бағри бўлар садпора! —
 Қосим «найнов» чидолмади, чилимни қулдиратиб,
 Териб келган гапларини даврага тўкиб солди:—
 Кимда сулув қиз бор бўлса ювинтириб, ясатиб
 Иморсиз хон ҳузурига фақат жўнатмоқ қолди.
 Ҳа, виждонни тутун билан қўшиб ютганимча йўқ,
 Шундай фармон келди хондан, айтмайин мен ўлайми!!
 Меҳнаткашининг кунни қурсин, кам экан шунча солиқ,
 Не бедовлик, энди бўлса ор-номусин тўлайди!!!»

V

Билиб бўлмас: кундузми, тун-доғли, фироқли осмон,
 Шаҳри азим осмонида шаму шабистон ёнди;
 Қилмишданми, нимадан,— ранглар-ки, сўлғин, сомон,
 Кўчаларда, гўшаларда дил ёнди, гулхан ёнди;
 Кимлар яхши, кимлар ёмон — дарди уммон оломон
 Тўлқинланиб оқиб борар — дил ёнди, имон ёнди...

«Узни бозор сотмай десанг,
 Ёв пойига ётмай десанг,
 Улмай туриб қотмай десанг
 Чиқ даврага, чиқ даврага!

Хон қизимиз қучмоқ бўлди,
 Қонимизни ичмоқ бўлди,

Бандаликдан кечмоқ бўлди —
 Чиқ даврага, чиқ даврага!

Бўлса агар номус-оринг,
 Ҳам шарафинг, ифтихоринг;
 Кўтаргину қўлда боринг
 Чиқ даврага, чиқ даврага!»

Гўё тонг ҳам жароҳатли, қиёфаси тунд, заҳил,
 Унлаб жарчи кўчаларда жар устига жар солди.
 Ёмонликнинг ёқасида яхшилар бўлди аҳил,
 Топган чўқмор, топмагани қўлига сопқон олди.
 Оқим, оқим... Ҳар жабҳадан овоз кўпчир ноғиҳон:
 «Киндик қони томган тупроқ, наҳот бўлса омонат!!
 Емай-ичмай едирсагу, бу қандай телба замон,
 Замонани заҳар қилган золим хонга минг ланнат!..»
 Жазавада Қосим дарбон, дарвозани ланг очган,
 Ҳазабланган деҳқонлару чўпон-чўлиқ ўтади.
 Қўлларига калтакми, тош, юзларидан қон қочган,
 Мадад бўлсин дея найнов бир-бир чилим туттади.
 Имонимни ютмай деган сарбозлар ҳам даврада,
 Саройда-чи, сарой беги югурар савдойидай.
 Искандарнинг холи забун, хосхонада — панада
 Нола қилар, кўз ёш тўкар омонлик тилай-тилай...
 Совуқ кўздан оққан кўз ёш қўл бўлганми бир замон,
 Қандайини куч тутиб қолар тоғнинг кўчган тошини!!
 Ситамдийда халқ зулмга кўксини қилди қалқон,
 Танасидан жудо қилди Искандарнинг бошини.
 Ноғоралар гумбирлади, чалинди чирмандалар,
 Қафасларни йиртиб чиққан қушлардай шод оломон.

Ёмғир ювган чечаклардай чехраларда хандалар,
Кўкда қуёш хомуш боқар...
Гўё бир кунлик меҳмон!..

VI

Бўтавойдан дарак йўқдир, ўтди қанча куну ой,
Нур сели-ла булутларни савалаб қолди қуёш.
Уйғонгандек қамишзорлар, уйғонгандек дала, сой,
Қаҳри қаттиқ қиш бўлса-чи, юм-юм йиғлар, кўзда ёш.
Ширин ариқ қалқиб қўяр, оқмоқда бўтана сув,
Фарзанд кутган жувон янглиғ яланмишдир тепалар.
Қаердадир, баҳорними қутлаб сайрайди какку,
Ертўлалар қазилмоқда, тикилмоқда капалар.
Деҳқон экин ташвишида, кўриқ очар ошиқиб,
Индан чиққан чумолилар оҳиста ўрмалайди.
Жингилларга қўниб олиб, қай бир куйни машқ қилиб,
Жуфт-жуфт қушлар шайдоланиб патларини тарайди.
Қир-адрда қўй ўтлайди, ўйноқлайди от-улов,
Сартепанинг бўй-бастига ташлангандек баҳмал тўн.
«Эй, бугун ҳам келмади-я... Унга бир гап бўлди-ёв!.. —
Дўмбирасин четга қўйиб Ўрмон оғир олди тин. —
Ер-сув деса совутилган отдайин ўйноқларди,
Бир кори хол бўлган унга, йўқ-са биқиб ётмасди.
Кетарида аччиқланиб суҳбатни шовуқлади,
Боши омон бўлса бўлди, болтадан ҳам қайтмасди...»
Кўнгли хижил, икки-уч бор дўстини йўқлаб борди,
Аmmo унга очилмади шаҳарнинг дарвозаси.
Мана, энди чўпон-чўлиқ, ўткинчига тарқади,
Искандарнинг халқ тиғи-ла ўлганин овозаси.
Ажаб савдо... Баданида юргандек қора илон,
Тун чўкмоқда, тундай қора Ўрмоннинг табиати.
Капаларда жонсизгина липиллайди липпилон,
Ҳокимга тиғ урган халқнинг не бўларкин қисмати!!
Боши қотган, қўним топмай ўйлари чувалашар:
Мол-ҳолини қир ошириб жўнаб қолсамикин, а!
Қаёққа кўз ташламасин кўз олди хиралашар:
Мушкул ҳолга тушганида мункиб қолсинми Бўта!!
Бирдан чўкди далаю дашт зимистонлик қаърига,
Капаларда милтиллаган липпилонлар ўчдилар.
Зор кўшилиб қўноқ излаб келган қушлар зорига,
Чиқирашиб, қанот қоқиб, қаёққадир кўчдилар.
Ўрмон хомуш тинглар экан кўчган қушлар зорини,
Сартепада кутмаганда аланга олди гулхан.
У ўзича шивирлади: «Элга душман дориди...
Тонгни кўрмай тиғдан ўтар қанча-қанча ширин жон!..»
«Ёғий! босди, қоч-ҳа, қоч!» деб от суриб ўтди чопар,
Дардли деҳқон кўч-кўронин, ташлади омочини.
Мунгли бошин қайга ўрсин, пешонаси экан шўр,
Аёллар ҳам йўлга тушди юлиб-юлқиб сочини.
Ёв келмоқда: ёруғ кунни ёритарми, йўқ, ёқар,
Қўлларида қилич-шамшир илон тилли машъала.
Эски, янги ариқлардан сув ўрнига қон оқар,
Тўйни кутган хонадонлар ўтказарлар маърака.
Саф олдида суворийлар кетиб борурлар равон,
Қора черик², тўп отарлар... Ҳали орти кўринмас.
Алампдан чилим тортиб келар экан мағрур хон,
Тархонларга³, қўл силкиди, дегандайин; «Тўхтаг бас!»
Тўхтадилар. Гўё хон сўзларди битта-битта,
Мулозимлар юганини ушлаб турди саманин.
Бош эгдилар куйингандек кўз юмган валиаҳдга,
Пушти паноҳ виқор билан кузатди жаъми жонни:
«Черикларим! — гап бошлади у, —
Чекмоқдаман алам ва қайғу...

1 Ёғий — ёв, душман.

2 Қора черик — оддий аскар.

3 Тархонлар — лашкарбошилар.

Умрим ўтди эл-улусни деб,
Тоғу тахтни, халқнинг ғамин еб.
Хонлик учун хондек яшадим,
Душманларнинг кўзин ёшладим.
Обру кўрди аркони давлат
Ҳамда сизлар топдингизлар бахт.

...Шум шошликлар ўлдирди ўғлим,
Шош¹ аҳлига истагим: ўлим!

— Улим!.. Улим!.. Қасос, қасос!.. —

Наъра тортдилар шу чоқ,
Наъра тортди қилич тиглаб кўкда момақалдирик.
Телбаланган сипоҳларни кузатаркан, шу дам шоҳ,
Вазирага кўзин қисди ва жилмайди у қувноқ.
Сўнг дол бўлган қоматини от устида тутиб ғоз
Маҳкам қисди қиличининг қуйма олтин сопини.
Тунд юзида аксланаркан алам, аччиқ эътироз,
Бир-бир айтди жанг олдидан айтадирган гапини:

«Мен, ким — Имомқулихон²,
Ҳукмим шулдир, қилгумдир баён:

Лашкар тортиб келибманми, бас,
Душманларим бўлсин хору хас.
Бошин кесинг қарисини ҳам,
Бешикдаги боласини ҳам.
Дарё-дарё қонин оқизинг,

Шаҳрин қилинг тупроқ билан тенг.
Мол-дунёсин олингиз талаб,
Ер-сувини бергумдир ҳатлаб
Саман отим қоринга тегиб
Оқсин қонлар, оқсин ҳайқириби!..

Хоҳишим шу: ичаман қасам,
Ботирларим, бўлингиз бардам!

Лашкар қалқди, йўлга тушди, қонталашган кўзлардан
Титраб-қақшаб бойчечаклар маънос эгди бошини.
Илк баҳорнинг шабадаси қайлардадир саргардон,
Қора кийган осмон бедор, тўқмоқдадир ёшини.

Учинчи ҳикоя

I

Саҳар палла бўзарган тонг, бўзлар дарбон мудраб,
Енбошида мўъжаз чилим, тутаб турар сархона:
«... Рози эдим саратонда юрсам агар қор кураб,
Қуралмаган қуроқдайин адо бўлди сармоя...»
Улик чиққан ҳовлидайин совуқ кўринар дунё,
Темир зирхли дарвозанинг занжирида қурум, занг.
Сўнган гулхан атрофида шамол кўтарар ғавғо,
Диди-дийда, таъблар заранг, нам кўрмаган ер заранг.
Бўғотида қизғалдоқлар қон қақшаган уйлардан
Аҳён-аҳён кимдир боқар, мўралайди қисилиб.
Шаҳар бетинч, унашганлар махрум бўлган тўйлардан,
Чий тутилган расталарда каноп турар осилиб.
Кабобпазнинг қўрасида кўринмайди ўт-олов,
Итбозларнинг шудлик ити қилмайди бирон хуриш.
Кўчаларга доримайди на отлиғу, на яёв,
Гўё бугун тош қотгандай ҳам сахархез носфуруш.
Холвапазнинг ҳаловати тонг-саҳар бузиларди,
Оқшом хамир қорган нонвой ёппадими нонини!
Чилангарлик растасининг иплари узиларди,
Заргарбобо қайда қолди, зор қилдими жонини³
Улкан мачит пештоқидан парт-пурт учди мусича.
Мезанада учинчи бор қаддин қўйди муаззини.
«Оллоҳ акбар, оллоҳ акбар!..» томоғин қириб пича,
Қайта бошдан азон айтди, азон таралмиш, хазин.

¹ Шош — Чоч — Тошкент.

² Имомқулихон — Бухоро хони. Уғли — Тошкент ҳокими Искандар 1612 йили халқ томонидан қатл этилгач, лашкар тортиб келади: Аёвсиз жангда қирқ минг тошкентлик, ўн минг бухоролик қурбон бўлади.

³ Жонини — тилла буюмлари маъносида.

Яна ҳеч ким кўринмади, сўфи қайтди ҳужрага,
Тирикчилик издан чиққан, ўлда-жўлда юмушлар.
Хуржунларин бошга илиб тушганча жазавага
Кўчаларда нола қилар қаноатсиз дарвишлар:

«Тингланг, дарвиш арзини,
Ҳаққи таолло қарзини,
Ҳам бандалик фарзини
Узмадик, келди бало,
Ҳақ дўст, ё олло!..»

Оға-ини ғаш бўлди,
Танга шайтон бош бўлди,
Бир-бирин саваш бўлди...

Не қилайлик!! Биз —гадо,
Ҳақ дўст, ё олло!..
Хотин-халаж бузилар,
Кўкдан қуёш узилар,
О, бандалар, бандалар,
Куйиб, куп бўлар дунё,
Ҳақ дўст, ё олло!..
Тингланг дарвиш арзини,
Ҳақ таоло қарзини...»

Мунгга чўмган гўшалардан кўпчиди йиғи-сиғи,
Дардли Қосим найновнинг ҳам тарқаб кетди хумори.
Шу пайт шошиб чопар келди, бир қўлида юрт туғи,
Шаҳар бўйлаб дув тарқади ғолибликнинг хабари.
Хушхабардан хушнуд бўлиб кўча-кўйга чиқди эл,
Кимдир чўчиб қараб қўяр, турибдими деб қуёш.
Оломонни туртиб-суртиб найнов шошиб очди йўл,
Ғолиблар ҳам кириб келди, Бўта чиноқ унга бош.
Жим қолдилар, дарбон мамнун ўт ташлади чиллимга,
Қуриллатиб тортар экан, ён-атрофга солди кўз.
«Ҳақ гапим шу, ҳақ гапимни яширмайман дилимга, —
Бўта қўлин қовуштириб, қуллуқ қилиб, айтди сўз. —
Оқтепада уруш бўлди, беҳудага тўқдик қон,
Биз енгдик деб айтолмайман, хон чекинди чамаси.
Қайда қолди дин, диёнат, қайда қолди хўш, имон,
Рости, бошдан ҳушим олди бу дунё машмашаси!..
Бир отанинг боласимиз, бир ёнғоқнинг донаси,
Бухоролик қуёв бўлса, келин бизнинг қизимиз.
Набиралар нима қилсин, тўлсинми паймонаси,
Наҳот қирсақ биргалашиб ўзимизни ўзимиз!
Халқ таиғликдан бош кўтарди, балки, тақдир ҳукмидир,
Искандарнинг бошин кесган, йўқ, тиг эмас, асли ғам.
Очиқ гапни сизга айтиш менинг учун кўп оғир,
Хон лашкари туман-туман, эълон қилган қатли ом!
Сизга маълум, хунармандман, лашкарбоши эмасман,
Жафолардан юрагим қон, тугаган сабру тоқат.
Ёв пойига юзни қўйиб, ёлборайлик демаслан.
Не десангиз, Бўтангиз шай, ўзингиздан маслаҳат!..
Йиғилганлар ўртасида ғала-ғовур бошланди,
Бўта ҳорғин отдан тушиб, қоқди чангли дўпписин.
Қай бир кўзда ўт чақнайди, қай бириси ёшланди,
Бир фикрга келолмасдан тарқашдилар шу йўсин.

II

Хон либосин ўзгартирган, лозим шундай қилмоқлик,
Бухорога чопар чопди, қочган лашкари сойда.
Нима бўлди ўзи асли, бу қандай кўрнамақлик,
Тўдасидан ўн минг черик қочса пою пиёда!..
Мўрилардан тутун чиқмас, ёниб битган эшиклар,
Қиндан чиққан қиличлардан хору саргардон шаҳар.
Дарахт қуриб дорлар унган, чилпарчиндир бешиклар,
Гуноҳқору гуноҳсизга оғу, гўристон шаҳар.
Нури-мисли қонли сочдир, юзи селли яралар —
Онаизор бошидайин о, кўкда қотмиш қуёш.
Кўчаларни билиб бўлмас, қалашгандир мурдалар,
Ёв от суриб кўз юмганлар ризқини қилар талаш.
Бўта ҳамон жанг қилади, ундайди жўраларин:
«Қон кечдик биз, қонга ботмоқ бор экан пешонада.
Улим-ку, ҳақ, лек битмайлик, ўтганимиз хабарин
Асрагучи бир жон қолсин бу қонли қошонада!..
Кўзи чақнар, куч тенг эмас, кучсизлигин алами

¹ Қатли ом — ялли, қирғин.

Танга ботган тигдан кўра ортиқ тугатар дармон.
Тархонлари даврасида, ёдда ичган қасами,
Узангига оёқ тираб, шаҳар кезиб юрар хон.
Масжомийнинг қаршисида тўхтади, қўйди қомат,
Ерни ўпиб қарши олди уни бир тўп уламо, —
Қўлларида каломулло, хон эса бетаҳорат,
Таъзим қилиб ўтиндилар, ҳам қилдилар илтижо: —

Қуллик сизга, хон ҳазратлари,
Узримиз — оллоҳ хабари:
Ёруғ бўлсин доим йўлингиз,
Бизлар сизнинг содиқ қўлингиз.
Гуноҳ бўлди, гуноҳдан ўтинг,
То абадки, муродга етинг.
Кўпни бирдай қилсангиз қирғин,

Ғазнангизни ким қилар тўкин!!
Вожоҳат-ла бўлиб сиз ҳамдам,
Қон қечай деб ичдингиз қасам...
Фатво Шулким, ўйлаб нетасиз,
Қонли сувдан кечиб ўтасиз.
От қорнига тегиб оқар қон,
Шундай қилсак, мушқуллар осон...»

Хоннинг қилич тутган қўли алланечук бўшаши,
«Худо ҳукми!» Кутмоқдадир уламолар мунтазир.
Тархонлару мулозимлар бир-бирига қарашди,
Мол топарсиз култепани нима қилсин у ахир!
«Маъқул, — деди хон охири қошларини чимириб, —
Гуноҳини кечдим халқнинг, майли чироғин ёқсин.
Менга қарши тиг кўтарган қайда бўлса қидириб,
Топинглари бошин кесинг, қутурган қони оқсин!..»
Ҳукми олий, олиймақом, базм, деб жар солинди,
Бир-бир чиқиб Ширин ариқ бўйига ўлтирдилар.
Карнай-сурнай, ногоралар бирваракай чалинди,
Қўлга тушган бандиларни кетма-кет келтирдилар.
Сув шовуллар, кўтармада қатор-қатор кундалар,
Оқсоқоллар бандиларнинг қўл-оёғин боғлайди.
Дўппи эмас, бош олинар, не қилса ҳам бандалар,
Қози калон, домла-имом бир-бир имон тилайди.

«Киндик қоним томган тупроқ, —
Бўта ўйга толади. —
Бўлмадим сендан йироқ,
Тоza қоним томади...»

Бош жаллоднинг қўлларида ярақлайди ойболта,
Ич-ичидан ўкраб-ўкраб четда йиғлайди Урмон.
Оти билан сувга тушган хон қилмоқда тантана,
Қон оқмоқда сув юзида, қон оқмоқда, тоza қон...

Ниҳоя

Эй, менинг замондошларим, болам,
томирда оққан қондаймиз ҳаммамиз;
токи,
мавжуд экан қуёш ва ёруғ олам,
биз —
тирикчиликни эмас,
тирикчиликни деганлар
аждоди
томирда оққан қондайин оқамиз...
Узр, қора ўтмишдан
ҳам... нотинч кечмишдан
сўйладим,
ҳайрат, ҳаяжонда ўйларим:
ариқларда тўлиб-тўлиб сувлар оқсин-эй,
кўнгилларда жўшиб-жўшиб куйлар оқсин-эй...
Оқсин... оқсин!.. Эй...
бўлмайлик тошбағир;
ахир,
дунё, юрт фарзандларимиз,
фарзанд бўлиб қолмоқ — бурчимиз!

1978—1979 йиллар.
Тошкент.

Суннатулла Анорбоев

САЙЛИ

РОМАН¹

Ўн биринчи боб

С айлихон эшикни очганида ҳовли этагида турган Фанишерга кўзи тушди. Уғли одатда чопиб келарди. Бу сафар негадир кетига қайрилди-ю, омборхонага кириб кетди.

Мийиғида кулди: «Фанишер дадаси бошлаган ишни охирига етказмоқчи,— деб кўнглидан ўтказди у.— Ниятингга ет». Қалбида уйғонган илиқ меҳр жунбишга келди.

Дарҳақиқат, омборхона ўртасидаги устунда Жалолхоннинг усталар лаҳжасида «ром» деб аталадиган дастгоҳга киритган илк янгилигидан намуна пўлат пружина осиглиқ турибди. Илгари тандаларни тараш, охорлаш, салқи-таранглигини мослаш учун қўл дўконнинг бош томонига оғир тош осиб қўйиларди. Жалолхон тош ўрнига пружина ўрнатди. У қўл кучи билан бажариладиган бу оғир жараёни механикалаштириш устида бош қотираётган эди. Қорхонанинг орқа ҳовлисидаги эски-туски ускуналар ғарамини ковлаштириб, аллақандай нарсаларни териб оларди. Уларни темирчиликда қиздириб эгар, букар, кесар, ғалати шаклларга соларди. Кейин олиб келиб, мана шу омборхонада яшашга киришган янги дастгоҳи атрофида соатлар давомида куйманар эди. Энди эгасиз қолган ўша дастгоҳга янги эга топилди — анчадан бери Фанишер ўралашади. Яша ҳам кетидан қолмайди. Чуғур-чуғур қилиб, нималарнидир сўрайди. Индамаса енгидан тортади. Фанишер ҳозир ҳам ўша машғулот билан жуда банддирки, онаси билан сўрашиш эсига ҳам келмай омборхонага кириб кетди. «Бувинг ўргилсин, уста бўлган сендан!»

¹ Боши журналнинг 8, 9-сонларида.

Сайлихон айвонга кўтарилиб туфлисини ечаётганида ичкаридан Настя пешвоз чиқди: Унинг ранги ўчгандай эди. Негадир нуқул кўзини олиб қочар, ҳовли томонга зимдан қараб қўярди. «Ғанишер билан худди аразлашиб қолган», деган хаёлга борди-да, Сайлихон бунга унчалик аҳамият бермади. Ичкари кирди. «Қатта устанинг шогирди» Яша кўрпачада чалқанча тушиб ухлар эди. Ҳаммаёғи очиқ. Бир парчагина кўйлаги ҳам елкасига қадар йиғилиб қолган. Дўмбоқ, оппоқ... Осойишталикнинг шарофати-да, бу йил унга жир битди. Дон-дун, гўшт-ёғ ҳамон ўлчовлик. Яқинда сурон солиб ўтган уруш офати хонадонларда ҳар он сезилиб турса-да, мева-чева мўл.

— Бир ҳовуч тут ё бир бош узумгаёқ қорни тўяди.— Сайлихон кўрпачани қайириб Яшанинг устига ёпаётганида ўзича сўзланди.— Бироқ ҳамма ўзи билан ўзи овора. Бунга овқат бериш ҳойнаҳой эсларига ҳам келмагандир.

— Еган,— деди Настя.

— Уришдингларми?— сўради Сайлихон омборхона томонга ишора қилиб. Настя қовоғини солди.

Сайлихон ортиқ қистамади. Айтмаса айтмас. Шундоқ ҳам маълум. Вокзалдан олиб келганида ҳам Настя мана шундай қовоғи солиқ, эшикдан киргану ерга қараганча тураверган. Ғанишер яқин келиб қўлидан халтасини олмоқчи бўлди. «Тегма!»— деб чийиллаб Настя халтасини кўкрагига босган эди. У ўринда ҳам халтасини қучоқлаганча ётган. Очиб қараса ичиди уч бурда нон, уч чақмоқ қанд — опаси, ўзи ва Яшанинг йўл паёғи экан. Шундай. Унинг урушдан илашган мушук феъли бор: яхши қиз бўлиб юради-да, бирдан айниб қолади. Рўпарасидаги болани ё тишлайди, ё таталайди. Ғанишер Настянинг тишими ё тирноғими теккан жойини кўрсатмаслик учун, одатдагидай, қочиб юргандир?

Сайлихон бир хўрсиниб қўйиб, айвондан ҳовлига тушди. Учоқбошида пайпаслаб қўйган жойидан гугуртни топди.

Омборхона зимистон эди. У гугурт чақиб, энгашибгина ичкари кирди. Шунда илк бор отнинг калласидай қизғиш тошга назари тушди. У ўртадаги устун тагида ётар эди. «Жалолхон қўйган жойда...» Нега олиб келди, нимага зарур келди — бундан бехабар. Аммо Сайлихон бир нарсани билади: илгари бу тош унинг ошди-қўшди дастгоҳининг бош томонида осиглиқ турарди. Жалолхон уни пружина билан алмаштирди-да, бу зилзамбил нарсани шунча жойдан кўтариб келиб, шу ерга қўйди. (Қизиқ одатлари бор эди эрининг!) Мана неча йилдирки, у қўйган жойида турибди бу тош. Фақат унга Ғанишергина тегаетди.

У ёққан гугурт чўп деярли тагигача ёниб ўчди. Бармоғини сал куйдирди ҳам. Сайлихон яна гугурт чақди. Бироқ буниси ёндию ўчди. Шунда каттакон темир чарх ортидан бир жуфт чўғ ялт этгандай бўлди. Сайлихон аниқ кўрмаса-да, бу муқаррар писиб ўтирган Ғанишер эканини пайқади.

— Бекинмачоқ ўйнайдиган жойни хўп топган экансиз, ўғлим!

Сайлихон омборхонадан чиққанида Ғанишер судралиб бўлса-да, кетидан келаётганини дил қулоғи билан эшитди. У андак енгил тортиб:

— Э, худо!— деб энтикиб қўйди.

Ғанишердаги бундай инжиқлик қолиб кетар, деб ўйлаганди. Бироқ сўнги пайтда маҳаллада ўғлини тийиб қўйишни талаб қилиб келувчилар кўпайди. Ғанишер ўртоқлари билан туппа-тузук ўйнаб юрибоқ лаҳзада терс бўлиб қолаверар эди. У шундай ён қўшнининг боласини уриб лабини шиширибди. Онаси етаклаб кириб тоза вайсади.

— Ҳай, Сайлиниса, қанақа бола ўстирапсиз? Утган ҳафта анув

Ҳафиззи кўзини кўкартирувди. Бугун мана, ўғлимни уриб оғзи-бурнини қора қон қилди. Сиз ўғил тарбияламапсиз, бир... бир...

Сайлихон кўйиб кетди. Оила отасиз бўлгандан кейин оғзига кучи етмаган баъзи қўшнилари яхши-ёмон гап қилишади. Болалари эшитиб, кўчага кўтариб чиқишади. Ҳа, сезади. Фанишернинг гашига текканки, уришган. Бекордан бекорга уришмагандир. Йўқ, Фанишерни оқламоқчи эмас, аксинча хафа, ташвишланади. Илгарилари ишдан қайтганида ўғли муюлишда, гоҳ эшик олдида қарши олар, кунни билан йиғилиб қолган гапларини айтар, ҳатто ўринга кирганида ҳам бир оғиз сўзини эшитишга муштоқ каби полопондай чуғурлай-чуғурлай уйқуга кетарди. Энди эса терс. Қўйнида тоши бордай ола қарайди.

— Қани, айтинглар-чи, нимадан жанжал чиқди?— дея сўради кўнглидан кўтарилмаган ғубор билан.

Сайлихон ичкари киргач Фанишер билан Настяни юзма-юз қўйиб, қозилик қилишга тушди.

— Кетамиз деяпти,— Фанишер бошини кўтармай тўнғиллади.

— Йўқ, ундоқ демадим! Дадам бизни олиб кетади, дедим!— бу ёқдан туриб Настя чийиллади.

— Секинроқ. Бақирманглар. Қулоғим эшитади.

— Нимага кетар экансан? Бувимдан сўрадингми? десам, «Нимага сўрар эканмиз?» дейди. Бувимдан бесўроқ ҳеч қаёққа кетмайсизлар, десам, «Бувинг ким бўпти? Просто тётя Соня» дейди-я, юзсиз!

Сайлихон сиртида кулгани билан ичида музлаб кетгандай бўлди. У Настяга қаради, бошига аста кафтини қўйди.

— Шундоқ дедингми?

Настя индамай ерга қараганча гураверди.

«Просто тётя Соня!» Сайлихон мурғак Фанишернинг бу гапни эшитганида қандай аҳволга тушганини ҳозирги туришига қараб ўзича тасаввур этди. Бироқ ўйлаб қараганда у Настя билан Яшага шунчаки хола бўлмай ким? Она ўрнини ҳеч ким боса олмайди. Яхшиям оталари тирик экан. Фақат «тётя Соняни» унутишмаса бўлгани.

— Дадаси нима деса шу: хоҳласа кетишади. Хоҳласа қолишади. Сайлихон Фанишер билан Настяни бир-бирига қараб итарди.— Қани, ярашинглар-чи. Қўлингни бер. Ҳа, мундоғ бўпти иш деган!

Шу билан Фанишер билан Настя ўртасида аҳиллик қайта тикланди. Наинки, иккови, бутун Узунҳовуз маҳалласидаги болалар ўртасида эски гиналар ўртадан кўтарилиб, иноқлик қарор топди. Улар Яша билан Настянинг жуда узоқдан келаётган дадасини кута бошлашди. Гоҳ у ҳовлида, гоҳ бу ҳовлида, кўпинча ҳовуз бўйида тўпланишарди. Бўлажак учрашув ҳақида чуғурлаша кетишади.

— Даданг энди сизларни олиб кетадилар-да, а, Настя?— деб сўрайди қўшни болалардан бири.

Настя жиддий қиёфада бош ирғайди.

— Ҳи-и, кетамиз!— катталардай гапга аралашади Яков.

Болалар Настяга, Яшага тикилашади. Уларга бошқача бир ҳурмат билан, ҳатто ҳаваслари келгандай боқишади.

Фанишер хомуш эди. У йўғон қора тол тагида ўтириб қўлига илинган ёнғоқдек кесакни ҳовузга отди. Сокин сув бети сесканди-ю, тева-ракка ҳалқа-ҳалқа тўлқин ўрмалай кетди.

Фанишердаги ҳолат бошқаларга ҳам юқади. Улар ҳам ҳовуз бўйига тизилиб ўтиришади.

Настя Яшага чимирилиб бир қараб қўйгач:

— Биз келиб турамыз,— дея ваъда беради болаларга.

— Ҳи-и, келамиз!— деб уни қувватлайди Яша.

— Алдамайсанми?— Фанишер Настяга ер остидан қараб қўяди.

— Яшин урсин агар алдасам!— Настя қасам ичади.

— Майли, яшин урса ура қолсин!— қўшилади Яша, лекин қўрқаларга кўкка боқди.

— Ула-ўлгунимча унутмайман!

Настянинг ўймоқдаккина оғзидан чиққан бу сўзлар Фанишерни ларзага солди. Орқаси чумоли ўрмалагандай жимирлашди. У сакраб турди, тевааракка қараб ниманидир қидирди. Кунгай девор тагида қов-жираган янтоққа кўзи тушди. Чопиб бориб, қўлида тикон билан қайтди.

— Илгари ботирлар мана бундай дўст тутунишган.

Унинг қўй кўзларида ғалати бир учқун чақнарди. Тикон санчган чап қўлининг кўрсаткич бармоғида қип-қизил қон кўринди.

— Тикон биланмас, ханжар билан қон чиқаришган, кинода!— дея эътироз билдирди қўшни болалардан бири.

— Ханжаримиз йўқ-ку?— деди Фанишер.

— Ҳа, майли, бўлаверади,— Настя девор тагидаги янтоққа қараб чопди. Буни кўриб бошқа болалар ҳам эргашди. Фақат Яшагина қўллари орқага яшириб, жавдираб турарди.

Настя билан Яшанинг дадасининг лоп этиб келиб қолиши Узунҳовуз маҳалласини ҳаяжонга солди. Тўғри, унинг қачон бўлмасин келишини билишарди. Маҳалла активи вокзалга чиқиб қандай қарши олиш кераклиги тўғрисида маслаҳатлашиб ҳам олган, Сайлихон эса Настя билан Яшага отасини кутгани чиққанда кийишлари учун кийим-кечак тикиб тайёрлаб ҳам қўйган эди. Бари остин-устин бўлиб кетди.

Сайлихон ҳам ишдан қайтмаган, болалар эса мактабдан берилган уй вазибаларини бажариб-бажармаёқ ҳар бири ўз янгиликларини ўртоқларига тезроқ етказиш учун ҳовуз бўйига шошилишаётган эди. Шу пайт ҳаммага отнинг қашқасидай таниш ижроқўмнинг эмка машинаси бир этиб келиб, Фанишерлар эшиги олдида тўхтади. Ундан баланд бўйли ҳарбий, яна фуқаро кийимидаги бир киши тушди. Буни биринчи бўлиб Фанишер кўрди. Яша ҳовузда қороз кемасини суздириш билан банд. Настя эса унинг этагидан ушлаб турганди: шўп этиб тушиб кетмасин тагин.

Машинада келганлар эшикни тақиллата бошлаганларида Фанишер бу ёқдан туриб.

— Бувим уйда йўқ!— деди.

Фуқаро кийимидаги киши қайрилиб қараб:

— Ана улар!— деди.

Фанишер ишлари бўлса керак, деб ўйлаб, олдиларига чопиб борди. Меҳмонлар эса тепалаб қаёққадир боқишарди. Бу орада ҳовуз бўйидаги болалар ҳам этиб келиб, машинани ўраб олишди.

Ҳарбий киши негадир қўлини чўзганча олдинга қараб талпинди. Чамаси, у Яшани тутмоқчи эди, лекин Яша қочиб машина ортига яширинди: «Ҳарбий, кап-катта киши-ку шунга қарамай йиғлар эди. Кулиб туриб йиғларди. Ҳеч ким уришмасая. йиғларди».

— Даданг-ку, танимаяпсанми?— деди фуқаро кийимидаги киши жилмайиб.

Яша эса ҳамон машина ортидан кап-катта кишининг йиғлашига ажаблангандай мўралаб турарди. Настя ҳам дадалаб додламади. Майор йўл ўртасида чўнқайиб қучоғини очганда у ётсирагандай қараб қўйди-да, бир-бир босиб олдига борди.

— Сен танигандирсан-а?— деб сўради майор.

Настя индамай бош ирғади.

— Исминни-чи?

— Ипполит Макарич,— деди Настя аста.

— Хайрият!— майор Настянинг юзига юзини босди. У ўзини тута олмай ҳиқилларди. Яшаникидай тиниқ ҳаворанг кўзларидан оқаётган

ёш суякдор энгагига сирқиб тушганди.— Эсингдан чиқармабсан отангни. Йўқса...

Фуқаро кийимидаги киши жилмайиб нималардир деди. Майорнинг қўлини сиқиб, анчагача қўйиб юбормай силкитиб турди. У болалар билан ҳам қўл бериб хайрлашди. Машина жўнаб кетгач Настянинг дадаси Ипполит Макарович негадир ичкари кирмай кўча эшик остонасига ўтирди. Юк халтасини оёқлари орасига, тахлоғлик шинелини эса устига қўйиб папирос тутатди.

«Яхши бўлди-да, дадаларининг топилгани»,— Ганишер киприкларидан ҳали нам аримаган Ипполит Макаровичга зимдан тикилганча ўйлар эди. Унинг айтишига қараганда Порт-Артур деган шаҳардан қайтибди. Фашистларни тор-мор қилганларидан кейин япон самурайларига қарши урушда ҳам қатнашибди. Қошқийди, мана шундай ҳаманинг дадаси урушдан соғ-саломат қайтса.

Ганишер маънос бўлиб қолди. Жалолхон унга ўгай ота экан. Яқинда билди буни. Лекин бари бир яхши эди. Армияга чақирилиши олдида май байрами намойишига чиққанлари кечагидай эсида. Бувиси ёнларида, эгнида сариқ турлик атласдан кўйлак. Бошида оқ гижим рўмол. Ота-бола бир хил— оқ жужунчадан шим, кўйлак кийишган, Бошларида ҳам янги дўппи. Минбардагиларни яхшилаб кўрасан, деб отаси уни бўйнига миндириб олган. Вой-бўй, чунонам томоша бўлганки! Параднинг олдида артистлар ер тепиниб оёқ ўйинга тушишади денг. Карнай-сурнайлар вот-вот. Чилдирмалар така-тум. Қалта иштон, майкачан бўлиб олган физкультурачилар-чи! Бундақа аломат намойишни ҳеч қачон кўрмаган. Кейин томошабоққа киришган. Чайнамай шимингу хўроз қанд— хоҳлаган нарсасини олиб берган эди отаси. Фақат морожнийни кўп еб қўйган эканми, эртасига гиппа бўғилиб қолган эди томоғи. Ана шундай, жуда яхши отаси бор эди. Ўгайлигига ҳам ишонгиси келмайди.

* * *

Яша Ипполит Макаровичдан ётсирамайдиган бўлиб қолди. Уйқудан кўзини йириб очиши биланоқ дадасининг қўлига қўниб олади. Мана бугун онасининг қабрини зиёрат қилиб қайтишибди ҳамки, бир дақиқа бўлса-да, дадасидан айрилмади. Уни Ганишердан, ҳаттоки Настядан ҳам қизганади. Улар яқинлашса дадасининг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олади.

Ипполит Макарович отпускага келганидан бери хотинининг қабрига учинчи марта бориши. Доимий ҳамроҳлари Ганишер, Настя, қўлида эса Яша. Қайтишда одатдагидай, бозорга айланишди. Магазинларга киришди. Ипаклик матолар қаршисида тўхтаб Ипполит Макарович:

— Ипак, холанглар тўқиган маҳсулотдан бўлса керак?— деб сўради Настядан.

— Албатта,— деди Яша.

Ипполит Макарович унинг ўзбекча гапирганига тушунмай елкасини қисди. Настя русчалаб тушунтириб берди.

Четроқда турган Ганишер ич-ичидан фахрланиб жилмаярди: Ипполит Макарович айтмоқчи «Ипак хола», яъни ўз бувисининг корхонасида тўқилган ипаклик матолар! Ҳамманинг, ҳатто немис, япон босқинчиларининг таъзирини берган қаҳрамоннинг ҳам кўзини қиздириб ял-ял ёнар эди.

— Мана бу тўрт тепки, булари саккиз тепки хонатлас — қизил ябос, сариқ турлик, мана буниси хонаки қора атлас,— Ганишер қўли билан кўрсатиб изоҳ берди.

Настянинг шотикапа нусха сариқ турлик атласга кўзи қизиб томоша қилаётганини кўрган Ипполит Макарович:

- Сенга шуниси ёқадими?— деб сўради.
- Жудаям!— Настя турган жойида бир сакраб қўйди.
- Ипак холангга-чи?
- Албатта!— деди Яша Настянинг ўрнига жавоб қайтариб.—

Менгаям ёқади.

Ипполит Макарович икки кийимлик атлас харид қилиб чиқиб кетаётганида магазинчи Ғанишерни чақириб қолди. Унга кўринмаслик учун Ғанишер аслида панароқда турган эди. Чунки маҳаллаларидаги бир бола билан шу магазинчи туфайли муштлашиб қолган. «Жалолхон тоға сенга ўгай, ўз отанг анави магазинчи Маҳамад пўрим»,— деб маҳмаданалик қилган эди у.

Ғанишер магазин эшигига етиб қолган эди. Кетига қайтди. Катта киши чақиргандан кейин бормаса яхши эмас. Бунинг устига нотаниш бўлса ҳам дадаси эмиш.

— Муборак бўлсин, ўғли-им!— деди магазинчи.

Ғанишер беихтиёр у ёқ-бу ёққа қаради. Оёғидаги брезент туфлиси пошнаси ейилиб, аллақачон қийшайиб қолган. Шими ҳам бувиси ювиб, дазмол ургани билан бари бир эски. Фақат енги калта тўр кўйлаги демаса... Уни ҳам меҳмоннинг шарофати билан кийди.

Ғанишер бу нотаниш дадаси эғнидаги енги калта тўр кўйлагини муборакбод қилаётгандир, деб ўйлаб уятчанлик билан пичирлади:

— Қуллик.

— Ўзингизга яна янги ота топибсиз-да, а?

Ғанишер мулзам бўлиб қолди. У ердан кўзини узолмай қанча турганини билмайди. Бир вақт бошини кўтарса одамлар Маҳамад пўрим деб аташадиган ўша магазинчи прилавканинг у томонидан ҳамон икки кўли энлик камарида, мазаҳ қилаётгандай ишшайганча турарди:

— Сиз... сиз ёмон киши экансиз!— деб шартта юзига айтиб, магазиндан чопганича чиқиб кетди.

Ташқарида кутиб турган Настя:

— Сенга нима бўлди?!— деди.

Ғанишер юлқиниб, беш-ўн қадам олдинроқда кета бошлади.

Настя ҳайрон бўлиб дадасига боқди.

Айвонда чок тикаётган Сайлихон ўглининг ёлғиз қайтганини ва негадир ҳовлини четлаб ўтиб, омборхонага кирганини кўриб қолди.

— Ғанишер!— деб орқасидан чақирди.

Жавоб бўлмагач, ўрнидан турди. «Яна бир нима бўлганга ўхшайди».

У омборхонага кириб борганида Ғанишер Жалолхондан қолган ускуналар ёнида эшикка орқа ўгирганча турарди.

— Анави...— Ғанишер томоғидаги ҳиқичоқни ютиб бош силкади, аммо «дадам» дейишга ор қилди,— ҳалиги магазинчи... Яна янги ота топибсан ўзингга, дейди. Нима ҳаққи бор?— Ғанишер жаҳлига чидамай ўкириб йиғлаб юборди.

Сайлихон гап қайси магазинчи устида бораётганини дарҳол сезди.

Ўглининг мурғаккина дили қаттиқ озор чекканини бутун оналик вужуди билан ҳис этган Сайлихон овунтиришга сўз тополмай қийналар, унинг юрагини ачиштираётган ўша илон-чаён захридан баттар тил захрини ўз меҳр ҳарорати билан сиқиб чиқаришга қасд қилгандай бағрига босиб, елкасига қоқар, сийпалар-папалар эди. Шу чоқ Ғанишер очиқ қолдирган эшикка назари тушди. Ҳали замон Ипполит Макарович болаларини етаклаб кириб қолишини ногаҳон эслади-ю, шошиб қаддини ростлади.

— Бас қил, ўргилай. Меҳмондан уят-ку!— деб танбеҳ берди-да, Ғанишерни кўлидан судрагундек бўлиб, ҳовлига чиқди. Кейин ҳеч ни-

ма бўлмагандай иш буюрди:— Сен-чи, ўғлим узум уз. Мен чой-пой тайёрлай.

Ғанишер нарвонда турганда улар келишди. Настя кўча эшикдан туриб:

— Шерка!!— дея чақирди.— Ма! Морожнийингни ол, эриб кетаяпти!

Ҳақиқатан ҳам унинг қўлидаги қоғоз стакандан ерга чак-чак шарбат томмоқда эди.

— Ҳозир!— Ғанишер бир қўлида узум узилган челақ, бошқа қўли билан нарвонни ушлаб туша бошлади. Дадаси ёнида ирғишлаб юрган Яша эса «Соня хола» дея бақириб қўярди-да, ўзича алланарсаларни айтиб чулдирадди. Учоқ бошидан пешвоз чиққан Сайлихон билан Яша ўртасида Настя тилмочлик қиларди.

— Дадам сиз билан менга атлас кўйлак олди!

Чамаси унинг бутун эс-ҳуши ҳозир шу совғада. Шу хушxabарни етказишга ошиқарди. У ҳатто қўлидаги эриб бот-бот томаётган музқаймоқни ҳам унутгандай эди.

— Бермайсанми менга?— деди Ғанишер қўл чўзиб.

Настя бир қараб қўйди-ку, лекин нима деганини англамади. Чунки диққат-эътибори катталарда эди. Ғанишер унинг қўлидан аллақачон эриб ширин сутга айланган музқаймоқни олиб бир шимирди-да, қоғоз стаканни ташлашга кўзи қиймай турганида онасига назари тушди. У Ипполит Макарович берган совға қўлида-ку, миннатдорчилик билдириб кулимсирар эди. Яша ўзида йўқ хурсанд. Настя ҳам Яшага қўшилиб дик-дик сакрайди.

Онасининг мана шундай маъсум жилмайишини кўрганида Ғанишернинг негадир йиғлагиси келаверади. У ўқолоқлаган бузоқдай ҳовли этагига чопди.

Эртасига Ипполит Макарович кун ботганда қайтди. Ҳаммалари айвонда шўрва ичишаётган эди. Уста Умар билан Сайлихон уни дастурхонга таклиф қилишса бот ўтира қолмай ҳовлида тикка турганича фуражкеси билан елпинди.

— Мана, билетни ҳам олдиқ,— деб қўйди у салмоқлаб.

— Ҳи-и?— ажабланди овқат сузиб келаётган Сайлихон.

Ғанишер ялт этиб Настяга қаради. Настя эса унга боқди. Иккови бу хабардан гангиб қолгандай эди. Фақат Яшагина бепарво. Дадасининг қўлидан қизил юлдузлик фуражкесини олиб кийди-ю, у ёқдан-бу ёққа «айт-два, айт-два» дея оёғини ғоз ташлаб, машқ қила кетди.

Кечаси алламаҳалгача онаси ичкарида Настянинг атлас кўйлагини тикди. Ипполит Макарович ҳам ўша ерда. Катталарнинг ора-сира ғўнғир-ғўнғир гаплашгани эшитилади. Ғанишер гап ўғирлаш яхши эмаслигини билса-да, икки қулоғи динг — очиқ деразада. Настянинг индамай қолганига қараганда унинг ҳам диққати ўша томонда бўлса керак. Катталар Яша билан Настянинг тақдири устида бош қотиришаётган кўринади. Оналари бўлмагандан кейин уларга қийин, албатта. Ипполит Макарович ҳарбий хизматда. Эртаю кеч кўчада. Бугун бу ерда бўлса, эртага бошқа жойда... Хабаровекка кўнишлари ҳамон хат ёзади. Кейинча қаерда хизмат қилиши ўша ерда ҳарбий округда маълум бўлади.

Шу пайт Настя келажаги ҳақида чуғурлай кетди: бундан буён дадасига ўзи овқат пиширади. Соня холадан ўрганиб олган ҳамма ўзбекча таомларни қилиб бераверади. Кундузи мактабда ўқийди. Кеч-қурун ширин-ширин овқатлар пиширади. Яша, албатта, ҳарбий бўлади. Сал бўйи чўзилсин, кейин уни дадаси Суворов ҳарбий билим юртига жойлаштиради. Чунки, у эркак. Дадасининг ўрнини босиши керак...

Настя тинмай чуғурлар эди. Кўп ақлли қиз-да, бу Настя.

Ганишер унинг келажак режалари тўғрисидаги гапларига қулоқ солиб ётиб: «Мен-чи, мен ким бўламан?»— дея ўзига ўзи савол берди. Шунда омборхонадаги Жалолхоннинг чала қолган дастгоҳи кўз ўнгига келди. «Мен ўқиб албатта уста бўламан. Дастгоҳ ясайдиган...»— дея хаёл сурди.

Ҳали кун чиқмасдан Настялар машинага ўтириб, аэропортга жўнаб кетишди. Муюлишга етганларида машинанинг орқа ойнасидан қараб бораётган Настя охирги марта қўл силкитди.

Ганишер кетига ўгирилганда онаси эшик оғзида турарди. Унинг чеҳрасида кўпдан таниш маъсум табассум, киприкларида нам. Аста бурилди, ҳовлига кириб кетаётганида хўрсиниб: «Шукур», деди.

Ганишер онасининг нимага шукур қилияганини тушунмади. Ичида ҳамон бир нима жизилларди. Кўз ўнгида Настянинг қанот қоққан капалакдай лентаси-ю, қўшалок шохдай диккайган сочи.

Ўн иккинчи боб

„Шерка, Соня холани хафа қилма!»— деб бинойидай ёнини оларди Настя. Улар борида гангир-гунгур эди уй ичи. Шукур, тўртта болам бор, деб юрарди бағри бутун одамлардай. Ҳа, ҳозир хотинлар қанча кўйлагинг бор, деб сўрамайди. Қанча боланг бор, дейдиган бўлган. Бағир босиб қолган экан. Айниқса анави кичкинтой Ёқубжоннинг хумори тутади. Қара-я, қон тортар экан-да? Кўз очиб кўрмаган отаси пайдо бўлиши билан учди кетди. Йўқ, таъмағирлик унга ёт. Даъвосиям йўқ. Отасига буюрсин. Оғир йиллардан эсон-омон олиб чиқиб эгасига топширдими унга шунинг ўзи кифоя. Мана Настя хатида эслабди-ку? Дадаси, «Ипак холангларга мендан салом айт», деган эмиш. (Отини эслолмаса керак.) Аммо саломини топширадиган шаввоз кеч келди. Тергаса тўнглик қилди. Урушган эди овқатини емай ётиб ухлаб қолди. Катта бўлган сайин ташвиши ҳам катталанаёпти бунинг.

Мактабдан қайтишда Маҳамадшернинг олдига кириб, у-бу ишларига қарашадиган одат чиқарган. Ганишерни дадаси билан Давлатов топиштирибди. Бунга бир ойча бўлди. Мактабдан чиққач тўғри уйга келмай тентираб юради. Чўнтагида пул пайдо бўла бошлади. Сўраса миқ этмайди. Муқаррар, Маҳамадшер берган. Дадасига маслаҳат солса, «Пайти келиб ўзи оқни қорадан ажратиб олади. Арқонни узун ташлаб кўявер»,— дейди. Арқонни узун ташласа, мабодо ўралиб қолса-чи? Ўзи кичкина-ку, лекин ташвиши катта бу боланинг. Қошқийди Жалолхон ёнида бўлса! Гўдаклигида Ганишер у ер чопса ёнма-ён туриб «ер чопар», омборхонага кириб янги дастгоҳи устида ишласа «ёрдамлашиб юборар» эди. Ҳа, наинки, юриш-туришда, гап-сўзда ҳам тақлид қилар — Жалолхон ҳар жиҳатдан ибрат эди. Унинг баъзи қилиқлари ҳалигача Жалолхонни эслатади. «Энди жижжа деҳқончилик қилайлик, а?»— деб кўяди дастурхонга фотиҳа қилиб тураётганида. Бироқ Маҳамадшер билан топишганидан бери «деҳқончилик»ни унутди. «Дадам яхши одам экан. Фақат сизга ёқмайди»,— дейди койиса. Давлатов: «Ешликда ким янглишмайди? Ешлик — гўрлик, хато қила-қила пишади-да киши. Даданг ҳам хўп пишган. Олтин одам!»— деб мақтаган эмиш. Маҳамадшер Давлатовга олтиндир, қуйма ёмбидир. Лекин кўпчилик олдида бир марта миси чиққан. Қандай қилиб уқтирса экан бунинг Ганишерга?

Сайлихон ўйга толди. Айни шу чоғда дераза тепасида осифлик турган қора қоғоз гардишли радиокарнайдан меҳнаткашларга бағишлаб тунги музикали эшиттириш бера бошлади. Қўққисдан музика узил-

ди-ю, суҳбат бошланди. Радиомухбир: «Бугун биз «Чинобод» совхозининг чўлда ер очган комсомол-ёшлар бригадаси далаларида бўлдик»,— деб гап бошлади.

Радиомухбир чўлда битган пахтани таърифлаб, олди очила бошлаганини, бригада теримга шай эканини айтгач, сўзни ҳамсуҳбатига берди.

Унинг овозини эшитганда Сайлихоннинг бадани жимирлашиб кетди. Жуда таниш.

— Е раббий!— Сайлихон энтикди.

Жўра полвоннинг баланд, танги товуши.

— ...Ичимизда битта кексамиз бор эди. Бола-чақасиминан чўлга кўчиб келувди. Бир кеча ётиб, эрталаб қараса етита товуғи йўқ. «Товуқни еган тулки, чиябўри одамни ҳам ёйди»,— деб кетиворди. Шундоқ. Келганимизда бу ерлар тўқай, ёввойи чўчқалар ҳайиқмай қапанга келаверарди.

— Қаранг-а?— ажабланди радиомухбир.

— Ҳа-да!— дея ишонтирмоқчи бўлди Жўра полвоннинг овозига овози ўшаш бригадир.— Пашшахонада ётиб ёввойи тўнғизларнинг хур-хурини бемалол эшитиб турардик. Эккан сабзи-пиёзимизни неча бор шудгор қилиб кетган тумшуғинг қурғурлар. Лекин биз комсомоллар ҳам бўш келмадик. Ҳў, ана! Тўқайни бир чеккага суриб ташладик. Қамишзорга ўт қўйиб, томир-помириминан қўпордик.

— Соҳибжон, энди икки оғиз ўзингиз ҳақингизда ҳикоя қилиб беринг,— радиомухбир бригадирнинг сўзини бўлди.— Оилангиз, ота-онангиз, ниятларингиз ҳақида.

— Оила қуришга эртарақ,— дея кулгандай бўлди бригадир йигит. — Ҳарбий хизмат бор олдинда. Дадам Маллавой Абдиваққосов фронтга бормаганиминан меҳнат frontiда қатнашди. Фарҳод қурилишида елкасини шўри чиқиб тупроқ, тош ташиди. Бутун куч-гайратини қурилишга сарфлаб соғлиғидан айрилиб қайтди. У урушда ўқ еган солдатдай меҳнат frontiда илаштириб келган тифдан ҳалок бўлди. Бувим Ҳидойбиби Абдиваққосова...

— Ҳидойбиби?! Е тавба!— Сайлихон ёқасини ушлади. Унинг юраги ҳаприқарди.— Уша Ҳидойбимикан? Унда нимага оти Уктамжон эмас?

Бригадир йигит эса бувиси тўғрисидаги гапини унутиб, аъзолари ҳақида фахр билан ҳикоя қилар эди.

Сайлихон ишонгиси келмас, иккиланар, ички бир товуш эса «ўша!» дея ҳайқирар эди.

Пахтакорларга бағишланган эшиттиришу сўнги янгиликлар ҳам тугади. Радиокарнай ўзидан ўзи жим бўлиб қолди. Фақат Сайлихон нотинч эди. У чироқни ўчирди-ку, ўрнига ётмади. Кўрпа устига чўнқайди. Сиртдан қараганда осойишта кўрингани билан қалбида тўфон жунбиш уради.

Кўзини очса боши ёстиқда экан. Ухладими, йўқми билмайди. Фақат Жалолхон билан маслаҳатлашгани хотирида. Ҳа, у бот-бот пайдо бўлади. Кўрпачада чордана қуриб ўтиради. Индамагани билан ҳолаҳвол айтса тинглайди, баъзан ҳовлида яқтакчан айланиб юради. Ғанишердан нолиса ерга қаради. Ҳидойбиби, Уктамжон тўғрисидаги тахминини айтса бош ирғади. Демак, у маъқуллади. Бироқ андак ўйчан кўринди, Жалолхон. Ўзи бирга бошлаб боролмаганига ўкинади шекилли.

Тонг белги берибди. Қўкда ҳали юлдуз бор, аммо кун чиқиш томон кўкка бошлаган эди. Сайлихон таваккал қилди. Шахт билан ўрнидан турди. Ювинди. Таранди. Милтиратиб чироқ ёқди. Ғанишерни уйғотиб юбормаслик учун эҳтиётлабгина сандиқ очди. Бисотини ковлаштириб

Жўра полвондан қолган деярли янги беқасам тўн билан, бодом гул дўппини олди-ю, шоҳи қийиқчага тугди.

Сайлихон катта йўлга чиққач биринчи дуч келган юк машинасига ўтириб жўнаб кетди.

— Меҳмонгами?— деб сўради шофер.

Сайлихон нима десин? Топа оладими, йўқми? Топганида ҳам қидириб бораётган одами қандай қарши олади? У билган Ҳидойбиби косов олиб қувишдан ҳам тоймайди.

— Аммо, лекин айни пайти-да, чўлда қовун сайлининг,— дейди Сайлихоннинг сукунанини тасдиқ аломати ўрнида қабул қилган шофер.— Бирам битибдики! Шираси тилни ёради...

«Ўқтамжон ҳам қовун экандир?» Сайлихоннинг тасаввурида ям-яшил палаклар пайдо бўлди. Дала шийпони атрофидаги сабзи-пиёзни тўнғиз тунда тумшуғи билан ҳайдаб ташлагани тўғрисидаги ҳазил-ҳузил аралаш айтилган гап-сўз — Жўра полвоннинг товушига жуда ўхшаш овоз қулоғи тагида жаранглаб тургандай эди.

Бироқ қанчалик уринмасин Ўқтамжоннинг суратини кўз ўнгида тиклай олмади. Нимжонгина гўдак эди-да.

Йўлда йўловчи от-арава, машиналар учрай бошлади. Бундай пайтда гуп этиб чанг қирарди-ю, кўз очирмай қўяди. Увотнинг нариги бе-тидаги бедазор ялт этди. Кун чиқди.

Гап бериб келаётган шофер жим бўлиб қолди. У шошилаётганга ўхшайди. Мотор жаҳл билан ўқира, кабина ғижирлаб, кузови тарақлар эди.

— Хола, сизни кўприкда тушираман,— деб қўйди у йўлдан кўз узмай.

«Яқин қолипти-да». Сайлихоннинг юраги шув этди. Ҳа, уни қувонч ўрнига қўрқув босди: чиндан ҳам Ўқтамни топармикан? Топдиёқ дейлик, бироқ у қандай қарши олади? Ҳидойбиби-чи?

Бироқ нафсиламрини олганда ўзида ҳам айб бор. Шу қидиришни илгарироқ, масалан, Маҳамадшерникидан кетиши ҳамон қилиши мумкин эди-ку? Ўқтамни топиши, қайтариб олиши ҳам мумкин эди. Чунки ҳақ-ҳуқуқ унинг томонида. Фақат мусулмончилик... лабздан қайтиши инсофдан эмас, деган андишага борди. Отасининг юзини қилди. Ҳа, сўздан қайтиш иснод. Лекин тўнғичини излаши, топиши, қайтариб олмаганда ҳам вақти-вақти билан бориб хабар олиши мумкин эди-ку?

Сайлихон кабинада гужанак бўлиб ўтириб, ўзи билан ўзи олишар, гоҳ оқлар, гоҳ қисматини қаргар эди. У Ўқтамжонни ўғил қилиб олган хотиннинг қиёфасини ҳам аниқ эслай олмади. Кўз ўнгида чаплашиб кетаверди. Фақат тегирмон боши томонни билади. Катта ариқ ёқасидаги қўрғонча хотирида. Аммо Ҳидойбибининг аччиқ сўзлари дилига тамғадек босилиб қолган. «Энди керак бўлдими бола? Куёв тўранинг қўйнида тўлганинг-буралинг: Уйнаб-кулганингиз қолади бу замонда, ойимча! Болани нима қиласиз сиз?» Заҳар-заққум эди сўзлари.

Машина тормози ғийқиллаб тўхтаганида Сайлихон пешонаси билан ойнага урилишига сал қолди.

— Етдингиз,— деди шофер.

Сайлихоннинг юраги уриб кетди.

Шофер жимгина кутарди. У қўлига тутқазилган беш сўмлик қоз пулга кўнгли тўлмагандек қараб қўйди-да, Сайлихонга кабина эшигини очишга ёрдамлашди.

Машина қандай тўхтаган бўлса, шундай шахт билан жўнаб кетди. Сайлихон чангдан қочиб четга чиқди. У қаерга боришини билмай гангит турганида бир велосипедчи рўпарадаги кўприкдан ўтиб, яқинлашиб келаверди.

— Ҳай, ука,— деди Сайлихон қўл кўтариб. Велосипедчи новча

Ўсмир бир оёғини педалдан узиб ерга қўйди.— Сойибжонни қандай топса бўлади?

— Қайси Сойибжон?

— Ҳалиги, бригад...

— Ҳа, Сойиб чангалми?— шимининг почасини баландроқ қайрири олган ўсмир оёғини педалга қўяётиб имлади.— Юринг, кўрсатаман.

«Яна қанақа Сойиб чангал?» Сайлихон сўрашга ҳам улгурмади. Велосипедчи жўнаб кетди. Ноилож тугунини қўлтиқлаганича кетидан эргашди. Иигирма-ўттиз қадам олдинда бораётган ўсмир велосипедни гоҳ тезлатар, гоҳ секинлатиб йўл юзасидан доира ясар эди. Улар катта йўлдан ён кўчага қайрилишди.

Ўсмир каллакланган тол томонга ишора қилиб:

— Манави эшик!— деб бақирди-ю, педалга зўр берди.

Сайлихон «Ҳай-ҳуй» деганча қолаверди. Ахир унга эшигимас, Уктамжоннинг ўзи керак эди-ку. Нима қилсин? У каллакланган қўш тол тагида ҳайрон бўлиб турганида орқадан шарпа эшитилди. Қайрилиб қаради. Тўладан келган кексароқ бир аёл челака сув олиб келаётган экан. Челакини ерга қўйиб, елка силаб кўришди.

Сайлихон бу аёлнинг тугмаланган кўк кўйлагининг тўғри ёқасини туртиб турган қўш ёнғоқдай бўғоғига назари тушганда қаерда кўрган эканман, деган савол туғилди миясида. Кўзлар тўқнашганда аёлнинг ранги ўчди. Бир лаҳза анграйганча қотиб қолди. Оғзини кап-кап очиб нафас олганда ўпкаси гижирлаб кетди. У шошиб челакака ёпишди. Каллакланган қўш тол қаршисидаги эшик ёпилгандан кейингина Сайлихон ҳали ҳозир кўришган аёл Ҳидойибби эканини англади. Ичидан титроқ туриб:

— Болам,— дея пичирлади.

У икки кўзи эшикда, бир қадам босди-ку, тўхтади. Кетига қайтди. Қўлида тугун, икки босиб бир тўхтади. Қайрилиб қараб қўяди. Қидириб келиб, қуруқ қайтадимми? Топган жойида-я? Ўша. Аниқ. Ҳидойибби. Илгари қотма қорача хотин эди. Энди тўлишиб оқарибди. Демак, Уктамжони шу эшикдан кириб, шу эшикдан чиқади. Эҳтимол, ҳали замон келиб қолар?

Сайлихон каллакланган қўш тол панасидаги эшикка умид билан кўз тикиб кута бошлади.

Кун эрта бўлишига қарамай ҳаво дим, қуёш ҳалитдан қиздирмоқда эди. Сайлихон беихтиёр йўлдан чиқиб ариқ ёқасига бориб қолди. Сув лойқароқ бўлса-да, совуқ эди. У ювинаётганда:

— Йўқ эканми?— деган жарангдор овоз эшитилди. Бу ўша велосипедчи ўсмир эди.— Сойиб чангални қишлоқдан қидирманг, овора бўласиз.

— Қаердан қидирай?— деди Сайлихон.

— Чўлдан-да!

— Узоқми?

— Пиёда борсангиз кун ботгунча етасиз.

Сайлихоннинг юраги орқасига тортиб кетди, кўролмай қуруқ қайтса-я? У беҳол тут тагига чўнқайди. Ўсмир раҳми келгандай қараб турди-да:

— Юринг,— деди велосипедга ўтираётиб.— Идорага борайликчи.

Йўқ, уни «Чинобод» совхозининг чўл зонасига бошлаб борадиган ҳамроҳ топилмади. Директор олдига кирганида у телефонда ким биландир қизариб-бўзариб гаплашаётган эди. Сайлихон бевақт эканини сезиб, кетига тисарилганда директор қўл кўтариб тўхтатди. Трубкани тарс этказиб қўйди-да, ўрнидан турди:

— Менда ишингиз борми?— деб сўради.

Ҳалигина телефондаги гап-сўзнинг асорати унинг чеҳрасидан

кетмаган, машинкада олинган оппоқ, сийрак сочининг ҳар бир толаси тагигача қонталаш бўлиб тургандай эди.

Сайлихон муддаосини айтганда директор ажабланди. Чилпиқланган кўкимтир кўзини узмай «шаҳарлик хотин»нинг Соҳибжонда қандай иши бор экан, дегандай қараб турди-да:

— Бугун кетди, яқинда,— деб қўшимча қилди.— Бригадасининг бир ҳафталик озик-овқати-ю, керакли ашқол-дашқолларини ортиб. Ҳали бери келмайди.

Сайлихон тинқаси қуриб кираберишга ўтириб қолди. «Шунча жойдан келиб-а...»

— Нима бўлди сизга?

Сайлихон бош чайқади.

— Уғлим...— деди-ку, лаби учди. Кўзига ғилт-ғилт ёш тўлди.— Бир кўрсам...

Директор ҳанг-манг бўлиб қолди. Унинг кўкимтир кўзлари олайиб кетди. У турган жойида гир айланди.

— Қизиқ,— деди.— Аммо ҳайрон қолдирган саволларни беришдан ўзини тийди.— Нима қилсак экан-а? Машина энди чўлдан тушда қайтади. Хўп десангиз кутинг. Ушанда жўнатаман. Йўқ, агар шошсангиз арава бор.

Сайлихоннинг қалби умид чироғидан ёришгандай бўлди. У кўзидаги ёш билан кулимсиради.

— Барака топинг.

Директор эшикни очиб чақирди.

— Эргашали!

— Лаббай!

Уша велосипедли ўсмир эшикдан бош суқди.

— Омборхонадан хабар ол-чи, чўлдаги молхонага ем ортаётган арава жўнамаганмикан?

— Шу ерда.

— Унда анави холангни олиб бориб аравага ўтқаз. Сойибжоннинг шийпониғача элтиб қўйишсин.

Сайлихон велосипедлик ўсмирга эргашиб идорадан чиқаётганда директор яна тайинлади:

— Аравакашга айт, эринчоқлик қилмасин!

Аравакаш эринадиган киши эмас экан. «Пиёда бошлаб боравер, дейдиган бўлсангиз тўқайдаги сўқмоқ билан кесиб ўтамиз. Ораси учтўрт чақирим. Араваминан десангиз Қизилсув ёқалаб борилади. Анча айланш. Фақат манави юкни туширай, кейин жўнаймиз»,— деди.

Тўқайдаги молхонага етгунларича кун найзага келди. Бир арава тўла емни ташиб бўлишини кутса, бунинг устига айланма йўл билан борилса, кечга қолмасмикан? Бугун Марғилонга қайтиши керак ахир. Эртага иш. Сайлихон типирчилар эди. Бу ерга егиб келгунча араванинг имиллашига зўрға чидади. Энди ортиқ кўтолмайди. Кекса кишини овора қилмай ўзи бора қолса-чи? Ораси яқин экан-ку?

— Йўлга солиб юборсангиз ўзим топиб борарман?— деди.

Аравакаш ем тўла қопни икки бурчидан ушлаб орқалаган жойида тўхтади. Қопни аравада қолдирди-ю, индамай Сайлихоннинг олдига тушди. Қўрадан ташқари чиқишгач бошидан тер, чакг сингга-сингга сарғайиб кетган қалпоғини олди-да,

— Хў, анави сўқмоқ,— дея кун ботиш тарафдаги қамишзорга ишора қилди,— тўппа-тўғри Сойибжоннинг пахтасига олиб чиқади. Фақат нарироқ борганингизда ирғайзорга кирмай тўғридаги кўлобга қараб юринг. Қўрқманг. Ботқоқни четлаб ўтадиган бир оёқ йўл бор.

Сайлихон шошиларди. Юраги ҳаприқиб бўлажак учрашувни ўйлайди. Уктамжонни отини Соҳибжон деб атайин ўзгартирган Ҳидой-

бибига қарши қалбда кек ҳис этади. Овози Жўра полвонникига ўхшаганидан кейин Уктамжони отасидай новчадир? «Бувижон» деб бўйнидан қучоқласа. Чопонни кийдириб, дўппини чаккасига қўндириб, шоҳи белбоғни белига боғлаганида, «Сизни кўрар кун бор экан-а!» деса.

— Менам ўн беш йил соғиниб кутдим шу кунни, бўйгинангдан ўргилай, ўн беш йил!— пичирлади Сайлихон хаёлан тўнғичини бағрига босар экан, ўпкаси тўлиб ҳик-ҳик йиғлар эди.

Қўққисдан тўқай тугади. Димиққан кўкрагига шабада тегди. Хаёл билан бўлиб ариққа тушиб кетишига сал қолибди. Оёғининг таққинасида дам бўлиб сув оқмоқда эди. Сайлихон қўлидаги тугунини чимга қўйиб, ариқ бўйига чўнкайди. Ҳовучида сув олиб юз-кўзнини ювди.

— «Сойибжоннинг пахтаси»,— дея сўзланди у юраги ўйнаб.

Чиндан ҳам аравақаш айтгандай тўқай тугаши билан пахтазор бошланди. Уларга ариқ чегара.

— Соибжоннинг пахтаси,— дея такрорлади Сайлихон овози титраб.

Бу пайт унинг наинки товуши, бутун аъзойи-бадани ҳаяжондан титрар эди. Энтикиб пахтазор оша узоқларга тикиларкан, даланинг у бошида шийпонни кўрди. «Уктамжоннинг шийпони». Бироқ... Унинг кўз ўнгига бўйни иргатилиб турган, қўл-оёқлари чийдай-чийдай кичкина чақалоқ келди-ю, юраги зириллаб кетди.

— Тирик экан-ку, шукур. Катта бўлиб ер очибди,— Сайлихон пахтазорга кўз югуртирди.— Кўсаги шиғил.

Бироқ шийпонга қандай боради? Ариқ кенггина, кўприги йўқ. Сайлихон ҳайрон бўлиб, у ёқ-бу ёққа қараётганида:

— Сакранг!— деди кимдир.

Сесканиб тушди. Ариқнинг нариги бетидаги япасқигина чилонжийда ёнида бир йигит кўринди. Кетмоннинг сопига суянганча ундан кўз эзмай турибди. Бошида оқ қалпоқ, қошигача бостириб кийган. Эгнида эски йўл-йўл бўз чопон. Этаги белбоғига қистириғлиқ. Сувчи бўлса керак, деб ўйлади Сайлихон.

— Утолмайман айланай,— деди у яна бир бор ариқни мўлжаллаб.

— Унда бу ёққа келинг.

Сайлихон ариқ ёқалаб, у турган томонга борди. Чилонжийда пана-сида араванинг ўқидай йўғонликдаги хода ташлаб қўйилган яккачўп кўприкка назари тушди.

— Ушланг,— деди сувчи йигит кетмон сопини узатиб.

— Барака топинг,— деб алқади Сайлихон, ариқдан ўтиб олгач.— Уктамжоннинг йўғ-а, Соибжоннинг пахтаси шу ёқда дейишганди.

— Тўғри айтишибди. Мана шу,— сувчи йигит жилмайди.— Пахта тергани келган бўлсангиз сал барвақтроқ.

Сайлихон унинг ҳазилини деярли эшитмади. Икки кўзи шийпон томонда, хаёли бўлажак учрашувда. Уктамжоннинг қораси кўринмасмикин, деб термилар эди. У пахтазорга қараб юрди. Тикка кесиб ўта қолса йўл ҳарна яқин бўлади. Бирқ эгатлар зах, сув ётибди ичида.

— Сизга ким керак?— деб қолди орқадан сувчи йигит. У кетмонни елкасига ташлаб изма-из келаётган эди.

— Менга Уктамжон... Йўга, Соибжон керак, ўргилай.

— Уктамжонни танимайман, лекин Соибжон мен бўламан.

Сайлихоннинг қўлидан тугуни тушиб кетди. Аллақандай талваса билан кетига қайрилди.

— Ия, сизга нима бўлди?

Узини «Соибжон мен бўламан», деб танитган йигит кетмонини қўйиб, ёрдам бериш учун интилган ҳам эдики Сайлихоннинг сўзи тўхтатди.

— Кеча радиода сўзлаган?

— Ҳа, шундоқ дейишади,— Соҳибжон жилмайди.— Лекин ўзим эшитолмай қолдим.

— Бувингиз...

— Ҳидойбиби. Нимайди?

— Йў-ўқ,— Сайлихон ички ҳаяжонининг зўридан лип-лип учаётган лабини қимтиб аста бош чайқади.— Шунчаки ўзим. Илгари Марғилонда Ҳидойбу деган бўларди.

— Биз ҳам марғилонлик эканмиз,— Соҳибжоннинг чеҳраси яна ёқимли табассумдан ёришиб кетди.

— Шундайми?— Сайлихоннинг эти жимирлашди.— Тегирмонбошида турмаганмисизлар, мабодо?

— Ия, сиз қаёқдан биласиз?

Сайлихон унинг саволини жавобсиз қолдириб, яна суриштирди:

— Укангиз ҳам бордир?

— Йў-а. Пешоналарига битгани биттаю битта мен эканман.

— Унда... унда ёшингиз нечада?— ҳаяжони ортгандан ортиб борарди Сайлихоннинг.

— Ун саккизда.

— Катта кўринасиз.

— Э, хола! Чўл офтоби кишини қорайтирса, шамоли башарангди қовунди тўридай тўрлатади.

Сайлихон шундагина унинг овози кеча кечқурун радиодаги овозга айнан ўхшаш эканини эслади-ю, қаршисидаги оқ қалпоқни бостириб кийган сувчи йигитга синчковлик билан тикилди. Соҳибжон унинг

боқишига тоб беролмай ўнғайсизланди. Бошидан қалпоғини олиб чангини қоқди.

Сайлихон лип-лип учаётган лабини тишлади. Пешонасининг дўнглиги, қошининг қийилиб туриши-чи! Агар мўйлов қўйса нақ Жўра полвоннинг ўзи бўлади.

— Тавба,— дея пичирлаб ёқасини ушлади Сайлихон.

— Лаббай?

— Менинг... Уктамжон деган тўнғичим бўларди.

— Койинманг,— Соҳибжон ўлган экан-да, деб ўйлаб ерга қаради.— Қолганларнинг умрини берсин.

— Йў-ўқ...— Сайлихоннинг ўпкаси тўлиб кетди. Беихтиёр кўзидан оққан ёш юзини ювди.— У тирик...

Сайлихон қўлидаги тугунни ташлаб, олдинга талпинганини, Соҳибжонни қандай қилиб бўйнидан қучоқлаганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Топдим-а, ахийри топдим!— дея бағрига босиб, у юзи, бу юзидан ўпа кетди.

Соҳибжон ҳеч нимага тушунмай гангиб қолди.

— Кимни топдингиз? Ия, қизиқ бўлади-ку!— унинг қўлидан ўзини бўшатишга уриниб кўрди.

— Сени топдим, сени! Сени мен туққанман. Отинг Сойибжонмас, Уктам. Бўйгинангдан қоқиндиқ, бувинг бўламан мен...— Сайлихон шунча жудоликдан кейин топилган ўғлидан яна айрилиб қолишдан қўрққандай шошар, сўзлари ҳам увиқ-юлиқ эди.— Қаттиқ қаҳатчилик эди. Сен қўлимдасан...

Соҳибжон бўйнига осилиб олган бу «шаҳарлик жувон»нинг қучоғидан ўзини қутқариб, биров кўрмадимикан деган ҳадик билан тева-ракка аланг-жаламг боқди-да, жеркиб берди:

— Мени ўз бувим бор!

— Бувинг менман!— дея унга интиларди Сайлихон.

— Тушингизни сувга айтинг!

— Ишонмасанг Ҳидойбудан сўра. Имони бўлса тўғриси айтиди!

Соҳибжон бирдан туюқди:

— Қизилсувда ўнта бўлса, биттаси менман деб бош кўтариб юрган йигитман! Бу гапингизни эшитганлар, асранди экан Сойиб, деб кулишмайдими? Йигитти уялгани—ўлгани! Вей! Оғзингиздан чиқса шу пасод нақ ёқангизга ёпиштираман!

Сайлихон кўкрагига мушт егандай чайқалиб кетди.

У алам-изтироб тўла нигоҳини Соҳибжондан узмай аста четлашди. Сайлихон сувга йиқилиш хаёлига ҳам келмади. Ариқдан гўё учиб ўтди-ю, ўзини тўқайга урди.

Соҳибжон қўлидан лангарчўпи тушиб кетган дорбоздай ҳис этарди ўзини. Узоқда ариқ ёқалаб келаётган оқ отлик миробни кўрганида унга рўбарў бўлишдан қўрқди: «Асранди экансан-ку?»— дейдигандай туюлди. У беихтиёр энгашди-ю, ўзини ўтовдай чилонжийда тагига ташлади.

Алам қилмайдими кишига! Ахир у бугунга қадар ўзини онадан ёлғиз бўлса-да, бахтиёр санар эди. Пахтакор ҳамқишлоқларининг: «Сойиб омадли чиқди»,— деганларини кўп эшитган. Кўчадан ўтганида мўйсафидларнинг, киройи ўғлинг бўлса шундоқ бўлса, дегандай кетидан ҳавас билан қараб қолганларини кўп пайқаган. Бу йил ёзда дадасига атаб худойи ўтказганида оппоқ соқолли қариялар шундай дуо қилишдики! Уларнинг дуосини олиб, гўё қанот пайдо қилгандай хурсанд бўлиб юрди анчагача.

Ўтган йили мўйлови энди сабза урган бир йигитчани совхоз дирекцияси чўл бригадасига бошлиқ қилиб тайинлаганда кўпчилик ажабланган эди. Урушдан олдиноқ тўқай бузиб шоли, сабзавот экилган,

уруш йиллари эса ишчи кучи, от-улов етишмаганидан қолиб кетган ўттиз гектарча қўриқ ерга яна шунча ер қўшиб, пахта экканларида кўрганлар: «Э-ҳа, бу Маллабой боғбоннинг тирмизаги асл соҳиб чангал чиқди-ку!»— деб тан беришганди экин амал олганида.

Уруш ахир, кичикни йўниб катта қилиб қўйган эди-да. Соҳибжон еттинчи синфдан нарига ўта олмади. Дадаси Фарҳод қурилишига кетди. Шундан кейин китоб-дафтарини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, деҳқончилик қилди. Бутун бошлиқ пахта бригадасида иккитагина эркак. Қолганлар бари хотин-халаж. Бригадирлари кекса одам. Ўзи табелчи. Йўл-йўриқ кўрсатиш — у кишидан. Югуриб юриб бажариш — ўзидан. Чигит экишу ягана, чопиқ, ўтоқ, чеканка демоқчи аъзоларга, иш тақсимлаш, ўлчаб қабул қилиш, ҳосил йиғим-терим пайтида тарозибонлигу пунктга ўтказиш — бари зиммасида. Ярим кечагача кўчада қолиб кетади. Тўйиб ухлаган пайти бўлмаган. Бригадир бобонинг қанотида юриб, деҳқончиликка унча-мунча кўзи пишган эканми чўлга бригадир бўлиб мустақил иш бошлаганида, қар қалай унча қийналмади. Меҳнатининг самараси кўзга кўриниб қолгандан кейин эса, ҳатто райондагилар ҳам ёш демай у билан ҳисоблашишар эди. Совхоз директори эса йиғинларда: «Қани, комсомолдан эшитайлик...»— деб маслаҳат солади сизлаб.

— «Омадинг бор экан сен боланинг!»— деб қўйишади ёши улур бригада бошлиқлари. Аммо онасининг ёмон кўзлардан асраш учун исириқ тутатишлари фойда бермади чоғи. Мана, биринчи зарба. Соҳибжон тирсагини ерга тираб, бошини кафтига қўйди. Аммо бу сафар «шаҳарлик хотин»га қилган муомаласини эслаганида қалбида ғазаб эмас хижолат уйғонди.

Соҳибжон у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилди. Урнидан туриб ўтирди. Шунда баногоҳ пахтазор четида ётган тугунга назари тушди. Ажабо! Бу ўша хотиннинг нарсаи. Илдам кўтариб, ариқ бўйига чиқди. Бироқ узоқ-яқинда ҳеч ким кўринмади.

— Тавба, жинними ўзи!— дея тўнғиллади у.

Қат-қат тахланиб бораётган саволлар, исбот талаб далиллар қовоқаридай гўнғиллаб, гужгон урарди миясида. Марғилондай обод шаҳардан чўлга нима сабабдан кўчиб келишди экан? Қиндик қони тўкилган, ўсиб-унган, ўрганган жойларни ташлаб? Эл-юрт, қавм-қариндошларидан ажраб-а? Бой бўлишса эканки, ҳукумат мол-мулкларини мусодара қилиб, ўзларини чўлга сургун қилса! Уғлимиз эсини таниганда асранди эканини билиб қолмасин, деб чўлга кўчишмаганмикин шаҳардан? «Йўғ-эй, бундай бўлиши мумкин эмас. Ҳидойбу ўз бувинг»,— дея тасдиқларди юрагидан чиққан нидо.

У ўзининг ёш болалик даврига зоҳиран назар солди. Бувисини эмганини эслолмайди, аммо қўйнида ётганини, маммасини ушламаса ухлолмаслигини эс-эс билади.

Бувиси гўза чопиққа чиққанида уни опичиб юргани эса аниқ ёди-да. Қачондир даладан қайтаётганларида, «Энди бу ёғига ўз оёғинг билан юр»,— деб ерга қўйгани, шунда кўчанинг ўртасидаги билқ-билқ тупроққа ўтириб олиб уввос тортгани — бари кўз ўнгида. Йўғ-эй, Ҳидойбиби ўз онаси бўлмаса шунчалик эркалатадими? Дадаси-ку, раҳматлик, сариқ одамларнинг феъли тез бўлади дейишади, аксига жуда оғир, мўмин-қобил киши эди. Агар ёни-беридагилар гапга солмаса, эртадан-кечгача оғзидан бир калима сўз чиқмасди. Пешонасини қийиқча билан боғлаб, чаккасига райҳон, жуда бўлмаса, олма-олча гули қистирарди-да, индамай ишлайверарди. Охирги марта оғир касал ётганида рост, гапдон бўлиб кетган эди. Бувиси тинчлантириш учун ҳатто оғзини кафти билан юмган ҳам. Ғалати-ғалати сўзлар чиққан лекин? Қўлига тирмашиб кечирим сўрадим-ей? Дадасининг ўша сўз-

ларини шунчаки алаҳлаш деб юрарди. Аммо анави шаҳарлик хотиннинг қўққисдан чўлда пайдо бўлиши... Соҳибжон мияси говлаб бораётган одамдай бош силкитди-да, ўзича сўзланди:

— Қизик.

* * *

Қор ёға бошлаганига қарамай, шу куни, икки марта қатнади. Бир арава кўсакни ўз аъзоларининг уй-уйига тарқатди. Бошқасини мактаб айволига тўкди: ўқувчи комсомолларга — совхознинг энг узоқ чўл бригадасини оталиққа олганларга бир арава кўсакни чувиш нима эмиш!

Соҳибжоннинг кайфи чоғ. Чунки идорада кекса ҳисобчи бугун узилган кўсакларни пахтага айлантириб бригаданинг умум ҳосилига қўшганида намлиги-ю ҳар хил чиқитдан ташқари ҳам мажбуриятга бемалол етишини айтди.

Соҳибжон фарч-гурч қор кечиб бораётиб ўзича жилмайди. Қулоғи тагида ҳисобчининг: «Қандингни ур, Соҳиб чангал!»— деган қувноқ товуши. Лекин қандини уришга ҳали эрта. Далада ҳосил бор. Тўқайдаги кичик бўлакнинг кўсаги узилмай қор тагида қолиб кетди. Яна гўзапоя чопиқ, шудгор қилиш бор. Ҳозирдан келгуси йил ҳосили ҳақида ўйлаш керак.

— Ҳе, қизиқмисан, Сойиб!— деб қўйди у ўз-ўзига.— Саломатлигинг жойида, ёшсан. Куч-ғайратинг бор. Шундай экан койиниш сенга ярашмайди. Қийқиртириб ер сур! Элдан олқиш олганинг — қандингни урганинг! Яна нима керак сенга?

У кўприкдан ўтаётганида эшикларни олдида кимнингдир қораси кўринди. Соҳибжон қадамини тезлатди. Яқинроқ бориб қараса онаси экан. «Шундай совуқда кўчада нима бор?»

Йўлига мунтазир, дилдираб турган онасининг кўзи-кўзи билан тўқнашганида юраги шиғ этди. Теваракни босган оппоқ қор ёруғида у кишининг чеҳрасидаги ҳадик шукрона билан алмашганини сездди. «Имони бўлса тўғриси айтилади». Чўлданми, идораданми қайтиб онасини ҳар сафар учратганида марғилонлик хотиннинг шу гапи ёдига тушади. Биринчи бор аниқини билиш учун чўлдан келганида онасини тоби қочган ҳолатда учратиб индамади. Доктор қақриб, дори-дармон қилди. Кейинча анча совуди — пайсалга солди. Энди ўйлаб қараса, марғилонлик хотин чўлга, унинг олдига боришдан олдин бу ерда бўлган. Онасининг қўққисдан эски касали қўзиб, ётиб қолишига шу тўқнашув сабаб бўлган экан.

— Буви...— дедию. Соҳибжон андишага бориб жим бўлиб қолди. Теварак шу қадар сокин: дарахт баргларининг қор тушиб шитирлашидан тортиб, юрагининг безовта дукиллашига қадар аниқ эшитиларди. У ниҳоят таваккал қилиб сўради:— Уша хотин туққанми мени?

Жавобан Ҳидойибининг ўлкаси аянчли чийиллади. Соҳибжон қўрқиб кетди.

— Мен...— Ҳидойибининг нафаси баттароқ ғижирлади,— мен катта қилдим....

Хижолат ўртаб юборгандай бўлди Соҳибжонни. Шартмиди келиб-келиб ҳозир қийнаш?

— Оёғингиздан зах ўтмасин. Юра қолинг ичкарига.

Соҳибжон тирсагидан тутиб етаклади. Ҳовлидан ўтаётганларида ўртадаги жимликни икковларининг қадами-ю, Ҳидойибининг оғир-оғир нафас олиши бузиб турарди. Нафаси қисадиган дарди бор у кишининг. Манави нам ҳаво оғирлик қилади.

Соҳибжон онасини тўрга ўтқазди-да, ёқасининг тугмасини ечди. Ҳидойибини кўзига ёш олиб, маъносилмайди.

— Овқатинг...

Айтмаса ҳам Соҳибжон ўзига аталган маставали, ёки угра ошли хурмача, чойнакдаги чой танчанинг қўрхонасида ўтга кўмиғлик туришини биледи. Қор кечиб келаётганида қорни очганини ҳис этган эди, лекин ҳозир иштаҳаси йўқ. Шунга қарамай Ҳидойибининг кўнгли учуноқ чой қўйиб ичаётиб:

— Ош егандик,— деб қўйди.

Далада ош егани рост. Бироқ пахтанинг меҳнати-ю, манави қиш ҳавоси кунига уч марта ош есанг ҳам ялаб кетади.

Ҳидойибининг нафас олиши енгиллашгандай эди чоғи. Ёнбошидаги қўш болишга бош қўйиб пинакка кетди. Соҳибжон ҳам оёғини танчага узатиб чалқанча ётди. Уртадаги осма лампа тевааракка қизғиш зиё сочади. Ис босган тоқиларда эса унинг сояси. Осма лампанинг жазиллабгина аста ёниши онасининг пичирлашидай эшитилади қулоғига. Худди: «Мен боқиб қатта қилдим... мен катта қилдим»,— деяётгандай эди. Миясида кўққисдан савол пайдо бўлди: «Ким тўққан?» Аниқ жавоб эшитмади-ку? «Ким тўққан?» Бу савол гўё бошига оғир тўқмоқдай гурс-гурс урилар эди. Ички бир товуш: «Ундан чиқди марилонлик хотиннинг сўзи рост экан-да?»— дея қистади. Юрак, орномус эса: «Йўқ! Йўқ!» дея жон-жаҳди-ла рад этарди.

Унга Ҳидойибининг бир оғиз, атиги бир оғиз сўзи кифоя. Дарди-га дармон, юрак ярасига малҳам бўла олади. «Ўзим туққанман»,— деса бар. Минггаси бошқача гапирсин бари бир пул. Кўкрак кериб, йигитлик даврини энди сурадиган бир пайтда «Сойиб чангал»—«Сойиб асранди»га айланса, бу — юзига қора куя суртилгани, шармандайи шармисор бўлгани, номусининг букилгани. Бу — қоронғи гўрга киргани. Ҳа-да! Йигит кишининг уялгани — ўлгани!

Соҳибжон кўзи қисилгандан қисилиб, шифтга тикилганча ётарди. Жағ мушаклари тортишиб, гоҳо қимирлаб кетар, тишлари эса гижирлар эди.

Ўн учинчи боб

Кўча эшик қулф эканини кўриб, юраги ғаш тортди. Аммо шу заҳоти ўзига далда бериб:

— Ўқиши тугамагандир,— дея пичирлади Сайлихон.

Ғанишер кечки политехника техникумида ўқирди. Еттинчи синфни битиргандан кейин уни ўзининг ишхонасига ишга киритди. Кундузи механика устахонасида ишлайди, кечкурун ўқийди. Маҳамадшер билан учрашгани вақти қолмасин, деб ўйлаган эди. Бироқ Маҳамадшер қаёққа қўл чўза етадиган бўлиб турибди бу вақтда. У дўкон мудирлигидан бир сакраб, «Ривожия»га хўжалик ишлари бўйича раис муовини бўлиб ўтган. Тўпахон Шодмонованинг оғзидан суви қочиб гапиришига қараганда, бир неча артель бирикиб, йириклашган «Ривожия»дай қорхона «коммерсия ишларига устаси фаранг» Маҳамадшердақа ёрдамчига муҳтож экан.

Сайлихон эшикни очиб қоронғи ҳовлидан ўтди. Айвонга кўтарилаётганда ҳам ўғлини ўйлади. «Шу чоққача ўқишдамикин?»

У чироқни ёқиб, кийимини алмаштираётганда Ғанишер пайдо бўлди. «Кел. Бўйнимдан қучоқла. Ахир икки кун кўришмадига?»— дер эди Сайлихоннинг ўғлига термилиб боққан кўзлари. Чиндан ҳам онабола икки кун кўришмади. Сайлихон область саноати социалистик муСОБАҚА илғорларининг кенгашида эди. У йўғида ҳоли нима кечди экан? Дарҳақиқат Ғанишернинг қовоғи солиқ. Ўзидан аразладими? Ишидан ишқал чиқдими? Еки биров билан уришдимикан?

— Қаёқда юрибсан?— деб сўради ўғлига синчковлик билан тикилар экан.

— Уқишдан қайтсам уйда йўқсиз. Кейин гузарга чиқиб пойладим,— дея тўнғиллади.

— Бувингни соғинмадингми?

Ғанишер бирдан сергак тортди. Кўзига кулги қўнди. Эшитилар-эшитилмас «соғиндим» дея пичирлади.

Сайлихон ўғлини кучоқлаб, бошини силар экан: «Минг шукурки, бахтимга Ғанишерим бор. Агар борди-ю, у ҳам бўлмаса нима қилардим?— дея кўнглидан ўтказди.— Унда яшашнинг ҳам қизиғи қолмасди бу дунёда». Сайлихон бу ўйидан қўрқиб, ўғлини янада қаттиқроқ бағрига босди.

Илгари Ғанишер овунчоғи эди. Энди... ҳар хил қилиқлар чиқарган. Баъзан хафа қилади. Лекин бари бир суянчиғи. Бошқа кимдан паноҳ излайди? Отасиданми? У киши ўзи ҳимоячига муҳтож. Жалолхонни эса хўп кутди. Соғиниб, эзилиб, кўзлари тешилгудек нигорон кутди. Қайтмади. Уктамжонни бўлса юрса ҳам, турса ҳам юраги айбдорлик ҳиссидан эзилиб, қийналиб ўйларди. Унинг фироғи ичида қаттиқ тошдай бир дард бўлиб ётарди. Ниҳоят топди. Топди-ку, шу ондаёқ қайта йўқотди. Уктам ичидан тушган бўлишига қарамай бутунлай бошқа. Етти ётдай тутди ўзини! Уни учратгунга қадар умид билан яшаб юрган эди. Энди умид ришталари ҳам қолмади. Уктам кўкрагидан, ўзи эмган кўкрагидан итариб ташлаганида бари барбод бўлди, узилди!

Сайлихоннинг ичи ачишгандан ачишарди. Мана бу ери. Томоғига эса бир нима тикилиб қолаётгандай. У кўзини чирт юмиб ўғлининг юзига юзини қўйди. Яхшиям Ғанишери бор ёнида. У бўлмаса нима қиларди сўппайиб бу ҳувиллаган тўрт девор ичида?

Нимадир эсига тушгандай ўғлининг бошини кўксидан узди-да кўзига тикилди.

— Бирор гап бўлдимми?

Ғанишер кўзини олиб қочди.

— Яширма мендан.

— Холам қочиб кетди.

— Қайси холанг? Вой, нимага қочади?! Тузукроқ гапирсанг-чи!— Сайлихон ўғлини уйқудан уйғотаётгандай елкасидан силкитди.

— Қанча холам бор?— дея тўнғиллади Ғанишер.— Соттихон холам-да.

— Қайга? Нимага қочди?!

— Билмасам.

— Ҳой, лаб-даҳанинг борми сенинг? Мунча бўғмасанг одамни? Айт!

— Нимани айтмай? Қизиқсиз-а! Миралим пичам ҳам кетди.

Сайлихон тарвузи қўлтиғидан тушган кишидай ҳанг-манг бўлиб қолди. Ғанишер нима қилишини билмай айбдордай онасининг тепасида сўппайганча турарди.

Анчадан кейин Сайлихон ўрnidан қўзғалди. Ғанишер унинг қайга кетаётганини айтмаса ҳам билди.

— Шу қоронғида-я?— Лекин онасини қайтара олмаслигини сезиб ортиқ ҳеч нарса демади.

Ғанишер эрталаб уйғонганида онасини кўзгу қаршисида хомуш ҳолда ҳўл сочини тараётганини кўрди.

Она-бола бирга нонушта қилишди. Уйдан бирга чиқишди. Ғанишер онаси билан мана шундай ёнма-ён юришни яхши кўради. Бироқ ёмон доғда қолдирди Соттихон холаси онаси билан бобосини. Миралим поччасига ҳам раҳми келади. Уришиб-сўкадиган одам эмас эди-ку, у?

Сайлихоннинг хаёлида ҳам дадаси билан Миралим. Синглиси билан куёви ўртасида бирор гап ўтгандир?

Сайлихон Миралимни тушки дам олиш чоғида аврбанд устахона-

сидан топди. Ўзи рангпаргина эмасми, бечоранинг суратигина қолибди.

Миралимга бир томондан ачинса, иккинчи томондан хижолат эди: шарманда қилиб кетди юзи қора синглиси! Елкасига қўл учини теги-зиб сўрашди-ку, аммо юзига қарай олмади куёвининг.

Панароқ цех ортига ўтганларида Миралим узун, гўлвираб қолган шинелининг чўнтагидан тўрт буклоғлиқ қоғоз олиб узатди.

Сайлихоннинг юраги уриб кетди. Катак дафтардан йиртилган бир варақ қоғозга қора қаламда бор-йўғи тўрт оғизгина сўз битибди.

«Миралим ака,— деб бошлабди хатни.— Сизниям, ўзимниям ор-тиқ алдай олмайман! Сиз яхши одамсиз, лекин юлдузим юлдузингизга тўғри келмаса нима қилай? Соттихон».

Такрор ўқиди. Аммо хат калта ва лўнда бўлишига қарамай ҳеч нарсага тушунмай қошини чимирди.

— Уни топиш керак!

Бўйинини ҳам қилиб ерга қараганча турган Миралим аста бош чайқади.

«Унда нима қилиш керак?» Сайлихон ўйининг тагига етолмади. Султон Муродов олиб қочдимикин, деса у шу ерда. Эрталаб гузардан ўтаётганида афишасига кўзи тушганди. Хотин бола-чақаси билан юзма-юз келгандан кейин Соттихон ундан бутунлай совиган.

— Қаёқдайкин?

Миралим индамай елкасини қисди. Сайлихон беихтиёр унинг эн-гил-бошига зеҳн солди. Ҳали учрашга тарихида хаёли бошқа жойда бўлганида эътибор этмаган экан. Илгары Миралим қишда ҳам бошига дўппи, эгнига олабайроқ беқасам тўн киярди. Чирсиллама совуқдагина чаккасига қийиқча боғлар эди. Тўйдан кейин шундай кийиниб юришга одатланган эди. Ҳозир эса у қаршисида елкалари шалвираган, узун солдат шинелию қулоқчининида турарди. Соқоли ҳам ўсиб кетибди.

— Дадам хавотир оляпти. Кеча қаёқда эдингиз?— деб суриштир-ди Сайлихон.

— К-ковак қ-қайрағочда.

— Дадамга билдирмаганингиз тузук бўлибди.

— Қ-қачон б-бўлмасин эшитади.

— Ҳа, лекин ҳозирча... Сотти унгача келиб қолар эсини йиғиб.

Миралим бош чайқади.

— Сиз бирга тураверинг,— Сайлихон шундай дейишга деди-ку, лекин бу сўзининг таъсирига ишонмай қараб қўйди. Миралим маъюс кулимсиради.

— Дадам сизни ўз ўғлидай кўради.

Ерга қараганча турган Миралим чеҳраси юз хил ўзгариб, қийна-ла-қийнала сўзланди.

— М-менам у киш-шини о-отам деганман. Бироқ у м-м-маҳаллага қайси юз б-б-билаб оёқ бос-саман?

Сайлихон индаёлмай қолди. Соттихонга қарши кўнглида тўлиб-тошиб бораётган ғазабини тўкиб солди:

— Беҳаё!

— Қ-қўйинг!— Миралим қўл силтади.— Айб м-менда... Урушдан ярим ж-жон бўлиб қайтдим. Шу ҳолимга қарамай қизиқ устида уйлан-вордим. Т-тўғри, яхши к-к-кўрардим,— Миралим жим бўлиб қолди. Аммо нафас олишидан қаттиқ ҳаяжонда экани айнан билиниб турар-ди.— Б-бироқ яхши кўришнинг ўзи етмас экан. Очигини айтганда... М-мен...— Миралимнинг лаби тортишди. Алам тўла кўзлари чақнаб ёшланди. У кўксига уриб хириллаганча бақирди.— М-мен унинг б-бахтига з-зомин бўлдим!

Миралимнинг рангида ранг йўқ, ҳаётга қўл силтаган одамдай чеҳ-расида чексиз мунг. «Ўзини бир нима қилиб қўймасайди?»— Миясига

қўққисдан келган бу фикрдан Сайлихон қўрқиб кетди. У нима деяётганини ҳам билмай пичирлади:

— Хафа бўлманг, садқан...

Сайлихоннинг кечгача хаёли Миралимда бўлди. Тўқишга тайёр новвойга ўралган тандани топширди-ю, аврбандчиликка шошилди. Миралим кўринмади. «Устанинг тоби йўқ шекилли. Кетди»,— деб дудмал жавоб қилишди у ердагилардан сўраса. Сайлихоннинг ҳадиксираши кучайгандан кучая берди.

— Ўзини бир нима қилиб қўймасайди,— дея пичирлади у, катта кўчада шошиб бораётиб.

Қиш кунлари қисқа. Қуёш ёритгани билан иситмайди. Қиялаб бориб ботиши ҳамон атрофни қоронғилик қоплайди.

Ковакқайрағочга етганида чироқлар ёқилган, кўчада йўловчилар қолмаган, фақат совуқ изғирингина изғир эди. Сайлихон далага туташ четки қўрғончага киришга кирди-ку, лекин ҳовли ўртасига етар-етмас тўхтади. Қўрғончада тирик жон йўққа ўхшайди. Тўрдаги қоп-қоронғи айвонга кўзи тушганда Сайлихон ёлғиз келганига, ёнида ақалли Фанишер йўқлигига ачинди.

— Миралим!

Сайлихон мунгайган ёлғиз дераза, гоҳ айвонга боқиб кутди. Яна чақирди.

Бир-бир босиб айвонга яқинлашди. Оёғи қалтирай-қалтирай зинадан юқори кўтарилди. Остонада нимагадир туртилди. Калиш экан. Миралимнинг калиши. Эшик ҳам очиқ... Йўқ, ичидан илгак солинган экан. Демак Миралим уйда.

Эшикни аста тақиллатди.

— Келиб-ла ухлабди.

Сайлихон эшик олдида иккиланиб андак турди. Қайтиб кетаверса-чи, безовта қилмай? «Жуда ваҳимасан-да, Сайли!»— дея ичида ўзини ўзи койиди. Бироқ...

— Миралим!

Эшикка энгашди. Ичкаридан овоз эшитилмагач овозини баландлатиб яна чақирди. Жимжит.

— Уйқуси бунча қаттиқ бўлмаса!— дея тўнғиллади Сайлихон.

Йўқ, жаҳли чиқмади. Жаҳли чиқадиган аҳволда эмас эди у. Фақат мана бу даҳшатли сукунатни бузиш, юрагида кучайгандан кучаяётган гулгулага эрк бермаслик, қўрқувни босиш учунгина сўзланди.

— Миралим!— дея чақирди-ю, эшикни муштлади.

Жавобан нимадир хириллагандай бўлди. Бўғзига пичоқ тортилган молнинг хириллаши.

Сайлихон сесканиб кетига тисарилди-ю, ўзини айвондан пастга отди.

— Ҳой! Ким бор!— дея бақирди ланг очиқ дарвоза томон чопар экан.

Кўчада Шавқи кудунг пайдо бўлди. Кетидан узоқ-яқин қўшнилар йиғилди. Қимдир фонус тутиб йўл бошлади. Эшик очилавермагач ёш-яланг ўзларини эшикка уриб, турумидан кўчириб киришди. Киришди-ю, данг қотиб қолишди. Фонус қўлдан қўлга ўтди. Хонанинг ўртасида Миралим ётарди кўкариб. Бўйнида сиртмоқ. Харига бойланган бир бўлак арқон теппасида саланглар. Ён томонда деворга суёғлик нарвон турарди.

Сайлихон кимнидир итариб олдинга ўтди. Юраги сезган эди-я! Додлаб юбормаслик учун бармоғини тишлади. Ҳали тирикдир балки? Сайлихон Шавқи кудунгга боқди. Нега қараб туришибди булар? У жони ҳалқумига келгундек шошар, типирчилар эди.

— Ҳой, барака топкурлар, сиртмоқ...— дея интилди.

Расмларни А. Холиқов чизган.

Шавқи кудунг уни итариб ташлаб ўзи олдинга ўтди. Миралимнинг бошиги кўтарди, сиртмоқдан бўшатмоқчи ўлди. Бироқ қуруқшаган панжаларининг ҳоли келмай қалтирарди. «Вой, бунча имилламаса!» Сайлихоннинг тоқати тоқ бўлиб кетди. Фонус тутган киши энгашиб Миралимнинг бўйнидан арқонни шартта тортиб олди. «Озор берди-я, бечорага!» Сайлихоннинг бадани зириллади.

— Ҳали совумапти,— деди фонус тутган қора соқолли киши.

Шавқи кудунг чўккалаб, Миралимнинг бир кўзини йириб очди.

— Ия?! Ё қудратингдан!— нимагадир ажабланди.

Миралимнинг киприклари шабада тегиб титрагандек бўлди. Буни Шавқи кудунггина эмас, Сайлихон ҳам пайқади. У жонини ҳовучлаб кута бошлади. Ана, ростдан ҳам киприклари қимирлади. Қовоғи тортишди.

— Жиян, бу қанақа ҳазил?— уф тортди қора соқоллик.— Ҳаммамизни ўтакамизни ёриворай деддинг-ку?

— Мард экансан урушда ғозий бўлгин эди! Уз жонига қасд қилган тўнғиз қавмида кетармиш. Ҳа, мусулмончиликка ётмайди бу ишинг!— Шавқи кудунг ҳам ачиниб, ҳам ачитиб гапирга кетди.

Ҳа-я, чиндан ҳам мардлик эканми шу иши?— Сайлихоннинг жаҳли чиқди.— Уни қўли гул, беқиёс уста, ўта покиза инсон сифатида ҳурмат қилар, қолаверса шу чоққача туғишган укасидай яхши кўрар эди. Миралим бўлса барига тупирди. Алам қилмайдими, одамга? Айниқса Миралимнинг боладимми дегандай мана бу илжайиши суяк-суягидан ўтиб кетди. Сайлихон унинг юзига бир шапати туширди.

* * *

Уста Умар устахонасида ғимирлаб юрарди. У бу ерга қадам босмаганига анча бўлди. Ҳамма ёққа, ҳатто эшик ҳалқасидаги қулфга қадар ўргимчак уя қуриб ташлабди.

Бу дўкон, бурчакдаги анави қозон, токчадаги чарх, мошпара бари-барий у ёш чоғида булар ҳам ёш эди. У ғайрат қилса, булар ҳам ғимматларини аямасди. Дастурхоннинг тўқислиги, хонадониди гангир-гунгур кулги, эгниларининг бутлиги шулар туфайли. Ҳозиржавоб, беминнат дастёрлари эди. У нимагаки эришган бўлса, барига шуларнинг орқасида эришган. Уйланишида эса баста-багардон туриб берган энг яқин ёрдамчиси анави ярим чораклик қозон. Кеч уйланди. Чунки отаси икки қиз чиқариб, қўли калталиқ қилиб қолган эди. Енг шимариб муттасил яна уч йил ишлашга тўғри келди. Ярим чораклик қозон ўшанда иш берган. Сайлининг онасига етишгунича билагидидаги кучи-ю кўкрагидаги жирини шу қозоннинг тинимсиз қайнаши учуноқ ўтин қилиб ёқиб юборди худди.

Буларни кимга қолдиради? Уғиллари бўлганда мерос қилиб улашар эди. Невараларигами? Уктам минг шукурки, бор экан ёруғ жаҳонда. Бироқ унга бу эски дастгоҳ, чўян қозоннинг ҳеч кераги йўқ. У деҳқон, пахтакор. Ғанишерга қолдирсинми? Бироқ у бошига урадими бу эски-тускини? У шалағи чиққан қўл дўкон ўрнига тез ва шиддаткор тароқлаш, ошди-қўшди машиналар ясар эмиш.

Шифтда нимадир питирлади. Уста Умар бошини кўтариб боқди. Ё, алҳазар, кўршапалак-ку? Бу маҳлуқни азалдан ёмон кўрарди. Худди қора жанда ёпинган... У иккинчи бор шифтга боққанда... кимдир мўралаётгандай туюлди. Лекин бу Исмоил домла-ку! Шу маҳалладаги эски мачитнинг имоми. Ривоятларга қараганда шогирдларига узоқ вақт фотиҳа бермай қонини сўрган хасис усталарнинг арвоҳи қоронғи тушганда кўршапалак қиёфасида ўз устахонасига келар экан. Уста Умар юқорига қарашга юраги бетламай ерга тикилганча калима келтирди. Бир оз ўзини тутиб олгач ерга чўнқайди. Нега бунчалик кўрқ-маса? Имом мачит қавмларини чақиргани келган экан, бораверади. Қачон бўлмасин ҳамма ҳам боради у ерга. Дарвоқе, кунни кеча Исмоил домланинг ҳовли-жойи бузилди. Эски мачит эса аллақачон яроқсиз ҳолга келган. Ҳазратларнинг арвоҳи кўршапалак қиёфасида тентираб юрган бўлмасин тагин? Борадиган жойи йўқ-ку? Шам ёқса бўларди, руҳи суйинарди. Бироқ ҳозир шамни қаёқдан олсин? Сайлининг онаси тирик бўлса эканки, пахтадан пилик эшиб оқ ёққа ботирарди-ю, тутата қоларди.

Уста Умар Исмоил домладан ўрганган бир-икки сурани юраги ҳаприқиб, чалакам-чатти такрор-такрор ўқишга киришди. Дуо қилиб, бошини кўтарганида шифтда ҳатто кўршапалак ҳам кўринмади. Уста буни яхшиликка йўйди:

— Арвоҳ рози кетди, — дея сўзланди. — Бу ёққа орқа суяб келгандир балки?

Унинг бундай ўйлашига асоси бор эди. Чунки маҳалла имоми кўчада кетаётиб, бехосдан йиқилиб оламдан ўтганида ҳаммадан кўп уста Умар ачинган эди. Уздан ўтганини ўзи билади: «пишиб турганини» дили сезади. Шундай бир пайтда Исмоил домла пақ этиб кетди-ворди. Ҳолбуки уста Умар унга фитр рўза, закот, барини берган. «Жанозамни мачит қавмлари билан тақсирим ўзлари ўқийди», — деб умидвор бўлиб юрган эди-да. Чиндан ҳам энди жанозасини ким ўқийди? Уста Умарни ваҳима босди. Узоқ яқинни хаёлан кезиб чиқди. Кейинча ёшлардан мактаб-мадраса кўрмай ўзича қори, муллалик даъвосида юрган битта-аримтаси демасангиз Исмоил домлага ўхшаганлардан ҳеч ким қолмапти. Ҳозир-ку, шунчалик, кейинроқ бориб нима бўлади? Одамлар

Ўликларини бежаноза кўмаверади? Қайси қавмда кетади ундайлар? Қабри тепасида руҳига атаб бир-икки калима қуръон ўқийдиган киши топилармикин? У Сайли, Сотти, Фанишерни кўз ўнгидан бир-бир ўтказди-да, умидсизлик билан бош чайқади. Ўзи оми эди. Улар янгичадан хабардор бўлгани билан эскичадан бутунлай беҳабар — ундан ҳам ўтган оми. Аттанг, ақалли, «қулху-оллоҳ»ни қулоқларига қуйса бўлар экан-а?

Уста Умар тиззасига таяниб, базўр қаддини росталаганида яна бир бор афсус билан бош чайқади. У устахона эшигидан чиқаётганида ҳовлида кимнингдир шарпасига кўзи тушгандай бўлди. Уша кимса негадир ўзини дарвозахона тагига олди. Ҳа-я, ана, қидирган кишиси! Мусулмонлиги ҳам бор, мўмин-қобиллиги ҳам.

— Миралим!— деб қичқирди ҳассасини кўтариб.

Миралим устанинг товушини дарвоза қанотини ёпаётиб эшитди. Ноилож тўхтади. Атайин у кишини кўриш учун келиб, кўрмай кетаётганига ўзини-ўзи койиди: «Сен бедаво учун куйиб дард чекди. Ақалли қўлини ол».

Миралим бу даргоҳдан кетгандан бери биринчи бор қадам қўйиши. Ҳаяжон ичида дарвозахона тагидан ўтиб тўхтади-да, ҳовли ва теварак атрофга ўгринча кўз ташлади. Лоп этиб Соттихон чиқиб қоладигандай эди назарида.

— Ас-с-с-салому алайкум,— деди Миралим юзининг иситмаси чиқиб.

Уста жавобан алланарса деб шивирлади.

Қани бу ёққа, дегандай ишора билан кетига қайтди. Гиштин занпоаядан юқорига кўтарилаётганда у гандираклар кетди. Агар кетидан келаётган Миралим суяб қолмаганида қулаб тушиши ҳам муқаррар эди.

— Илик қуриб қолган,— дея ҳиринг-ҳиринг кулди уста ўзини Миралимнинг қучоғида кўриб.— Тарашадай шақирлаб.

Унинг кулгиси Миралимга кулгидан кўра кўпроқ йиғига ўхшаб эшитилди.

Уста Умар қаддини ростлаётганида нимадир унинг эътиборини тортди.

— Уста Миралим, сиз ҳам эшитяпсизми?— дея сўради у қулоқ солиб туриб.

Миралим қайнатасидай кекса кишининг илк бор ўз номига «уста» сифатини қўшиб, лутф-карам ила талаффуз этиши унга эриш туюлса-да, бош чайқади.

— Кеч кирганда улар ҳам дам олади шекилли, а овози ўчибди?

— Ниманинг?

— Аनावи томтешар мошиналар ичида урушдан қайтган танклар ҳам бор, дейишади.

— Ҳа!— дея бош ирғади Миралим гап нима ҳақдалигига тушуниб.— Ҳарбийлар ҳам қарашяпти к-к-кўча қурилишига.

— Бир ойга қолмай бизга ҳам етиб келар экан-да, навбат?

Миралим қайдам, дегандай елка қисди.

Уста Умар айвонга кўтарилди-да, кўпдан йиғилмаган кўрпачага ўтирди. У ўзини ёмон ҳис этаётган эди. Шунинг учун деворга суёғлик турган болишни қўлтиғига олиб ёнбошлагач Миралимга илтифот кўрсатиб, тўрға таклиф этди. Миралим қайнатасининг рўпарасидаги яланг кўрпачага чўккалаё қолди.

— Жинкўчалар барҳам ейди, денг?

Уста Умарнинг чирт юмуқ кўзларида нам кўринди. Йўқ, у ухламаган, ҳали ҳозир лаби қимирлади, ўзича сўзланди. Миралим қўлини кўксига қўйди-да, бўй чўзиб яна чақирди.— Дада!

Уста Умар кўзини очди. Аммо ҳеч нимани кўрмаётгандай чимирилганча тикилиб қолди. Салдан кейин чехраси очилди. Қафти билан калта тарашланган соқол-мўйловини аста силади.

— Хўп д-десангиз с-с-самоварга ўт ташласам...

Уста Умар буйруғига мунтазир, қаршисидаги Миралимга бир қараб қўйди. У куёви уйга ёлғиз, шунчаки меҳмондай кўргани келганини эслаб, афти-ангори қайта буришди. Алам билан уҳ тортди. «Юзи қора Сотти!»

— Сизни уста Миралим, ўғлим деганман. Биласиз-а? Ҳалигиндай тентаклик бошқа зинҳор қайтарилмасин. Энди бу ёғини ҳам билиб қўйганингиз яхши. Манави уй-жой, — уста Умар теваракка хомуш кўз югуртирди. Анави устахонадаги дўкон, қозон бари сизники.

— Н-н-нима деяпсиз д-дада?! Узингизга б-буюрсин!

Уста Умар бош чайқади.

— Мана бу ерда, — у бармоғи билан кекирдагига ишора қилди, — ликиллаб турибди. Қаттиқроқ иҳи десам бас учади кетади.

— Ғаниш-шер б-б-бор-ку?

— Унингиз темирдан машина ясаганмиш. Бунақа қадимги дўкон-мўконнинг қадрига етармиди? — Уста Умар маъюс жилмайди. — Корхонада музей ташкил этиб ўша ерга қўярмиш буларни!

Миралим ялт этиб қаради. Нимадир демоқчи бўлиб кулимсиради. Лекин ўз сўзи билан устани ранжитишдан қўрқди шекилли одоб сақлаб индамади.

Бир оздан кейин у чой қўйиш баҳонасида пастга тушди.

Миралим қайтганда уста Умар чуқур тушган кўзларини шифтга қадаганча ётарди. Ташвиш тортмай бўлар эканми, Ғанишернинг айни ўсмирлик, ўйнайдиган-куладиган чоғи. Уроқда йўқ, машоқда йўқ аро йўлда пайдо бўлиб қолган отаси янги участка, мол-дунё, тўй-томоша ваъда қилмоқда. Ҳовлиқиб қолмасмикан набираси? Насиҳат қилиш керакмиди?

Чалқанча ётган уста Умар типирчилади. Оғзини кап-кап очди.

— Д-дада, ч-чой ичасизми?

Тепасида пайдо бўлган Миралимни кўриб, уста Умар бир оз тинчланди. Қўлини қайтармай пиёлани олди. Чой хўплаб туриб Миралимнинг ёнида қолганига қувонди. Ҳаво салқин бўлишига қарамай ичкарига киришни истамади. Устига кўрпа ёптирди. Миралим ҳам ўзига айвонга жой солди.

У чумчуқларнинг чирқиллашидан уйғонди. Ҳали кун чиқмаганига қарамай ёруғ эди. Урнидан туриб ювинди, кийинди. Айвон тўрида ётган уста Умар томонга қараб-қараб қўяди. Майли, мириқиб ухлайверсин, деб кетавермоқчи ҳам эди, кўнгли бўлмади. Яқин бориб чақирди. Шу қадар сокин эдики у кишининг уйқуси. Чўчиб тушмасинлар деб яна тепасига энгашди. Шунда юраги шиф этди. Устанинг кўзи очиқ, аммо нигоҳи сўник эди.

— И-ия?! — деди Миралим ажабланиб.

Йўқ, у янглишмаган экан. Уста оламдан ўтибди. Уйқуга кетганича уйғонмапти. Миралим панжаси билан аста кўзларини юмди. Қийиқ-часи билан юзини ёпди. Кўчага чиқиб биринчи дуч келган эшикни қоқди.

Лаҳзада маҳалла оқсоқоллари тўпланишди. Миралим Сайлихон-никига чопди. У ердан корхонага ўтиб, дараклади.

Сайлихон ёш бола эмаски, гафлатда қолса. Дадасининг «пишиб» турганини биларди. Салкам тўқсондаги одам олма-ўрик бўлармиди. Фақат кеча кечқурун дадасининг олдига ўзи бормай ўғлини юбориб, Сайлихон доғда қолди. Балки қулоғига айтадиган сўзлари бордир? Ухласаю уйғонмаса — бундан ортиқ алам бўладими кишига? Ақалли

кўзи кўзига тушса, рози-ризалик тилашса ҳам майли эди. Унга шу ҳам насиб бўлмади!

Сайлихон дарвозадан кираётиб, бу ҳовлида энди ҳеч ким қолмаганини, энг охири отасидан ҳам айрилганини эслади-да, ўзини тутолмай дод солди. У ўғли билан Миралимга дўппи, тўн кийдириб, қийиқча боғлатди. Ўзи қора кийди. Белини кўк рўмол билан танғитди. Соттихон билан Уктамжоннинг шундай пайтда ёнида бўлмагани алам қилди. Тишини тишига қўйди. Аммо бари бир оғриғи ошкор қилди, — қаттиқ ингради, балки бўтадай бўзлади.

Анзират хола бошчилигида кампирлар кимнидир алқашарди. «Ўғли йўқлигини билдирмади. Фарзанд бўлса шунчалик бўлар — барига бош-қош. Ошна-оғайнининг кўплиги бир тўйда, бир азада билинади», — дейишарди. Сайлихон бундай гапга бепарво. Эс-ҳуши жойидимики, қулоқ солса. Ҳовлида тумонат эркаклар жаноза ўқиётганларида узоқда орқа ўгириб хутба бошлаган муллага назари тушди.

Отасининг тобутини кўтарганларида уни аниқ кўрди. Олдинда Фанишер дарвозага қараб борарди. Тобутнинг бир қаноти Миралимнинг елкасида, бошқаси Маҳамадшерда. Худди ўз ишини кўз-кўз қилаётгандай эди у. Кампирлар кимни алқашганини энди фаҳмлади. «Фарзанд бўлса шунчалик бўлар. Барига бош-қош...» Сайлихоннинг вужудига заҳар ёйилгандай дувиллаб кетди. Онасининг жанозасида ҳам мана шундай... Кўпчиликнинг кўзи учун қилади. Унинг қўли тегса ҳатто тобут ҳам нопок бўладигандай зардаси қайнаб қичқирди:

— Фанишер!

Дарвозахона тагидан ўтишга ҳозирланиб, сал энгашган ўғли ялт этиб у турган очиқ дераза томонга қаради.

— Ўзинг кўтар бувангни тобутини! Е мен борай... — Сайлихон ҳовлига интилганда атрофидаги хотинлар тўхтатиб қолишди.

— Ҳай, Сайлихон, нима бўлди сизга?!

— Бандалик-да, айланай. Кўп куяверманг.

— Ҳар ким ҳам бу ёшга етавермайди! — атрофидаги аёллар далда бериб, бири олиб-бири қўяр, елпир, сув тутар эди.

Сайлихон жаҳлига чидай олмай кўзидан дув ёш тўкди. «Унга нима бор бу ерда? Нега, чўмичини тиқади?»

Сайлихон бошини кўтарганида салла ўраб сипо кийинган қариялар ўтиб боришар эди: Улар ҳам тобут ортидан бирин-кетин дарвозахона тагига кириб кетишаётган эди. Даврада симоби салла ўраб, яланг сабза беқасам тўн кийган, бўйи атрофидагилардан бир қарич баланд, узун юзли, қора соқол киши бошқалардан ўз устунлигини ҳис этгани ҳолда савлат тўкиб борарди. Сайлихон уни кўрди-ю, доддираб қолган одамдай атрофига аланг-жалаң боқди. Ахир бу ўша! Насибулло домла-ку? Жалолхоннинг хуни унинг бўйнида! Ҳа, шу қоққонинг бўйнида!

Сайлихон гиппа буғилди. Аламини кимдан олишини билмай сочили юлди.

— Ким чақирди? Жанозага ким айтди уни? — дея газаби қайнаб пичирлади Сайлихон.

Нима бўлди бунга, дегандай ён-веридаги аёллар ҳайрон эди.

«Бардам бўлинг», — дея биттаси қўлтигидан олса, бошқаси: «Бу жудалик оғир, лекин ўлим ҳар кимнинг ҳам бошида бор. Кўп куяверманг», — дея далда берарди. Учинчи бири унинг пешонасига совуқ сувга сочиқни ҳўллаб босади. «Бу ўшанинг иши, — дея кўнглидан ўтказди Сайлихон туюқиб. — Емонликка яхшилик бундоқ бўлади, деб кўрсатиб қўйиш учуноқ уни қасддан бошлаб келган Маҳамадшер».

Назарида Насибулло домла ҳам уни кўрди. Пинагини бузмай: «Кўлингдан нима келди? Мана озодликда юрибман. Ҳатто отангинг

жанозасига ялиниб олиб келдинглар. Қим билади дейсан, борди-ю, бандаликни бажо келтиргудай бўлсанг, сенинг ҳам жанозангни ўзим ўқийман», — дея заҳарханда қилаётгандай эди.

Сайлихоннинг миясига гўё қон урилди:

— Оёқ ости қилишмасин, ҳайданглар!!! — дея дод солди.

У бир юлқиниб ташқарига отилди-ку, аммо атрофини қуршаган аёллар қўлига беҳол шилқ этиб тушди.

Ўн тўртинчи боб

Соҳибжон этигини ечиш учун ханикда тўхтаганида онаси тахмон олдида орқа ўгириб ўтирган эди. «Хайрият, — деб қўйди ичида. — Кўрпа-тўшак йиғиб ташланибди».

У муздайгина шолчани ялангоёқ босиб ўтди. Сандал бозиллама-са-да, илиққина экан ўтира қолди.

— Овқатинг... — Ҳидойбиби ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Қорним тўқ, — Соҳибжон қимирламанг, дегандай қўл силтади.

— Йўқасам, чойинг ашатта.

— Сандиқди очиб, бисотингизни ковлаштириб қопсиз? Бир гап борга ўхшайди, — Соҳибжон онасининг жилмайганини кўриш умидида қия боқди. Лекин унинг синиққан чеҳраси қайғули эди.

— Улимлигим, — деди ёнидаги тугунлардан бирига кафтини босиб.

Соҳибжоннинг балқиб турган дийдасига совуқ шамол теккандай бўлди.

— Кўриб қўй ўғлим, кейин шошиб қолма, — Ҳидойбиби читир гуллик оқ қийиқчага тугилган тугундан қўлини олиб бошқасига қўйди. — Бу кафанлигим... манави, — у кўк қийиқчага ўралган бўғчага ишора қилди, — жаназага келганларга улашиладиган йиртиш... дафн қилиб бўлганларингдан кейин тарқатилади, — Ҳидойбиби қора лас пахталигининг ички чўнтагидан газетга ўроғлик бир нима олиб кафанлигининг устига қўйди. — Бу минг сўм пул... Тухум сотиб тўплаганман.

Соҳибжоннинг, дафъатан эшитганида юрагига ўрмалаган ваҳима, онасининг қиёфасидаги вазминлик таъсирида тезда тарқади. Ҳатто мийиғига маъюс кулги қўнди. Уйлаб қараса, дадаси топди, бувиси тутди. Ҳа, эсини танибдики, раҳматлик дадаси билан бувиси меҳнат қилишди. Топганини, ҳатто ўт-чўпгача худди чумолидай эшикларига ташиди. Вақти-соати етиб отаси қазо қилибдики, бутун топган-тутганлари жанозага, маъракаларига сарф бўлди. Онасининг манави ўз ўлимлигига атаганлари, шундан кейин йиғанлари. Сандиқда тўй учун тўплаганлари ҳам бор. Бу урф фақат уларнинг эшикларидagina эмас, бошқа қўни-қўшниларда, ўзбек яшайдиган ҳар бир хонадонда бор. Умр бўйи ўлиб-тирилиб йиғишади. Кейин бирдан аямай сочишади. Тўй учун ҳам, жаназа-маърака учун ҳам. Яшаш мазмуни шумикин?

У саволига жавоб топа олмай яна онасига ачингандай ўйчан тикилди. Эсини танибдики бу уйда уч киши туради: отаси, онасию ўзи. Уруш пайти икки киши қолди. Отаси Фарҳод ГЭС қурилишига сафарбар этилди. Онаси ўшанда ҳам емай-ичмай орттириб, даданг эсон-омон қайтган куни кийдирамиз, деб бозордан дўппи, тўн олиб қўйган эди. Лекин афсуски дадаси янги тўн билан дўппини кийишга кийди-ку, қувнамади. Эсида, Берлин кўчаларида жанг бўлаётган, Га-лаба арафасида дадаси шом пайтида эшикдан кириб келди. Шу куни тасодифан даладан эрта қайтган, томорқада маккажўхори чопиқ қи-

лаётган эди. Югуриб, дадасининг олдига борди. Қучоқлашиб кўришмоқчи бўлганида, негадир онаси халақит берди. Энди ўйлаб қараса атайин шундай қилган экан. «Қатта қозонда сув исит», — деб йўлини тўсди. Дадасининг кўз қорачиқлари бежо йилтилар, юзи яллиғлангандай қизариб турган экан. Умрида оғзига ичимлик олмаган дадасини ўшанда маст бўлсалар керак, деб ўйлаган эди. Онаси эса пайқаган экан (кўп озода хотин-да). Дадасини уйга киритмай олдин молқонага бошлади. Уша ерда иссиқ сувда чўмилтирди. Тоза кийим кийдириб кейин уйга бошлади. Тўдалаб қўйилган эски кийимларни онаси кечаси билан ювиб чиқди. У эса отасининг ёнида қолди. Шунда қўққисдан қўли тегиб кетса, дадасининг бадани мисдай қизиб турибди. Қўрқиб «буви» деб чақирди. Аммо онаси эшитмади. Ҳовлида кир ювиш билан овора эди. Урнидан сапчиб турди. Докторнинг уйига чопмоқчи бўлганида дадаси кўзини очди.

— Раҳмат, ёнимдан жилма, — деб тайинлади.

Қайта ўтирди. Лекин раҳмат айтиши унга ғалати туюлди. Нимага «раҳмат»? Ўз ўғлига ҳам киши раҳмат дейдими?! Салдан кийин унинг ҳайрати баттар ошди.

— Бувингизни... ёлғиз қолдирманг-а, хўпми? — деди у узоқ термилиб.

Икки юзининг ўти чиқиб кетди. Шошиб «хўп» деди. Лекин нимага бундай деди? Ҳеч қачон «сиз» ламаган бирданига «сиз» лашлари қизиқ?

Отасининг кўзи унда. Бир гап айтишга чоғланди. Сир бўлса керак. Иккиланди. Оғзи қуруқшаб тамшанди. Безовталаниб, устидаги кўрпани очиб ташлади.

— Кечира олармикансиз? — деб жавдираб боқди. Кейин кўзини қаттиқ юмди-да, бош чайқади. — Нариги дунёда ҳам кечирмайди.

Ким? Нимани?

Ҳеч қачон оғзидан ёмон сўз чиқмаган, умуман камгап бўлган дадаси бирдан алақайси Сайфиддин махсумнинг арвоҳини ҳам қолдирмай бўраб сўка кетди. Қўлига пичоқ тутқазган — қотилликка фатво берган ўша эмиш. Кейин пичоқ дастаррага айланди. Дала йўлидаги қандайдир кўприк тўсини кечаси арраланди... Тонгда трактор ағанади. Тракторчи эса сувга чўкди. Уша Сайфиддин махсум, ўтомоч, яъни трактор дўзах ўти билан юради, трактор гилдираги етган ерга тавқи лаънат муҳри босилади: ундай далада битган экинни еган киши дўзахи бўлади, деб қулогига қуяди...

Дадаси қизишиб, ўт бўлиб ёниб, овозининг борича шовқин солиб гапираётганида онаси кириб қолди. У ениги билагига шимариғлик қўллари билан дадасини ёстиққа босди.

— Валдираманг! — деб бир ўшқирди-ю, оғзини юмди. — Қулоқ солма! Алаҳляпти отанг, — деди унга қараб.

Дадаси жим бўлди. У киши соғ вақтида ҳам онасининг юзига тик қараб, қаттиқ гапирмаган. Уша кечаси дадаси оламдан ўтди. «Кетиворса-я, бу кишиям?» Соҳибжон сандиқ олдида куйманаётган бувисига ич-ичидан ачиниб, зимдан тикилди.

— Отанг шу кунларда тез-тез тушимга кириб юрибди. Енига чақириб қоладими қайдам...— Ҳидойбиби хўрсинди.— Ҳали бу дунёда қиладиган ишларим анча. Ақалли сенинг бошингни иккита қилсам, тўйингни кўрсам майлийди. Кейин бемалол оёқ-қўлди узатиб... — У кўзига ёш олди.

— Йў-ўқ, буви! — деди Соҳибжон кулгига олиб. — Бетта анойи йўқ сизди дадам олдига қўйворадигон! Авваламбор а-анши планларингизни юз поиз бажаринг-чи, қолганларини кейин ўйлашиб кўрамиз...

Ҳидойбиби Соҳибжоннинг ҳазилига маънос жилмайди. Ҳаяжонининг зўриданми кўкраги дам-бадам кўтарилиб тушиб, кулгани йўталга айланди-ю, ўпкаси ғижирлаб қолди. У дока рўмолининг учуни кўзига босар экан аста бош чайқади.

— Менга қолса ниятларим би-ир талай-куя, етолмайдиганга ўхшайман. — У тугунларни сандиққа қайта жойлаб таъкидлади: — Кўрдинг-а? Яна сенга айтадиган сўзларим бор...

Сандиқ қулфи сўник жиринглади. Калитни Ҳидойбиби тахлоглик гилам орасига яшираётиб, Соҳибжон томон боқди. Бу билан кўрдинг-а, демоқчи эди.

Соҳибжон янги, чўғдай қизил гиламнинг уйга солинмай тахмонда асралишининг боисини яхши билади. Отаси раҳматлик бўғоз ғунажинини сотиб, пулига шуни олган. Камгап, камсуқум одам, бозор қилиб қайтган куни супада ўтирганларида ичига сиғдиролмаи ниятини айтиб қўйган эди: «Келинди кўрманаси»га. Отасининг ушолмаган бу орзусини онаси тез-тез эслайверади. Балки у ҳозир ҳам шуни хотирлагандирки, тахмон олдида узоқ тўхтаб қолди?

Ҳидойбиби ниҳоят бир-бир босиб келиб сандалга ўтирди.

— Қиёмат қарз бўлиб бўйнимда кетмасин... — деди ютиниб қўйиб. У оғир меҳнат қилган одамдай ҳорғин эди бу пайт.

— Кейинча биздан хафа бўлмаслигининг учун билиб қўйганинг тузук... — Ҳидойбиби шундай деб қўйиб, гапни узоқдан бошлади. Маллабой ким-ку, ўзи ким...

* * *

Маллабойга косиблик билан бирга боғбонлик ҳам ота касб. Сайфиддин маҳсумнинг отаси бойиб, шаҳар ташқарисидан чорбоғ қилишга киришганида Маллабой отасига эргашиб уникида хизмат қилган, кўчат экишган. Бу боғ Сайфиддин маҳсумга мерос текканда ҳам коллективлаштириш даврида мусодара қилиниб колхозга ўтганида ҳам Маллабой боғбон бўлиб қолаверди. Отаси табиатан индамас, жиккаккина киши бўлгани билан сўзи салмоқли, ҳаракатлари босиқ одам эди. Таниш-билишлари кўпчиликка аралашавермаганч учун одамови деб ола қарашарди. Маллабой ҳам отасига тортди. Тенгдошлари қиш-қировли кунларда тўкма қилишади, меҳмонхонада гап ейишади. Маллабой бўлса аралашмайди.

Йўқ, Маллабой улар ўйлаганча хасис эмас эди. Хасислик билан тўққиз жойидан тугиб асрайдиган мол-дунёси йўқ. Шунчаки қора қозони бир нав қайнарди. Фақат тенгқурларидан ўзини олиб қочиниши бефарзандлиги. Бу битмас яраси унга кўп озор берди. Суяксиз тил, дейдилар. Тенгдошларининг оғзидан иззат-нафсига тегадиган ноҳўя сўз чиқиб кетса, ярасига туз сепилди, деяверинг.

Сабр-тоқат билан тоат-ибодат қилиб, худога ёлбориб, кўз ёши тўкиб, пинҳон кутишди. Бу дард эр-хотинни бир-бирдан йироқлаштирмади. Аксинча яқинлаштирди. Бошқалардан эса узоқлаштирди.

Маллабой болаликдаги ошналари билан учрашиб қолгундай бўлса, улардан битта-яримтаси ўзини яқин олиб, албатта насихат қила бошлади: «Нима, ундан ой кўрганмисан? Эки хотин зоти қуриб кетганми? Қўй ўша пушти куйгани!.. «Унинг ўртанган юрагига лампамой сепиб баттар ўрташади. Ахир Ҳидойбиби-чи? У ҳам инсон-ку? Иҳ деса бошида парвона бўладиган, ўзини унинг йўлига тиккан Ҳидойбиби-чи? Фарзандсизлик доғида куйгани етмагандай, устига чиқиб тепкиласинми? Унда бира тўла ўлади-ку, у!

Эртадан кечгача Маллабой ўз дарди билан, қўлида дастарра, белбоғида тоққайчи, ёки кетмон боғ оралайди. Иш билан куйманади, овунади. Уйга қайтганида келиннинг кўзига бепарво, ҳатто кайфи чор

кўринишга ҳаракат қилади. Ҳидойбиби қўшилса яхши. Агар чеҳраси очилмай ўпкаси кўрингудай оҳ чекаверса овутишга тушади:

— Ке, қўй Ҳидой. Худо раво кўрмагандан кейин иложимиз қанча?

Оҳ, айтишга осон! Баъзи кунлар эр-хотин ҳувиллаган қўрғончада ёлғиз иккиси униси у бурчакда, буниси бу бурчакка тиқилганча тумшайиб ўтириб кунни кеч қилишади. Гоҳо ҳафталаб оғизларидан бир калима ширин сўз чиқмайди. Қўшни болаларнинг йиғлагани ҳам, кулгани ҳам армон бўлиб туюлади уларга. Маллабой болаларнинг шовқинига зимдан қулоқ солар экан беихтиёр: «Болалик уй — бозор, боласиз уй — мозор», — дея пичирлайди. Бу мақол девор оша отилган таъна тошидай нақ кўкрагига келиб тегаети-ю, у инграб юборади.

Ҳидойбиби кели тугаетганида тегирмон бошида турадиган Рузвон хода келиб қолди. Икки қиз чиқариб, невара кўрган қора мағиз, катта хотин. Ҳол-аҳвол сўрашди-ку, шошиб турган эканми (ҳар қалай шафтоли гулли кўйлагининг энглари шимарифлик), ичкари киришга унамади.

— Сизга янги гап топиб келдим, — деб қолди ҳовлида тик турганича. — Бир бола бор, олиб асрасангиз-чи?

Ҳидойбиби: «Эркагим минан маслаҳатлашай», — деди. Рузвон хола боланинг тайинини айтди.

Ҳидойбиби эрини кутди. Кун ботганда келишини билса ҳам сабр-сизлик билан кутди. Ниҳоят намозшом пайти кўча томондан сигирнинг маърагани эшитилди. Бу ёқдан бузоқ маъради. Ҳидойбиби пичирлаганча бориб, дарвоза очди.

Ҳажиб таш танган ошиқдай қўнғир сигир. Ҳидойбиби уни боғлади. Охурга пўчоқ солди. Бузоқни ечиб, ийдирди-да, чўнқайиб хурмачани тиззалари орасига олди. Бармоқлари қўнғирнинг елинига бот-бот бориб келади, хурмачага эса тиз-тиз сут қуйилади. Ҳидойбибининг икки кўзи у ёқ-бу ёғини қоқиб, ариқда ювиниб кирган эрида. Шу чоқ-қача ўрталарида бола асраш тўғрисида ҳеч сўз бўлмаган. Нима гап чиқаркин у кишидан, дея ўзича ўйланди.

Ниҳоят майда-чуйда юмушларини басарлагач супага дастурхон ёзди. Қатиқлаб гўжа сузиб келди. Овқат ичаётганларида Рузвон хола топиб келган гапдан сўз очди.

Маллабой косодаги гўжани тугатгач, одатдагидай сопол косою қошиқни бамайлихотир ялаб қўйиб:

— Бировнинг боласи бола бўлармиди? — деб тўнғиллади четга қараб.

Бу гап шу супада қолиб кетди, деб бўлмайди. Ҳидойбиби кўп ўйлади. Ҳар хил мулоҳазага борди. Рузвон хола айтган ўша Хўжаэгаз маҳаллалик, отаси ўлиб, онаси эр қилиб кетган кичкина норасидани ўйлади. Ҳали кўзи билан кўрмаса-да, ўтирса ҳам, турса ҳам ҳаёли ўшанда бўлаверди. Меҳри тушиб қолган эканми, қаранг, бир ҳафтагача маст кишидай қилган ишини билмай гангиб юрди. Ахийри қатъий аҳд қилди. Шартта ҳовлидан чиқди-ю, тўғри Хўжаэгаз маҳалласидаги ўша Рузвон хола дараклаган «муюлишдан кейинги иккинчи эшик»-ка қараб йўл олди. Тусмол билан бориб, муюлишдан бундай қайрилса, дўмбоққина бир бола кўчада тупроқ ўйнаб ўтирибди. «Шу эмасмикан», — у боланинг атрофидан икки марта айланди-ю, дилида уйғонган қувонч билан мўлжалдаги эшикка мисоли учиб кирди. Қоронғироқ дарвозахона тагидан ўтиб, чор атрофи иморат чоққина ҳовлига чиққанида шотут соясидаги супа четида ўтирган бир мўйсафидга назари тушди. Дарҳол чимматини тушириб салом берди. Бу пайт ён томондаги айвондан аёл кишининг хаста товуши эшитилди. Ҳидойбиби бурилиб айвонга кўтарилди. Тўрда кўрпа-тўшак қилиб ётган хотинга яқинлашиб кўришгач ўзини танитди ва Рузвон хола юборганини айтди.

Қовоқлари салқиган, ранги-рўйи қаҳрабодай сарғайиб кетган аёл Рузвон холанинг номини эшитганида кўзига ёш олди.

— Кўриб турибсиз-ку, айланай, — деди ҳарсиллаб. — Беш кунлигим борми-йўқми, қорин шишадиган бир бедаво дардга йўлиққанман. Олиб кетади. Лекин неварамдан хавотирдаман. Нимжон нарса. Уни бирорта мўмин-мусулмоннинг кўлига топширсам, кейин майлидн...

Касалманд хотин дардини айтиб ҳасрат қилаётганда кўча томондан ёш боланинг инграгани эшитилди. Юракни эзувчи бу овоз тобора яқинлашмоқда эди. Ҳидойбиби қайрилиб қараганида бола кўтарган бир қизалоққа кўзи тушди.

Гўдакнинг кўзлари ич-ичига тушиб кетган. Бўйни калласининг катталигидан ирғатилиб турарди. Оёқ-қўллари эса чийдай-чийдай. Бетўхтов ингранар эди.

— Олиб боқинг, айланай... Худоё дунё турганча туринг... — Бемор алқай кетди. — Сотти, укангни холанга бер.

Қизалоқ узатган иркитгина чақалоқни олаётиб, кўнгли тўлмай, кўчада тупроқ ўйнаётган болани эслади.

— ... Даъвойим йўқ... Тилхат ҳам бераман, — дея йиғламсираб илтижо қиларди бемор.

— Тилхатмас, лабз керак менга. Савобликка боқаман.

— Лабз битта, — деди пастдан туриб мўйсафид. — Бола сизники.

Ҳидойбиби мўйсафид билан бемор хотиннинг фотиҳасини олиб, кўчага қараб юрди. Орқасидан укамлаб чирқираган Соттихонни мўйсафид ушлаб қолди.

Бола тўхтовсиз бўзларди. Унинг терисию суягигина қолган. Эгни увада. Афти-ангори, баданига ҳафталаб сув тегмаганга ўхшайди. Манқа. Йўловчиларнинг кўзи тушса уят. Ҳидойбиби кўлидаги гўдакни чиммати билан ёпади. Киши билмас дам-бадам юзини ўгиради — сассиғига чидай олмай ўқчийди. Тегирмонга яқинлашганда иккита хотин йўл юзасида сўзлашиб турган экан. Кўлидаги болани кўриб биттаси:

— Вой шўрлик! Асрамоқчимсан? — деб сўради.

Бош ирғаганида бошқаси огоҳлантирди:

— Ҳидой, бунинг одам бўлмайди!

— Бўп қолар, боқиб кўрай-чи, — деб жавоб қилди.

— Қафанга куясан!

— Сизга куйгилиги тушмай қўя қолсин!

— Во-й, на-а жаҳлинг чиқади? Меҳнатингга ачинаман. Қара, жони илиниб турибди.

Ҳидойбиби қўрғончага етиб, илк бор қилган иши қозонда сув иситиш бўлди. Боланинг кийими ювишга келмади. Учоққа тикди. Узини эса тосга ўтқазиб иссиқ сувда қайта-қайта чўмилтирди. Уч яшар дейишган эди, сувдан чиққанида бола Ҳидойбибининг кўзига ёшига тўлмаган чақалоқдай кўринди. Чала туғилганми қайдам, жуда нимжон. Тепасидан жилмай бармоғида қаймоқ ялатди. Тўйганини билмайди, бечора. Оғзини сариқ тумшуқ полопондай кап-кап очади. Ахийри уйқуга кетди.

Қош қорайганда Маллабой келди, кўнғир сигирини олдига солиб. Ҳидойбиби одатдагидан зиёда хуштавозелик билан кутиб олди. Эшагининг нўхтасидан тутди, тушаётганда қўлтиғидан суяди. Маллабой уйга кирганида болага кўзи тушган бўлса керакки, ичкаридан энсаси қотиб чиқди. Овқат пайтида ҳам индамади. Ҳидойбиби косадаги мошовадан икки қошиқ олган ҳам эдики, боланинг гингшигани эшитилди. Кириб қайтиб чиқди. Пиёлада чой билан яна кириб кетди. Боланинг

йиғиси тинди. Ҳидойбиби косасини яна қўлига олганида овқати аллақачон совиб қолганди. Биқинига болиш қўйиб, кўрпачада ёнбошлаганча чой ичаётган Маллабойнинг чехраси ёришгандай туюлди. Ҳидойбиби севинди: «Худо инсоф бераман деса ҳеч гапмас». У болани қандай топгани-ю, қандай қилиб олиб келганини бир бошдан ҳикоя қилиб берди эрига.

— Сиз минан менинг қўл очиб қилган шунча тилагимиз, авлиё-анбиёларга берган назир-ниёзларимизни инобатга олган бўлса керак-ки, буни бизга худо етказди, дадаси! — деди Ҳидойбиби эрининг дийдасига сўз билан таъсир этишга уриниб.

Ахир ўзи шу биргина «дадаси» деган сўзни айтиш бахтига муяс-сар бўлиш учун ўн беш йил, муттасил ўн беш йил кутмаганмиди?

— Уни бизга яхшиликларимиз учун мукофот қилиб берганми ё ёмонликларимиз учун жазо сифатида юборганми буни оллонинг ўзи билади! — деди Маллабой киноя билан.

— Қаёқдаги гапларни топиб юрасиз-а? Мукофот қилиб берган, албатта!

— Донолардан қолган бир нақл бор: етим қўзи асрасанг — оғзи бурнинг мой қилар. Етим бола асрасанг — оғзи-бурнинг қон қилар... Эшитганмисан?

Ҳидойбиби қўрқиб кетди.

— Ҳой, ношукур бўлмаг!

Ўртага жимлик чўкди. Аллақачон қоронғи тушган эса-да, чироқ ёқилмади. Иккови икки ёққа қараб ўтириб олишди. Фақат тунги сокинликни бузиб катта ариқ томонда қурбақа қуриллар эди.

Анчадан кейин ичкарида бола йиғлади. Ҳидойбиби чироқни ёқди. Маллабойнинг пешонаси тиришди. У ҳам туриб молхона томонга кетди.

Йўқ, у болани яхши кўради. Қани энди Ҳидойбиби унга бола туғиб берса, Овунчоқ бўларди. Улғайганда эса суюнчиққа айланарди. Қўлидан ишини оладиган, орқасида қолиб чироғини ёқадиган ҳам фарзанд. Кўп йиллар зориқиб кутди. Кичкинагина, дўмбоқ, қўлчалари лўппи гўдаклар тушига кириб чиқади. Бироқ иложи қанча? Тақдирга тан бериб, кўнигар экансан киши. Лекин анавнинг қилган ишини қара! Угай ота сиғирмаган, туққан онасига керак бўлмаган болани олиб келиб ўтирибди-я! Яна келиб-келиб ўша... ўша Жўра тракторчининг боласини...

Маллабой бузоқ билан сигирга хашак ссди. Уралиб-нетиб қолмадимикин, деб эшагидан хабар олди. Дарвозани танбалади.

У қаттиқ уйқуда ётган экан, бир маҳал уйғониб кетди. Негадир ханик томондан йиғи овози эшитиларди. Мушук таталагандай қитирлар эди эшик.

— Ҳидой! — у туртиб уйғотди.

Хотини қўйнида олиб-ётган эди-я, болани. Остонага бориб қолибди эмаклаб. Тавба.

Маллабойнинг уйқуси қочди. Бола бетўхтов гингшир эди. Ҳа, худонинг дардисари. Ҳидойбиби ҳам ҳаловатини йўқотди. Иккови шу зайлда тонг оттирди. Нима азоб? Маллабойнинг зардаси қайнади. Устидан кўрпасини отиб тураётганида:

— Йўқот бу зормандангни! — деб ўшқириб берди.

Ҳидойбиби эрининг бир оз жаҳлдан тушишини кутиб туриб:

— Агар буни йўқотадиган бўлсам, ўзим ҳам бу эшикдан йўқоламан, — деди Маллабойнинг юзига тик қараб. — Бира тўласига тинчий-сиз!

Маллабой индамади. Қийинди-да, ҳовлига чиқиб кетди. У хотинининг феълини яхши билади: ҳозир ловиллаб ёниб турибди. Ҳеч

нимадан тап тортмайди. Чунки фарзандсизлик уни шу кўйга солиб кўйган. Куя-куя пичоқ устихонига бориб тақалган. Ҳа, қайтмайди у.

Маллабой эртасига ҳам йиғи овозидан уйғонди. Индинига ҳам. Енларида ухлаб ётган бола ярим кеча, саҳаргез чоғи уйғониб бундай қарашса, албатта, эшикни таталаб уввос тортаётган, ёки ханикда ухлаб ётган бўларди.

— ... Осонлик минан катта қипмизми сени. Ота-бола аста-аста, бир-бирларингга ўргандинглар. Урик олайиб, олма оқаришиминан отанг белбоғига тугиб атайин сенга атаб кўтариб келарди. Кейин-кейин эргашадиган бўлдинг. Отанг сени эшагига мингаштириб боққа олиб жўнарди. Бирам апоқ-чапоқлашиб кетдиларингки. Эски отингни унутиб, янги отингга ҳам кўника қолдинг. «Сойибжон!» деб чақириб кўйса, тилгинангни чучук қилиб: «Яббай, дада?» — дердинг. «Яббай эмас, лаббай... лаббай», — деб ўргатарди.

Ҳидойибининг сўниқ чеҳрасида табассум-ку, сийрак, намиққан киприклари пир-пир учарди. У дока рўмолининг учини кўзига босиб кўйиб гапини давом эттирди:

— Ҳар бир «дада» деганингда отангни кўнгли бир қарич ўсарди. Сенга меҳри ортган сари ваҳима босиб, кўчайлик, деб қисташга тушиб қолди. Бу ёқларга кўчиб келганимиз эсингдами?

Соҳибжон қанчалик уринмасин эслолмади. У бош чайқади.

— Ҳа, эсингдайм йўқдир. Сен ухлаб қолгандинг, — деб кўйди Ҳидойибби. — Отанг Марғилонга шу ёқдан борган қарвон минан гаплашиб кўйган экан. Бир кечада ода-тўполон кўчивордик. Қўшнилари ҳам билмай қолишди. Ушандан бери шаҳарга тушмаймиз. Ҳойна-ҳой ҳозир борсам қўрғончамизни тополмасам керак. Текисланиб шаҳарга кўшилиб кетганми, қайдам.

У дастурхоннинг попугини ҳимариб ўйчан ўтириб қолди.

— Эркак — ҳар қачон эркаклигига борар экан, — деб кўйди лаҳзадан кейин. — Бу сирни отанг ичида олиб кетди. Мен ундай қилмайман. Худодан қўрқаман. Энди шукур, катта йигит бўлдинг. Ақли-ҳушинг жойида. Яхшини ёмондан ажрата оласан. Узинг бир ёқлик қил. Очиғини айтсам сени тугиб ташлаб кетган а-анши чўлга қидириб борган чевар жувон... Сайлихон. Лабзида туриб асраган, катта қилган — мен. Ҳеч ким билмай қўя қолсин, таги-туғи минан ўзимизники бўла қолсин, деган умидда отингни ҳам бошқа кўйгандим. Бор гап шу.

Ҳидойибби шундай деди-ю худди ундан ажраб қоладигандай қўрқа-писа Соҳибжонга боқди. Соҳибжон эса осма лампа лаганининг шифтдаги соясига тикилганча ётарди. Уни ғалати бир туйғу қамраб олганди: оёғи ерга тегмай муаллақ осилиб қолгандай эди. Ҳозирга қадар у одамларнинг кўзига тик қарай оларди. Бирор гап айтадиган бўлса, салмоқ-самарасини олдиндан билиб, кейин сўзларди. Оёғи остида қаттиқ ер, мустаҳкам таянч борлигини ҳис этар эди. Ошна-оғайнилари, таниш-билишлари унга ишонарди! Энди эса уларни алдаб кўйгандай эди, назарида. Ҳамқишлоқларининг кўзига қандай кўринадди энди? Илгари уларга Соҳибжон баобрў одамларнинг фарзанди эди. Энди эса олам чаппасига айланди-ю, ота-онасининг тайини йўқ, ташландиқ асрандига айланди қолди...

У ихраб юборди. Тасавурида қоронги уй, зах ханик, тамбаланган эшик ва шу эшикни таталаётган ночоргина чақалоқ пайдо бўлди. Бу онасининг ҳикояси таъсирида туғилганми ёки аянч болалиги чиндан ҳам эсига тушиб кетдими билолмади. Фақат, туғишга туғиб, кейинча кимнингдир эшигига ташлаб, эр қилиб кетган ўша «шаҳарлик хотин»га нисбатан кўксига чаён-илон захридай зарра-зарра йиғилган интиқом томоғидан ғиппа бўғди. Ногаҳон «Уктам», «Жўра пол-

вон» деган нотаниш исмлар қулоғига чалингандай бўлди. Бу номларни чўлда, бувингман, деб даъво қилган хотиннинг оғзидан эшитган. Бироқ анча илгари «Жўра тракторчи» деган номни дадасидан ҳам эшитгандай эди. Терлама билан оғриб оғир ётган эди отаси. Унинг сўзига унча эътибор этмаган экан. Алаҳлаяпти, деганди онаси. Чиндан ҳам алаҳлаганмикин?

Соҳибжоннинг юраги шув этди: дадасининг қўларра билан боғда дарахт бутаб юрганини кўп кўрган, аммо қоронғида кўприк тагида писиб ўтириб тўсинни қирққани — зараркунандалик қилганини ҳеч хаёлига сиғдиrolмади. Чаккасида гул, қачон қараманг боғга оро бериб юрадиган кўнгилчан, камсуқум киши-я? Унда алаҳлагани ростдир? Лекин трактор ўтаётганда кўприк кўтаролмай бузилган, ҳалокат юз берган. «Жўра тракторчи...» «Жўра полвон...» яъни...

Соҳибжоннинг ақли бовар этмай ўйлари чувалашиб кетди. Аниқлаши, билиши керак барини. У юлқиниб, ёқасини чок этди-ю, онасига боқди. Аммо Хидойбиби боши ёстиқда, ухлар эди. Соҳибжон ўзини қўлга олди. Чироқни пасайтирди. Калишчан айвонга чиққанида ташқарида қор ёғар эди.

(Давоми келгуси сонда)

Ҳайдар Яҳёев

Ғаниматдир менга

Дўстлар, тез ўтгуси, ҳар дам ғаниматдир менга,
Барча кундуз бирла шом, тун ҳам ғаниматдир менга.
Тарк этур одам ҳаётин тичмайин йил, ойлар,
Ҳар баҳорда беқиёс кўклам ғаниматдир менга.

Тонглар рухсорини кутгим мудом, кутгим мудом,
Шукр этиб кўрганларим, шабнам ғаниматдир менга.
Не қувонч кўрмоқ нигору дўстлар дийдорини,
Суҳбат оро дўсту ёр, ҳамдам ғаниматдир менга.

Таънаю ғийбат, ғараз ҳам фитнадин безорман,
Неки қондош, балки ҳар одам ғаниматдир менга.
Йўқ эса, ким мангу қолгай бу жаҳон мулки аро,
Шу сабаб Яҳё, ёруғ олам ғаниматдир менга.

Дарё эмас

Оқди дамлар демангизким, дамларим дарё эмас,
Ҳар умр бир-бир ўтарки, ўтган ул дунё эмас.

Интилар бахтига ҳар ким, юлдузим деб интилар,
Кўкда юлдуз гарчи кўпдир, ҳар бири Зухро эмас.

Учса юлдуз, кўкда янги-янги юлдуз барқ урар,
Нур сочур, ўтган ҳаёт ҳам бундан мустасно эмас.

Севгининг дунёси кенгу кўп чаманлар унда бор,
Ишқи йўқлар гулга ҳам, гулзорга ҳам шайдо эмас.

Ишқ-вафони куйламоқлик — гул ҳаётни куйламоқ,
Кўп қалам ёзгай буниким, якка бир Яҳё эмас.

Маҳлиёдир

Ўз кўрку оразига ҳусн аҳли маҳлиёдир,
Ишқида не кўнгиллар ўз ақлидан жудодир.
Шайдоки эрса одам, кўкларга учгуси бор,
Кимларга бу насибу кимларга не балодир.

Хусн аҳли дерки кўплар пойимга бош қўйгай,
Нечук алар бу янглиғ орзуга мубталодир?
Хусн аҳлига муҳаббат бўлгач насиб баногоҳ,
Шу онда фикру ёди ҳижронга ошнодир.

Ҳижронда куйса жонлар орому сабр қайда?
Ёрини қўмсаганда — куйида бир гаодир.
Ишқ аҳли қисматида ҳар неки бор, бахт шул,
Севги куйини ёймоқ Яҳёга муддаодир.

Гулруҳ

Куйла, ноз этиб гулруҳ,
Ишқу роз этиб гулруҳ.
Куйларинг-ла оламни
Сарафроз этиб гулруҳ.
Куйларинг майин, эзгу.
Банди узра минг туйғу
Хонишу чиройингдан
Лол эрур ҳамон кўзгу.

Лабда гоҳ ажиб кулгу,
Юз узра яна инжу.
Куйла, гул замонагни
Хонишинг билан гулруҳ!
Куйла, меҳнатинг гулруҳ.
Созу-санъатинг гулруҳ.
Куй ёзарди Яҳё ҳам,
Дер сени: гўзал охул!

Тўрликлар

Нотинч бўлур агар нокас иғво қилмаса,
Ҳақиқатга бўҳтон қўшиб даъво қилмаса;
Кимки унга танбеҳ берур, қолур балога,
Чунки нокас тинч турмагай — ғавво қилмаса.

* * *

Нокасга берсангиз нон, аччиғ дегай еганда,
Иш деб билур шуни ҳам, юз бор этур писанда.
Ҳар кўрганин қора дер, сўзлар баланд димоғда,
Минг оғринур, мабодо раҳмат сўзин деганда.

* * *

Сўйласанг душманга ишқинг катта «сир» топдим дегай,
Тоza ҳисларни кўриб ул қанча кир топдим дегай.
Етмаган орзусига етган каби шод бўлғуси,
Номингиз бадном қилишликни охир топдим дегай.

* * *

Ким мунофиқ бўлса ҳаргиз, яхшилиқни билмагай,
Кибр этур, одам элин асло кўзига илмагай.
Ўзни осмон билгуси, лек ўзгаларни ер билиб,
Билганин қилгай, вале инсон ишини қилмагай.

* * *

Бахил кўзига олам доим қоро, ёмондир,
Қалби тутун, хаёли — ғийбат ила гумондир.
Андиша бўлмас унда, шафқатни билмагай у,
Тоҳида туққанининг жонига беомондир.

* * *

Рақиб юзингиз кўргач секин табассум айлар,
Қўл чўзгуси-ку, гўё текин табассум айлар.
Ҳасад бўғар томоғин, ортиқча сўз деёлмас,
Захар ютган шу дамда, лекин табассум айлар.

* * *

Ҳасадгўйлар қоро қилур йил, ойнингизни,
Май ичди, дер тонгда ичган кўк чойингизни.
Қилар иши — кир излайди тирноқ остидан,
Умр бўйи пойлагуси хатойингизни.

* * *

Дўстни душман айлар-у, қалбни адо айлар гумон,
Тўғри, соф фикру хаёлингиз хато айлар гумон.
Қай кўнгилдан олса жой оғу бўлиб, ўртаб уни,
Севгининг орому завқидан жудо айлар гумон.

* * *

Қутма шафқатни, эй дўст, жоҳилу нодондан,
Чунки унга яхшилиқнинг ҳайли ҳам бекордир.
Аرز этсанг келгуси гўёки у осмондан,
Қасбу кори гар бўлак, лек бари дилозордир.

1979 йил. Тошкент.

ҚИССА¹

2

Бир маҳал чўчиб уйғонди. Кўзини очиб, ҳеч нимани кўрмади — ҳаммаёқ зимзиё қоронғилик. Эшик тарафдаги билинар-билинемас чиқиқлар хаёлини ўзига келтирди. Узининг тор хонага қамаб қўйилганини эслади. Эшик тарафдан ҳеч қандай овоз эшитилмайди.

«Ярим кечами ёки тонг отяптими?..— дея ўйлади Давжон.— Тонг отса нима бўлади? Куним битадими? Ҳар қалай, бирор гап бор. Армонда ўлиб кетавераманми? Яна бир-икки душмандан ўчимни олсам ҳам майли эди-я. Ҳеч бўлмаса, Аширмат газанданинг бошини янчсам эди... Наҳотки, шундоқ ўлиб кетсам-а?! Таваккал қилиб кўрсаммикин?»

У ўрнидан туриб эшик ёнига борди. Пайпаслаб эшикни топди-да, итариб кўрди. Эшик хиёл очилиб, занжирга «шарақ» этиб қадалди. Эшикни бир-икки бор тақиллатди. Ҳеч ким жавоб бермади. «Нима бўлса бўлар», деган гапни хаёлидан ўтказиб, эшикни қаттиқроқ муштлади. Бир оз кутиб турди. Кимнингдир қадам товуши эшитилди. Келаётган кимса яқинлашганида Давжон эшикни яна муштлади.

— Ҳа, нима гап? — деди ташқаридаги кимса.

— Очинг, — деди Давжон. Ташқаридаги кимса бўлса:

— Нега очаман, эсинг жойидами ўзи? Ётавер, ҳадемай тонг отади, — деди-да, ўзича паст овозда қўшиб қўйди. — Кунинг битганидан хабаринг йўқми, шўрлик?

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

Давжоннинг қулоқлари, юқорида айтганимиздек, салгина шовурни ҳам илғаб олишга қодир эди. У йўлакдаги кимсанинг кейинги сўзларини ҳам эшитди. «Хукм аниқ экан, — дея лабини тишлади. — Ётиб қолгунча отиб қолиш керакмасми?»

— Очинг, қорним оғрияпти.

— Нима дейсан?

— Очинг, ёзилиб келаман.

— Ичкарида ёзилавер.

— Мусулмон бандамисиз? Ахир мол эмасман-ку. Отиб ташласангиз, майли отинг. Ахир ёзилиб келиб, қўл-пўлимни ювай, ўладиган бўлсам қалима келтирай...

Ташқаридаги кимсанинг индамай узоқлашаётгани эшитилди. Ҳаммаёқ жимиб қолди. Давжон яна эшикни тақиллатишга тушди. Қадам товушлари эшитилди.

— Ҳа, тинчлик берасанми, йўқми?

— Очинг, ўлар бўлсам ўлдим-ку.

Занжир устидан солинган қулфнинг шақирлаши эшитилди. Эшик очилди. Еруққа чиқа туриб Давжоннинг кўзлари қамашди. Узун қоридорнинг икки жойида деворга қоқилган ўнинчи лампа чироқ ёниб турарди. Эшикни очган кимса кечқурунги соқчиларнинг бири эди. Ташқари совуқ бўлгани учун пўстин кийиб олибди.

— Ҳа, ёмон туш кўрдингми? — сўради милтиғини қўлга олволган соқчи. Давжон қорнини ушлаганча соқчига илтижолди боқди.

— Қани, кўрсатинг...

— Нимани кўрсатай?..

— Ёзиладиган жойни. Ҳожатхонани...

— Ташқарида-ку, шуни ҳам билмайсанми?

— Хўп-хўп, майли, — қорнини яна ҳам қаттиқ қисганча йўлга тушди Давжон. Ўртадаги эшикдан ташқарига чиқаётганда иккинчи соқчинини кўрди. У пўстинига ўраниб олганича милтиғининг учини осмонга қаратиб, зинапояда ялпайиб ўтирарди.

— Қўлини бовлаб қўймадингми? — деб сўради у биринчи соқчидан.

— Қўлини бовласам, иштонини сен ечиб қўясанми? — дея қўпол жавоб берди биринчи соқчи. Иккинчи соқчи индамади.

Давжон биринчи соқчи ҳамроҳлигида ҳовлининг ўнг тарафидаги жойга ўтди. Ҳув нарида — эшик олдида ялпайиб ўтирган иккинчи соқчи бу ердан ғира-шира кўриниб турарди. Давжон ичкарига кираётганда:

— Тезроқ чиқ! Кетингдан эргашиб юрар эканман-да, — деди биринчи соқчи.

— Қандоқ қилай, — деди Давжон ўзини соддаликка олиб, — мен шундоқ бўлсин дебманми?

Соқчи чарчоқликданми, кулиш ўрнига бошини қимирлатиб қўйди.

Давжон ташқарига чиқа туриб иштонбоғини боғлаб бўлди-ю, ёлғондакам ивирсиган бўлиб соқчига яқинлашаверди. Соқчининг рўпарасидан ўтаётганда ўйлаган режаси бўйича иш кўрди: чап қўли билан соқчининг телпагини тушириб юборди-да, ўнг қўли билан бошига мушт туширди. Бу иш шунчалик тез бўлдики, соқчи Давжоннинг ҳаракатларида-бирон ножўялик илғаб олишга улгуролмади. У эси оғиб ўтириб қолди, Давжон дарҳол соқчининг қўлидаги милтиқни олди-ю қоронғилик қаърига шўнғиди...

Бир неча дақиқадан сўнг соқчи ўзига келиб, шеригига овоз берди:

— Муртазо! Ху Муртазо!...

Муртазо ялпайиб ўтирганича пинакка кетган экан чамаси, ҳовлиқанича ўрнидан туриб, пастга тушди.

— Ҳа, нима бўлди, Абдиш?

— Мени худо урди! Худо уриб қолди мени! Милтиқ ҳам кетди!

— А?.. А!.. Қани ўзи? Нимага тезроқ чақирмадинг! Қўлини бовла, демабмидим?...

— Кетиб қолди... Нима қилай ахир, бошим айланиб, кўзим тинди. Ургандай бўлди, энағар.

— Қаёққа қочди?

— Билмай қолдим қаёққа қараб қочганини...

Муртазо осмонга қараб ўқ узди-ю ўша заҳоти жаврашга тушди:

— Улдинг энди, Абдиш... Унинг ўрнига сени ўлдиради... Мен ҳам сенинг касрингга қоламан... Икковимизни ҳам ўлдиради. Ул-е бу кунингдан!...

Бу пайтда Давжон бир нечта ҳовлининг паст-баланд деворларидан ошиб, Чорчинор тарафга борадиган ёлғизоёқ йўлга ўтиб олган эди.

3

Давжон ўлим чангалидан қутулиш ҳақида бош қотирган эди-ю, қаерга бориши, қаерда туришини ўйламаган эди. Ўша ифлос ва жирканч хужрада — ўлим олдида бу ҳақда ўйлаб ҳам бўлмасди. Тун қўйнида паст-баланд қир-сойлар оша Паданг тарафга борар экан, аниқ мўлжали йўқлигини хаёлига келтирди. Тоғ тарафдан совуқ шабада эсгандек бўлди. Йигит эти жунжикиб, совқотаётганини ҳис қилди. Соқчи ҳам-роҳлигида ташқарига чиқаётганида кўйлақчан эди. Чакмони жаҳаннам-сифат хужрада қолди. Мана энди қиш ҳавоси ўзининг кучини кўрсат-япти. У қорни очганини ҳам энди эслади. Ахир кечқурун овқатланиш олдидан уни бадбўй хонага қамаб қўйишди.

У юрган йўлида ўйланиб борарди: «Қаерга борсам бўларкин? Уйга борсам шартта келиб ушлаб кетади. Тезроқ обориб ўлдиради... Қутулиб чиққаним дуруст бўлди-я, қайта қўлга тушиб қолмай-да ишқилиб... Қизик, нима учун ўз юртимда қочқин бўлиб юрибман? Узим айбдорманми?... Нима учун бунақа аҳволга тушиб, борар жойимни билмай юрибман? Қуйи Падангга борсам, тоғамнинг уйи хонавайрон бўлади. Ярамас Аширмат сотмаганида... Э, ҳа! — дея мияси чарақлаб очилгандек бўлди йигитнинг. — Ҳамма айб Аширматда эмасми?! Отаси — отамнинг қотили. Ўзи қузғундек менинг ўлимимни кутиб юрипти.

Давжоннинг дастлаб борадиган манзили аниқ бўлди. У Қуйи Паданг билан Юқори Падангнинг ўрталигини мўлжалга олди...

Давжон қирдан тўғри тушиб, Ўснат ўлпончининг дарвозаси томон борди. Озгина сукут сақлаб турди-да, дарвоза ёнидан кетиб, уй орқасига ўтди. Елкасидан милтиқни олиб, қўндоқ билан деворни тақиллатиб урди. Сўнгра яна дарвоза ёнига қайтди. Анчадан кейин дарвоза олдига келган одамнинг шарпаси, ундан кейин:

— Ким у? — деган хаста овоз эшитилди.

— Очинг, менман, — деди Давжон.

— Кимсиз?

— Мен — Давжонман, амаки, очинг... Яхши хабар олиб келдим.

Ўснат ўлпончи жим бўлиб қолди. Чамаси мудҳиш нохушликни ҳис этиб тараддулланди.

— Қандай хабар экан, ўғлим, айтавер шундоқ, — деди ўлпончи анчадан кейин. Давжон совуқдан эти жунжикиб титради, у ён-бу ён юриб турар эди.

— Бўлмаса девордан ошиб тушаман, амаки? — деди бамайлихотир сўзлашга ҳаракат қилиб.

— Майли, очаман, ўғлим... Кир ичкарига...

Ўснат ўлпончи дарвозани очди. Давжон ичкарига кирди. Улпончи дағ-дағ титрарди. Давжоннинг кўйлақчанлигини, унинг қўлидаги қуролни кўриб, ҳуши бошидан учиб туриб қолди.

— Бошланг, — деди йигит, — уйга кирамизми?

— Майли, майли, — дея эси огандек йўл бошлади уй эгаси.

Ўсмаат ўлпончининг аёли ўрнидан туриб, чироқ ёқаётган экан. Эри билан Давжон киргани ҳамоно юзини паналаб даҳлизга чиқди.

— Чой қўйиб юбор, — деди Ўсмаат ўлпончи аёлига. Сўнгра Давжонга мулозамат кўрсатди. — Қани, тўрга ўт, ўғлим.

— Раҳмат, шу ер бўлади.

Давжон хонтахтанинг пойгак томонига чўкди. Ўсмаат ўлпончи хонтахтанинг устини очди. Йигит нон, бодом, туршакка кўз ташлади-ю, бехтиёр кўнгли султ кетди. Лекин ўзини тутди.

— Ол, ўғлим, нонга қара... — деди ўлпончи йигитга синовчанлик билан тикилиб. — Совқотиб қолганга ўхшайсан, шундай салқинда кўйлакчан... Тўн олиб берайми?

— Йўқ, раҳмат!.. Безовта қилдим-а сизни?

— Йўқ, безовта бўлганим йўқ, ўғлим.

— Нима учун келганимни биласизми?

— Йўқ, қайдан келяпсан ўзинг, Ражабжон?

— Қайдан келганим билан ишингиз бўлмасин... Сиз билан ҳисоблашгани келдим.

Ўсмаат ўлпончи Давжоннинг дадил гапларини эшитиб, ўзини йўқотиб қўйди деди.

— Қанақа... ҳисоб? Дардингни олай...

— Сиз отамни ўлдиргансиз-а?

— Й... йўғ-е... У нима деганинг?

— Яширманг, отамнинг қотили сиз бўласиз!..

— Йўғ-е, болам, нон урсин агар...

— Пичоғингизни олинг-да, мени ҳам ўлдиринг! Шунинг учун келдим ҳозир...

— Нималар деяпсан, барака топкур... менинг қўлимдан одам ўлдириш келармиди?..

Ўсмаат ўлпончи шу сўзларни айта туриб токча раҳига бир-икки бор назар ташлади. Давжон бундоқ қараса, қинга тиқилган пичоқ кичкина қозиққа осиб қўйилган.

— Фақат отамни эмас, онамни ҳам ўлдиргансиз, — дея тик боқиб, хотиржам сўзлади Давжон. — Ана, пичоқни олинг-да, менга ҳам санчинг, бутун бир хонадоннинг бошига сув қуясиз! Мурудингизга етасиз! Бу дунёда яйраб юрасиз! Шунинг учун келдим уйингизга... Қани, тезроқ қимирланг... Ўрнингиздан турунг...

— Дардинг урсин, Ражабжон, нималар деяпсан ўзинг?... Унақа гапларни қўй... Ол, нондан е, ҳозир чой келади. Нариги уйдан пўстин олиб чиқай, кийиб ўтирасан...

Ўсмаат ўлпончи ўрнидан қўзғалаётган эди, Давжон буйруқ оҳангида уни тўхтатди:

— Ўтиринг жойингизда!.. Ўлдирмайсизми мени?

— Йўқ, йўқ, худо асрасин, Ражабжон!

— Унда мен сизни ўлдираман...

— А?

— Мана бу милтиқда иккита ўқ бор, — дея бемалол сўзлади йигит. — Лекин бу ўқларни сизга сарфламайман, кейин керак бўлади. Сизни отмасдан ўлдираман, майлими?

Ўсмаат ўлпончи ўзини ерга ташлаб, ялинчоқ йиғи билан Давжоннинг тиззаси томон ўрмалай бошлади:

— Дардингни олай, ундай қилма... Жон ўғлим...

— Яқинлашманг.

— Ахлатингни ейин, ўлдирма мени!

Давжон эмаклаб судралаётган Ўсмаат ўлпончининг бошига милтиқ

қўндоғи билан туширди. Уша заҳоти ўрнидан туриб, токча рахидаги қинни олди-да, пичоқни суғурди. Тўнқарилиб ётган ғанимга қайта-қайта пичоқ санчди...

Йигит пичоқни кигиз устига ташлади. Уй эгасининг гавдаси қимирламай қолди. Давжон хонтахтадаги ноз-неъматлар устини дастурхон билан бекитиб, Усмат ўлпончининг жасадини оёғи билан силкитиб кўрди. Узича:

— Ҳали ҳисоб тўғри бўлгани йўқ, — деди-да, уйдан чиқди. Тоғ тарафда уфқ ёриша бошлаган эди.

4

Эртасига иккала Паданг қишлоғида, Бойсун ва унинг атрофларида овоза тарқалди:

— Падангдаги Махсум бойнинг жияни лашкари исломдан қочиб, Усмат ўлпончини ўлдирибди... Узи қизил саллотда ҳам бўлган экан, уч-тўртта босмачини ҳам ўлдирган экан. Ҳозир тоққа қочиб кетган эмиш... Тоғдаги айиқлар билан кийиклар ичида юрган эмиш.

Кўпчиликда — кўп оғиз, ҳар қаллада — ҳар хаёл. Биров «ота тийғи» кўрмаган Давжонни айбларди, бошқа биров Усмат ўлпончининг нокаслигини айтиб, «ажаб бўпти», дерди, учинчи одам ҳамма айбни Махсум бойга тўнқарди.

Махсум тунда бўлиб ўтган воқеани эрта билан эл қатори эшитди. Усмат ўлпончининг жанозасига хабар қилгани бойникига қишлоқ оқ-соқоли Мўмин отанинг ўзи отда келди. Мўмин ота шу баҳонада Давжоннинг ишларидан тоғасининг хабари борми-йўқни — билиб олмоқчи ҳам эди. Бой хабарни эшитиб, ҳайратдан ёқасини ушлади:

— Оббо ярамас бола-ей, юзимни ерга қаратадиган бўпти-да! Шу битта етимни деб не кунларга тушмадим-а, ака!.. Шу бола ўлмади — мен қутулмадим! Энди одамларнинг юзига қандай қарайман?

— Қўйинг, Махсум, — деди Мўмин ота бойга жилмайганнамо тикилиб, — ёлғондакам сўзлаш сиз билан бизга ярашмайди. Болани кўп ёзғирманг, дилингизни билиб турибман. Яшириб нима қилай, Давжонни мен ҳам ёмон кўрмайман... Усматнинг кимлигини билмайсизми?.. Ҳай, худо ярлақасин... Бола ота-онасининг қасдини олди-да... Юртдаги қаъдани қилиб, жанозага боринг...

Усмат ўлпончига пешин пайтларида жаноза ўқилди. Жанозага кўп эмас — йигирма-йигирма беш чоқли одам йиғилди. Отасининг ўлими сабабли Аширматга бир неча кунга рухсат берилди. У жаноза ўқилишига яқин етиб келди. Отасининг жасади устида дод солиб, қичқириб йиғлади, қотилингиздан ўч оламан, деб марҳумнинг арвоғига ваъда берди. Одамлар уни юпатган бўлишди.

* * *

Давжоннинг қочиши қадимий қозихонада ҳам катта шов-шувга сабаб бўлди. Чошгоҳ маҳали «лашкари ислом»га олинганларнинг аксарияти қозихона яқинидаги катта майдонга тўпланди. Уртага чиққан жарчи Мустафоқулбек қўл қўйган ҳукмни йиғилганларга эшиттирди. Ҳукмга биноан динсизларга сотилган Ражаб Хўжамназар ўғлини қочириб юборишда айбланган икки соқчига ўлим жазоси берилган эди. Ҳукм шу ернинг ўзида ижро этилди: иккала соқчи кўпчилик нигоҳи олдида дорга осилди. Бу намоёншкорона манзара замирида «лашкари ислом»га олинганлар ичида интизомни мустақамлаш мақсади ҳам бор эди.

Иккинчи марта ўртага чиққан жарчи динсизларга сотилган Ра-

жаб Хўжамназар ўглини излаб топиш учун ўн суворийдан иборат қидирув тўдаси йўлга чиқажагини айтди...

Суворийлар биринчи бўлиб Махсум бойнинг ички-ташқи ҳовлисини тинтув қилиб чиқдилар. Жанозага отланиб турган бойни ҳам, бошқаларни ҳам сўроққа тутдилар... Қишлоқдан ҳеч қандай белги тополмаган тўда тоққа йўл олди.

Тоғлар

1

«Лашкари ислом»дан қочган кунидан бошлаб ўзи севган она табиат, виқорли чўққилар, сирли камарлар Давжоннинг маскани бўлиб қолди. Бир неча ой давомида қишлоқ юзини кўрмади.

...Ўша куни Ўснат ўлпончининг ҳовлисидан чиқибоқ Хўжа Қичқир зиёратгоҳи томон йўл олди. У дастлаб зиёратгоҳ юқорисидаги шаршарада ювиниб, ўзини поклаб олмоқчи бўлди.

Шаршара ёнига етиб келганида тонг отиб, ҳаммаёқ ёришиб кетди. Совуқдан ҳар қанча дилдираётган бўлса ҳам кийимини ечиб, ўзини сувга ташлади. Обдан ювиниб бўлиб, сувдан чиққан самандек силкиниб-силкиниб қўйди. Сўнгра кийиниб, Хўжа Қичқир хонақоҳига тушиб борди. У, зиёратчилардан қолган-қутган нон бўлса, топиб оларман, деган илинжда эди.

Зиёратгоҳга келиб, мақбарани айланиб чиқди. Атрофда ҳеч ким йўқ. Шайхлар одатда совуқ тушган пайтларда кетиб қолишарди. Давжон ўчоқ ёнларини кўздан кечирди. Кейин оддийгина занжирда турган хонақоҳ эшигини очиб, тўнкарилган қозон-товоқларни кўтариб кўрди, ammo биронта ушоқ ҳам тополмади.

У хонақоҳдан қайтиб чиқди-да, ўнг тарафдаги қалин арчазор оралаб юқорига ўрлади. Бир маҳаллар чўққи пастидаги ёнбағирда дўлана, ёввойи олма ўсиб турганини кўрган эди. Юра-юра ўша жойни топди. Тупида қолиб кетган олмалардан икки-учтасини тушириб, маза қилиб еди. Кейин дўлана териб оғзига солди...

Қорни сал қовзанганидан кейин Давжон пастга тушмасдан шаршара тарафга юрди. Шаршара устидаги чўққилардан чаққонлик билан ўтдида, ўзи яхши кўрган юксакликка — Бургут чўққига кўтарилди. Товатош ўртасидаги озгина сувни, қуш ахлатларини қўли билан супириб ташлади-да, елкасини офтобга бериб ётди. Бирор ҳафталар аввал қиш чилласи кирган бўлишига қарамай қуёш чарақлаб турар, офтобнинг кўзи, ҳар қалай, илиқ эди.

У офтобда бир оз исиниб олганидан сўнг туриб ўтирди-да, атрофга назар ташлади. Қуйи Паданг қишлоғига суқланиб тикилди. Ойкарамни эслади. Ҳовлида юрганмикан? Е йиғлаб ўтирганмикан?.. Менинг ҳаётим нимага бунчалар нотинч? Ёки олам ҳаммиша нотинч бўладими ўзи?.. Мен меҳр қўйганим янги замон ростдан ҳам энгиладими? Наҳотки амир Олимхону Мустафоқулбеклар энгилмаса? Бухорои азимдай шаҳарни ташлаб қочган қора кўланка наҳотки голиб бўла қолаберсал Йўқ, мумкин эмас! Бари бир қувилади. Қизил гвардия, большевиклар ҳадемай етиб келишади...

Давжон Бургут чўққидан пастга тушишини мўлжаллаётганида ҳу пастликда — Хўжа Қичқир остонасидаги ялангликда бир неча отликқа кўзи тушди. «Балки улар мени қидириб юришгандир...» Давжон ётиб олганича отликларни кузатди.

Зиёратгоҳ олдида отлиқларнинг икки-учтаси отдан тушиб, у ёқ-бу ёққа айланишди. Қолганлари отдан тушмай туришди. Сўнгра шаршара ёнига келишиб, отларини суғоришди, ўзлари ҳам сув ичишди. Шу ерда оёқ кийимларини ечиб, бир оз ҳордиқ чиқаришди. Улар ниҳоятда бақириб-чақириб сўзлашарди, қаҳ-қаҳ отиб кулишарди. Бироқ уларнинг сўзларини англаб бўлмас эди. Афтидан улар мутлақо бошқа мавзуларда гаплашар эди.

Отлиқлар шаршаранинг ўнг томонидаги қирга кўтарилиб, баланд-паст ялангликлар оша Бойсунга эниб кетдилар. Йигит анчагача уларни кузатиб ўтирди...

Давжон кечга яқин Бургут чўққидан тушди-да, зиёратгоҳ томон юрди. Қоронғи тушаётган маҳали мақбара ёнидаги кўримсиз хонақоҳга милтиғини олиб кириб қўйди-ю, ташқарига чиқиб, офтобда қуриган хазонларни йиғди. Шалдираб турган терак баргларини хонақоҳ ичига киритиб, ўзига «жой» тўшади.

Шу хонақоҳда тунашдан бўлак иложи йўқ эди унинг.

2

Махсум бойнинг ички-ташқи ҳовлисига ёндош қурилган қўрага ҳар куни мингга яқин қўй қамаларди. Отхонасида тўртта от, тўртта ҳўкиз боқиларди. Олтита соғин сигир бузоқлари билан алоҳида оғилда парвариш қилинади. Ҳар йили кузда ва кўкламда адирга галла экиш, ўриб янчиш, чорвага ем-хашак йиғиш сингари юмушлар етти-саккиз кишининг кучи билан бемалол бажарилади.

Махсум бой ҳар қанча бадавлат бўлгани билан ақлли, инсофли, ёр-биродарларига, қариндош-уруғларига нисбатан ҳамиятли киши эди. Ёшлигидан илмга зеҳни ўткир эди. Шу боидан отаси Бойсундаги таниқли уламолардан Мулла Шариф домланинг қўлига топширди. Ундан сўнг Бухородаги Мадрасаи Қалонга обориб қўйди. Махсум Бухорои Шарифда икки йилга яқин таҳсил кўрди. Отасининг ўлими туфайли қишлоғига қайтди ва хўжалик ишларига берилиб кетди.

Оқ-қорани таниган, ҳамиша мулоҳаза-ю андиша билан иш тутадиган Махсум бой қариндоши Хўжаназарнинг, Кўчкинойнинг хайр-худоисини ўзи бош-қош бўлиб ўтказди. Хўжаназарнинг етим қолган беш ёшли ўғлини ўз тарбиясига олди. Етим боланинг бой хонадониде тарбияланишига Навват опа жон-дили билан рози бўлди. Чунки у Ражабни аввалдан ҳам ўз фарзандидек яхши кўрарди. Навват опа Ражабнинг туғилишига доялик қилаётган пайтда, чақалоқни йўргаклаётганида, уни бешикка белаётганида яхши ният билан: «Илоё шу гўдакка умр бергин, шунинг кетидан менга ҳам узоқ умрли, тўла ризқли фарзанд бергин», деб тангрига нола қилган эди.

Орадан бир йил ўтар-ўтмас бой хонадониде янги фарзанд дунёга келди — Навват опа қиз туғди. Аввалги болалари ўта нимжон туғиларди, ҳафта-ўн кун давомида номаълум касалга чалинарди-да, ота-онани доғда қолдириб кетарди. Бу гал чақалоқ соғлом туғилди. Унга Ойқарам деб исм қўйдилар. Қизлари ойма-ой, йилма-йил ўсгани сари ота-онанинг қувончига қувонч қўшилди. Навват опа ўзича Хўжаназарнинг уйидаги дуолари «ижобат бўлганидан» қувонарди ва шу туфайли Ражабни ҳам хуш кўрарди. «Қариндошимизнинг гўдаги бировларники-да етим бўлиб юрса яхшимас. Болани бировга бермаймиз. Ойқарам билан ака-сингилдек ўсаверсин», деди Навват опа.

Ражаб ўз валинеъматларининг хоҳишига биноан бойни «тоға», Навват опани «янга» деб атади. Тоғаси ҳам, янғаси ҳам боланинг кўнглини ўкситмасликка, уни яхши кийинтиришга, унга етимлик нималигини билдирмасликка ҳаракат қилдилар. Ражаб билан Ойқарам

ака-сингилдек ўсаверди. Баъзан иккаласи қўл ушлашиб чўпон йигитнинг ёнида — қўйлар ортидан адирга чиқиб кетишарди, адир бағридан чучума, лолақизғалдоқ теришарди, ерёнғоқ қазиб олишарди. Мабодо қўшни болалардан биронтаси Ойкарамни хафа қилгудек бўлса, Ражаб унга ҳимоячи бўларди.

Ражаб бутун борлиғи билан отаси Хўжаназарга тортган эди. Ун ёшларга етганида боланинг қош-кўзи, бўйчанлиги, хатти-ҳаракати отасини эслатадиган бўлиб қолди. Ражаб унча кўп гапирмасди, кўп гапирган одамни узоқ тинглаб ўтирмасди — бирон баҳона билан нари-берига силжиб қоларди. Боланинг чаққонлиги, эпчиллигидан Махсум бой ҳам, Навват опа ҳам хурсанд эди. Боланинг бу фазилати уларнинг оиласига асқотган нозик пайтлар ҳам бўлди.

Кўклам кунларидан бирида, бунга кўп йиллар бўлди, Навват опа қўйнинг қорин-ичакларини ювиш учун хизматкор аёл — Ҳаким чўпоннинг хотини билан сой бўйига тушди. Сувлар кўпайиб, сойлар қутурган маҳал эди. Онасининг ёнида ўралашиб юрган Ойкарам қачонлардир сел оқизи келган чағир тошларни босиб сой ичкарисига юрди. Одамнинг қучоғига аранг сиғадиган харсангтош устига чиқиб олган қизча ойисини чақирди:

— Эна, мана мени кўринг, қандақа жойдаман...

Навват опа ялт этиб қаради-ю, ўрнидан туриб кетди. Харсангтошнинг бир тарафидан озгина сув ўтиб турарди, иккинчи қиррасига эса, сойнинг нишаб тўлқинлари урилиб ўтарди. Она қизини койиди:

— Ҳой, қоранг ўчмагур, туш пастга, сув оқизи кетади.

Навват опа Ойкарамнинг қайтишига ишониб, яна қорин тозалашга тушди. Кўп ўтмай яна қаради-ю... қизини сув ичида кўриб, юраги шувиллаб кетди. Харсангтош қимирлаб сурилганми ёки қизнинг кўзи тиниб тушиб келганми, у тўлқинлар ўртасидаги бошқа бир харсангтошга илиниб турар, совуқ сувдан энтикиб қалтирар, қўрқув ва илтижо билан атрофга тикилар эди. Сой тўлқинлари қизчанинг сочларини ювиб, елкаларидан ошиб тушарди. Иккала аёл ҳам ўрнидан туришди-ю нима қиларини билишмай байбайлаб қолишди.

— Ҳой Ҳаким, ҳой ким бор?— дея қичқирарди Навват опа. Аксига олгандек атрофда эркак зоти кўринмасди. Шу маҳал аллақаёқдан этиб келган Ражаб яшин тезлигида сойга тушиб, қизча илиниб турган харсангтошнинг олди тарафидан чиқди. Бўйи узунгина бўлса ҳам, тўлқинлар унинг елкасидан ошиб ўтарди. Бола Ойкарамни иккала қўлтиғидан ушлади-да, тош устидан сирғалтириб тортиб олди. Нишаб жойдан бир амаллаб саёзроқ жойга олиб ўтди-да, қизни опичлади. Идиш-товоқ, қорин-ичакнинг ёнига етганларида бола қизни ерга туширди-да, яна ўйинга машғул бўлиб кетди...

Навват опа ўша куни кечқурун овқат устида кундузи бўлган воқеани эрига айтиб берди. Бой мароқланиб тинглади-да, сўзланди:

— Ит бўл, қуш бўл — кўп бўл, деганларича бор-да. Агар шу бола бўлмаганида, худо кўрсатмасин, бир фалокат юз берарди...

* * *

Давжон худди шу тариқа Махсум бой хонадонининг фарзандидек бўлиб ўсди. Йиллар ўтиб, Давжон йигит бўлди. Эшонқулнинг тушунтириши, илтимоси билан сафарга жўнади. Бой ҳам бу ишга рўйхушлик билдирди... Йигит сафардан қайтиб келди — бой хонадонининг тирговичларидан бирига айланди.

Махсум бой ўзича шундай жияни борлигидан ғурурланиб қўярди. «Қизим Ойкарамни тезроқ никоҳлаб берсам...» деган гап ҳам бот-бот унинг хаёлидан кечарди. Мана энди шундай бир пайтда Давжоннинг «лашкари ислом»дан қочиши ҳамда Усмант ўлпончининг ўлими Мах-

сум бойни бесаранжом қилиб қўйди. Уша куннёқ бойнинг ҳовлиси тинтув қилинди, хонадон эгасидан тортиб хизматкорларгача сўроққа тутилди. Қочқинни қидириб юрганларнинг, ҳар қалай босмачилардек жоҳил ва қаттол эмасликлари шундоққина кўриниб турибди. Бироқ салгина ноҳўя сўз эшитишса ёки ноўрин ҳаракатни кузатишса борми, улар ҳам пашшадан фил ясаб, не-не қисматларга дучор қилишлари мумкин... Бир тарафда қизи Ойқарамнинг аҳвол-руҳияси бойни ташвишга солади. Давжонни Бойсунга олиб кетишганидан бери чиройи очилмайди. Қиз бояқиш уйда тез-тез йиғлаб олса керак, доим қовоқлари шишиб юради...

Махсум бой тунни шулар ҳақида хаёл суриб ётди. «Энди Давжон жонибидан уйга бот-бот келаверишса керак. Кун ора, икки кунда тинтув, сўроқ-жавоб бўлаверса-я. Унда тинка-мадорим тозаям қурийдими-ку. Шу хусусда Бойсунга бориб келсам бўлмасмикин?»

Махсум бой саҳар пайти отбоқар Азимни уйғотиб, саман йўргани қашлағич билан тозалатди. Саманга эгар-жабдуқ уришдан аввал от устига чиройли гиламча ёптирди. Саман йўрга эгарлаб бўлингандан кейин:

— Сен нариги отни миначан, Азим,— деди Махсум бой отбоқарга.— Эгарла уни ҳам.

Азим ҳайрон бўлиб сўради:

— Мен қайга бораман?

— Мен билан борасан. Менга жиловбардор бўласан.

Отбоқар бундоқ қараса, бой ҳамишагидан башангроқ кийинибди: бошида бахмал қалпоқ билан ироқи салла, эгнида осмонранг мовут чакмон...

Улар савлат билан Бойсундаги қадимий қозихона ҳовлисига кириб бордилар. Бой отдан тушишга тарадудланар экан, Азим чаққонлик билан пастга сакради-да, саман йўрганинг юганини тутди. Соқчилардан бири яқинроқ келиб, бойга пешвоз чиқди.

— Муҳтарам Мустафоқулбек жаноблари ҳузурига ташриф буюриб эдим,— деди Махсум бой бир қадар сохта таккабурлик билан. Отбоқар Азим, ростдан ҳам шу одам менинг хўжайинимми ёки бошқа одамми, дегандек ағрайиб турарди.

— Ким деб айтай?— деб сўради соқчи қуллуқ қилиб.

— Паданг қишлоғининг бойи мулло Махсум бой деб айт.

Соқчи ичкарига кириб кетди. Бой виқор билан атрофни кўздан кечириб турди. Кўп ўтмай соқчи қайтиб чиқди-да:

— Жаноблари сизни кутяптилар,— деди.

— Бошла,— деди бой соқчининг ўзига. У соқчининг ортидан ичкарига кириб борар экан, иккинчи соқчи ўрнидан туриб қўл қовуштирди.

Мустафоқулбек ҳар галгидек стол ортидаги креслода ўтирарди. Бой кириши билан хиёл жилмайганча ўрнидан туриб, қўл узатди. Махсум бой Мустафоқулбекдан сўнг турк зобити билан сўрашди. Зобит Мустафоқулбекнинг имоси билан хонадан чиқди.

— Ўлтиришга рухсат этинг,— деди бой.

— Ўлтиринг,— деди Мустафоқулбек ва ўзи ҳам ўтирди.

Бой қўлини юзига тортгандан сўнг:

— Жанобларининг сиҳатлари жойидами? Қайфиятлари хушми?— дея сўради.

— Алҳамдулиллоҳ!.. Қишлоқлар тинчми?... Хўш, ташрифдан мурод?— деди Мустафоқулбек гапни чўзиб ўтирмай.

— Соқчингиз менинг кимлигимни айтган бўлса керак?

— Ҳа, айтди. Номингизни эшитганман. Озгина биламан... Хўш?

— Авваласи тақсиримни зиёрат қилгани келдим.

- Ташаккур, — Мустафоқулбекнинг юзи ёришгандек бўлди.
- Қолаверса бир ўтинч билан келдим...
- Қандай ўтинч экан?
- Рухсатингиз билан шуни айтсам.
- Айтинг.
- Мана шу сизнинг лашкарларингиз орасидан қочган нобакор менинг жияним бўлади...
- Ўзим ҳам шундайдир деб ўйлаб эдим.
- Жияним ҳам эмас, узоқ қариндошим бўлади.
- Хўш?
- Машойхлардан қолган бир нақл бордир: «Етим қўзи асрасанг, оғзи-бурнинг мой қилур, етим бола асрасанг, оғзи-бурнинг қон қилур». Уша айтган мен бўлдим, тақсир.

Мустафоқулбек синовчан назар билан бойга тикилиб ўтирди-да:

- Нега уни «қизил саллотга» бердингиз? — деди.
- Мен берибманми уни «қизил саллотга»? Ўзи кетган. Бировнинг қутқуси билан кетган. Отхонадан бир отни ҳам яшириқча олиб кетган. Пиёда қайтиб келди.

— Қайтиб келиб яна сизникида турдимиз?

— Ҳа.

— Нега қувиб юбормадингиз у нобакорни?

Махсум бой бошини қимирлатиб афсус билан қулумсиради.

— Қувиб юбориш осонми, тақсирим... Очиги, қувиб юборишга қўрқдим. Замон шуларники, дедим. Мана иншооллоҳ, янги кунлар келаётгани чин бўлсин... Муҳтарам амиримизга, ул жанобнинг қаторларида сиздек азизларга бахт қуёши кулиб боққанидан бағоят хурсандимиз. Бойсун элати боз яна ул жанобнинг ихтиёрларига ўтгани ҳамано, давлатлари зиёда бўлсин, деб юзта қўйни подшоликка ҳада қилганман. Яна керак бўлса хизматларингиздамиз...

— Хўш, ўтинчингизни айтинг.

— Ўтинчим шулки, тақсирим, кеча кундузи бу ердан чопарлар бориб ички-ташқи ҳовлимни ағдар-тўнтар қилишди. Мабодо бундай ишлар тагин қайталайдурган бўлса, менинг бой номим қаёқда қоладию, эл олдида обрўйим нима бўлади? Майли, боринглар, ўзингиз ҳам боринг, тақсир, оёғингиз остига ўн, йигирма жонлиқ сўяй... Ўтинчим шулки, бу ердан борган одамлар бўлар-бўлмасга хонадонимни беҳаловат қилавермасин. Ахир бой номим бор... Майли, нобакорни тутинглар, жазосини беринглар. Уйимга келиб қолса, ўзим ҳам тутиб берай...

— Тутиб беришга қўрқасиз-да, — хиёл кулимсираб синовчан тикилди Мустафоқулбек.

— Ўзим тутишга, албатта, қўрқаман, тўғри... Лекин сизларга астагина келиб хабар берсам бўлмайdimи?

— Бўлади, нега бўлмасин... — деди Мустафоқулбек. У бир зум ўйланиб яна сўзланди. — Майли, бой бобо, арзингизни инobatга оламиз. Тинчлигингизга ҳеч ким даҳл қилмайду.

Махсум бой ўрнидан туриб қуллуқ қилди:

— Ташаккур, тақсир... Мабодо қишлоқ тарафга қадами муборагингиз тушса, кулбамиздан чой ичиб ўтишни дариф тутмассиз?

— Иншооллоҳ! Хўш кўрдик.

— Хушбахт бўлинг...

3

Давжон хонақоҳга кириб, милтиғини ёнига қўйди-ю ўша заҳоти уйкуга кетди. Кечаги тунда юз берган ҳаяжонли ва мудҳиш воқеалар

уни ҳолдан тойдирган эди. Бироқ, ҳар қанча чарчаган бўлса ҳам, уйқуси нотинч кечди. Алғов-далғов тушлар кўрди. Тушида шохли маймунлар, тулкилар, тўрт кўзли мушуклар билан олишиб чиқди. Нималардир, кимлардир уни қувди. Ҳаммаси ярим яланғоч, ориқ-таъвия одамлар. Биттаси унга калтак отди. Давжон калтакни ушлаб олиб, уларга қайтариб отаман деб чоғланаётганида уйғониб кетди.

Туриб ўтирди-да, атрофга қулоқ тутди. Милтиғи ўзи қўйган жойда. Кўнгли сал хотиржамланди. Ҳозир кўрган туши таъсирида юраги тез-тез уриб турарди. У авваллар деярли туш кўрмасди, кўрганда ҳам тушида бунақа қўрқинчли воқеалар бўлмасди. Кўпинча от ёки эшак миниб юрарди ёки тоғ чўққиларининг унисидан бунисига қўшдек учиб ўтарди... У қачонлардир бировдан эшитган нақлни эслади: «Мачитда ётма, мозорда ёт».

У милтиғини қўлига олди-да, хонақоҳ эшигини очди. Тонг ёришиб келарди. Теварак-атрофга қаради, озгина сукут сақлаб қулоқ солди. Сўнгра эшикни ёпиб, мақбара устидаги арчазорга оралаб кетди. «Энди бу ерда тунамайман,— деди ўзига ўзи.— Совуқдан қотиб қолсам ҳам бошқа жойларда ётаман...»

Давжон арчазор қирларда юриб-юриб кечқурун Зовбошига етиб келди. Соё ичидан юриб бориб Қора камарга разм солди. Яқиндагина босмачилар макони бўлган камар бугун бўм-бўш эди. Табиат яратган тайёргина айвон! Учта тарафи ёпиқ. Фақат соёга қараган бир тарафи очиқ. Тошмат Бадтариннинг одамлари олди тарафига ҳам кўкрак баравар тош териб, анча қулайлаштириб олган эканлар... Навбатдаги кечани шу ерда ўтказса бўлар.

У камарнинг ўртасида туриб ўйланди. Бир кўнгли, отасидан қолган чолдеворига бориб тунамоқчи бўлди. Ўсват ўлпончининг уйида бўлган мудҳиш воқеани эслаб оёғи тортмади. Шу ерда тунашга қарор берди. Тунда бўри ёки бошқа бирор йиртқич ҳайвон даф қилмасмикин деб ўйлади. Соё оралаб, учқат, ёввойи тол хивичларидан кесиб келди-да, пўстини арчиб, арқон эшди. Кейин йирикроқ тошлардан иккитасини камарнинг ўртасига судраб келди-ю иккала тош устига ҳозир эшилган арқонни осилтириб қўйди...

Унинг кунлари шу тариқа кеча бошлади. Тунарли совуқдан қунишиб қолган пайтларида йўл юриб вақт ўтказарди-да, кундузи бирон пана-пастқамда мизғиб оларди.

У бундай қийин кунларнинг тезроқ ортида қолишини кутарди. Баъзан ўзича муқаррар ўлимдан қутулиб қолганидан, она табиат қўйнида тириж юрганидан қувонарди. Қора кучларнинг энгилишига, яхши кунларнинг етиб келишига умид боғларди.

Бир кунни Қоплондара билан Хўжа Қичқир соёи ўрталиғидаги арчазорда Махсум бойнинг чўпони Ҳаким билан учрашиб қолди. Очиқ кўнгил, қалби пок чўпон ўз укаси ёки ўғлини кўргандек қувониб кетди.

— Ўзим ҳам узоққа кетмагандирсан девдим-а, ука... Кўнглим сезувди-я. Оббо, қара-я эрта билан ҳам хаёлимдан ўтувдинг.

— Ҳаким ака, мени кўрганингизни ҳеч кимга айтманг, хўпми?

— Хўп... Лекин бир одамга айтаман,— дея кулди чўпон.— Ой-карамга. Майлими?

— Майли, Ҳаким ака... Ҳозирча шу атрофларда юриб турадиганга ўхшайман. Менга чакмонми, тўнми — бирон нарса келтириб беролмайсизми?

Ҳаким чўпон ўзининг андилигидан афсусланиб, эгнидаги тўнни ечди.

— Фаросатим қурсин,— омий одаммиз-да, ука. Ҳозир мана бунни кийиб ол: тозаям азобингни орқалаганга ўхшайсан... Сал калта-

роқ бўлса ҳам майли. Эртага олиб келарман. Ойкарамга айтсам майлими?

— Уни қандай учратасиз?

— Мен айтмайман, янганг айтади-да. Янганг бойнинг қизи билан жуда иноқ,— чўпон жилмайиб қўйди.— Ҳамма сирларингни биламан ука... Шошма, ҳозир...

Чўпон шоша-пиша қўйлар ёйилиб кетган тарафга кетди-да, бир оздан сўнг қўлида битта нон билан қайтиб келди.

— Ҳозирча бори шу... Эртага яна...

— Раҳмат, Ҳаким ака... Ҳа, айтмоқчи, яна бир гап айтсам ба-жарасизми? Мен ётадиган уйнинг тепасидаги бордонда, макка солинган қоплар оралиғида ўнтача патрон қўювдим. Манави милтиқ билан отиладиган патрон. Шунинг ҳам олиб келсангиз бўлармикин?

— Нега бўлмасин?.. Буни ҳам Ойкарамга айтамин. Бугун Ойкарамни бир хурсанд қиладиган бўлдик. Сенинг эсон-омон юрганингни эшитиб, янганга суюнчи берса ҳам ажаб эмас...

— Хайр, Ҳаким ака. Аммо-лекин бошқаларга чурқ этиб оғиз очмайсиз. Туя кўрдингми — йўқ!..

— Хотиржам бўл, ука.

* * *

Бир куни Ҳаким чўпон арчазордаги адирга Ойкарамни бошлаб келди. Қиз қулоқчинини бошига қўндириб, эгнига узун беқасам тўн кийиб олган эди: у иккинчи чўпон тахлитида Давжон билан учрашди. Ойкарам гуж бўлиб ўсган арчалар ортига ўтиб, ранг-рўйи қорайган, соқол-мурти ўсган Давжонга бир зум тикилиб қолди. Сўнгра оҳиста бориб йигитнинг кўкрагига иккала қўлини, бошини қўйиб йиғлаб юборди. Давжон қизнинг титраётган елкаларини силар экан:

— Қўй йиғлама, бу қийин кунлар ўтиб кетади,— деди.— Биламан, сенгаям қийин, менгаям осонмас. Нима қилай, тақдиримизда бор экан-да. Сени бахтли қилолмаяпман.

Ойкарам бошини кўтариб, Давжоннинг юз-кўзларига тикилди, йигитнинг бошини хиёл эгиб, ёноқларидан ўпа бошлади, яна унга тикилди.

— Мен ўзимни ўйламайман,— деди қиз кўзида ёш билан.— Мен иссиққина, тинчгина уйдаман... Сизга қийин, совуқда дилдираб, шу ҳолатда юрибсиз.. Менга бу дунёда сиздан бўлак ҳеч нима керакмас. Ўйлаганим фақат сиз... Майли ишқилиб худо менга сизни кўп кўрмаса бўлгани...

Қизнинг сўзлари Давжоннинг кўнглини эритиб юборди. У Ойкарамнинг қайноқ лабларидан, ёшли кўзларидан қайта-қайта ўпди...

Давжон билан Ойкарам арзачор оралаб секин-секин юқорига ўрлаб бордилар. Бир маҳал палахса-палахса товатошли чўққиларга чиқиб қолдилар. Ҳали қор кам ёққани учун кунгай тарафлар қупқуруқ. Фақат соярав тарафларда юпқагина қор кўзга ташланарди. Хув нарида — юқоридаги иккинчи силсила чўққилар оппоқ қор билан қопланган эди.

Йигит қизнинг қўлидан етаклаб, у тошдан бу тошга олиб ўтаверди.

— Қаерга борамиз?— сўради Ойкарам.

— Мен сенга бир жойни кўрсатаман.

— Қанақа жой?

— Юравер, ишинг бўлмасин...

Бир маҳал улар Бургут чўққи тагига етиб келдилар.

— Кўрдингми?— деди Давжон чўққига ишора қилиб.

— Жуда баланд экан,— деди қиз ваҳима билан.— Йиқилиб кетмайдими?

Давжон кулиб қўйди.

— Нега йиқилади? Йиқилмагани учун турибди-да... Бунинг отини биласанми? Бургут чўққи дейди. Фақат бургутлар чиқади бунга.

— Одамлар чиқолмайдими?

— Авлоддан бир морбоз чиққан деб эшитганман... Мен ҳам чиққанман...

— Сиз чиққанмисиз?— кўзлари чақнаб йигитга тикилди қиз.

— Чиққанман,— бамайлихотир деди Давжон.— Ҳозир ҳам чиқиб кўрсатаман.

— Э, қўйинг, Давжон ака. Йиқилиб кетасиз,— йигитнинг енгидан ушлайди Ойкарам.

— Сен шошмай тургин, Ойкарам, кўрқинчли эмас... Кўп чиққанман.

Давжон қизни жойида қолдириб, «нарвон» тош олдига борди-да, кўлларини бир-бирига ишқалаб олди. Кейин «нарвон»га қапишганча юқорига ўрмалади. Ойкарам чап қўли билан тўнининг ёқаларини ушлаганча Давжонга тикилиб: «Эҳтиёт бўлинг! Эҳтиёт бўлинг!» деяди.

Йигит юқорига кўтарилиб, товатош ўртасига кетди, Ойкарамга кўринмай қолди.

— Қаёққа кетдингиз?— чақирди қиз йигитни. Кўп ўтмай Давжон товатош лабида кўринди.

— Энди ишондингми, чиқишимга,— юқоридан овоз берди йигит, кейин қизга ҳазил гап қилди. — Энди шу ерда қолсам, ўзинг кетаверасанми?

— Бўлди, тушинг тезроқ, юрагим ваҳима оляпти. Тушинг, кетамиз...

Давжон пастга тушгандан кейин Ойкарам ундан сўради:

— Уша товатош устида ўтирадиган жой борми?

— Ётишга ҳам жой бор, кичикроқ уйдек келади. Агар сени чиқара олсам, ўша ерда яшасам ҳам бўлаверади.

Ойкарам кулиб қўйди-да:

— Зарил кепти-да,— деди.

Улар бахтиёр эдилар. Давжоннинг қочоқлиги ҳам, Ойкарамнинг яширинча келиб юргани ҳам гўё уларнинг эсларида йўқ эди...

* * *

Бироқ тезда бундай кўнгилли дамлар ортда қолди. Январнинг ўрталарида қаттиқ совуқлар бошланиб, қалин қор ёғди. Қўйлар қўрага қамалди, шу боисдан Ҳаким чўпон ҳам қўй суруви билан адирга чиқмай қўйди.

Давжон қор ёғаётган кечаси ҳам Қора камарда эди. Билинар-билимас елпин билан ёғаётган енгил учқунлар унинг ёнгинасига ҳам тушарди. Оёғи бир қадар совқотган бўлса ҳам сокинликда маза қи-

либ ухлади. Эрталаб туриб, қорда юз-қўлини ювди-да, сой билан йўлга тушди. Утираверишдан фойда йўқ, юриб туриш керак: қон юришади, бадан исийди, ейишга овқат топилади, ногаҳоний душмандан қутулиш мумкин бўлади.

Бир-икки кун устма-уст ёққан қордан кейин ҳаво очилиб, аёз яна қаҳрига олди. Қора камарда тунаб бўлмай қолди. Давжон куни билан тинимсиз юра-юра кечаси Қоплондара сойининг ер остидан оқадиган камарига тушиб мизғиб оладиган бўлди. Бошқа жойларга нисбатан бу ер анча илиқ эди. Қоплондаранинг суви ҳам негадир бошқа сувларга қараганда иссиқ бўлади. Давжон улкан тошлар устида чакмонга ўралганча осмонга тикилиб ётар, болалигини эслар, кейин уйқу элтиб, мизғиб оларди. Баъзан ҳафсаласи келса, ёввойи каптарлар уясига қўл тиқиб, бир-иккитасини ушлаб оларди-да, тонг отмасдан йўлга чиқарди. Чунки Қоплондаранинг ер ости камари Юқори Падангнинг шундоққина биқинида эди. Шу боисдан кеч қолиб, бирон кишининг огоҳ бўлишини истамасди. У ёввойи каптарларни арчазорга олиб бориб, мумкин бўлган жойда кабоб қилиб ерди.

Шу тариқа кунлар ўтиб борарди.

4

Аширмат отасининг етгисини ўтказганидан кейин бир-икки марта Бойсунга бориб келди-ю қишлоқдан кетмай қўяқолди. У отасининг қозилик маҳкамасида ўлпончи бўлиб ишлагани, унинг қизил гвардиячи томонидан ўлдирилганини пеш қилиб, эски тузумга содиқлигини исботлаган, қишлоқда туриб хизмат қилавериши мумкинлигини илтимос қилган эди. Бошқача айтганда, бу гал ҳам қишлоқ кишилари-нинг моддий аҳволини, кайфиятини билдириб турадиган айғоқчи бўлиб олган эди. Бу гап иккала қишлоқ ўртасида тез орада маълум бўлиб қолди. Шу боис каттаю кичик ундан ўзини олиб қочадиган, дуч келганда эҳтиёткорлик билан сўзлашадиган бўлди. Табиийки, бу ҳолдан Аширматга алам қилар эди. Қандай қилиб бўлса ҳам одамлардан ўч олишга, бировларга озор етказишга уринарди.

Бир гал (қалин қор ёққан кунлари эди) Қоплондара юқорисига эшакда ўрлаб бораётган Ҳаким чўпоннинг йўлини тўсиб чиқди.

— Қаёққа боряпсиз?— деб сўради у салом-аликдан сўнг.

— Тоққа,— ҳайрон бўлиб жавоб берди чўпон.

Аширмат тўмпайиб турган хуржун кўзларига ишора қилиб сўради:

— Хуржунингизда нима бор?

— Болта, теша, арра... нон.

— Нима иш билан кетяпсиз тоққа? Ҳозир қўй боқилмайди-ку, тоғда.

— Фақат қўй бўлса бораркан-да. Утин керак, чўп-хас... Қамчин даста керак. Ҳамма нарса керак рўзгорга.

— Қамчин даста?— сўради Аширмат.

— Ҳа, қамчин ҳам керак бўларкан-да, ёмон кўрганингни уришинг учун!..

Аширмат чўпоннинг киноясини сизди, лекин парво қилмади, чўпонга яна савол берди:

— Кимнинг олдига боряпсиз?

— Иш билан кетяпман дедим-ку, бунча сўроқ қиласиз? Қўйворинг нўхтани, йўлдан қолдирыпсиз.

Аширмат бир оз бўшашди, эшак нўхтасини қўйиб юборди. Лекин чўпоннинг ортидан гап отиб қолди:

— Мен бари бир биламан, Ражабнинг олдига кетяпсиз. Уша қо-

тилга майда-чуйда олиб боряпсиз. Бари бир уни топаман, ўзимнинг қўлимда ўлади...

Аширмат искович итдек Давжоннинг изини қидирарди. У бир-икки бор Махсум бойнинг ҳовлиси атрофида айланди. Тоғ-тошни қор босиб қолганидан сўнг ўзича бош қотириб ўйлади: «Бундай совуқда қаерда тунаши мумкин. Ахир у ҳам одам боласи-ку. Совуқда сов-қотиши, иссиқда қизиб кетиши керак-ку!» Тасодифан Қоплондара сойининг ер ости камари унинг эсига тушди... Ярим кечаси уйдан чиқди-да, бир-бир босиб, ўша тарафга ўрлаб борди. Соининг ер юзасига чиқиб, ёйилиб оқаётган жойдан юқорироқ юрди. Узундан-узоқ камарнинг ўртароғини ўзича тахминлади-да, пўстинга ўралиб ўтирди.

У узоқ ўтирди. Ҳаммаёқ сокин эди. Бир маҳал, кўзи хиёл илинай деган экан, аллақаерда қор гирчиллагандай бўлди. Кўзини очиб, ҳув нарида юқорига ўрлаётган қора чизиқни кўрди. «Уша! Худди ўша! Бўйи узун-ку... Ўзимни билдирмаганим яхши бўлди... Хайрият, кўрмади...» Аширмат шу ўйлар билан уйига қайтди.

Кундузи Бойсунга бориб, қозихонадаги беклик маҳкамасига учрашиб қайтди...

* * *

Давжон чиндан ҳам Аширматни пайқаманган эди. Шу боисдан ер ости камарига яна ҳар кунгидек бежавотир келаверди. Камарга тушиб, чўнтагидаги дўлоналарни еди, сув ичди, оғзини чайди. Ҳар кунгидек ялпоқ тош устига чалқанча тушиб, осмонга қараб ётди. Кўп ўтмай сувнинг шовуллашидан ухлаб қолди.

Бир вақт кимнингдир қаттиқ чақиритишдан уйғониб кетди.

— Ҳой, жиноятчи Ражаб! Чиқ бу ёққа! Ўз оёғинг билан чиқ, бўл-маса отиб ташлаймиз.

Давжон кўзини очиб ўрнидан туриб ўтирди. Атрофга назар ташлади. Этак тарафда — камар устида бир киши қаққайиб турарди, хира ойдинда илжайиб қараётганга ўхшарди. Унг қўл тарафда — камарга тушиш жойида яна бир милтиқли киши камар ичига тикилиб турибди. Узоқдаги кимса яна қичқирди:

— Ҳой, жиноятчи Ражаб! Чиқасанми, йўқми юқорига?! Чиқ ўз ихтиёринг билан!

Иккинчи кимса ҳам шунга яқин сўзлар билан гўлдиради. Давжон жим ўтираверди. Афтидан уларга камар ичи мутлақо кўринмасди.

Узоқдаги кимса камар ичига икки-уч марта ўқ узди. Ўқлар сувга тушди, тошга тегиб аллақаёқларга сапчиди. Давжон безовталаниб қолди. «Оббо, иш чаппасига кетдими дейман. Тахминан ҳам отиб қўйишлари мумкин-ку... Тошга сачраган ўқ ҳам ўлдиради... Нима қилсам бўларкин? Кўпчиликмикин улар?»

У шу хаёллар билан ўзини хиёл панага олди. Бир маҳал иккала кимса бараварига ўқ узишга тушди. У энди ўзини ҳимоя қилишга мажбур эди. Узоқда туриб чинқирган кўланкани нишонга олди... Кўланка камарга шалоп этиб қулаб тушди. Унг тарафдаги ҳирқироқ кимса энди бурилиб юқорига эгилаётган онда кетидан ўқ еб ташқарига йиқилди... Ҳаммаёқ тинчиб қолди. «Наҳотки фақат икки киши бўлса улар. Яна шериклари йўқмикан?»

Давжон қоронғида ёввойи каптарлар уяси ёнидан эмаклаб ўтиб, тўрт бурчакли уйсимон саҳнга чиқди. Бу ерни чинакамига усти очиқ пастқамроқ уй деб тасаввур этса бўларди. Бўйинини чўзиб атрофга назар ташлади. Жимжитлик. Милтигини судраганча аста эмаклаб юзга чиқди-да, энкайган кўйи кичик тепачанинг ортига ўтди. Озгина кутиб турди-да, ўрнидан туриб йўлга тушди.

— Ҳа қонхўр! Қўлга тушасан бари бир!..

Давжон ортига ўғирилди. Бу Аширматнинг овози эди. Овоз узоқдан келди. Овози эшитиларди-ю, эгаси кўринмасди.

— Мард бўлсанг юзма-юз гаплаш, ювиндихўр!

— Бари бир ўз қўлимда ўласан!

— Сени ўлдириб кейин ўламан... Аввал ўликларингни ташиб кет, номард фирибгар!

У яна тоғ сари йўл олди.

Эътиқодлар кураши

1

Давжон ўз эътиқодига бўйсуниб яшарди, ўз эътиқоди туфайли қувғин ва азобда ҳаёт кечирарди. У табиатан эпчил, довюррак, мустақкам иродали бўлгани билан, айти пайтда, ўзини қанотсиз бургутдек ҳис этарди. Унинг аҳволини чиндан ҳам шунга қиёс қилса бўларди. Чунки у ўз қаноатидан — ҳамфикр дўст-ёрларидан тасодифан ажралиб қолган эди.

Давжон баъзан ўзининг ҳамфикр дўстлари ҳақида, бу мўътабар йўлга қачон киргани ҳақида, нима ишлар қилгани ҳақида ўйлаб кетарди...

...Куз кунларининг бири эди. Кечқурун ғира-шира маҳали Менгнорнинг укаси Холбой эшакда келиб, Давжонни сўради-да:

— Акам чақириб юборди, бизниқига борар экансиз,— деди.

— Менгнорнинг ўзи яхшими? Нима иши бор экан менда?

— Акам яхши,— Холбой секин сўзлади.— Уйда меҳмонлар ҳам бор...

— Қанақа меҳмон?

— Абдумалик акам бор. Кейин... яна бир киши. Танимайман. Соғ тарафдан эмас, орқа ёқдан борар экансиз...

Давжон сездики, Менгнорларникида бирон маслаҳатли гап бор. Холбой кетганидан кейин у ичкари ҳовлига кириб, кўйлаги устидан боғланган белбоғини ечиб қоқди, мўккисининг чанларини артди. Сўнгра ўчоқбошидан Ойқарамни чақирди-да:

— Уйдан дўппим билан тўнимни обчиқиб бергин,— деди. Ойқарам Давжон турадиган уйга кириб чиқди. Давжон қизнинг қўлидан дўппини олди-да, бошидаги эски дўппини унга берди.

— Мен Юқори Падангга кетяпман. Менгнорларникига. Кечаси қайтсам керак...

Ойқарам хўп маъносида бош қимирлатиб қўйди...

Менгнорларнинг кичик даҳлиздан кириладиган тўққиз болорли уйини лампа чироқ ёритиб турарди. Давжон даҳлиздан уйга оҳиста ўтаётди:

— Ассалому алайкум!— деди. У тўрда ўтирган соқолли кишини дабдурустдан таний олмади. Абдумалик меҳмоннинг ўнг ён тарафига чўккан эди. Пойгакда ўтирган Менгнор дарҳол ўрнидан турди.

Тўрдаги киши ўрнидан туришга тарадудланар экан:

— Келинг, мулла Давжон,— деди. Овозини эшитган заҳоти Давжон соқолли кишини таниб олди. Бу одам Давжон анчадан бери учратишини орзу қилиб юрган Эшонқул ака эди. Давжон Менгнор жўраси билан қисқагина сўрашди-да, Эшонқул ака билан қучоқлашиб кўришди. Сўнгра тенгдоши Абдумалик билан омонлашди.

Давжон Эшонқул аканинг чап ёнига ўтирди. Дастурхонда нон, чой, майиз бор эди. Қайтадан омонлашиб, нондан, майиздан татиниб ўтирдилар. Холбой товоқда ош кўтариб кирди.

Давжон Эшонқул акага бот-бот қарар ва ҳайрон бўлар эди. «Тавба,— деди у ўзича,— соқол-мўйлов билан кийим инсонни шунчаям бошқача қилиб юбормаса. Кўчада кўрсам, ўлай гар, танимас эдим». Давжон яна бир нарсага ҳайрон эди. Эшонқул ака Менгнор билан Абдумаликни қаердан биларкан? У Махсум бойдан кўра ҳам Менгнорларга яқинмикан? Еки бу одам ҳаммани танийдиган ҳизирнамо кимсамикин?..

Ошга фотиҳа ўқилгандан сўнг Эшонқул ака:

— Қандайсиз, Давжонбек?— деб сўради.

— Яхши,— деди Давжон.

— Сафарга тайёرمىсиз?

— Майли,— дея камтарлик билан жавоб берди Давжон,— сиз айтсангиз... Тоғам рози бўлсалар...

— Ўзингизнинг кўнглингиз-чи? Иштиёқ борми, иштиёқ?

— Бор,— дея кулумсиради Давжон.

— Баракалло! Бу бошқа гап...

Ўртага чўккан озгина жимликдан сўнг Эшонқул ака уччала йигитга тегишли сўзини бошлади:

— Учовингиз — менинг энг яқин укаларимсиз. Иккала Падангдаги энг ишончли одамларим сизлар. Шунинг учун сизларни бу ерга йиғдим... Кунни кеча Петроградда, Москвада Октябрь инқилобининг бир йиллиги ўтказилди. Шу бир йил ҳеч ким учун осон ўтгани йўқ. Россиянинг ўзида уруш ҳали ҳам бўляпти. Урушчи, илгариги рус генераллари, полковниклари янги ҳукуматга ҳар ёқдан ҳужум бошлади. Чет элдаги давлатлар уларнинг қўлтиғига сув пуркаб турибди. Сабаби: уларнинг биронтаси ҳам халқни ўйлайдиган давлат эмас. Шўролар узоқ яшаса, уларнинг сири кўчиб, кети очилиб қолади... Бари бир шўроларга қарши курашганлар чучварани хом санаб қоляпти.

Биз тарафларда ҳам кураш бошланиб кетган. Лекин бизнинг жойларимиз Тошкент, Самарқанддай шаҳри азимлардан йироқ, хилват жой. Бу ерда Шўроларга қарши, халққа қарши одамлар кўпроқ йиғилиб қолган. Шунинг учун курашиш бир оз қийин бўляпти.

Эшонқул ака чойини ичиб, пиёлани Менгнорга узатди-да, сўзини давом эттирди:

— Туркистон ўлкасига, Бухоро ва Хива ерларига кўз тикканлар жуда кўп. Сабаби: бу жойлар — бебаҳо, жаннатдан ҳам зиёд ерлар. Бир ёқда Англия, бир ёқда эски ўрис генераллари, бир ёқда ўзимиздан чиққан ўғри-ю каззоблар. Ҳа, Фарғона тарафларни талатўп қилиб, бесаранжом қилиб юрган Эргаш қўрбоши билан Қўршермат ҳам ўғрида... Фирт ўғри. Ўғирлик билан ушланиб қамалиб чиққан экан иккови ҳам... Бизнинг ерларимизга ҳам ўша ножўя ишлар етиб келадиганга ўхшайди...

Бу гапларни сизларга айтишдан мурод нима? Мурод шуки, халқ бу гапларни билиши керак. Бойлар, илгари пичоғи мой устида бўлган кимсалар Шўроларга қарши иғво тарқатиб юрибди. «Ҳаммани диндан чиқаради, бир қозондан овқат беради, бир кўрпанинг тагига ётқизади», деган иғво гаплар бор. Одамларга ҳақиқатни гапириб, ана шундай иғволарни йўққа чиқариш керак. Кўпчилик, оддий халқ йўлдан чалғимасин. Бу гапларни, албатта, ҳар бир одамнинг ёқасидан тутиб айтиш керакмас. Ўрни билан, мавриди билан суҳбат орасида гапириш лозим... Чойдан қўйинг, Мингнорбек...

— Бир нарса сўрасам майлими?— деди Абдумалик.

— Э, хайрият, гапирар экансиз-ку, Абдумалик...

— Большевиклар қандақа одамлар бўлади ўзи?

— Большевикларми?— дея кулиб қўйди Эшонқул ака.— Большевиклар қандақа бўларди, сиз билан бизга ўхшаган одам-да улар ҳам.

Оғзи, бурни, икки кўзи, икки қулоғи, қўл-оёғи бор инсон. Фикри тоза, халқни ўйлайди, имон-эътиқоди кучли, қийинчиликдан, азобдан қўрқмайдиган одамлар. Керак бўлса ўлимга ҳам тик боқади улар.

— Сиз ҳам большевикни кўрганмисиз?

Эшонқул ака бошини сарак-сарак қилиб яна кулиб қўйди-да:

— Вой содда укам Абдумали-ик,— деди.— Большевикларни кўрмасак шундай қилиб юрармидик. Сизлар ҳам битта большевикни кўриб ўтирибсизлар — мен ҳам большевикман...

Менгнор ҳаяжонланганидан, кўзларини катта очиб:

— Э, сиз большевикмисиз? Буни қаранг-а, бизнинг уйимизда большевик одам ўтирипти!— деб юборди.— Давжон, кўряпсанми, жўра?!

Ҳаммалари Эшонқул акага тикилиб қолдилар.

— Хув бир айтганингиз нима бўлди, Эшонул ака?— дея сўради бир оздан кейин Давжон.— «Қизил калтакчилар»га қўшилсан, девдингиз?

— Ҳа, «Қизил гвардия» дейлади. Қизил гвардияга худди сизлардек йигитлар керак. Рўйхатда борсизлар. Иложи бўлса, ўзларингга ўхшаган, очиқ кўнгил, дўлвор йигитларни ҳам ишга солинлар. Мен ўзим яна бир келаман. Сизлар оддий калтагу таёқ билан эмас, милтиқ, бешотар, пулемёт билан урушасизлар, мунтазам отряд аъзоси бўласизлар. Ўзларингизни шунга чоғлаб юринлар...

2

...Ўн тўққизинчи йилнинг январь ойида Эшонқул ака Махсум бойнинг уйида бир кеча меҳмон бўлди. У аввалги кўринишда эди: соқолини ўстириб юборган, эғнида эскигина қалами тўн. Бошига бўз белбоғини салладек ўраб олган. Кўрган одам етмиш ёшли авом чол дейди. У Давжоннинг ўзи тенги йигитлар билан Термизга олиб кетажagini айтди. Давжон бу гапни эшитиб, ичидан хурсанд бўлиб қўйди. Эшонқул ака Махсум бой билан Давжонга аҳволни қисқагина тушунтирди.

— Жиянингизнинг бу ерда лақиллаб юравериши яхши эмас,— деди у,— юрт кўргани, кўзи пишгани яхши. Худодан умрини сўранг. Қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади, дейдилар. Ажали етмаган одам ўқ ёмғирининг ичидан ҳам тирик чиқади. Бойсун атрофида ўн тўққизта йигит билан гаплашганман. Давжон йигирманчиси. Булар қизил гвардиячилар сафига қўшилиди. Хўп ҳесангиз, ўзининг кўнгли бўлса, уч кундан кейин жўнаймиз. Яна бу ёғини айтиб қўяй, битта отингизни ҳам қўшиб берасиз жиянингизга...

Давжон Эшонқул аканинг гапдонлигига қойил қолди, унга ҳаваси келди.

Махсум бой узоқ ўйга чўмди. Кейин:

— Майли, агар ўзининг кўнгли бўлса...— деди.

— Хўш, ўзингиз нима дейсиз, йигит?— сўради мендан. Давжон хотиржамлик билан жавоб берди:

— Тоғам рози бўлсалар, майли...

— Ана бу бошқа гап... Тинчлик бўлса, жума куни кечқурун гавгум маҳали Сакратмада учрашамиз. Тонг бўзаргунча Шерободга етиб олишимиз керак. У ёғини яна кўраверамиз...

3

...Сентябрь ойида Самарқанддаги қизил гвардиячилардан 150 киши Панжакент тарафга йўл олди. Давжон ҳам ана шулар сафида эди. Маълум бўлишича, Зарафшон дарёсининг юқори қисмидаги босмачи гуруҳлари ўзларича Матчоҳ беклиги деган давлатча тузиб олиб, атрофдаги қишлоқларни бот-бот талаб турар эканлар. Бу гал улар Панжа-

кент атрофидаги ўндан ортиқ қишлоқни босқин қилиб, энди шаҳарга ҳужум қилаётган эканлар.

Самарқанд область партия қўмитаси аҳоли ўртасида тушунтириш ишлари олиб бориш учун ўн кишидан иборат инструктор ажратибди. Бу инструкторлар қизил гвардиячиларга ҳамроҳ бўлишди. Улар қизил гвардиячилар сингари тўппонча ва шамшир билан қуролланишган ва от миниб олишган эди.

Давжонларнинг ўн беш кишилик кичик отрядига Уринхўжаев Мирзахўжа деган йигит ҳамроҳ бўлди. Узи қорачадан келган, ихчамгина мўйлаб қўйган, йигирма уч-йигирма тўрт ёшларга кирган, чап қулоғининг юқориси кемтик бу йигит ниҳоятда сўзамол эди. Урислар билан ўрис тилида, ўзбеклар билан ўзбек тилида сўзлашарди. У тожик тилини ҳам пухта билар экан. Панжакент яқинидаги бир қишлоқда деҳқонлар билан узоқ гаплашиб, бу ердаги аҳволни отряд командирига тушунтириб берди. Деҳқонларнинг айтишига кўра, босмачилар бугун пешин маҳали қўшни қишлоқни босиб олган эканлар.

Қизил гвардиячилар қишлоқда тунайдиган бўлдилар. Улар беш қисмга бўлиниб, бир-бирига яқин бўлган бешта ҳовлида жойлашди. Давжонларнинг бўлинмаси қишлоқ чеккасидаги Комилбой деган кишининг ҳовлисига тушишди. Аскарларнинг асосий қисми ҳордиқ чиқариб суҳбатлашар, тўрт йигит ўзича айланиб юрган одам тахлитида ичкари-ташқари ҳовлини қўриқларди. Отларга қараш учун ҳам тўрт киши ажратилди.

Биринчи тундаёқ Давжоннинг «ови» бароридан келди. Тахминан соат тунги бирларда Давжон билан Микола боғ ҳовлини қўриқлаётганларнинг ўрнини олишди. Икки дўст оҳиста қадам ташлаб, якка-ярим хазонларни шитирлатмасликка ҳаракат қилиб, бир-бирига яқин борар, сўнгра бир-бирдан узоқлашар эди. Бир-бирига яқин келганида ўзаро шивирлашиб қўярди, боғ ортидаги қирга назар ташларди.

Бир маҳал узоқда — қир устида иккита қора нуқта хиёл қимирлагандек бўлди. Осмондаги яримта ой қир устини билинар-билинемас ёритиб турибди. Иккала соқчи бир-бирига яқин келган пайтда Давжон Миколага қир устидаги қора нуқталарни кўрсатди. Қора нуқталар секин-секин пастга тушарди. Давжон шеригига имо-ишора қилиб: «Отмаймиз, тирик ушлаб, командирга олиб кирамиз», деди. Микола, майли, дегандек бош қимирлатди.

Соқчилар боғнинг икки бурчаги томон яна бир оз юрдилар, яна бир-бирларига яқин келдилар. Қора нуқталар бир қадар яқинлашди. Микола ярим ишора, ярим сўз билан «Бошқаларни уйғотсакмикан?» деб маслаҳат сўради. Давжон кўрсаткич бармоғини бурни устига қўйиб, жим, деди.

Келаётганларнинг бири олдинда, иккинчиси орқароқда эди. Иккаласи ҳам оҳиста юрарди. Иккала соқчи бу томонда буталар тагига яширинди. Девор устида биринчи кимсанинг боши кўринди. У боғни бир оз кузатиб турди-да, орқага чекинди. Қўп ўтмай Давжон беркиниб турган бутанинг яқинида кўринди. Уша кимса паҳса деворнинг наҳрасидан иккала қўли билан деворга тиралиб оёқларини кўтарди-да, бу тарафга қадам босиб олдинга кетди. Давжон ўша онда қинидан суғирилмаган шамшир билан унинг бошига туширди. Кимса ўзини ўнглай олмай юзи билан йиқилди. Пақиллаб ўқ отилди, босмачининг қўлидаги тўппонча ногаҳон отилиб кетган эди. Нариги тарафдан Микола келди. Давжон ҳарбий машқларда ўрганларига биноан шеригига қараб:

— Завижи!—деди.

Микола босмачининг қўлини боғлаб, ёнидаги қуролни олди. Давжон дарҳол девор тарафга югуриб борди-да, қочиб бораётган иккинчи босмачини нишонга олди. Тепкини босди. Қора кўланка жойида қотди...

Бу орада айрим қизил гвардиячилар уйғониб кетдилар. Микола билан Давжон қўли боғланган йигитни қўлтиғидан кўтариб, чироқ хирагина нур сочиб турган уйга сургаб олиб кирдилар. У ҳали ҳам ҳушига келмаган эди. Бўлинма командири Фахриддин Насриев:

— Баракалла, шоввозлар!— дея иккала соқчининг елкасига бир-бир қоқиб қўйди. Давжон билан Миколанинг ўрнига бошқа соқчилар юборилди. Қўли боғланган йигитни деворга суяб ўтқазиб қўйдилар. Мирзахўжа Уринхўжаев Миколага юзланиб:

— Буни қандай қилиб қўлга туширдинглар? Воқеа қандай бўлди?— деб сўради.

Микола ҳамма гапни айтиб берди.

— Улманг, азамат ,боплабсиз,— деди Уринхўжаев Давжонга ҳавас билан боқиб.— Довюрак экансиз... Ўзингиз асли қаердансиз, ука?

— Падангдан,— деди Давжон соддалик билан. Уринхўжаев қайтадан сўради:

— Қаердан дедингиз?

— Қуйи Падангдан.

— Қуйи Паданг, Қуйи Паданг,— дея ўйланди Уринхўжаев,— қайси тарафда экан Қуйи Паданг?

— Бойсуннинг яқинида.

— Э, шундай демайсизми, ука. Бойсунликман демайсизми?

— Бойсунликман,— деди Давжон.

Уринхўжаев билан Насриев кулиб юборишди.

— Алпомиш полвоннинг юртидан экансиз-да, ҳа дуруст. Отингиз нима?

— Давжон.

— Ана қаранг,отингиз ҳам ўзингизга муносиб экан... Алпомиш деган полвон ўтган қадимда. Эшитганмисиз?

— Йўқ, эшитмаганман.

— Уша полвон Бойсунда ўтган. Ўзи Қўнғирот уруғидан бўлган.

— Мен тўғиз уруғиданман...

Уринхўжаев билан Насриев йигитнинг соддалигидан, самимийлигидан яна кулиб юборишди. Гарчи ўртадаги гап-сўзларни яхши тушунмаётган бўлса-да, Микола ҳам куларди...

...Асир тушган йигит ўзига келди. Орқасига боғланган қўлларига, тўппончаси турадиган камарига кўз ташлади-да, рўпарасида турган нотаниш кишиларга қаради. Бошини сарак-сарак қилиб сўкинди, ёнига туфлади. Чироқ ёруғида унинг кўкариб чиққан чаккаси, ёрилган лаби кўзга ташланарди.

— Падар лаънатилар! Номардлар!— деб қўйди у.

— Ҳа, йигит, кимни сўкяпсан, шерикларингними?— сўради Уринхўжаев. Асир индамай юзини ён тарафга бурди.

— Отинг нима, йигит?— деб сўради Насриев. Асир ҳаммага яна бир-бир қараб қўйди-ю индамади.

— Камгапроқ йигитга ўхшайди.— деди Насриев ўзича сўзлагандай.

— Холбўта оналарингни кўрсатади ҳали!— деди асир йигит тишларини гичирлатиб.

— Унда Холбўта савоб иш қилар экан,— дея кулди Насриев,— ҳаммамиз ҳам онамизни соғиниб юрибмиз.

— Яхшиси, одамга ўхшаб гаплашавер, йигит,— дея гап бошлади Уринхўжаев.— Холбўта қўрбошининг ҳам, Фузайл Махсумнинг ҳам умри қисқа. Беклик бўлди, деб, сайлов ўтқазиб фирибгарлик қияпти, халқни алдаяпти. Адолатли беклик бўлса, халқни талайдими?... Яхшиси, ўпкангни босиб олгин-да, саволларимизга тўппа-тўғри жавоб бер. Тўғри гап тошни кесар, дейдилар. Тўғри гапирсанг, гуноҳингни енгиллатасан, омон қоласан. Ўжарликдан нима фойда?!.

Орадан ярим соатлар чамаси вақт ўтганидан сўнг душман ҳақидаги ҳамма маълумотлар аниқ бўлди. Асир тушган йигитнинг исми Қодирқул экан. Қодирқулнинг айтишича, Холбўта қўрбоши бошлиқ тўрт юзта «лашкар» кеча пешин пайтида қўшни қишлоқни босиб олган экан. Улар уч-тўрт кун давомида Панжакент атрофларидаги ҳамма қишлоқларни олиб бўлиб, кейин шаҳарни осонликча эгалламоқчи эканлар. Қишлоқ имоми мулла Яминқул билан Орифжон бой Холбўтани иззат-икром била қутиб олибди. Холбўта хос навкарлари билан Орифжон бойнинг уйига тушибди...

Қодирқулнинг ўзи қизил гвардиячилар орасида қоладиган бўлди. «Мени шу ерда ўлдиришлар, агар қайтиб борсам, қўрбоши бари бир ўлдиради», деди.

Зудлик билан бошқа бўлинмаларга хабар берилди. Тонг қоронғисида бешта бўлинма қўшни қишлоқни ўраб олди...

...Кечқурун «Матчоқ беклиги»дан қутқарилган қишлоқда катта йиғин бўлди. Деҳқонлару чорвадорлар, боғбонлару косиблар йиғилган эди. Қизил командирлар, обком вакиллари ҳовуз бўйидаги баланд супада ўтиришарди. Отряд командири Михаил Егоров йиғилишни очди, нутқ сўзлади. Сержант Насриев унинг сўзларини таржима этиб турди. Егоров Советлар ҳокимияти вақт ўтиши билан мустақамланиб бораётганлигини айтиб, ўртоқ Лениннинг Туркистондаги коммунист ўртоқларга йўллаган мактубини ўқиб берди. Сўнгра халқни большевиклар атрофига жипслашишга, ҳар хил алдовларга учмасликка чақирди. Егоров ўз сўзининг охирида супадан пастроққа ўтқазиб қўйилган Орифжон бой билан мулла Яминқулнинг ишини қоралади.

— Ҳозир биз уларни жазоламаймиз, биринчи марта кечиришга ҳам ҳуқуқимиз етади,— деди отряд командири.— Борди-ю шундай бир ҳолат яна такрорлангудай бўлса, унда гиналари ўзларида қолсин...

Егоров деҳқонлар ва боғбонларга айрим нарсаларни тушунтириб қўйиш учун обком вакили Уринхўжаевга сўз берди. Уринхўжаев оташин нутқ сўзлади. У эски тузумнинг бутун кирдикорларини фош этиб ташлади, мусулмончилик ниқоби остида айрим бой ва руҳонийларнинг фаҳш ишларидаги мисоллар келтирди. Халқпарвар Шўро ҳуқуқининг келажакдаги эзгу ниятларини йиғилганларга тушунтириб берди.

Уринхўжаев сўзлар экан, Давжон оғзини очганича унга тикилиб турарди. Негадир у ўшанда большевик Эшонқул акани эслади. Уринхўжаев билан Эшонқул ака қандайдир бир-бирига ўхшаш кишилар эдилар. «Афти-ангори бир-бирига унча ўхшамайди,— деб ўйлади ўшанда Давжон.— Уйлаган ўйи, сўзлаган сўзи қанчалик ўхшаш-а. Одамларга меҳрибонлиги-чи?.. Иккаласининг тупроғини худо бир жойдан олган экан-да...»

Давжон ўзининг сўнгги икки-уч йилги ҳаёти ҳақида хаёлга толар экан, афсусланиб бошини чайқаб қўярди. «Қандай ажиб кунлар эди-я, ҳаммаси ортда қолди,— деб кўнглидан ўтказарди у.— Ушандай зуваласи пишиқ одамлар билан танишдим, бирга юрдим. Улар билан ҳамфикр бўлдим. Улар бошлаган йўлдан юрдим, улар курашган иш учун курашдим қўлимдан келганича... Лекин... ҳозир ёлғиз бўлиб қолдим. Қани ўша дўстларим? Ҳар қайсиси ҳар ерда... Уларга етишиш, улар билан бирга бўлишнинг иложи бўлмапти... Иложи бўлиб қолар, дўстларимга етишарман. Ноумид — шайтон...»

Ёлғизлик уни қийнади. Ёлғизликнинг аччиқ мусибати кундан-кунга кўпроқ билинарди. Шу аҳволга тушиб қолгани унга жуда алам қиларди. Қай йўл билан бўлса ҳам душманларига зарба бергиси келарди...

Эрта кўклам келиб, илик кунлар бошланди. Соғ ва қирлар ям-яшил тусга кирди. Тоғ ёнбағирларининг кунгай тарафларида қорлар

эриб кетди. Адирларда қўй-қўзилар овози эшитила бошлади. Махсум бойнинг чорваси ҳам гоҳ у дарада, гоҳ бу дарада боқиладиган пайтлар келди.

Ана шундай илиқ кунларнинг бирида Махсум бойнинг хизматкори Ҳаким чўпон Ойқарам билан Давжонни тоғда яна учраштирди. Бир кун аввалги келишувга биноан Давжон қизни Қичқир ота сойининг ўнг тарафидаги баланд ёнбағирда, ғуж бўлиб ўсган арчалар орасида кутиб олди. Адрас қўйлаги устидан тўн кийиб, бошига эски қулоқчинни қўндириб, эркак тахлитига кириб олган Ойқарамни Ҳаким чўпон тоғ ёнбағри бўйлаб эргаштириб борди. Давжон ғуж ўсган арча тарафда хиёл кўриниш берганидан кейин қўлидаги тугунни Ойқарамга бериб, уни ўша тарафга йўллади. Узи изига қайтди.

Давжон ғуж ўсган арчалар ортидан иккинчи бор чиққанида Ойқарам таққа тўхтаб қолди. Соқол-мўйлаби бутунлай ўсиб кетган Давжон унга қари чолга ўхшаб кўринди. Йигит буни дарҳол сезди-да, овоз берди:

— Ойқарам, келавер, мен — ўзимман...

Қиз Давжоннинг овозини таниб, яқин борди-да:

— Ассалом, — деди.

Давжон индамай маъшуқасини бағрига олди, кўзидан, томоғидан ўпаверди. Қизнинг бошидаги қулоқчин ерга тушиб кетди. Ойқарам ора-сира йигитнинг соқол-мўйлабини бармоқлари билан силаб турди-ю Давжоннинг кўкрагига бош қўйиб йиғлаб юборди. Йигит нега йиғлайсан, деб сўрамади. У қизнинг титраб турган елкаларини силар, сочларини ўпар эди.

— Қачонгача шундай юрасиз ахир?!— Ойқарам бошини кўтариб, ёшли кўзлари билан Давжонга қаради.— Озиб-тўзиб, уй нималигини билмай...

— Яхши, кунлар келади, бу кўргуликлар эсдан чиқиб кетади, Ойқарам,— дея умидворлик билан сўзлади Давжон.

— Айтганингиз келсин...

— Тоғам, янгам яхшими?

— Яхши... Фақат сиз йўқсиз.. Шундай соғинаман,— қизнинг кўзларида яна ёш кўринди.— Кечаси билан ўйлаб, ухламай чиқаман бир хил вақтлар.

Давжон индамади. Ичкарироққа киришди. Ойқарам олиб келган тугун ечилди. Дастурхонда нон, яхна ғўшт, писта-бодом бор эди.

Бешта арча ўртасидаги чайласимон саҳн ўша куни Давжон билан Ойқарамга ошиён бўлди. Давжоннинг чакмони билан Ойқарам кийиб келган тўн улар учун гилам ва тўшак хизматини ўтади. Қиз қишлоқда эшитган гапларини йигитга бирма-бир айтиб берди. Давжон ўзининг сўнгги икки-уч ой ичида чеккан азоб-уқубатларини сўзлади, тез орада яхши кунлар келишига Ойқарамни ишонтирди...

Канотсиз бургут

1

К ўклам келиши билан Бойсўнда кўпчиликни хурсанд қиладиган шивир-шивирлар тарқалиб қолди:

— Амир Олимхоннинг томири бўшашиб қолган эмиш...

— Бухородан қизил аскарлар келиб, эски бекларни қувармиш.

— Қарши, Шаҳрисабз, Ғузор тарафлар ҳам Шўрога ўтибди...

Бу шивир-шивирлар катта-ю кичикка илиқ бир хушнудлик бағишлади. Одамларнинг юзига қон югуриб қолди. Айрим қишлоқларда тўйлар бошланди. Бу кайфиятнинг шабадаси Давжонга ҳам етиб келди. Аммо йигит бояқиш кўнгли тоғдай кўтарилиб, энди қишлоққа қайтишим яқин қолди, деб юрган кунларда яна бир фалокат оёқ остидан чиқди.

Фалокат ҳеч қутилмаганда, нохосдан юз берди. Тахминан пешин пайтларида йигит арчазор ёнбағирлаб оралаб Хўжа Қичқир зиёратгоҳига тушиб борди. Бу ерда ҳар жума кунни зиёратчилар келтирган қўй-эчкилар сўйилиб, шўрва пиширилди. Зиёратчиларнинг беғараз кишилар эканлигига ишонган Давжон эркаклар даврасига бориб суҳбатга қўшилиб ўтирди.

Паст-баланд суғаларда ўтирганларга сопол косаларда шўрва тарқатилаётган пайтда ҳу пастликда тўрт отлиқ кўринди. «Овқатниям заҳар қиладими дейман, лаънатилар!» дея кўнглидан ўтказди Давжон. Дарҳол милтигини олиб ўрнидан турди-ю, шаршара тарафга йўл олди. Отлиқлар бир нимани сезишдими, отларини йўрттиришди. Давжон ҳам шаршара сари югурди.

Отлиқлар шаршара ёнига етиб келганларида Давжон шаршара устидаги пастки чўққиларда кўринди. У гоҳ тошлар ортига ўтар, гоҳ у тошдан бу тошга кийикдек сакрар эди. Отлиқлар аввалига отдан тушмасдан ўқ узишди. Сўнгра улар отдан таппа-таппа тушиб, юқорига ўрмаладилар.

Давжон шаршара устидан шимол тарафга югурар, қуваётганларнинг мўлжалига чаққонлик билан чап берар эди. У онда-сонда тошлар панасида туриб қуваётганларни нишонга оларди. Шошилишда икки ўқи зое кетди. Учинчи ўқ билан олдинда келаётган қопқора кимсани йиқитди. Рақиблар бу билан чекинмадилар. Бироқ улар эҳтиёткор бўлиб қолдилар.

Уч киши бир йигитни, бир йигит уч кишини пойларди. Оралиқ унча узоқ эмас, биров-бировни танийдиган даражада эди. Уларни турли-туман шаклдаги палахса-палахса тошлар ажратиб туради. Давжон чинакам ғаними Аширматни бир-икки бор кўриб қолди. Аммо у ғаламис ниҳоятда эҳтиёткорлик билан, биқиниб ҳаракат қиларди.

— Карим товоқ, эҳтиёт бўл, бетингдан қўйиб қолмасин тагин.

— Э, ҳа, ўша Каримми?— дея ўзича пичирлади Давжон.— Тошмат Бадтариннинг одами?...» У тошлар панасидан секин пойлади.

— Карим, нега қаққайиб қолдинг, энкайсанг-чи.. Ярамас нега кўринмай қолди?

Давжонга Карим товоқ эмас, уни огоҳлантираётган кимса қафтагидек кўриниб турарди. Тепкини босди.

«Иккитаси қолди,— дея пичирлади Давжон. — Энди кимнинг навбати экан?» У тош ортидан бир кўринди-ю, биқинганича орқасига қайтган киши бўлиб олдинга югурди. Иккала душман унинг бошқа тарафда кўринишини кутиб турди. Бу орада у катта-кичик палахса тошлардан анча наридаги чўққи ортига ўтиб олди. Ундан нарида Бургут чўққи шундоққина кўриниб турарди.

Аширмат билан Карим ҳайрат билан бир-бирларига қараб қўйишди. Иккаласининг юзида: «Қайтсак ҳам бўлар энди», деган ифода бор эди. Аммо қутилмаганда Давжоннинг ўқ отмасдан қочиб яширишиб юрганидан унинг ўқи тугаб қолганини тахмин қилди Аширмат.

— Кетдик, қувамиз,— деди у шеригига, — ўқи тугади, бўлмаса бунчалик қочмас эди.

— Гапинг тўғрига ўхшайди, милтигини елкасига осиб олибди,— деди Карим товоқ.

Давжоннинг ўқи чиндан ҳам тугаган эди. У ўзича аттанглаб кўзини бир юмиб олди. Йигит: «Оббо, ўқ тамом бўлганини билишганга ўхшайди. Энди қочмоқдан бўлак илож йўқ», деди ўзича. У кийикдек сакраб Бургут чўққи томон югурди. «Мендан бўлак одам чиқолмайди унга, — даярди ўз-ўзига. — Чиқмоқчи бўлганларни қўндоқ билан урсам ҳам йиқитаман».

Қуваётганлар бояги кичик чўққи ёнига ўтганларида Давжон аллақачон Бургут чўққи ёнидаги табиий «нарвондан» юқорига чиқиб борарди. Отган ўқлари етиб бормаслигини билиб югуришда давом этдилар. Улар ярим йўлга етмасларидан Давжон юқори чўққига — лаган тахлит товатош устига чиқиб ётиб олди.

Аширмат юқорига қараб жазаваси тутиб дағдаға қилди. Давжон юқориди жим ётаверди. Аширмат билан Қарим нима қилишларини билмай Бургут чўққи атрофида айлана бошладилар. Аширмат ҳар замонда бақириб-чақириб сўкинарди. Баъзан Қарим ҳам шеригига жўр бўлиб, бир-икки сўз айтиб қўярди.

Улар Бургут чўққини бир айланиб ўтиб, билинар-билинемас қиррали тошлардан иборат очиқ сайхонликка келиб тўхтадилар, бир-бирларига қарадилар.

— Энди тураберишдан нима фойда? — деди Қарим товоқ, — ўн кун бўлса ҳам ётаберади... У ёқда иккита ўлик ётибди, олиб кетайлик. Эҳ, сийнағарнинг боласи!

У шундай деятуриб, милтигини осмонга қаратиб ўқ узди. Уқ овози қарсиллаб акс-садо бераётган пайтда ҳеч ким кутмаган ҳодиса юз берди: Бургут чўққига ён тарафдан суёв бериб турган табиий «нарвон» қасир-қусир овоз билан нариги ёнига қулаб тушди. Нима бўлаётганини билолмаган икки кимса ваҳима билан орқага чекинди.

Чўққининг юқори қисми — лагансимон товатош бир неча сония лапанглаб турди.

Аширмат кўкрагини очиб туфлаб-туфлаб қўйди-да:

— Бўлди энди, шу ерда қолиб кетади, — деди у мамнун қиёфада. — Анов бир йили кўкламда бир иш қилувдим, шунинг фойдаси тегди-ёв... Фақат гўшти эмас, суяги ҳам қузғунларга ем бўлади! Мана, энди мақсадимга етдим, десам бўлади.

2

Бундан бир неча йил аввал Давжоннинг тоғда тош кўчкисига дуч келганини, сўнгра бу ишда Аширматни айбдор санаб, уни сўккани китобхонларнинг эсларида бўлса керак. Уша куннинг эртасига Аширмат ўзининг ёвуз нияти бўйича яна бир ишга қўл урган эди. Унинг Бургут чўққи ёнида Қарим товоққа: «Бир иш қилувдим!» дегани шунга ишора эди.

...Давжон ўша кўни тоғ ўркачларида қичқириб юрган пайтда Аширмат киши билмас унинг ортидан эргашди. У Давжоннинг чўққиларда нималар қилишини кузатмоқчи, мабодо қулай фурсат келиб қолса, отаси ҳамиша эслатиб юрадиган ёвуз ниятга қўл урмоқчи эди. Шунинг учун овоз бермади — ўзини билдирмади. Йўталгиси келган пайтда бошидан дўпписини олиб, оғзини беркитди-да, ерга юз тубан ётиб олиб йўталди. Сўнгра ҳуркаклик билан ўрнидан туриб қорама-қора юраверди. Борди-ю Давжон ортига қарагудек бўлса, дарҳол ўзини тош панасига ёки буталар ортига оларди.

Давжон шаршара устидаги тошларнинг унисидан бунисига ҳатлаб ўтиб, охири Бургут чўққига чиққанида ҳам Аширмат ҳасад билан настандан кузатиб турди. У бекиниб турган жойида Давжон турган баландликни чамалаб эси оғаёзди. Давжон юқоридан тушиб, нари юрга-

нидан сўнг бир-бирига мингашган баҳайбат товатошни тез айланиб чиқди-да, бекиниб, пўсиб йўлида давом этди. Давжон пастга эна бошлади. Аширмат биқиниб турди. Давжон нарироқдан пастга тушабошлади. У тоғ ёнбағридан секин тушиб борар экан, Аширмат, қулай палла келди, деб ўйлади, хиёл пастроқдаги учқат остига ўтди. Челақдек челақдек тошлардан учтасини пастга улоқтирди. Тоғлар йўлда учраган кичикроқ тошларни иргита-иргита шиддат билан пастга шўнғиди. Давжон дарахт остида қимирамай ётаверди. «Тамом бўлди, шекилли,— деб ўйлади Аширмат,— жон ерига тегса, ёнғоқдек тош кифоя. Агар чалажон бўлса, таёғим билан бир ёқлик қиламан».

Аширмат шу хаёл билан бир муддат кутиб турди-да, сўнгра секин туриб, ҳуркаклик билан йўлга тушди. Эҳтиёт бўлганича бор экан, кутилмаганда Давжон худди осмондан тушгандек рўпарасида пайдо бўлди-да, уни қаттиқ ҳақоратлаб, чекинишга мажбур қилди. Аширмат танимасдан эгасига ташланиб, сўнгра думини қисиб қочган итдек чеккалаб жўнади... Кечга яқин ҳовлисига етиб келиб, бўлган воқеани отасига айтиб берди. У, ҳар қалай, отасидан: «Бекор қилибсан бу ишни, худонинг бир бандаси ўлиб қолса, нима бўларди», деярикман деб кутган эди. Аммо Ўсмаат ўлпончи:

— Ўзингни билдириб қўйганинг чакки бўлибди-да,— деди.— Жимгина орқангга қайтаверсанг бўларди. Билиб қолгани чакки бўлибди. Лаънати энди ўчакишади биз билан... Энди бир амаллаб яқин бўлиб олгин-да, юзаки дўст бўлиб юргин.

— Яқинлаштирмайди ўзига, ота,— деди Аширмат,— аввал яқинлаштирса ҳам энди йўлатмайди.

— Қани бир-икки кун қарайлик-чи, нима садо чиқаркин. Ҳеч кимга оғиз очма. Тушундингми?... Ишингга пишиқ бўл...

Аширмат эртасига тоққа чиқди. Кечаги юрган йўлларида юриб, якка ўзи овга чиққан бўри боласидек чўққиларда кезинди. Гарчи атрофида ҳеч ким йўқлигини билса ҳам, овоз чиқармасдан қадам ташларди, тошлар орасидан, дарахтлар, буталар ёнидан биқиниб ўтарди...

У бир-бирига мингашган товатошлар — кеча Давжон чиққан Бургут чўққи атрофида узоқ айланди. Нарвон вазифасини ўтайдиган, қийшайиб турган тош орқали юқорига чиқишга икки-уч бор жазм этди. Лекин ҳар сафар бундай жасоратга юраги дов бермади. Биринчидан, «нарвон»нинг қийшайиб турганидан юраги чўчиди. Иккинчидан «нарвон»нинг айрим жойлари сип-силлиқ бўлиб, қўл билан ушлаб чиқиш қийин эди.

Аширмат Бургут чўққини ниҳоятда ёмон кўрди ўша топда. Давжон чиқа олган юксакликка ўзининг кўтарила олмани учун гўё бир-бирига мингашган товатошлар айбдор эди. У ана шу ўй билан «нарвон»нинг ҳамма ёғига разм солди. Шунчалик чўзиқ товатошнинг пастки тарафи ниҳоятда омонат тургандек туюлди назарида. «Нарвон» ҳам бир-бирига мингашган иккита тошдан иборат бўлиб, остки бўлагининг пастки қисми ингичкаланиб кетган, ўша ингичка нуқта катталиги сандалдек келадиган бошқа бир учинчи тошга тиралиб турарди. «Нарвонга шу кичик тош тиргак бўлиб турибди-я», деб ўйлади-да, уни силжитиб кўрмоқчи бўлди. «Мен-ку чиқолмадим. Бошқалар ҳам чиқолмайдиган бўлармикан бу?» У «нарвон» билан тиргак тош оралиғига заранг таёқнинг учини тикиб, бир уриниб кўрди. Мабодо «нарвон» қулагундек бўлса, нариги тарафга тушар эди. Ўзига хафв йўқлигини сезган Аширмат иложини топса «нарвон»ни қулатмоқчи эди.

У бир-икки бор ҳаракат қилди, тиргак тош силжимади. Таёқни кўпроқ суқиб, яна ҳаракат қилди. Тиргак тош билан унинг устидаги тош оралиғидаги чанг аралаш майда тошчаларни таёғининг учи билан тозаллади. Улар орасидаги узун ёриқ бемалол очилиб қолди. Аширмат

тиргак тошни силжитаман деб яна бир-икки бор уринди. Бироқ тиргак тош ҳам, «нарвон» тошлар ҳам қилт этмай тураверди. «Юқоридаги тошлар бир-бирини ушлаб турган экан-да,— деб ўзича ҳайрон бўлди Аширмат.... — «Нарвон» қачондир қулаб тушади. Лекин қачон?.. Агар Ражаб чиқаётганда қуласа борми... Айни муддао бўларди».

Аширмат ўзини машаққатли бир вазифани адо этиб қўйган паҳлавондек ҳис этиб, калтагини белига тираганича йўлга тушди.

* * *

Ҳақиқатан ҳам Аширматнинг тантанали оҳангда гапирганича бор эди. Энди Бургут чўққидан фақат инсон эмас, биронта қанотсиз маҳлуқнинг тирик тушиши мумкин эмасди. Бунинг устига ўша кунлардаги вазият ҳам Давжон ва унга хайрихоҳ бўлган қишлоқ аҳли учун ноқулай бўлди...

Аширмат билан Карим товоқ иккаласи ўлган шерикларини шаршара яқинига навбати билан олиб тушишди-да, ҳар қайсисини ўзи миниб келган отга ортишди. Қуёш ботиб, қош қорая бошлаган маҳали Тошмат Бадтарин қайтадан келиб жойлашган Қора камарга кириб боришди. Бадтарин бу пайтда қир устида — арчалар ёнидаги кўкаламзорда кабобхўрлик қилиб ўтирарди. Отга ортилган ўликларни кўриб, кайфияти бузилди, чайнаб турган луқмаси томоғидан аранг ўтди. Қўлларини дастурхоннинг учларига артганича ўрнидан турди. Атрофида ўтирганлар ҳам баравар туришди.

Тошмат Бадтарин секин-секин юриб, пастроққа эниб тушди, отликларнинг рўпарасидан чиқди. Келганлар отдан тушиб, юганни ушлаб туришди. Тошматнинг рангидан заҳар-заққум ёғилар, важоҳати ниҳоятда қўрқинчли эди.

— Қани қочоқ?— дея сўради у таҳдидли овозда иккала отликдан.

— Қолди, тақсир. Чўққида қолди, энди тушолмайди,— деди Аширмат.— Қузғунларга ем бўлади...

— Булар-чи?— деди Бадтарин от устида осилиб ётган ўликларга ишора қилиб.— Шуларга қўшиб сени ҳам қузғунларга ем қилсам қандай бўларкин?! Фақат сен иблиснинг гапига кириб, тўртта одамимни бой бердим.— У тўппончасини қинидан чиқарди.— Сенга эса бало ҳам ургани йўқ...

Аширмат тиззаси билан чўккалади-да, энди тамом бўлдим, деб ўйлади, қўрққанидан, ҳаёт-умри қуриб, иккала қўлини кўксига қўйиб ялинчоқ овозда бидирлай кетди:

— Тақсир, менда айб йўқ... Сизларга содиқман, содиқ қулингизман... У тамом энди, ўлди... Ҳамиша хизматингиздаман...

— Овозингни ўчир!— деди Бадтарин секин, аммо қаҳрли оҳангда. Ҳамма жим эди. Бадтарин тўппонча кўтарган қўлини хиёл кўтарди-ю, қайтиб туширди.— Астаффирулло... Агар «лом» деб овозингни чиқарсанг, оғзингдан отаман. Жўна бу ердан, кўзимга кўринма!..

Қўрқувдан тамом мажолсизланган Аширмат ўрнидан турди-ю энкайганича оёғини судраб йўлга тушди.

3

Давжоннинг аҳволи ростдан ҳам оғир эди...

Ўша кунни падарлаънати душмандан қочиб, ўзи яхши кўрган Бургут чўққига чиқиб олди-ю, энди қутулдим, деб ўйлади. Мазкур чўққи ҳақиқатан ҳам унга нажоткор ошиён бўла оларди. Биринчидан чўққига ўздан бошқа бирор кишининг чиқа олиши гумон эди. Қолаверса, журъат этиб чиқадиган кишини милтиқ қўндоғи билан бир ёқлик қилиш қийин эмасди. Бироқ, тасодифни кўрингки, Карим товоқнинг ҳавога

отган битта ўқи ишни бутунлай ўзгартириб юборди... Аввалига гурсиллаган, қарсиллаган овозлар эшитилди. Кейин Давжон турган улкан лагансимон товатош бирор дақиқа лапанглаб турди. Давжоннинг кўзи тиниб, боши айланди, кўнгли айниди, тош ўртасига ётиб олди. Бир неча дақиқадан сўнг хаёли ўзига келди-ю, «Эвоҳ, шўрим қуриб қолди», деб пешонасига шап этиб урди. Бир-бирининг устига мингашиб турган, Давжонга зинапоя хизматини ўтаб келаётган товатошлар бор бўйича қулаб тушган, энди бу чўққи йигитга нажоткор ошиён эмас, ўлим тўшаги бўлиб қолган эди.

Бундай шароитда ўз бошига тушган даҳшатли мусибатни фаҳмлаш қийин эмас. Туғилганидан бери биринчи марта бўлса керак, хўрлиги келиб энтикди. Тош ўртасида ўтириб олганича бошини эгди. Пастдаги овозларга қулоқ солмади, рақибларнинг хатти-ҳаракатига, уларнинг жўнаб кетишларига ўгирилиб қарамади ҳам. Ўзини қадр-қимматсиз бир кимса, номсиз бир махлуқдек ҳис қилди. Бу қадрсизлик, бу кўргулик учун тоғасини ҳам, табиатни ҳам, худони ҳам бир варакайига ёмон кўрди. Ҳозирги аҳволини улар томонидан қилинган номардликнинг оқибати деб қаради.

У бошини икки тиззаси орасига олиб — ғужанак бўлиб қимир этмай ўтирарди. Қиши билан тоғ-тошларда дилдираб, азоб чекиб юрганлари ўзига алам қилди. У ҳозиргача келажакка умид билан, эзгу ният билан қараб, унча-мунча одам бардош беролмайдиган азоб-уқубатларни энгиб ўтди. Ҳамонки ўлар экан, шунчалик азоб-уқубатга бардош беришга нима ҳожат бор эди? Бунақа бўлишини билганида ўзини осонгина ўлимга тутиб бермасмиди?..

Салқин шабада эсди. Тердан нам бўлган кўйлаги баданини жи-мирлатди. Белини, гарданини бир-бир силаб қўйди.

Давжон ғужанак бўлиб ўтирганча бир маҳал ёнгинасига қулаб тушди. Уйқунинг зўридан, чарчоқликдан, асабийликдан дармони кетган эди. Энгаги милтиқнинг оғзига тегди. Бир дақиқадан сўнг яна ўрнидан туриб атрофга боқди. Ҳаммаёқ зимзиё қоронғилик. Аллақаерда каклик сайрагандек бўлди... Юқорига кўз ташлади. Осмонда юлдузлар бирам кўпки... Илгари бунчалик кўп юлдузни ҳеч ҳам кўрган эмасди. Чалқанча тушиб ётди-да, тагин осмонга тикилди. Жимир-жимир юлдузлар. Ҳаммасини бирма-бир кўришга кўзининг қуввати етмади. Кўзини юмди...

«Эҳ, бахти қаро бўлмасам қишлоққа қайтишга шунчалик шошманми!— дея ўзича пичирлади у.— Беш-олти ой сабр қилсам, ғолиблар сафида кириб келардим қишлоғимга. Ҳадемай етиб келишади дўстларим. Лекин унгача борманми, йўқманми — ким билади...»

Уринхўжаев, Насриев, Егоров, Менгнор, Микола бирма-бир кўз ўнгидан ўтди. Улар билан бирга бўлган онлар хаёлида жонланди...

...Холбўта қўрбоши тўдасини қувиш тахминан ўн кунча давом этди. Ҳар куни икки ўртада қизғин отишма бўлар, қон тўкилар, аммо тўда бошлиғи таслим бўла қолмасди. Ҳар бир қишлоқда дастлабки қишлоқдагидек йиғинлар бўлар, бундай йиғинларда деҳқонлар, боғбонлар, чўпонлар ўртага чиқиб, безориларнинг кирдикорларини сўзлаб берардилар. Ҳар бир йиғинда бир неча йигит ўзи хоҳиш билдириб, қизил гвардияга ёзиларди.

Сою адирларда юз бераётган кетма-кет жангларда Фахриддин Насриев бўлинимасидан тўрт киши ҳалок бўлди, бир киши ярадор бўлиб, даволанишга юборилди. Умуман Михаил Егоров отряди тахминан ўттизтача одамидан ажралди. Холбўта қўрбоши эса, ярим одамини йўқотди. Аммо, лаънати ҳеч таслим бўлмасди. Чекинарди-ю зарба беришга уринарди.

Сўнгги жанглардан бирида душман тагин йиғирма-ўттиз одами-

ни йўқотиб тоғ ўнгирига қочди. Бироқ душман қочиб кетганидан сўнг фалокат юз берди. Давжон милтигини ерга қўйиб оёғидан ярадор бўлган рус йигитнинг ярасини боғлаётган эди. Атрофига қарадию юраги шувиллаб кетди. Адирда йиқилиб қолган душманлардан бири ўтириб олганча милтиқда Уринхўжаевни нишонга оларди. Уринхўжаев тик турганича пулемёт ёнидаги жангчига алланарсаларни уқтираётган эди.

— Мирзахўжа ака, ётинг!— деди Давжон. Лекин Уринхўжаев бамайхотир атрофига аланглаб қарарди. Давжон беихтиёр ўрнидан туриб борди-да, Уринхўжаевнинг елкасидан силтаб йиқитди. Уқ овози эшитилиб Давжоннинг ўнг қулоғи, чаккаси қизиб кетди. У Уринхўжаевнинг устида ётган қўйи:

— Уҳҳ!— деб қулоғини ушлади. Гап нимадалигини тушунган Уринхўжаев:

— Эҳ, укажан, мени асрайман деб, ўзингга чатоқ бўлди-ку,— деди-да ўрнидан туриб, Давжоннинг устида парвона бўлди. Ногаҳоний ўқ Давжоннинг ўнг қулоғи устки қисмини юлиб кетган ва чаккасини ялаб ўтган эди.. Қулоғидан ҳам, чаккасидан ҳам қон оқарди...

Эртасига эрталаб Давжон ўзини Самарқанд гарнизони госпиталида кўрди. Дарҳол операция хонасига олиб кирдилар. Қулоғининг юлинган бўлаги озгина терига илиниб осилиб қолган эди. Татар врачлари хирургларнинг қарорини Давжонга тушунтирмоқчи бўлди:

— Ярийми, малай?— деди у Давжонга.— Врачлар айталар, тигинда осилиб турган вешни кесиб ташларга керак...

Давжон унинг сўзларини тушунмасдан:

— Нима?— деб сўради.

— Врачлар, қулоғи кемтик бўлиб қолади, дия.

— Майли кемтик бўлсаям,— деди Давжон.— Тезроқ тузалса бўлгани.

Татар врач хирургларга ярадорнинг рози бўлганини тушунтирди...

Операциядан кейин Давжонни ўнта беморга мўлжалланган катта хонага олиб кирдилар. Битта бўш ўринга Давжон жойлашди. Ярадорлар госпиталда зерикиб ётишмайди, палатадош беморлар ўша куниёқ Давжон билан танишиб, суҳбатлашиб ётдилар. Эртасига палатадошлардан биттаси ҳатто ҳазиллашиб:

— Зарари йўқ, бунақа супра қулоқнинг биттаси бир одамга бемалол етиб ортади,— деб қулоғининг катталигига ишора қилди. Бошқалар кулиб юборишди. Давжон ҳам жилмайиб қўяқолди...

...Давжон госпиталда тасодифан жўраси Менгнор билан учрашди. Замбилда бир беҳуш жангчини кўтаришиб кирган экан у. Мабодо танишлар йўқмикан деб, Давжон ётган палатага кирибди. У милиция формасида эди. Бир маҳал Давжонга тикилиб қолди. Давжон ҳам бир зум қараб турди-да, ўрнидан туриб кетди:

— Менгнор!

— Давжон, ўзингмисан?..

Жўралар қучоқлашиб кўришдилар. Замбилни тезроқ олиб чиқиш кераклиги учун уларнинг суҳбати жуда қисқа бўлди.

— Сен ҳам шу ёқлардамидинг?— сўради Давжон.

— Ҳа, милицияда ишляпман. Хайр кўришамиз. Иложини топсам, бир келиб кетаман.

— Хайр, соғ бўл... Яхшиликча кўришайлик.

Давжон дўсти Менгнорнинг ўзи билан бир «кема»да эканлигидан гурурланиб қўйди...

...Давжон қулоқ-чаккаси тузалиб, бугун-эрта госпиталдан чиқиб шерикларим ёнига борарман, деб юрган кунларида палатага Мирзахўжа Уринхўжаев кириб келди. Давжон қувониб ўрнидан турди.

— Қалайсиз, Алпомишнинг авлоди,— дея Давжонга қучоқ очиб келди у. Узоқ сўрашдилар. Уринхўжаев Давжоннинг қулогини, чаккасини қўли билан силаб кўздан кечирди. Тузалиб қолганлигини кўриб:

— Хайрият,— деди, сўнгра палатадаги бошқа ярадорлар билан сўрашди-да, Давжоннинг каравотига омонат ўтирди.

— Сизга ҳисоб беришим мумкин,— деди у Давжонга, душманларни тор-мор қилдик. Холбўта қўрбоши ўттиз чоғли одами билан тоққа қочиб кетди...

Уринхўжаев сўзлар экан, Давжон ўзини ноқулай сезар эди. Шунчалик зукко одам Давжондек содда йигитни кўргани келса, яна бўлаётган ишларни бирма-бир айтиб ўтирса, қизиқ-да!

— Мен бир илтимос билан келдим,— деди Уринхўжаев Давжоннинг елкасига қўл ташлаб.— Йўқ демасангиз айтай. Михаил Егоров билан ҳам, горнизон бошлиғи билан ҳам сўзлашдим. Улар майли дейишди. Энди ҳамма гап сизда қолди.

— Нима гап экан?— дея ҳайрон бўлиб сўради Давжон.

— Мен мана шу Самарқанд яқинидаги Кобут мусулмон Коммунистик партия ташкилотининг раисиман,— дея узоқдан сўз бошлади Уринхўжаев.— Мени обком вақтинча қақриб, сизлар билан юборган эди. Энди яна ўз вазифамга қайтаяман. Шу, гапнинг очигини айтсам, сизни ўзим билан олиб кетмоқчиман. Менга ёрдамчи бўлиб, ёнимда юрсангиз... Лекин айтиб қўяй, у ерда ҳам тинчгина ишламаймиз, ҳали душманлар кўп. Босмачилар, ер эгалари, руҳонийлар билан курашишга тўғри келади... Қизил гвардия ихтиёрида бўласиз-у биз билан ишлайверасиз.

Давжон кўп ўйламай жавоб берди:

— Мирзахўжа ака, сиздай одам бир гап айтади-ю, мен йўқ дейманми?

— Раҳмат, Давжонбек. Эртага ўзим ҳамма ҳужжатларни тўғрилаб келаман.

Шу тариқа Давжон катта бир ташкилот раисига ёрдамчи бўлиб юрди...

«— Қани энди ўша кунлар қайтиб келса! Афсуски, қайтмайди!»

4

Эрталаб тонги салқиндан бадани титраб уйғонди. Товатош қиррасига қўниб турган аллақандай қуш пастлаб учиб кетди. Бойўғли эканини ҳам, калхат эканини ҳам билолмади. Салқинда титраётган баданига муз югургандек бўлди.. Утирган жойида елкаларини у ён-бу ён қимирлатиб, титроқни қувмоқчи бўлди... Кўп ўтмай, қуёш чиқиб, Бургут чўққининг саҳнини илиқ нурга ғарқ этди. Давжон елкасини офтобга бериб ётди. Қорни очганини эслади. Кеча эрталаб яримта қоқзонни шаршаранинг сувида ивитиб еганди. Пешин пайтида Хўжа Қичқир зиёратгоҳида тегадиган бир коса шўрвадан лаънатилар бенасиб қилишди...

Қуёш тиккага келган маҳал пастда кимларнингдир гаплашгани қулоғига чалингандек бўлди. Сўнгра кимдир: «Давжон ука!» деб қичқирди. Урнидан туриб, товатош қиррасига яқинроқ борди, пастга нигоҳ ташлади. Ҳаким чўпон билан отбоқар Азимни кўрди. Ғамгинлик билан бош силкиб омонлашди. «Қайтаверинглар... Тақдир шу экан», деди уларга. Сўнгра товатошнинг ўртагоҳига келиб ўтирди.

Давжон тоғаси Махсум бойни ўз жонини гаровга қўйса ҳам Бургут чўққига келиб, мандан хабар олади, деб ўйлаган эди. Чўпон билан отбоқар келиб кетганидан сўнгра ҳеч нимани ўйламаслик учун яна чўзилиб ётди. Бари бир турли-туман ўйлардан хаёли чувалиб кетди. Қизил гвар-

дияда юрган кунлари кўз олдида жонланди. Уринхўжаев, Фрунзе, Насриев, Микола, Менгнор билан яна хаёлан учрашди... «Мен улардан қандай ажралдим? Нега ажралдим? Қишлоққа қайтиб, чакки иш қилдим — қуролдош оғайниларибдан ажралдим. Қанотсиз бургутга айландим. Мана, энди ҳолим ҳароб! Айрилгани бўри ер, деганлари шу-да. Энди мана шу чўққи бўри бўлиб мени ейди!»

Май қуёши бошини, елкасини тинимсиз қиздирарди. У ўзининг қаттиқ сувсаганини ҳис қилди. Оч қолиш ва сувсаш, ваҳимали ўй ва асабийлашиш уни ҳолдан толдира бошлади...

Қорини тошга босиб, белини офтобга бериб ётарди Давжон. Кечга яқин пастда кимдир уни чақиргандек бўлди. Эринибгина ўрнидан турди-ю, эмаклар тош қиррасига яқинроқ борди. Не кўз билан кўрсинки, пастдаги қиррали тошлар устида душмани Аширмат турарди. Еб қўйгудек бўлиб тикилди унга:

— Ассалому алайкум, Ражаб,— деди Аширмат чийилдоқ овозда.

— Ҳа, нима учун келдинг, иблис?!

— Аҳволинг қалай?— сўради Аширмат истеҳзо билан.

— Яхши! Сенинг қўлингга тушмаганим учун худога минг қатла шукур... Мақсадингга етдинг-ку, яна нима дейсан менга?

— Сени қутқариб олгани келдим.

— Келиб-келиб сен иблис мени қутқарасанми? Отангни ўлдирган одамни-я? Ким ишонади гапингга?

— Рост гапим, Ражаб, сени қутқараман. Иккита шартим бор, шунга кўнсанг, қутқараман, ўлай агар...

Давжон ўйлади, ҳайрон бўлиб сўради:

— Қандай қилиб қутқарасан?

— У ёғи билан ишинг бўлмасин... Тоғдаги ҳамма тошларни йиғдириб келсам ҳам, ҳамма арчаларни кесдириб келсам ҳам сени қутқараман, фақат шартимга кўниб, қасам ичсанг бўлгани.

— Қандай шарт экан, қани айт-чи?

— Аввало менга душман эмас, дўст бўласан. Нима иш қилсанг, менинг розилигим билан қиласан...

— Ахлат ебсан! Бургут ҳеч маҳал гунг қарға билан бирга учмайди! Гушингни сувга айт!

— Кейинги шартим шуки, Махсум бойнинг қизини менга олиб берасан...

Аширмат ўз рақибининг иззат-нафсини ҳақоратлаш, таҳқирлаш учун келган эди. Шу боисдан Давжон ҳар қанча ғазабланмасин, ўзини бардам туттишга ҳаракат қиларди, бамайлихотир сўзлашга уринарди. У истеҳзо билан хиёл жилмайди.

— Мени ўзингга ўхшатяпсан чоғи? Бунақа ишни сен қиласан. Онангни ҳам бировга қўшиб берасан керак бўлса... Хомтама бўлма, мен шу ерда чириб кетсам ҳам «хўп» демайман... Жўнаб қол ҳозир, кетмасанг майиб бўласан!

— Эртагаёқ қутқариб кетаман хўп десанг.

— Жўна деяпман, итнинг боласи!..

5

Давжоннинг Бургут чўққи устида қолиб кетгани ҳақидаги хабар ўша куни кечқуруноқ Юқори Паданг ва Қуйи Паданг қишлоқларига етиб борди. Хўжа Қичқир зиёратгоҳидан қайтаётган одамлар Бургут чўққи атрофида бўлган воқеаларни йўл-йўлакай айтдилар. Йўловчилардан кимдир Давжоннинг Хўжа Қичқирда қолиб кетган чакмонини бойниқига ташлаб ўтди.

Махсум бой дастлаб бу гапга ишонқирамади, янги хабарни аҳамият бермай эшитди. Давжоннинг ҳаммиша хавф-хатардан бир амаллаб қуту-

либ кетишига ўрганиб қолгани учун бу воқеага ҳам одатдаги кечин-малардан бири деб қаради, жиянининг қайтиб келишига ишонди. Қизи билан хотинига ҳам шу мазмунда тасалли берди.

Эртасига тушга яқин Навват опа қистайверганидан кейин Ҳаким чўпон билан Азим отбоқарни тоққа юборди. Кечқурун хизматкорлари келтирган ваҳимали гапларни эшитиб, бойнинг ҳуши бошидан учди.

— Жуда баланд чўққи экан, бой ота,— деди чўпон хомушланиб.— Овозимни аранг эшитди-ю бир марта кўриниш берди. Кейин... тошнинг ўртасига кетди, қайтиб кўринмади...

— Ўзи билан гаплашдиларингми?

— Гаплашдик,— деди чўпон ерга тикилиб,— энди мендан умид қилманглар, деди... Бир кунда янаям қорайиб кетибди...

— Ростданми?— дея сўради Махсум бой кўзларини катта очиб.— Тушмайман, дейдими?

— Тушолмайди-да... Тушиб бўлмайди у ердан. Ёнидаги тиргак тош йиқилиб тушган... Давжон чиққанидан кейин...

Махсум бой ихтиёрсиз равишда:

— Ё тавба!.. Бу кўргулик ҳам бормиди бизга! Энди нима қилсак экан-а?— деди.

— Осмонда учиб юрган қузғунни кўрсатди,— гапга аралашди отбоқар Азим.— Мана шуларга ем бўламан, дегандай қилиб, икки қўли билан «омин» деди.

Махсум бой «эвоҳ» деганича ўнг қўлини пешонасига қўйиб, ўз хонасига кириб кетди... У уйда бошини хонтахта бурчагига тираганча узоқ ўйланиб ўтирди, кечки овқатдан ҳам деярли тотинмади. Шундай йигитни, жиянини қиши билан эътиборсиз ташлаб қўйгани учун ўзини айбдор қилди. «Яна бунинг устига яккаю ягона қизим Ойкарамнинг ҳам кўнгли бор унга! Ҳе, аттанг, шундай йигит пешонамга сиғмаса-я!»

Махсум бой деярли ҳар йили Хўжа Қичқир зиёратгоҳида бўлади, унинг юқорисидаги шаршарани ҳам бир неча бор кўрган. Бироқ у юксак ўркакчи тоғларга, баланд чўққиларга диққат билан қараган эмас. Шу боисдан Бургут чўққини ҳам ўзича тасаввур қилади, йигитни қутқаришнинг хилма-хил йўлларини ўйлайди. «Арқон отиб бўлмасмикин, арқонга осилиб тушса?.. Еки кўпчилик бўлиб пастда шолча-гилам тутиб турилса-ю, бола шунинг устига тушса...»

Хуфтон намозидан кейин Навват опа бойнинг ёнига кириб, Ойкарамнинг хуни-бийрон бўлиб йиғлаб ётганини айтди. Махсум бой қизининг ҳам, хотинининг ҳам ҳар қандай мусибатга тайёр туришлари лозимлигини ўйлади:

— Йиғласа нима қилайлик энди? Пешонамизга сиғмагандир-да,— деди у.— Иложимиз қанча, худонинг айтгани бўлади... Йиғласа уч-тўрт кун йиғлар, кейин овунар.. Ахир қизимизга яраша йигит ҳам топилар, тинч кунларга етсак... Менга қолса шундай бўлсин дебманми?

— Мен ҳам шундай ўйловдим,— дея кўз ёшларини артди Навват опа соддалик билан.— Лекин қизингиз, Давжон ўлса, мен ҳам ўзимни ўлдираман, дейди.

— Тентак бўлмасин...

— Қоранг ўчмагурнинг бошқа бир гапи борга ўхшайди,— дея қўрқа-писа гап очди бойнинг хотини.— Шуниси куйдиради мени... Аввал билмовдим...

— Нимани билмовдинг? Қанақа гап?— ҳушёр тортиб хотинининг оғзига тикилди бой. Навват опа пастки лабини тишлаб, кўзидаги ёшни енги билан артди:

— Ойкарамнинг бўйида... борга ўхшайди...

— Нима?! — бой бир ирғиб тушди.— Бўйида? Қандай қилиб?.. Якка-ёлғиз қизим-а?.. Ўзи айтдимми?

Навват опа изтироб билан бош чайқаб кўзига ёш олди:

— Беш ойлик, деяпти... қоранг ўчмагур...

Махсум бой кўзларини юмиб инграб юборди-ю, ёнига қўйилган ёстиқлар устига ўзини ташлади.

— Шарманда бўлибман! Эл ичида юзи қора бўлибман! Якка-ёлғиз қизим-а, кўзимнинг оқу қораси-я... Э, парвардигор, бундай қийин кунларга солгандан кўра жонимни олсанг бўлмасмиди?

Навват опа нима қиларини билмай озгина сукут сақлаб ўтирдида, уйдан чиқди...

Шундан кейин Махсум бой худодан ўзининг ўлимини тилаб уч кун уйдан чиқмай ётди. Назарида бутун олам англаб бўлмайдиган туманлик ичида қалқиб юрар, ёруғ дунё унга бутунлай мазмунсиз бўлиб туюлар эди. Қизига нисбатан бирон жазо қўллайин деса, унинг ёлғизлигини ўйлаб, яна ўртанади. Худо кўрсатмасин, ўзини бир нима қилиб қўйса, унда нима бўлади!? Ахир бой шу қизини, шундан қоладиган фарзандларини деб дунёда тирик юрибди-ку!...

Бой уч кунгача туз тотимади, аламининг зўридан ориқлаб кетди, кўзлари киртайиб қолди.

Ҳаким чўпон билан отбоқар Азим, гарчи бойдан буйруқ бўлмаса ҳам, ҳар куни Бургут чўққи тағига бориб, «Давжоннинг ҳолидан хабар олиб» келардилар. Давжон ҳар гал ўрнидан туриб бир кўринарди-ю:

— Кетинглар, мен билан ишларинг бўлмасин,— деярди. Чўпон билан отбоқар Махсум бойнинг хаёлидан кечган нарсаларни Давжонга таклиф қилиб кўришди. Бироқ Давжон — ўзининг омон тушишига ишонмасмиди ёки кимлардандир аразлармиди — барча таклифларни узлуксиз рад этарди.

Ким енгди

1

У ша кунлар Бойсун ва унинг атрофида кескин ўзгаришлар юз бераётган палла эди. Ғузур ва Шаҳрисабз тарафларни бирин-кетин аксилинқилобий кучлардан тозаллаган қизил аскарлар қора кучларни темир ҳалқадек қисиб, Шеробод ва Шўрчига етиб қолган эди. Янги хабарлар эл орасида тез тарқаларди. Бойсунда ҳам «лашкари ислом»-чиларнинг пайтаваларига қурт тушиб қолди.

Махсум бой чоршанба куни ўрнидан туриб, ички-ташқи ҳовлида хизматкорларга иш буюрган бўлиб юрди. Кеча кечқурун Ҳаким чўпон ўзининг Бургут чўққига бориб келганини билдириб, Давжоннинг бир марта ўрнидан туриб қарагани, бир оғиз ҳам сўзламаганини айтганида юраги шиғиллаб кетди.

«Қизим ҳомиладор... Нима бўлади? Отасиз туғилдимми бола?— дея хаёлидан кечирди бой.— Қандай бўлса ҳам никоҳ ўқитиш керак, шариятга тўғри келадиган иш бўлади. Ҳатто йигит ўлса, ўлигига ҳам никоҳлаш даркор». Махсум бой йигитлигида эшитган бир афсонани эслади. Афсонада сафар қилиб юрган савдогарнинг бир хонадонга қўниб ўтгани, савдогар дараксиз кетгани сабабли ҳомиладор аёлнинг савдогардан қолган пичоққа никоҳлангани нақл қилинарди.

Пайшанба куни Ҳаким чўпон яна ваҳимали хабар олиб келди: — Бугун Давжон ўрнидан турмади,— деди у таҳорат олиб, ҳовлида юз-қўлини чайиб турган бойга,— беҳол ётганга ўхшайди. Айтишга тил бормайди-ю... Кўнгилга ҳар гап келади... Ҳу нарида бир нечта қузғун учиб юрибди. Аллатарзи бўлиб кетдик...

Шу гапнинг устига етиб келган Навват опа беихтиёр кўзига ёш олиб:

— Бу қандай кун ахир!— деди титроқ овозда.— Тиригига эга бўлмасак, ҳеч курса ўлигига эга бўлайлик. Фарзандимиздек бир йигитни қузгун еб кетса яшими, қандай беғам одамсиз?! Тошни йиқитиб бўлса ҳам обкелмайсизларми?..

Махсум бой юз-қўлини белбоғига артганча гарангсиб индамай ерга тикилди... У пешин намозини ўқимади. Отини эгарлашга буюрди. Отда қишлоқ оқсоқолиникига жўнади.

* * *

Мўмин ота ўз уйида Махсум бой билан тахминан бирор соатча суҳбатлашиб ўтирди. Бой унга ҳамма гапни очиқ-ойдин айтиб берди. Нима ҳам қилсин, ойни этак билан ёпиб бўлмаса... Мўмин ота сукунатга кетиб ўтирди. Кейин:

— Эҳ, аттанг, увол бўлди-да, увол бўлди,— деди бойга қараб.— Шундоқ йигит жувонмарг бўлса-я... Тирик олишимиз қийинмикан шунчалик?.. Шунчалик ожиз бўлиб қолдикми?..

Оқсоқолнинг гапи Махсум бойга калтак бўлиб урилди. Мўмин ота гўё: «Ахир бой номинг бор-ку, шунчалик дардинг бор экан, нима учун бир оғиз маслаҳат солмадинг?» деярди. Бой оқсоқолнинг олдида ўзини айбдор сезиб ўтирарди, у ўзини оқлай олмасди.

— Бундай бир иш қилсақ,— деди Мўмин ота ўйлана-ўйлана.— Сиз ўзингизга тегишли одамларни йиғсангиз. Хўжа Қичқирнинг юқорисида шох-шабба, хас-хашак йиғаверишса. Аввал чўққининг остига бир оз тош уюб, кейин шох-шабба... Лекин бегоналар билмасин. «Йигитни қутқарамиз» деган гап ҳеч кимнинг оғзидан чиқмасин. Бегоналар билгудай бўлса, ишимизга душман араллашиб қолади. Шох-шаббани обдон йиғиб, пешиндан кейин бирданига ташиш керак... Икковимиз ўша ерда бўлсак, яна бирор маслаҳат чиқар... Шу гап маъқул келадими сизга?

— Маъқул, оқсоқол,

— Нокаслар билиб қолмаса бўлгани ишқилиб... Хўш.. Йигитнинг ёнига ҳеч ким бормасин. Фақат қизингиз борсин. Қизингиз борса, танасида жони бўлса, ўрнидан туради. У ёғини яна кўраверамиз. Маъқулми?

— Маъқул, оқсоқол, раҳмат!

2

Ўсват ўлпончининг ўғли Аширмат жума куни чошгоҳ пайтида ҳовлисида бир тўқлини етаклаб чиқди-да, Хўжа Қичқир зиёратгоҳи сари йўл олди. Гунда ёғиб ўтган ёмғирдан жилваланиб турган майсаларни босиб борар экан; оёғидаги мўккиси жиққа ҳўл бўлди. Аммо у бунга парво қилмади. Бугун у ниҳоятда хурсанд эди. Лабининг таноби қочиб, бот-бот тиржайиб қўярди, йўл-йўлакай алланималарни қисқа-қисқа хиргойи қиларди...

Аширмат ўзи етаклаб келган тўқлининг арқонини зиёратгоҳнинг шайхига тутқизди-да:

— Худойига олиб келдим, ўзингиз бўғизланг,— деди.— Бутунисича қозонга ташлатинг, келганларга тарқатинг. Ичак-чавоғини қушларга ташланг, қушлар ҳам тўйсин...

У чираниш-мақтаниш билан тўқлини шайхга топшириб бўлиб, юқори супа, ўрта супа ва қуйи супада ўтирганлар билан бирма-бир рўпара бўлиб саломлашди. Зиёратчиларнинг аксарияти нотаниш эди. Лекин негадир одамларга ўзининг кимлигини танитиб қўймоқчи бўлди шекилли, ўрта супага яқинроқ бориб сўз бошлади:

— Мана яхши кунларга ҳам етадиган бўлдик худо хоҳласа. Зора энди замон тинчиб қолса. Жонга тегди ўзиям. Ҳали босмачи, ҳали амир... Шўронинг олдида нима улар? Мана, бугун Бойсун шўролар қўлида бўлади. Шундай яхши кунда худойи қилмасдан бўладими?

Супадагилар унга жимгина тикилиб ўтиришарди. Шолчанинг бурчагида ўтирган серсоқол қария Аширматга:

— Сахий одам берган садақасини пеш қилавермайди, ўғлим?— деди.

— Пеш қилганим йўқ, ота, замоннинг яхши келаётганини айтяпман,— Аширмат гапира туриб ўртадаги тўдага қўшилиб ўтирди.— Яхши замон кеса, яхши-да. Халқпарвар бўлса, элнинг ғамини еса...

Тўдагилар жим эди. Юқори супа ва пастки супадагилар ўртасида шивир-шивир гап бошланди — Аширматни танийдиганлар уни бошқаларга кўрсатишди. Бир оздан сўнг бояги қария салмоқланиб:

— Ҳозир дили билан тили бир одамни топиш қийин бўлиб қолди, ўғлим,— деди.

Аширмат қарияга бир қараб қўйди-ю сиртига сув юқтирмай бошқа мавзуда сўз бошлади. У суҳбат устида бот-бот узоққа — Бургут чўққига қараб қўярди, чўққи устида капалакдек бўлиб учиб юрган қузғунларни кўрганда кўзлари алланечук ёришиб кетарди...

Юқори супадагилар ўртасида ўзаро суҳбат бошланди. Қимдир арчазор ичида Махсум бойнинг одамлари хас-хашак ва шох-шабба йиғаётганини айтди. Бой чўққида қолиб кетган жияни Давжонни бир амаллаб тушириб олмоқчи эмиш... Аширматнинг ўзи ўрта даврада ўтирган бўлса ҳам қулоғи юқори супадагиларнинг суҳбатини илғаб олди. Унинг кайфияти ўзгариб, безовталаниб қолди. Даврадаги қария ундаги ўзгаришни пайқади шекилли:

— Ҳа, нима бўлди? Бемалол очилиб-ёзилиб ўтираверинг,— деди. Аширмат ўз сирини яшириш учун:

— Раҳмат! Яхши ўтирибман,— деб қўйди...

3

Давжон товатош устида елкасини, белини офтобга тоблаб ётган қўйи ўзининг Самарқанд ва Бухоро хотираларини хаёлидан ўтказарди. Гуё у ширингина туш кўрарди:

— ...Мирзахўжа ака!

— Лаббай, Давжонбек?

— Юртимни жуда соғиндим-да, менга жавоб бермайсизми?

— Шундай пайтда-я! Тўғри келмас дейман, ука. Биринчидан, шунча вазифа турганда кетиб қолишингиз... Ахир, қизил гвардиянинг солдатисиз. Иккинчидан, шундай тўполон-у олашовур пайтида Бойсунга етиб олишни осон деб ўйлайсизми?

— Уни-буни билмайману жуда соғиндим-да...

— Тўғри, тушунаман, ука, ҳаммагаям осонмас. Давр ўзи шунақа.

Бу қийин кунлар ўтиб кетади.

— Бир қиз бор эди... Тоғамнинг қизий... Шуни кўп ўйлайман.

— Аҳду паймон қилганмисиз?

— Ҳа, унинг ҳам кўнгли бор эди...

— Жуда яхши-да, ука, юрт бир оз тинчисин. Манави тўполонлар басанда бўлсин...

— Тўғри-ку, ёмон одамлар бор. У ёқларда ҳам босмачилар чиқибди, деб эшитаман...

— Тушунаман, ука, ҳаммасига тушунаман. Менинг ўзим ҳам бу масалада юраги яра бўлганларданман. Очигини айтсам, яхши кўрганим қўлдан кетган. Душманларим шунга эришган. Лекин на илож, тишимни

тишимга қўйиб юрибман. Юрт тинчисин, менга аталгани ҳам бордир, деб ўзимни ўзим овутаман... Яхши қиз эди, сира кўз олдимдан кетмайди.

— Кечиринг, Мирзахўжа ака мен сизни хафа қилиб қўйдим...

— Йўқ, ҳеч гапмас. Фақат иродани маҳкам тутиш керак... Юртингизга қайтишингиз учун, шу, нима десам экан, битта йўл бор, Давжонбек.

— Қандай йўл экан, Мирзахўжа ака?

— Ушанда ҳам тез боролмайсиз, икки-уч ой, балки кўпроқ вақт ўтади.

— Майли ишқилиб...

— Туркистон революцион ҳукумати Бухоро амирлигига қарши курашга тайёргарлик кўряпти. Халқ шуни талаб қиляпти. Бухородаги большевиклар ҳам қўл қовуштириб ўтирмайдилар. Амирлик ичкари ва ташқари душманлар уясига айланиб қолди, юртимиз кўксидан чипқон бўлиб турибди... Хўп десангиз, сиз яна Самарқанд гарнизонига хизматга борасиз. Ўзим бирга бораман. Раҳмат, менга кўп яхшилик қилдингиз. Улимдан олиб қолган пайтларингиз ҳам бўлди. Миннатдорман сиздан... Самарқанд гарнизони ҳам амирликка қарши отланади. Жангларда сиз ҳам қатнашсангиз... Амирлик тугатилгандан сўнг юртингиз ҳам яқин бўлиб қолади... Қалай, шу маслаҳат ёқадими?

— Ёқади. Раҳмат, Мирзахўжа ака!

...Бу суҳбат йигирманчи йилнинг май ойида кечқурун Мирзахўжа Уринхўжаевнинг ётоқхонасида бўлиб ўтувди. Улар ўша кечаси узоқ гаплашиб гурунглашиб ётдилар. Уринхўжаев ўзининг ёшликдан муллар ва бойларга қарама-қарши руҳда ўсганлигини ҳикоя қилиб берди. Жомбой атрофида бундай кайфиятнинг пайдо бўлишида Маматкарим воқеаси, кейинроқ Жиззах қўзғолони катта таъсир кўрсатганини айтди. Давжон ҳам Бойсун яқинидаги Паданг қишлоқлари ҳақида, тоғаси Махсум бойниқида ўсиб улғайгани ҳақида, Аширмат ва Ўснат ўлпончи ҳақида сўзлади... Уринхўжаев Давжонни бутун ҳужжатлари ва миниб юрган оти билан Самарқанд гарнизони ихтиёрига топшириб келадиган бўлди.

Бир маҳал уларнинг иккаласи ҳам жим бўлиб қолишди. Чамаси икковлари ҳам ўз ўйлари билан банд эдилар.

— Шу кунлардан эсон-омон чиқармиканмиз, ука,— деди бир маҳал Уринхўжаев.— Гоҳо ўйлай-ўйлай юрагимга ваҳима тушади. Шунча ишларда қатнашиб, ўлиб кетадиган бўлсак, армонда кетамиз-да. Тўғри, улуғ ишлар учун қурбон бўлди, деган ном қолади. Лекин, бари бир, тирик юриш, ёруғ дунёда яшашнинг йўриғи бўлакча-да, ука...

Давжон жимгина тингларди. Уринхўжаев унинг ҳам дилидаги гапни айтаётган эди. Давжон устозининг сўзини тинглаётиб, нохуш ваҳимадан бадани жимирлаб кетди...

...Бепоен саҳро... Илон изидек эгри-бугри арава йўли... От туёқлари остида қум ва майда шағал-тош ғичирлайди. Атрофда жазирама иссиқдан жизғанақ бўлган сийрак хас-хашаклар... Уфққа назар ташлаган одам қайнаган сувдек жимирлаб турган ҳавони кўради... Самарқанд билан Бухоро оралиғидаги бепоен чўл — Чўли малик деганлари шу... Каттақўрғон группаси деб аталган Самарқанд гарнизони солдатлари билан тошкентлик қизил гвардиячилар Бухоро сари кетяптилар. Улар туш пайтида Чўли маликнинг қоқ ўртасида қачонлардир қурилган гумбаз ҳовузга етиб келдилар. Гумбаз ҳовуз зимзиё чўл ўртасида бунёд этилган ажиб бир мўъжиза экан. Пишган ялпоқ ғиштлардан қурилган копток шаклидаги юм-юмалоқ гумбаз. Гумбазнинг ярми ер остида, ярми ер юзасида. Айтишларича, бу гумбаз ер остида битта ғиштдан бошланган экан-у, ер устида битта ғишт билан битган эмиш. Гумбаз-

нинг уч томонидан сув оладиган эшиклар очилган. Тўртинчи тарафида сув оқиб қирадиган нов учун махсус туйнук қўйилган. Ичкарига кирилса, салқин, росмана ҳовузда зилол сув чайқалиб турибди.

Командирлар солдатларнинг ҳовуздан сув ичишларига рухсат этмадилар. Фақат отларни суғоришгагина рухсат берилди. Эшиклардан ичкарига кириб, зиналар орқали сувга етган жангчилар челақларда сув олади, бошқалари қўлма-қўл қилиб ташқарига узатади. Ҳовуз сувидан гарчи ҳеч ким ичмаса ҳам, бари бир ҳамма баҳраманд бўлади. Айримлар ҳазиллашиб бир-бирига сув сепишади, айримлар салқингина сувда юз-қўлини ювади...

...Кечга яқин Қизилтепа станциясига яқин қишлоққа тушадилар, Отлар сердарахт майдонларга боғлаб қўйилади. Жангчилар очиқ майдонга саф тартадилар. Қурол-яроғлар жанговар ҳолатда. Қандайдир бир тантанага ҳозирлик кўрилади.

Бир маҳал сафдаги солдатлар жонланиб қолишади. «Келяпти, ўртоқ Фрунзе келяпти», деган овозлар эшитилади. Станция тарафда йигирма чоқли отлик кўринади. Саркарда Фрунзе катта-катта офицерлар қуршовида — улар билан қизгин суҳбатлашиб келади. Давжон зеҳн солиб қараса, Панжакент тарафларга бирга борган бўлинма командири Насриев ҳам Фрунзенинг ёнида...

Сафдаги солдатлар Фрунзени таниб қолганларидан кейин беихтиёр: «Ура, ура!» деб қийқирадилар. Саркарда хиёл жилмайганча бир қўли билан отнинг жиловини хиёл тортиб, иккинчи қўлини силкиб, сафдагилар билан омонлашади, жанговар сафни кўздан кечиради. Сафнинг охирига етай деганларида аввал Фрунзе, сўнгра ёнидаги офицерлар отдан тушадилар. Саркарда бошлиқ офицерлар сафнинг ўртарағига юрадилар. Командага биноан сафдагилар икки тарафдан олдинга силжиб, ярим доира шаклини оладилар. Уртоқ Фрунзе атрофидаги жангчиларга кўз югуртириб чиқади-да:

— Салом, ҳурматли жангчилар!— дейди. Сафдагилар деярли бир овоздан жавоб беришади. Бироқ ҳар ким ўз тилида, кўнглидаги гапни айтади:

- Соғ бўлинг!
- Салом, ўртоқ Фрунзе!
- Раҳмат сизга!..

Фрунзе қисқагина нутқ сўзлайди.

Саркарда шундан сўнг ўз қўлидаги рўйхатни ўқиб, қизил гвардиячи нишонини олмаган айрим жангчиларга шу ернинг ўзида нишон топшира бошлайди. У чўзиқроқ доира шаклидаги нишонни топширатуриб, жангчиларнинг қўлини қаттиқ қисиб кўришади, айрим жангчиларнинг елкасига қоқиб қўяди.

— Ходжаназаров Давжон!— дея чақиради у бир маҳал. Давжон ҳаяжонда сафдан чиқиб, саркарданинг рўпарасига боради. Бу орада Насриев саркардага яқинроқ келиб секингина бир нималар дейди. Фрунзе Давжонга нишонни топшириб, унинг қўлини қисар экан:

— Как дело?— дейди.

— Яхши, ўртоқ Фрунзе,— дейди Давжон.

Якши? Якши — это хорошо,— дейди Фрунзе.— Вы откуда, Ходжаназаров?

— Бойсун...

— А, Байсун? Это — очень хорошо...

Давжон қалби яшнаб, кўнгли тоғдек кўтарилиб сафга қайтади. Кўкрагига нишон тақилиб, Фрунзе билан сўзлашганидан кейин у гўё аввалгидан кўра бошқачароқ одамга айланиб қолгандек бўлади...

...Саркарда Фрунзе қалъани ҳужум билан эгаллаш ҳақида буйруқ беради. Туни билан қаттиқ жанг давом этади, қалъа мудофаачилари

ҳужумга бардош беролмай тумтарақай чекинишга тушади. Аммо улар пана-пастқамдан ўқ уза-уза қочадилар. Давжон қочиб бораётган тўрт-бешта сарбозни қувиб отряддош дўстлари билан бир тор кўчага кириб қолади. Улар беш киши. Кўчаларда, бутун шаҳарда, димоқни ачитадиған аллақандай тутун сузиб юради. Олдинда кичик командир Асриянц от суриб борарди. Эғнида кулранг яхтак кийган, бошига ихчам салла ўраган тўртта сарбоз эгри-бугри кўчада гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай қочиб борарди. Қуваётганлар отган ўқ сарбозлардан бирини йиқитади. Аммо кўп ўтмай қолган учта сарбоз кўздан йўқолиб қолади. Уларнинг қайси ҳовлидан паноҳ топганини ҳеч ким кўролмайди. Ногаҳон аллақаёқдан устма-уст отилган ўқ Асриянцнинг ўзини ва Давжоннинг отини йиқитади. Давжон ўнг тарафи билан ерга тушади, ўнг оёғи от остида қолди. Ёноқ суяги, оёғи қаттиқ зирқираб оғриғди, атроф қоронғилашгандек бўлади...

...Давжон Когондаги ҳарбий госпиталда икки ҳафта даволанади. Бухоро амирининг ўз қариндошлари билан қочиб кетганини, шаҳар устидан қизил байроқ ҳилпираб турганини ўша ерда эшитади. Унинг юраги Бойсунга, ўз қишлоғига, Ойкарамга талпинади...

4

Давжон қуёш ботиб, салқин тушгандан кейин чалқанчасига — осмонга қараб ётди. Босмачиларни, ҳалигина келиб-кетган Аширматни, Аширмат билан ўзи ўртасида бўлган савол-жавобларини ўйлади. Сўнгра кечаги воқеаларни эслади, яна бирма-бир кўз ўнгидан ўтказди. Навбат Қарим товоққа келганида ётган жойида бошини сарак-сарак қилиб қўйди... Ҳу бултур кеч кузда Қора камарга бориб, бир босмачини отганида қулоқчинини бостириб олган одам шу Қарим товоқ эмасми? Худди шу эди? Ушанда Давжон: «Шўрликнинг қулоғи оғриётгандир», деб раҳм қилди унга. Қаримни эмас, унинг ёнида қаққайиб турган шеригини отди. Мана, раҳмдиллик қилиб ўз жонига қасд этганини энди сезяпти. Ушанда шу Қаримни отганида балки Давжонга бу кўргуликлар бўлмасмиди...

Аширматни бир ёқлик қилмасдан ўлиб кетаётгани Давжонга ниҳоятда алам қилди. Жаҳлига чидай олмаганидан бошини кўтариб, орқа мяясини тошга қаттиқ урди. Ҳушидан кетди...

Эрталаб тонг ёришаётган паллада ҳушига келди. Ҳушидан кетиб, яна ҳушига келиб ётар экан, гоҳ кўзи юмилиб, киприклари жипслашарди, гоҳ кўзини очиб, чексиз осмонга тикиларди. Бир маҳал у ўзидан жуда баландда бир қуш учиб юрганини кўрди. «Кечаги қузғун эмасми?» дея ўйлаб ўрнидан туриб ўтирди. Қуш бениҳоя баландда эдими ёки Давжоннинг кўзи хиралашганми — нималигини таний олмади. Боши зирқ-зирқ оғриди, сувсизликдан томоғи қуруқшаб қолди. Шундай бўлса ҳам ўзини дадилликка олиб ўрнидан турди. Лагансимон товатош устидан кичик доира ясаб, бир айланди. Боши айланиб, кўзи тингандек бўлди-ю, яна тош ўртасига келиб ўтириб олди...

Уша кунни ҳам, душанба кунни ҳам Бургут чўққи остига Ҳаким чўпон билан отбоқар Азим келди. Давжон уларга бир-бир кўриниш берди-ю, бир-икки сўз айтиб, тош ўртасига бориб ўтираверди... Махсум бойдан дарак бўлмади... Энг яқин одами Ойкарамдан ҳам дарак бўлмади. Ойкарамни эслаганда кўз олди ёришиб, тани бир қадар тетиклангандек бўлди. Қизни айблагуси келмади. «Мунглиқнинг қўлидан нима иш келарди,— дея ўйлади.— Бу ерга келишга ҳад борми унда? Узи билан ўзи бўлиб аламини йиғидан олаётгандир?! Ойкарамнинг айтганлари ростмикан?.. Менинг зуриёдим... Эсон-омон туғилармикан?..» У Ойкарам билан бўлган ширин суҳбатларидан бирини эслади...

...Махсум бой ўз қарамоғидаги мол-дунёни кўпайтириш учун кўп уринавермасди. Бироқ отасидан қолган бойликни камайтириб юбормаслик учун қайғурарди. Шунинг учун қурғоқчилик йилида мингта қўйни қай йўл билан сақлаш хусусида тадбир излади. Бир куни у Бойсунга тушиб, ўн чоқли мардикор ёллаб чиқди. Улардан беш кишини янтоқ ўроғига қўйди. Беш кишини эса, сой бўйидаги бўз ерларга олиб чиқиб, ажриқзордан ажриқ томирини ковлатди. Битта қўқон арава ҳафта-ўн кун давомида тупроқдан тозаланган ажриқ томирини бойнинг қўрасига пайдар-пай ташиб турди.

Давжон ўша кунлари аравада келтирилган ажриқ томирини ташқари ҳовлидаги олди очиқ бостирмаларга жойлаш билан банд бўлди. Ойқарам чой-нон келтириш баҳонасида ичкари ҳовлидан унинг ёнига тез-тез чиқиб турарди. Улар навбатдаги аравада ажриқ келтирилгунча узоқ-узоқ гаплашиб қолишарди. Давжон ўзи билан сўзлашаётган пайтда қизнинг йирик кўзлари чақнаб кетишини сизди. Йигит атайин бошқа ёқларга нигоҳ ташлар, шунда Ойқарам унга тикилиб қоларди. Давжон ногаҳон қараб қолгудек бўлса, қизнинг қип-қизил лўппи юзлари тагин ҳам қизариб кетарди. Давжон баъзан Ойқарамга ҳазил-ҳузул гап ташлар, қиз унга жавоб қайтарарди.

Бир гал Ойқарам кичик лаълида иккита нон, бир қисим парварда келтириб қўйди-да: «Ҳозир сизга чой дамлаб келаман», деб қайтиб кетди. Давжон дарҳол паншахани устунга сўяб, қўлларининг чангини қоқди-да, ноннинг биттасидан бир бўлак синдириб, лаълига қўйди, қолган нонни босилган ажриқ устига яшириб қўйди. Ойқарам чойнакда чой олиб чиққанида лаълида атиги бир бўлак нонни кўриб, ҳайрон бўлди. Давжон эса текис босилган ажриқни яна текислаб, атайин ўзини иш билан андармон қилиб кўрсатди.

— Лаълидаги нон қани, Давжон ака?— деб сўради Ойқарам.

Давжон кулмасдан қиз тарафга ўгирилди-да:

— Нонни едим,— деди.

— Бир зумда еб қўйдингизми? Мен ҳозир кетувдим-ку?

— Ишлаган одам нонни тез ейди-да,— жавоб берди Давжон. бамайлихотир. Ойқарам чойни тез-тез қайтарди-ю бир пиёлага қуйиб қўйди. Сўнгра ичкари ҳовлига йўл олди. Йигитга яна иккита нон олиб чиқди. Бу орада Давжон ўзи яширган нонни лаълига олиб қўйди. Лаълидаги нонга боқиб Ойқарамнинг ҳайронлиги ошди. Давжон ўзини ҳеч нарса билмаганга олиб, бемалол «ишлар» эди. Қиз беихтиёр:

— Вой тавба, шаҳарларда кўзбойлоғичлар бўлармиш, деб эшитувдим,— деди.— Сиз ҳам кўзбойлоғичмисиз ёки пайғамбармисиз, Давжон ака?

Йигит бунга жавобан:

— Кўзбойлоғич деб пастга урма мени,— деди-да, паншаҳанинг учини ажриққа тиқиб, қўлларининг чангини қоқди.— Пайғамбар бўлсам, сен менга уммат бўласанми?

— Вой, у нима деганингиз?— деди Ойқарам пиёлага қуйилган чойни йигитга узатар экан.

— Отинойида икки йил ўқиб, пайғамбар нима-ю уммат нима билмайсанми?

— Билмайман.

— Агар мен пайғамбар бўлсам, сен менинг энг яқин одамим бўлармидинг?

— Ҳозир ҳам яқинингизман... синглингизман-ку... Одамга бунча тикиласиз, кўзингиз тегмасин тагин.

— Менинг кўзим тегса майли-я. Бўлакларнинг кўзи тегмасин...

Ойқарам уятдан қизариб кетди, ўрнидан туриб, ичкари ҳовлига йўл олди.

...Эртасига Ойкарам Давжоннинг ҳазилига жавоб қайтарди. Лаълида нон-чой кўтариб чиқди-да кечаги жойга қўйди.

— Мана, чойни ўзингиз қайтаринг-да, ичаверинг,— деди-ю, изига қайтди. Давжон чойни қайтариш учун лаъли ёнига чўкди. Пиёлани ўнглаб, чой қуйиш учун чойнакни кўтарди. Чойнак бўшлигидан Давжоннинг қўлида ҳаволаб кетди. Йигит атрофга аланглади. Ичкари ҳовли билан ташқари ҳовли ўртасидаги дарвоза ёнида пойлаб турган Ойкарам шарақлаб кулиб юборди-да, югуриб келиб бўш чойнакни олиб кетди.

— Ҳа, шайтон қиз?!— деди Давжон. Ойкарам ҳаял ўтмай чой дамлаб келди. Қиз энкайган кўйи чойнакни ерга қўйди-да, қаддини ростлаб ўрнидан турди. Шу пайт негадир Давжон ҳам ўрнидан туриб кетди.

— Сиз ўтириб чой ичаверинг,— деди қиз. Давжон Ойкарамга тикилиб қолди. Қиз ҳам бўйдоргина эди-ю, лекин унинг бўйи йигитнинг иягидан келарди.

— Ойкарам, мен ўн еттига кирдим, сен ўн олтига кирдинг. Биламанми, шуни?

— Биламан. Нима бўпти?

— Вақти келиб бирор ёққа кетиб қолсам... тоғам сени бўлак йигитга бериб юборадими, деб қўрқаман.

Йигит бу гапларни мулоҳаза билан ерга тикилганича айтди. Бу билан қизнинг кўнглини билиб олмоқчи эди. Қиз индамади-ю, хомушланиб қолди. Бурилиб ичкари ҳовли тарафга қараётганда Давжон Ойкарамнинг кўзларида ёш кўрди.

— Агар отам мени бўлак одамга берадиган бўлса,— деди қиз бир муддатдан сўнг,— ўзимни сойга ташлайман.

Давжон кейинги уч-тўрт йил ичида биринчи марта қизнинг қўлидан ушлади-да, ҳозиржавоблик билан:

— Сойда сув йўқ-ку, ташласанг оқмай тураверасан,— деди.

Қиз кўзларида гилқиллаб турган ёш билан кулиб юборди.

— Ахир унгача сойга сув келар-да,— дея туриб қўлини йигитнинг бармоқлари орасидан тортиб олди...

Ойкарам ҳақидаги ўйлар унга дадиллик бағишларди. Аширматни ёки бирор кўнгилсиз воқеани эслаганила боши зирқираб оғрирди, ҳушидан кетарди...

5

Қиши билан совуқда дилдираб, вақтида ухламай, вақтида овқатланмай роса дармондан кетган йигит бояқишнинг илиги қуриган эди. Шу боисдан Бургут чўққи устидаги очлик ва сувсизлик икки-уч кундаёқ ўз кучини кўрсата бошлади. Кескинроқ ҳаракат қилганида ёки аламли ўйлар хаёлини чулғганида кўз олди жимирлашиб, боши айланарди, бир-икки дақиқа ҳушидан кетиб қоларди...

Давжон сешанба кун ҳам бойнинг хизматкорларига кўриниш берди. Бироқ чоршанба ва пайшанба кунлари ўрнидан турмай ётди. Очлик ва сувсизлик уни бутунлай ҳолдан кетказди. Тунлари битта кўйлак-иштонда совқотиб чиқаётгани учун кундузлари елкасини, белини офтобга бериб салгина исиниб олар, тунлари яна бир амаллаб ўгирилиб олардида, осмонга қараб ётарди. Сувсизликдан томирларидаги қон қуюқлашиб қолди чамаси, кўзлари хира тортиб, юлдузларни унча яхши фарқлай олмай қолди. Мияси ҳам тўпослашиб, ўйлаган фикрларини охирига етказа олмасди...

Пайшанба кунни кечаси Бойсун тоғлари устида оппоқ югурик булутлар пайдо бўлди. Осмон гулдираб бир-икки чақмоқ чақилди, озгина ёмғир қуйиб ўтди. Ёмғир Давжонни бир қадар ҳушига келтирди. У оғзини очиб, ёмғир томчиларини тинимсиз ютар, юз-кўзларига тушаётган

томчиларни қўли билан сидириб, бармоқларини лабига бир-бир тегизиб қўярди... Ҳар қалай қонлари тез юришгандек бўлиб, фикри бир қадар тиниқлашди... Бироқ ёмғирдан кейинги — тунги салқин аъзойи баданини совутди. У қўл-оёғини йиғиб, ғужанак бўлиб олди. Тонгга яқин ўрнидан турди-да, қўл-оёқ ҳаракатлари билан ўзини иситмоқчи бўлди. Аммо баданидаги куч-қувват бир дақиқалик ҳаракат билан тугади. Боши айланиб гандираклади-ю ўтириб қолди. Аввалгидек ғужанак бўлиб ётди...

Қуёш кўтарилиб пешонасини қизитганда, уйғониб кўзини очди. Уйқудан уйғондими, ҳушидан кетган бўлса, ҳушига келдими — яхши билолмади. Яна елкасини офтобга бериб ётди. У ўзининг ҳушидан кетаётганини тан олгиси келмасди. Шунинг учун: «Уйқудан турдим», деди ўзига-ўзи.

У туш кўрганини элас-элас эслади. Тушида отаси Ҳўжаназарни кўрибди. Худди ўзига ўхшармиш, узун бўйлик, чаққон ва ёш йигит... «Ёмонларнинг ичида қийналиб қолибсан-да, ўғлим,— дебди.— Юр, мен билан». «Қаёққа?» деб сўрабди Давжон. Отаси индамай йўлга тушибди. Давжон отасига беихтиёр эргашибди. Улар сойликка эниб боришармиш, гоҳо арчазорлар, гоҳо қиёқзорлар оралаб юришармиш. Икковлари маккажўхори поясидан ясалган бир чайлага кирибдилар. Чайланинг оғзи ногаҳон бекилиб қолибди. Ота-бола қаердан чиқиб кетишини билишолмасмиш...

Қуёш нури яна елкаларини илитди. Кўрган тушини ўйлайтуриб пинакка кетди. Уйғониб кўзини очди. Ўзининг ҳолсизланиб ётганини кўрди. Ўрнидан туриб, атрофни кўздан кечирмоқчи бўлди. Қуйи Падангни кўзлари кўра олармикан? «Ойкарамни-ку кўролмадим... Ойкарам яшаётган қишлоқни ҳам кўролмай ўламанми?..»

Давжон ўрнидан туриб ўтирди. Кўз олди жимирашиб кетди. Бир муддат кўзини юмиб ўтирди. Сўнгра кўзини очиб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Бироқ тиззалари тоб беролмай чап ёни билан йиқилиб тушди. Анчагача ўзини билмай ётди... Кўзини очиб, ўнг ёнига ағдарилди. Очлик ва сувсизлик туфайли бутунлай дармони кетганини ўйлади. «Ўрнимдан туролмайман. Энди... тамом...» деди ўзича... Тиккага келган қуёш чап елкасини қиздираётганини гоҳ билиб, гоҳ билмай ётди. Қулоғига аллақандай овоз чалингандек бўлди:

— ...жон ака!

Ростдан эшитилдими ёки шундай туюлдимми? Ойкарамнинг овозига ўхшайди! У бир зум қулоқ солиб ётди. Овоз яна эшитилди.

— Давжон ака!

«Ойкарам!» Юрагининг сустлашиб қолган зарблари тезлашгандек бўлди. Қиз уни яна чақирди:

— Ҳо, Давжон ака!

Йигитнинг аъзойи баданига илиқ бир куч ёйилгандек бўлди. Адл ўрнидан туриб, товатош қирраси томон икки-уч қадам босди. Сўнг ўзини эҳтиётлаш мақсадида энкайиб, қўлларини тошга қўйди. Эмаклаганча тош қиррасига бориб, пастга қаради... Чўққи остидаги ялангликда Ойкарам ваҳима билан унга қараб турарди... «Ойкарам!— дея пичирлади лаблари.— Келдингми, офтобим?.. Хайрият!.. Ие, анави — Ойкарамнинг ёнига келаётган... ким бўлди? Аширматми?.. Еспирай, бу муртад шу ерда тинчгина ўлишга ҳам қўймайдимми?.. Бу газанда Ойкарамнинг қўлини ушламоқчимми?.. Йўқ!.. Қоч, иблис!.. Торт қўлингни!..»

Давжон сўнги сўзларни куч билан айтди, овози хириллаб чиқди.

Ойкарам ён томондан ўзига яқинлашиб келаётган одамни кўриб ҳайрон бўлди. Аширмат тиржайганча унга яқин келарди.

— Ҳа, жонидан, бу ерларга сени ким адаштирди?.. Сени ёлғиз учратолмай юрвдим...

— Қочинг, яқинлашманг! Кетинг бизни тинч қўйинг...

Қиз шу сўзларни айтатуриб, Аширматнинг шум ният билан — Давжоннинг жаҳлини чиқариш... нияти билан келаётгани кўнгли сезди-да юқорига овоз берди:

— Давжон ака! Хавотир олманг, ҳозир одамлар келади... Сизни қутқариб оламиз. Сабр қилинг, ўзингизни тутинг...

Ойкарам юқорига қараб сўзлар экан, Аширмат шилқимлик билан қизнинг қўлларини ушлаб олар, елкасидан тутиб, юзидан ўпмоқчи бўларди. Юқоридан яна хирқироқ овоз келди:

— Торт қўлингни, мажақлаб ташлайман!

Даҳшатли хавфни сезган Ойкарам Давжонга илтижолу овоз берди.

— Давжон ака, ташламанг ўзингизни. Бунга ўзим жавоб бераман. Ҳозир одамлар келади.

Давжон шу топда ўзини тута оладиган ҳолатда эмасди. Қақшаб тамом бўлган асабларининг таранг тортилиб узилиши учун кичик бир баҳона кифоя қиларди. Унинг ирода қуввати Аширматнинг ҳозирги хатти-ҳаракатиға бардош беролмади. У Ойкарамни қутқариш ва Аширматни ўлатириш учун ўзини пастга отди. Аммо у мўлжални нотўғри олган эди — мўлжални тўғри олишга имкон берадиган куч-қувват йўқ эди унда. Аширмат чаққонлик билан орқага чекинди. Шу лаҳзанинг ўзидаёқ билинар-билинимас йўл-йўл қиррали тошлар йигитнинг қопқора қонига бўялди. Ойкарам додлаганича Давжоннинг устига ўзини ташлади. Қиз йигитнинг елкасига бошини қўйганича додлар экан, бери-роқда рангги қув ўчиб тик туриб қолган Аширмат:

— Ана бу бошқа гап,— деди мамнунлик билан.— Аммо юрак ҳам бор экан-да, отнинг калласидек экан. Шундай жойдан ташлади-я ўзини. Мен бу ишни қилолмас эдим... Мардона ўлди.. Бўлди энди, меникисан, Ойкарам...

Ойкарам шарт ўрнидан туриб, Аширматнинг ёқасидан олди:

— Топиб бер уни, одамхўр! Нега ўлдирдинг уни?.. Золим!..

Аширмат ҳуркиб чекинмоқчи бўлди:

— Қўйвор мени...

— Қўйвормайман. Давжонни сен ўлдирдинг. Энди сен ҳам ўласан!

Шу пайт елкасига шох-шабба кўтариб олган Ҳаким чўпон билан Азим отбақор кўринди. Улар Ойкарам билан Аширматнинг олишиб турганини кўриб тўхтаб қолдилар. Сўнгра Давжоннинг жасадини кўриб, елкаларидаги шох-шаббани ташлаб юбордилар. Югурганча Ойкарамнинг ёнига келдилар. Қиз Аширматни қўйиб юборди, ҳўнграб йиғлаганича бўлган воқеани айтиб берди. Аширмат бир муддат без бўлиб турди-да, секин орқаси билан силжий бошлади.

— Тўхта!— деди Ҳаким чўпон.— Қилғиликни қилиб, энди қочмоқчимисан? Йўқ, кетолмайсан! Кетолмайсан!

Юраги қинидан чиқиб кетган Аширмат:

— Менга нима дейсиз? Менда айб йўқ,— дея тўнғиллади-ю қочишга тушди. Ҳаким чўпон кўринишида қўполроқ бўлгани билан югуриш-елишда бошқа чўпонлардан қолишмас эди. У Давжоннинг қотилига бир зумда етиб олди, етиш баробарида Аширматнинг бўйнидан итариб, оёғидан чалиб юборди. Аширмат юз тубан йиқилди. Ҳаким чўпоннинг орқасидан етиб келган Азим отбақор қўлидаги қайроқ тош билан Аширматнинг бошига туширди...

Чўпон билан отбақор бир зум бир-бирига қараб қолишди. Иккаловининг юзида ҳам «Одам ўлдиршига қўл урдик-ку», деган ифода бор эди.

— Майли, бўлар иш бўлди,— деди Ҳаким чўпон Азимга,— Давжон учун бундайларнинг ўнтасини ўлдирсанг ҳам аламинг босилмайди.

Улар Давжоннинг устида йиғлаб ётган Ойкарамнинг ёнига қайтди-

лар. Узоқдан Мўмин ота ва Махсум бой бошлиқ қишлоқ аҳли кўринди. Бургут чўққи атрофида юз берган воқеадан огоҳ бўлган Махсум бой:

— Вай жигарим, вай посбоним!— деб инграниб йиғлаганча ўлик олдиға чўкиб, мурданинг елкаларини силади.— Посбоним девдим, пешонамға сифмадинг.— Бой белбоғига кўз ёшларини артар экан, боядан бери мурданинг устида йиғлаб ётган қизини қўлтиғидан кўтармоқчи бўлди.— Тур, жоним қизим. Худо кўп кўрди буни бизға. Пешонамизға сифмади, тақдирға тан беришдан бўлак иложимиз йўқ энди...

Аширматнинг жасадиға бирон кимса ақалли қайрилиб ҳам боқмади.

Қишлоқ оқсоқоли Мўмин ота дарҳол отининг пуштонини ечди-да, эгар остига икки қават қилиб ёпилган гиламчани олиб, ерга ташлади.

— Мурдани мана бунинг устиға қўйинглар. Тўрт одам тўрт бурчидан кўтарсин..

Қишлоқ кишилари Давжоннинг жасадини қиррали тошлар, эгри-бугри ўнгирлар оша шаршара ёниға, ундан Хўжа Қичқир зиёратгоҳига олиб тушдилар. Узоқда — Бургут чўққи атрофида бир гала қушлар чарх уриб юрарди. Улар бундан уч-тўрт соат аввал Аширматнинг кўзларини қувонтирган қузғунлар эди...

Хўжа Қичқирда озгина дам олган қишлоқ аҳли Давжоннинг жасадини кўтариб йўлга тушди. Мўмин ота билан Махсум бой от устида энг олдинда боришарди. Ундан кейин мурдани навбатма-навбат кўтараётган йигитлар гап-сўзсиз йўл босишарди. Сочлари ёйилган, кўйлаги устидан белиға белбоғ боғлаб олган Ойкарам ҳаммадан кейинда эди. У йўл-йўлакай пиқ-пиқ йиғлар, кўзларига қўйилиб келган ёшни даст-рўмоли билан артиб қўяр эди.

Гап-сўзсиз, сукут сақлаб бораётган қишлоқ аҳлининг руҳида ғам-андух билан бирға қандайдир тантанаворлик ҳам бор эди.

1977—1979 йиллар.
Тошкент.

Ҳақим Ҳомидий

УСТОЗ НИЗОМИЙ ГАНЖАВИЙ

Улуғ озарбайжон шоири ва мутафаккири Низомий Ганжавий «Ҳамса»нинг илк ижодкори сифатида маълум ва машҳурдир. Оташнафас шоир ўзидан аввал ўтган ижодкорларнинг илғор бадиий анъаналарини давом эттирди. У биринчи марта сермазмун дидактик ва эпик дostonлардан тузилган янги бадиий шакл бунёд этди.

Низомий ижоди X—XI асрларнинг ёрқин сиймолари Беруний, ибн Сино, Фирдавсий, Носир Хусравларнинг илғор анъаналари заминида шаклланди ва ривожланди.

Низомийнинг XII асрдаги илғор фалсафий қарашлар позициясида туришини шу ҳам кўрсатадики, у афсонавий алхимияни рад этади. Оддий кишилар, хунар ва санъат эгаларининг ижобий образларини яратган Низомий халқ ва мамлакат ташвиши билан нафас олди. Кўпгина муҳим масалаларда ўз даврининг савиясидан юқори кўтарила олган ва замонасизга танқид назари билан қарай билган бу улуғ санъаткор хотин-кизларга ижобий баҳо беради ва ўзининг илму-фазилати билан эркаклардан қолишмайдиган Ширин, Меҳинбону, Нўшоба каби улуғвор аёлларнинг идеал образларини чизиб манзур қилган эди. Унинг қаҳрамони Фитна тadbиркорлиги ва ақли расолиги билан Баҳромни қўйил қолдиради. Фитна туфайли Баҳром ўз хатосини англаб, маънавий камолотга эришгани каби Хусрав образининг ривожига Ширин гоят катта ижобий роль ўйнаган.

Низомий ижод этган «Ҳамса» дидактик ва эпик дostonлардан ташкил топган шундай мураккаб бадиий шакл эдики, ундан кейин бундай оригинал «Ҳамса»лар яратишга Амир Хусрав Дехлавий, Жомий, Навоий каби улуғ санъаткорларгина муяссар бўлдилар.

Низомий «Ҳамса»си «Панж ганж» («Беш хазина») деб аталади. У 30 минг байтдан иборат бўлиб, қуйидаги беш дostonни ўз ичига олади.

Биринчи дoston «Маҳзанул-асрор» («Сирлар хазинаси») анъанавий боблардан

ташқари, йигирма суҳбат ва бир неча ахлоқий—дидактик ҳикояларни ўз ичига олади. Бу шеърин дoston таълимий ва маърифий характерда бўлиб, Низомийнинг ижтимоий-фалсафий қарашларини ифода этади. Низомий бу ва бошқа асарларини яратишда дастлаб халқнинг бой оғзаки ижоди ва ўзидан олдин ўтган шоирларнинг адабий меросидан баҳраманд бўлади.

Шоир фольклор материали асосида идеал одил шоҳ—якка ҳукмдор ҳақидаги, ўша замон учун илғор бўлган, фикр ва орзуларини олдинга суради. Бир ҳикояда кўрсатилишича, сосонийлар шоҳи Нушервон вазири билан овга борганида бойқушларга дуч келади. Вазир бойқушларнинг бир-бирига қуда бўлиш тўғрисида гаплашаётганини айтади. Қизи учун бир неча вайрона сўраган бир бойқушга иккинчиси: Нушервон тирик бўлса, икки-уч хароба эмас, юзлаб, минглаб вайрона уй-жой ва хароба қишлоқ топиб бераоламан,— дейди. Вазир бойқушлар суҳбати ҳақида гапириб, шоҳни ҳаяжонга солади. Нушервон халққа зулм қилаётганини пайқаб, мамлакатни вайронага айлантирганидан гўё ўксиниб шундай дейди:

Зулм ила эл ичра ёмон чиқса от,
Ўзумга ҳам зулм әрур бу, уёт!
Жабру-жафо захмин сочай то бакай?
Токай обрўйиму эл қонин тўкай?

Низомий ёвузлик ва қон тўкиш харобалик ва қашоқлик келтириши муқаррар бўлганидек, яхшилик билан ном қолдириш нақадар шарафли иш эканига шоҳни иқдор эттириш усулидан фойдаланиб, шу тарзда замонасининг ҳукмдорларини мамлакатни инсоф ва адолат билан бошқаришга чорлайди. Дostonни Низомий 37 ёшида ёзади. Муҳим ижтимоий мазмунга эга бўлган бу дoston ва умуман Низомийнинг «Ҳамса»си улуғ санъаткор ижодининг замонавийлик, гоъвийлик ва халқчиллик билан суғорилганидан дарак беради. Низомий феодал жамиятдаги ижтимоий тенгсизлик ва син-

фий зиддиятларнинг моҳиятини оча олмас-да, кишиларнинг тенг ва бахтиёр ҳаёти ҳақида романтик орзулар ва идеал эл-юрт ҳақидаги ҳаёлий тасаввурларини қаламга олар эди. Низомий ўтопияси у яшаб ижод этган XII асрнинг ижтимоий-иқтисодий шароитлари билан чамбарчас боғланганди. Мамлакатда қоқоқ феодал муносабатлар ва диний таассуб ҳукм сурган бир даврда яшаб ижод этган буюк инсонларварлар сингари Низомий ҳам адолатли ва маърифатли ҳукмдорни орзу қилди. У подшо одил бўлганда жамият ҳаётининг яхшила-ниши мумкин деб «Маҳзанул-асрор»да-гина фикр юритиб қолмади, Хусрав обра-зида ҳам, Баҳром образида ҳам идеал ҳукмдорни тасвир этди.

«Хусрав ва Ширин» «Маҳзанул-асрор»дан икки йил кейин, 1180—1181 йилларда ижод этилган ишқий-романтик дostonдир.

Низомий ўзи айтгандек:

Хусраву Ширин севгиси аён,
Йўқ эрур бундан ширинроқ дoston.

Хусрав ва Ширин эртаги дастлаб Фирдавсий томонидан қаламга олиндиб, «Шоҳнома»га киритилган эди. Низомий бу сюжет асосида қаҳрамонлик дostonи эмас, ишқий романтик дoston яратади. Дostonнинг асосий мавзую ҳаётий муҳаббат ва унинг ижобий таъсири масаласидир. Чунончи, Ширинга муҳаббати туфайли, енгилтақлик ва бекбурдлик ҳамда лоқайдлик каби нуқсонларидан қутилган Хусрав, аста-секин мардонвор ҳаракат қилади, тадбирли ва маърифатли ҳукмдорга айланади.

«Хусрав ва Ширин»да Фарҳод образи орқали бадий ифодаланган барча нознеъматларни яратувчи халқ мавзую ҳам катта аҳамиятга эга.

Узининг олижаноб инсоний фазилатлари билан Шириннинг чинакам ҳурматига сазовор бўлган Фарҳоднинг, бекбурд ва бераҳм Хусравга қарши кўйилиши халқ маънавий кучининг тантанасидир.

Ширин бу баҳодир тоғ қазувчи, муҳандис йигитнинг эл-юрт манфаати учун фидокорона ишлашини, самимий муҳаббати, ҳалоллиги ва севгисига содиқлигини қадрлайди ва уни Хусравдан афзал билади.

«Хусрав ва Ширин» дostonида қаламга олинган мавзулардан яна бири — зулм ва ҳақсизликлар учун ўч олишдан иборатдир: Фарҳодни макр орқали ўлдирган золим Хусрав ўз ўғли — Шеруя кўлида ҳалок бўлади.

Дoston ўзининг мундарижаси ва ажойиб композицияси билан бир бутун шеър романдинр. Унда бадий ифодаланган илғор ғоялар XIV аср шароитида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаганлиги учун ҳам Қутб бу дostonни танлаб, ўзбек тилига таржима қилган эди.

Низомий «Лайли ва Мажнун» дostonини қаламга олар экан, (1188 йил) халқ ижодининг фусункор чашмаларидан баҳраманд бўлди. Дoston қаҳрамонлари — Лайли ва Мажнун хусусий мулк ҳукм сурган жамиятда бир-бирларидан жудо бўлган, сев-

гисига содиқ қолиб, вафо ва садоқат тантанаси учун курашган ёшларнинг типик образларидир. Низомий бу дostonида эркин муҳаббатга асосланган оила бахтини орзу қилади. Бу жиҳатдан қараганда, замона воқелигини эркин манзаралар ва типик образларда акс эттирган бу асар илғор романтик дostonдир.

Дostonда забардаст санъаткор ва буюк мутафаккир Низомийнинг муҳаббат, вафо ва садоқатга ундаб айтган ҳикматли сўзлари барқ уриб туради:

Қулаб тушмоқлиққа боисдир нифоқ,
Гуллаб яшнамоқчо жоиз иттифоқ,

Низомий бир-бирига садоқатли, вафодор ошиқ ва маъшуқнинг фожиали тақдирини чуқур изтироб ва аламли сатрларда ифодалайди. Лайлининг ўлиш олдида Мажнунни йўқлаб онасига қилган васияти нақадар ҳаяжонлидир. Лайлининг дод-фарёди ўтмишда инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилган аёлларнинг феодал истибдодига қарши нафрати эди. Шунинг учун ҳам Низомий шахс ва муҳаббатнинг эркин бўлиши ғоясини куйлаб, икки ёшнинг фожиали саргузаштини зўр ачиниш ва изтироб билан ифода этади.

«Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») дostonи, китоб хотимасида айтилишича, 1197 йилда ёзилган. Бу асарни яратишда ҳам Низомий қадимги эртақ, афсона ва ривоятлардан ижодий фойдаланди. У, Баҳром Гўр (420—438) саргузаштига оид фольклор сюжетига мурожат қилади. Бу сюжетни биринчи бор қаламга олган Фирдавсийда Баҳром саргузашти «Шоҳнома»нинг бир фаслини ташкил этиб, унинг ўзи бир тарихий қаҳрамон сифатида тасвир этилган бўлса, Низомий бу сюжет асосида мустақил бадий асар яратиб, Баҳром сиймосида маърифатли ҳукмдорнинг романтик идеал образини яратади.

Низомий тасвирича, Баҳром образининг ривожки отасининг тахтини кўлга киритиш ва адолатли ҳукмдор бўлиш тўғрисидаги ваъдаси устидан кишиш учун кураш йўлини босиб ўтишидан иборатдир. Чунки, отаси ўлгандан сўнг, эл-юрт катталари Баҳромнинг ҳам отасидек золим ва жоҳил бўлишидан кўрқиб ва унинг шоҳ Нуъмон тарбиясида юрганидан фойдаланиб, бошқа бир кишини шоҳ қилиб кўтарган эдилар. Бу воқеани эшитган Баҳром ўзининг отасига ўхшаб зулм қилмаслигини, инсоф ва адолат билан юртни бошқаришини айтиб кўп машаққатлар билан тахтга эришади. Эндиликда ўз ваъдаси устидан чиқини лозим. Шу тариқада, Низомий ўз идеал қаҳрамонининг кураш ва ривожланиш йўлини чизади. Баҳром, сўзига амал қилиб, зўр синовлардан ўтади: чунончи, қаҳатчилик бўлганда қўллаган тадбирлари туфайли тўрт йил мобайнида фақат бир одам ҳалок бўлади, холос. Ёки, у эл ва юртни чет-эл босқинчиларининг ҳужумидан сақлаб қолади. Бу ўринда «Шоҳ Баҳромнинг шикорға чиқиб ўзининг гафлатидан огоҳ бўлгани» диққатга сазовордир. Ташқи душман-

нинг иккинчи марта ҳамла қилишидан фойдаланиб, сотқин вазир, Баҳромга хиёнат қилиб, юртни унга қарши қўйиш учун элга азоб беради, зулм ва таловчиликни ҳаддан оширади, бегуноҳ бева-бечораларни зиндонга ташлайди, элли хонавайрон қилиб, мамлакатни харобага айлантиради. Овга чиққанда юртнинг вайронасини ўз кўзи билан кўрган Баҳром, итини дарахтга маҳкам боғлаб ураётган чўпонга дуч келади. Чўпон ўз итининг бўри билан бўлиб, қўйларга хиёнат қилганини айтади. Баҳром бу «қиссадан-қисса» чиқазиб, шаҳарга қайтади ва вазирнинг хиёнатидан огоҳ бўлади. Бу жиҳатдан қараганда, шу дoston номи билан боғланган етти гўзал ҳикояти ҳам, етти маълум шикояти ҳам асарнинг ғоявий йўналишини айниқса яққол ифодалайди. Зиндондан келтирилиб, арз-доди тингланган жафодийдалар ҳам, чўпон ҳам халқ вакиллари бўлиб, уларнинг овозида ҳақиқат янграйди, халқ донолиги куч-қудрати ва ҳаққонияти барқ уриб туради.

«Искандарнома» — Низомий «Хамса»сининг бешинчи достони бўлиб, у «Шарафнома» ва «Иқболнома»лардан иборатдир. Низомий Искандар Зулқарнайн ҳақида озарбайжон халқ эртақ ва ривоятларига таяниб кўлдан буён ёза бошлаган бу китобини 1201 йилда кўлдан чиқаради. Бундан деярли икки минг йил илгари Озарбайжонга ҳам юриш қилган истилочи Искандар, Низомий тасвирида, тарихий портрет эмас, балки шоирнинг хаёлида жонланган адолатли ва маърифатли яққа ҳукмдорнинг идеал образидир.

Бу дostonда ватанпарвар ва қаҳрамон аёл Нўшоба ёрқин образдир. Низомий Бардаъ диёрининг гўзал ваҳорини, бу аёл ҳукмдорнинг мардона виқорини, ватанпарвар шoirнга хос жўшқинлик ва самимият билан тасвирлайди. Искандарга кўнгил боғлагани ҳолда, унга қарам бўлишни истамаган, озодликни севувчи Нўшоба, ватанни мудофа этишга тайёр эканини билдириб: «Жанг вақтида эркак-аёл бари бир шердир!» — дейди.

Низомий, ўз даврининг илғор адабиёт арбоби сифатида халқнинг бахтиёр ҳаёти ҳақидаги энг яхши орзу-армонларини ажойиб бадий лавҳаларда шоирона тасвир ва таъбир этади. «Иқболнома»да Искандарнинг шимолга юришини тасвирлаш муносабати билан, унинг бу жойларда тенг, озоод, дўстона ва бахтиёр ҳаёт кечирган халқни кўриб, ҳайратда қолгани бўрттирилади. Бунда на қалъа — кўрғонлар ва на кўриқчи аскарлар бор. Уйлар очик, подалар чўпонсиз ўтлаб юради. Елғон айтиш ва хиёнат қилиш йўқ. Ҳамма бир-бирига ёрдам бериб ишлайди. Беморлар ва кучсиз мўйсафидларнинг экин-тикинига ҳам кўплашиб қарашади. Одамлар тилла-кумушга аҳамият бермайдилар. Одамлар узоқ умр кўрадилар. Бунда ғам-билан эмас, қувонч ва сурур ҳукм суради. Ижтимоий тартибни бузувчи ёмон одамни шу жамиятдан қувиб чиқариш билан жазолайдилар. Шундай қилиб, шоир илғор социал ғоялар — ижтимоий идеалларни олдинга су-

ради, халқнинг орзу-умидларини бадий лавҳаларда акс эттиради.

Низомий XII аср шароитида, дostonларини она тилида эмас, форсча ёзган эди. Чунончи, шоир «Лайли ва Мажнун» поэма-сида бу асарни ёзишга буюрган ширвоншоҳлардан Аҳсатон ибн Манучехрнинг,—

Дар зевари порсию този,
Ин тоза арусро тирози;

яъни: бу янги келини (Лайлини — Ҳ. Ҳ.) форсча ва арабча билан безайсан,— деб шоирни форча ёзишга мажбур этганини кўрсатиб ўтади. Лекин, бундай тарихий зарурият (форсча ёзишга мажбур бўлганлиги) Низомийнинг улўф Озарбайжон шоири эканини истисно қилмайди.

* * *

Навоий «Хамса» дostonларида ўзининг салафлари, жумладан улўф Низомийни ҳурмат билан тилга олиб,

«Ганжа ватан, кўнгли анинг ганж хез».
(Хамса», 1940 йил, 15-бет).

ҳамда

«Нучукним, Ганж поши, Ганжа ором».
(Шу асар, 77-бет).

эканини ва илк «Хамса» ижодчиси сифатида тирихий хизматини тақдирлаб ўтади:

Аҳли назм афсаҳулкаломи ул,
Хамсанинг нозими — Низомий ул,
(Шу асар, 264-бет).

Шу тариқа, Навоий «Ганжа ватан», «Ганжа ором» каби таъбирлар билан Низомийни қардош Озарбайжон шоири ва «Хамса» шаклини ижод этган санъаткор сифатида танитиб ва мадҳ этиб ўтади.

Низомий адабий меросининг ўзидан кейинги ёзувчилар ижодига баракали таъсири ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳамид Олимжон «Фарҳод ва Ширин» сарлавҳали мақоласида, «Хусрав ва Ширин» сюжетини ишлашда Фирдавсийга нисбатан Низомийнинг олға кетганини қайд этади. Шунингдек, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ида бу сюжет тамоман янгидан тугилиб, улўф Алишер замонасининг ҳаётий талабларига мувофиқ оригинал асар яратганини батафсил таҳлил қилади.

Баҳром ҳақидаги сюжет ҳам Низомийнинг «Ҳафт пайкар»ида бўлганидек, Навоийнинг «Сабаъи сайёра»сида замонавий ғоялар билан бойиди. Бу ҳақда устоз С. Айний «Хамса»ни нашрга тайёрлаш муносабати билан муҳим қайдлар қилган.

Навоийнинг ўзи ҳам «Хамса» дostonларида Низомийни ҳурмат билан тилга олар экан, унинг бадий анъаналарини ўз даврининг ҳаётий мундарижаси асосида қайта ишлаб чиққанини камтарлик билан уқтириб ўтади:

Заруратким, солиб бир ўзча тарих
Бу меҳнатномани қилгумдурур шарҳ.

(«Хамса», 1940 йил, 87-бет).

Навоий ўз шоирона ниятига мувофиқ эпик дostonлар яратишда, Низомий сингари ўзидан аввал ўтганларнинг ижодий тажрибасидан фойдаланиш билан бирга, бир қанча тарихлардан материаллар тўплаб, маъно гавҳарларини назм ипига тизиш учун кўп меҳнат қилган:

Қилиб кўнглумни бу андеша шайдо
Таворих айладим ҳар сори пайдо.
Назар айлаб барин аввалдин охир,
Бўлиб бошидан-оёқ олимда зоҳир,
Топилди анча сўзким комим эрди
Қўйилди анча майким жомим эрди.

Низомий ҳамда Навоий каби улуғ санъаткорларнинг хизматлари адабий анъаналарни ривожлантиришда новаторлик йўлидан бориб, ажойиб оригинал асарлар яратганларига асосланиб ижодий баҳоланади. Бунинг учун уларнинг асарларини синчиклаб ўқиш ва қиёсий ўрганиш талаб қилинади. Шоир айтганидек:

Бу дурлар чунки манзум ўлғусидур
Қуло солганга маълум ўлғусидур.
(Навоий, «Хамса», 86-бет).

Шу маънода Мирҳайдар Хоразмий (XV аср)нинг «Маҳзанул-асрор»и Низомий дostonининг таржимаси эмас, балки, бу «сирлар хазинаси» дан баҳраманд бўлиб яратилган оригинал асар ҳисобланади. Тасодифий эмаски, Бобир аруз ҳақидаги рисоласида сарёе вазиға тўхтаб, «Маснавий вазнларидан бири будур. Бу вазнда дағи хейли маснавийлар айтибтурлар, ул жумладин, Шайх Низомийнинг «Маҳзанул-асрор»идур ва Хўжа Хусравнинг «Матлаъул-анвори» кабилар қаторида», «...яна Мавлоно Ҳайдар Хоразмий туркигўйнинг «Гулшанул-асрор»идур, панд ва насиҳатга яхши абъёти бор, нечукким дебтур», деб ёзади ва қуйидагиларни мисол тариқасида келтиради:

Эр кишига ҳиммат агар бўлса ёр
Оқибатул амр муродин топар.
Ҳар ғалат эр ўғляга бир панд эрур,
Ким ғалатин билса хирадманд эрур.
(Бобир, Мухтасар. Тошкент — 1971 йил 165 а — 165 б бет)

Шу байтлар Ҳайдар Хоразмийнинг «Маҳзанул-асрор» номи билан Қозонда нашр этилган нусхасида (1858 йил, 30-бетда) ҳам мавжуд эканлиги — Бобир берган бу қимматли маълумотни ишонарли қилиб кўяди.

Низомийдан ижодий фойдаланиб оригинал асар яратиш кетта иш, албатта. Ҳайдар Хоразмий зўр ғайрат ва меҳнат қилиб маъно дурдонасини яратгани ҳақида ёзади:

Ақл денгиз эрди-ю андиша кон,
Уртасида гавҳари маъни ниҳон,
Жон тиши бирла қазиб ул конни,
Қилдим ўзиб ғавас бу уммонни.

Демак, ёзувчининг маъни гавҳарини ижод этишдаги яратувчилик меҳнати «жон тиши бирла», кон қазишда ёки ғоввоснинг денгизга тушиб қимматли гавҳар тошлар

топиб чиқиши сингари «ўймакорларча» уринишларида намоён бўлади.

Бизнингча, Ҳайдар Хоразмийнинг:

Сўзда керак маъню, маънида завқ,
Сўзлагувчида сўз учун дарду шавқ.—

каби доно сўзлари унинг ўзини ҳам ҳарактерлайди. Бусиз унинг Низомийдан «чош-ни» яъни маъно — маза, завқу-шавқ олиши ҳам, «бу лазиз ошини» пишириши, яъни ўз «Маҳзанул-асрор»ини бунёдга келтириши ҳам мумкин бўлмас эди.

Демак, қардош Озарбайжон классиги Низомийнинг ижодий тажрибасидан баҳраманд бўлиб, ўзбек тилида оригинал асарлар ижод этишда Навоий билан бирга улуғ шоирнинг Ҳайдар Хоразмий каби замондошлари ҳам дадил қалам тебратганлар.

* * *

Низомийнинг бой ижодий тажрибасидан баҳраманд бўлиб оригинал асарлар яратиш билан бирга, унинг ёрқин асарларини ўзбек тилига таржима қилиш ҳам ўзбек-озарбайжон адабий алоқаларининг бир кўринишидир. Буни биз Низомий «Хусрав ва Ширин» дostonини Қутб Хоразмий (XIV аср) томонидан ўзбек тилига қайта қилинган эркин таржимаси мисолида кўрамиз («Хусрав ва Ширин» Орифий (XIV), Шайхий (XV)лар томонидан ҳам таржима тариқасида қайта ижод этилганки, бу Низомий меросига самимий дўстлик ва ҳурмат билан қараш натижасидир).

Оғаҳий ҳам Низомий таржимасига қўл урган. Бу ҳақда унинг ўзи: «Низомий «Ҳафт пайкар» отлиғ китобини, наср тариқаси бирла таржима қилиб турки (ўзбек) лафзига киргузмоқ хизмати тарадудига ишғол бўлиб ва қудратим етишгунча авроқи устида қўшиш қаламин ҳаракатга киргуздим»,— деб ёзади (Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти, қўлёзма, инв. № 7695).

Оғаҳийнинг «Ҳафт пайкар» таржимасини китобат қилган котиб ҳам Низомий асарини ўқиб кўчирганидан севиниб:

Одим мулла Қурбонниёз Хоразм
шаҳрим,
Бу қиссани ёзиб очилди меҳрим,

деб қардош Озарбайжон шоирига меҳр-муҳаббат изҳор этади.

Низомий асарларини ўзбек тилига таржима қилиш бундан бир неча асрлар илгари бошланган бўлса ҳам, бу таржималар халқ оmmasига етиб бормаган эди. Совет даврида Низомий асарларининг ўзбек тилига қилинган қадимги ва янги таржималари нашр қилинди ва кенг халқ оmmasига етказилди. Навоий асарлари Озарбайжонда севилиб ўқилганидек, ўзбек халқи Низомий Ганжавийнинг илғор ғояларидан баҳраманд бўлди. Бундай адабий алоқалар улуғ Ватанимизда социалистик миллатларнинг бузилмас дўстлиги ва ҳамкорлигидан далолат беради.

Воҳид Зоҳидов,

академик.

САМАД ВУРҒУН — ОЗАРИЙЛАР ОТАШНАФАСИ

Азалдан ажойиб истеъдод эгаси бўлган, ҳайратомуз ижодкорлик намунасини кўрсатган, кўп асрли ва бой бадий мерос соҳиби ҳисобланган озарбайжон халқи XX асрнинг биринчи ярмида янги мазмунли ва янги шаклли, янги замон руҳи билан суғорилган ва шу янги замон вазифаларига бўйсундирилган буюк адабиёт яратди. Собир ва Ахвердов, Жалил Муҳаммадқулизода ва Жаъфар Жабборли, Ҳусайн Жовид ва Абдулла Шоик, Меҳди Ҳусайн ва Сулаймон Рустам, Мирза Иброҳим ва Мамед Раҳим, Абулҳасан ва атоқли олим Мамед Ориф, Ҳамид Орасли шу адабиётнинг бонийлари ва асосий арбобларидандирлар. Буларнинг ҳар бири ўзига хос ўринга эга, хизмати ҳам бир оламдир. Шу билан бирга улар орасида мустасно қобилияти ва бадийиати қудрати ила ажралиб турадиганлардандир ва алоҳида ўринлардандир Самад Вурғун (Векилов).

У бекорга Вурғун (Севувчи) тахаллусини танламаган эди... Мен унинг ижодидангина эмас, суҳбатларидан ҳам жуда яхши билардим; норасида бола ўз онасига қанчалик беҳад умид, нақадар нозик ҳиссиёт ва меҳр-муҳаббат тўла нигоҳ билан қараса, севса, Самад Вурғун ҳам аввало ўз она юртига, киндик қони тўкилган қадрдон диёрига, ўз жонажон халқига шундай умид, шундай ҳиссиёт ва шундай меҳр-муҳаббат билан қарарди, севарди, фахрланарди, юраги ғурур ва ҳаяжонга тўлиб-тошарди. Ҳақиқатан ҳам, унинг шу гўзал ўлкасидаги баланд тоғлар ва яшил даралар, ўйноқи куй ва шахло кўзлар, шўх дарё ва зилло кўллар ҳақида, Совет ҳукумати берган бахтли ҳаёт ва ҳайратланарли муваффақиятлар ҳақида, халқининг кескин курашлари, улкан тарихи ва буюк сиймолари, ажиб маънавий қиёфаси ҳамда

кўркам фазилатлари ҳақида шундай жўшиб ҳикоя қилардики, фахрланмасдан ва ҳавасланмасдан илож бўлмасди...

Тасодифий эмаски, бу ажойиб меҳр-муҳаббат шоир ижодида ўзининг ниҳоят даражада ёрқин ва сербўёқ ифодасини топган. Унинг, чунончи, «Озарбайжон» номли шеърининг ўзи бир хазинадир ва шу боисдан уни билмаган бирон озарий йўқдир, унинг шуҳрати бутун мамлакатимизга ҳам, жумладан, Ўзбекистонга ҳам кенг таралгандир...

Самад Вурғун ўз мақолаларидан биринда жуда катта ва муҳим назарий ҳамда методологик масалани кўтариб, ўз ижодининг улуғ муваффақиятларининг сабабларидан бирига ишора қилгандай ҳам бўлиб ёзган эди:

«Менга шундай туюладики, бизнинг ижодий стилимизда бир камчилик бор бўлиб, бу, революцион романтикани яхши қадрламаслигимиздан иборатдир. Менимча, бу романтикасиз, улуғ Горький яратган социалистик реализмнинг бўлиши мумкин эмас»¹.

Бошқа ерда 1956 йилда ўзи ёзган таржимаи ҳолида Самад Вурғун қайд қилиб айтган эди:

«Мен воқелигимиз позициясини очишни — кўрсатишни, ҳаётимиздаги ғоят муҳим тенденцияларнинг фалсафий умумлашмасини беришни ўз ижодимнинг вазифаси қилиб олганман. Биламан, бу қийин йўл, лекин мени шу йўлдан виждоним, совет адабиётига бўлган садоқатим, ҳозирги

¹ Самад Вурғун. Избранные произведения. «Советский писатель» Ленинградское отделение, 1977, стр. 37.

замонамизга бўлган улкан муҳаббатим олиб бораверади.

Ҳақиқий шоир ноҳўслардан ва ҳар қандай «мураккабланишлардан» кўрқиб ўз овозини бўғиб гапиришга — ёзишга ҳаққи йўқ. Агар шоир ўз ўқувчиси билан сўзлашишга юракдан чуқур, зўр зарурат сезса, ундай тақдирда у шу ўқувчи ила баланд ва соф, журъатли ва аниқ овоз билан сўзлашиши керак. Яримта севиш мумкин эмас, яримта нафратланиш ҳам мумкин эмас. Шоир халқнинг улуг ишларига бутун кучи билан муҳаббат ифодалаш керак, шунингдек бутун кучи билан нафрат изҳор этиши керак бизнинг олға ҳаракат қилишимизга ҳалал берадиган барча қолақликларга, ярамасликларга, сохталикларга қарши...»¹

Дунёни тарихда биринчи бўлиб ақл ва адолат асосида тубдан ўзгартириш эпопеясини бошлаган Ленин партиясининг, совет халқларининг, қаҳрамон замонамизнинг авваллар мисли қўрилмаган улғувор кураш ҳамда яратувчилик ишларининг, буюк революцион баҳодирликларининг, саноат гигантларини қад кўтаришдаги ва чўлларни ўзлаштиришдаги мўъжизакор фаолиятининг ҳайратомуз кенг ва жўшқин, қудратли руҳини, кўламини жуда яхши билган, шу билан бирга ўзини мазкур баҳодирлар ҳамда баҳодирликлар билан узвий боғлиқ деб ҳис қилган Самад Вурғун шундай деган эди! Романтик кайфиятли улкан шоирнинг бу сўзлари программ характерга, теран маънога ва ғоят катта аҳамиятга эгадир. Самадни улуг Самад Вурғун қилган омил ҳам аввало шудир! Партиявийлик ва халқчилликдир, шу ҳақиқатпарастликдир, шу ҳужумкорлик ва бунёдкорликдадир!

Худди шу руҳда ва шу мақсадда ёзилгандир шоирнинг неча-неча юз ажойиб шеърлари, қатор-қатор поэмалари, юксак маҳоратли сахна асарлари: «Комсомолнома», «Ойгун», «Замон байроқдори», «26 лар», «Ленин китоби», «Ой афсонаси» достонлари, «Воқиф», «Инсон», «Хонлар», «Фарҳод ва Ширин» (Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» асари асосида) номли пьесалари шулар жумласидандир. Буларнинг ҳаммаси кўп миллатли, лекин бир мақсадли совет адабиёти хазинасига қўшилган бебаҳо дурдоналардир.

Самад Вурғун том маънода коммунистдир, кенг юракли совет шоирдир, ажойиб интернационалист мутафаккирдир. У, она юрти Озарбайжоннигина эмас, бутун бепоев Ватанини беҳад севади, барча қардош халқларни, уларнинг кўркам фазилатларини чексиз эъзозлайди, уларнинг муқаддас дўстлиги ва фаровон ҳаётини юракдан тараннум этади, уларнинг янги жамиyat қуришга қаратилган мақсад ҳамда вазифаларини кўкларга кўтариб мадҳ этади, овозининг ҳамда қобилиятининг борича уларни тарғиб ва ташвиқ этиш билан машғул бўлади. У бутун дунёни кўради, бутун ба-

¹ Самад Вурғун. Избранные произведения. «Советский писатель» Ленинградское отделение, 41-бет.

шарият ғамини чекади, қитъалардаги миллион-миллион қашшоқ ва мазлумларнинг дардини ўйлайди, уларнинг кадр-қиммати, ҳозирги куни, келажаги ва бахти-саодати ҳақида чуқур ҳамда жиддий фикр юритади, уларга озодлик орзу қилади.

Энг муҳими шундан ҳам иборатки, шоирда бу дард чекиш ва орзу қилиш бир ёқламали ва пассив эмас. Аксинча, актив ҳаракат кескин кураш ва инқилоб талаб қиладигандир, ер юзидаги социал воқеликни тубдан ўзгартиришга қаратилгандир.

Саодатни шоир дунё гўзали деб атаб ёзади:

Эй дунё гўзали, қочма башардан!
Инсон айирар яхшини ёмондан...
Вақтидир, башарнинг имдодига кел!
Ҳаста бир гўзалдир журъатсиз амал...
Мардлик деганим у қудратли қўл
Вутун коинотда қўй қанот ёйсин,
Башар карвонига у йўл кўрсатсин.
Мардлик зўр қанот берсин ерга, тошга,
Денгиз қўзғолсин қирғоқлар оша...
Оводлик ўрдуси ўз ишин қилсин,
Ҳар зафар достони бир ёдгор бўлсин,
Ўлим таслим бўлсин, ҳаёт бор бўлсин!

(Самад Вурғун. Сечилимиш асарлари, 1-жилд, 58—59-бетлар. Шеърлар сўзма-сўз таржима қилинган).

Бунинг устига, шоирнинг башарият келажаги ёрқин эканлиги ҳақидаги фикри реал заминга ҳам эгадир, комил ишончга ҳам асослангандир, ҳаёт ва тарихдаги воқеалар билан исбот этилгандир, — воқеликни шундай ва шу тарзда акс эттиришга шоир асарларида жуда катта эътибор берилгандир. Асло тасодифий эмаски, шоир Улуғ Октябрь социалистик революциясига мустасно аҳамият беради, Владимир Ильич Ленинни, Лениннинг революцион таълимотини кураш ҳамда ғалаба байроғига айлантиради, кураш ва ғалаба дастур уламали деб билади, барча мазлум халқлар озодлиги ҳамда тараққиётини таъмин этадиган восита деб ҳисоблайди, албатта, халқларнинг ўзларининг чексиз улуг қудрати ва ҳал қилувчи ролини назарда тутгани ҳолда... Шунинг учун шоирнинг барчани шу Лениннинг инқилобий байроғи остига бутун қатъияти ила чақириши ҳам буткул қонуниятли характерга эгадир.

Шунинг учун ҳам Самад Вурғун «Ленин китоби» номли поэмасида гениал зот таълимотининг триумфал тантаналари тўғрисида сўзлаб, «бу янгиланаётган дунёнинг бешиги бошида» Ленин турибди деган ҳаққоний хулосага келади.

Самад Вурғун ҳозирги замоннинг ниҳоят даражада мураккаб ҳамда масъулиятлигини, ўлиб бораётган чиркин оламнинг чексиз шафқатсизлиги, ғаддорлиги ҳамда даҳшатлигини жуда яхши биларди. Шиддатли курашлар билан тўлган ва «харитаси ўзгариб», жамият янгиланаётган давр фарзанди — Самад Вурғун шунинг учун ўзининггина қалами ва қобилиятини шу актив олишувларга бўйсундириб қол-

масдан, дунёнинг ҳар еридаги қалам аҳилларини ҳам шу курашда, илғор инсоният озодлиги ва бахти учун олишувларда актив иштирок этишга, бирлашиб ҳаракат қилишга чақиради, баррикадаларга ундайди, жанг майдонларига даъват этади. У ўзининг «Ленин китоби» поэмасида бразилиялик Амадуга қарата, қардошим, овозингни янада баланд қил, қиролга ва сэрга умид боғлама, кел, коммунизм таронасини ёзайлик, дейди. Париждаги Арагонга мурожаат қилиб, ўртоқ, шоир, ўз шеърларинг билан французларни майдонга тўпла, қўй, Марат юрти қудратга кириб виждонсизларни бўғиб ташласин, дейди. Нозим Ҳикматни тилга олиб, унинг темир панжарали зиндондан туриб яна ҳам кучли ҳаққўй наъра тортишини илтимос қилади. Асарни қуйидаги олов тўла мисралар билан тугатиши ҳам асло тасодифий эмас, албатта:

Дунё шоирлари курашга турсин!
Ҳар бир сўз жабҳада қаҳрамон
бўлсин.

Шоирлар ўрдуси саф-саф тортишсин,
Ўртоқ Маяковский қўмондон бўлсин!
(Самад Вурғун, Сечилимиш асарлари, 2-жилд, 123—124-бетлар).

Яна шуниси муҳимки, Самад Вурғун ижодида бу курашнинг кимларга қарши қаратилганлиги ҳам жуда аниқ ва ойдиндир, конкрет ва муросасиздир. Улар: реакциян феодализм ва руҳонийлардир, капитализм ва империализмдир, мустамлакачилик ва фашизмдир, рәсистерлар ва шовинистлардир, босқинчилар ва ғорат урушларидир. Буларни шоир ўзининг асарларида кескин фош қилади, барча халқларнинг, социал тарқиқетнинг ашаддий душманлари эканликларини чексиз ғазаб ва нафрат билан баён қилади, чуқур кўрсатади, тарихни, реал ҳаётда бўлган ёки ҳамон бор реал фактлар ҳамда воқеаларни далил келтириб ва шу ила асарларининг эмоционал таъсир кучини ва ҳужумкорлик хусусиятини жуда ошириб... Чунончи, мана нима дейди занжи (негр) тилидан шоир ўзининг «Занжининг орзулари» номли поэмасида:

Қул каби олдилар, сотдилар бизни...
Қиличдан ўтказди бизни бу оқлар,
Лоладек қизарди Амазон суви.
Оҳ! Қириб тугатди бизни олчоқлар,
Наҳадар озайди занжининг сони!
Очлик ҳам бир бўлиб ўлдиран бар бизни.
(Уша китоб, 144—145-бетлар).

Будур лаънати мустамлакачилик ва ирқчиликнинг мудҳиш оқибатларидан бири!
Ҳаётда, шоиримиз шеърда!

Самад Вурғуннинг, айниқса, биздаги Улуғ Ватан уруши йилларида босқинчи Гитлер фашизмига қарши ёзган асарлари бениҳоя кучли нафрат ва ғазаб олови билан тўлади, ўлим ва вайроналик рамзи душмани тез тор-мор қилишга, барча совет одамларини, бутун мутараққий башариятни чақириш нидолари билан суғорил-

гандир, шу кураш қаҳрамонлари ва ғалабаларини алоҳида беҳад кўтаринкилик ҳамда шодиеналик билан тараннум этишдан иборатдир. Хусусан шу асарларнинг ғоят зўр психологик характерга эга эканлиги ҳам бежиз эмасдир, албатта.

Самад Вурғун нозик дидли, мураккаб психологияли, жўшқин табиатли шоир эди, реал ҳаёт одами эди, воқеликни ҳар томонлама ихота этадиган ва зиддиятлардан қочмайдиган ижодкор эди. Унинг ҳаётдаги гўзалликлар ҳақида чуқур эҳтирос билан йўғрилган ажойиб ўйноқи ва гўзал лирик лавҳалари фикримизга далил бўлади.

Шоирнинг «Кула-кула» номли шеърдаги шоир ва қизнинг айтишувига эътибор берайлик:

Дедим: «Ҳой қиз, надир отинг?»
Деди: «Менман, кўрар кўзинг!»
Дедим: «Биз-ла дўст бўл ўзинг!»
Яна боқди кула-кула.

Дедим: «Ойми, кунми юзинг?»
Деди: «Жавоб бергин сен ўзинг!»
Келди жавон умримизнинг
Ёрқин бахти кула-кула.

Аммо... айниқса жўшқин, зийрак ва зукко шахсларни зиддият ҳар ерда кутгандек, бунда ҳам вақтлар ўтиши билан ҳаёт ўз паст-баландлигини, одамлар аҳволи руҳияси ўзгарувчанлигини кўрсатади, ваъдалар унутиладиган ва севгилар сўнадиган бўлиб чиқади, оқибатда...

Ой айланди, йил айланди,
Унутилди ишқининг онги.
У ўз ваъдасидан тонди,
Тоққа чиқиб кула-кула...

Буюк лирик шоирнинг ўта усталлиги ва чўнг нозик психологлияга қарангки, бирдан ёнган ёрқин чироқнинг сўнгралар вақт тақозоси ила сўнишидан тушунликка туширадиган хулоса чиқармайди-да, шеърни ҳазиломуз кулги билан тугатади, соғлом мантқ ва аъёнага хилоф бўлмаган тарзда, албатта...

Умуман шоир лирикаси ҳар жиҳатдан жуда ранг-баранг бўлиб, чуқур психологик характер ва социал мазмундорликка, нозик оҳангдорлик ва актив ҳужумкорлик хусусиятига эгадир, ҳаёт ва одамларнинг ўзлари каби...

Биз юқорида Самад Вурғуннинг революцион романтизм ҳақидаги сўзларини келтирган эдик. Ҳақиқатан ҳам бу ғоят муҳим нарсаси. Машҳур рус совет шоири П. Антакольский Самад Вурғун ижодидаги қатор образларга баҳо бераркан, буюк немис ёзувчиси Шиллернинг жуда баланд руҳи ва виқорли, идеал ҳақиқатпараст, яхшиликка зўр ишонч билан қараган ва шу учун фаол курашган образларини (Кэрл Моор, Маркиз Поза) эслатади ва ёзади:

«Самад Вурғун шеърларида Шиллер қаҳрамонларига ўхшашлик борлигини кўриш билан, мен ўз йўлидан кетаётган, оригинал озарбайжон шоирининг улуғ немис классикасига боғлиқлиги бор деб айтмоқчи

эмасман. Сўз бошқа масала ҳақида кетаётир. Муҳталиф маданиятларда, муҳталиф тарихий даврларда инсон руҳининг ҳолатида қарийб бир хиллик пайдо бўлади. Революцион стихия бир хил кўтаринки, олижаноб характерга талаб туғдиради. Бунинг номи романтизмдир. Самад Вурғуннинг поэзиямизда революцион романтизм масаласига шунча кўп ва шу қадар изчиллик билан қайтиб туриши бежиз эмас». (Самад Вурғун. Избранные произведения. «Советский писатель»; «Ленинградское отделение», 1977, стр. 29).

Шоир ўзининг «Октябрь» деб аталган илк шеърларидан бирида чиндан-да тасодифий бўлмаган ҳолда катта ғурур ва фарах билан ёзган эди:

Сен эллар тўйсан, эллар байрами,
Кўнгиллар мулкнинг долазорисан.
Мен сендан олганман ишқни, илҳомни.
Сен шоир умрининг илк баҳорисан.
Энгна кийилган у қизил қўйнак
Йигитлар қонидан унган ёдгордир...
Кел, азиз байрамим, бир ўпишайлик,
Ишқинг-ла яшаган чўнг бахтиёрдир!..

Сен «ўтган кун» «кечмиш» эмассан.
Сени ҳисоблаймиз бир хотира деб;
Лениннинг амали, ишқи каби сен
Ўзгал бир келажак, буюк тонгсан.

(Самад Вурғун. Сечилмиш асарлари, 1-жилд, 11—12-бетлар).

Ҳа, Улуғ Октябрь фарзанди бўлган, неча-неча йиллардирки, шу ғолиб революция вазифаларини амалга ошириш революцион процессларининг шоири бўлган, бинобарин, революцион руҳ билан сўғорилган, умрининг охирига қадар шундай бўлиб қолган, шу революция илҳоми ва ишқи билан яшаган уни мадҳ этиб юз йил ёзса ҳам оз деб билган, уни «ўтмиш» эмас, абадий келажак деб ҳисоблаган Самад Вурғун табиий айниқса йирик полотнолари — пьесаларида, поэмаларида улкан маҳорат билан яратилган юзлаб пўлат иродали ва ўта кўтаринки руҳли, юксак орзули ва ғоят журъатли, эзгу мақсад йўлида, халқ ва Ватанга хизмат қилишда, меҳнат соҳаси ва ёвузлар билан жанг майдонларида ҳеч нарсадан, ҳеч кимдан қўрқмайдиган, ўзини қурбон қилиш даражасида баҳодирлик кўргазган образлар силсиласини яратганлиги буткул қонуний бир ҳолатдир. Золим ва баттол Хусрав билан олишган ва тоғни талқон қилишга қодир бўлган Фарҳод («Фарҳод ва Ширин»), истилочи мустабид хон Кожар билан тик туриб юзма-юз олишган улуғ шоир Воқиф («Воқиф»), интервент инглиз империалистлари билан фидокорона олишган йигирма олти Боку комиссарлари («26 лар»), Советлар учун жонбозлик кўргазган революцион ишчи Хонлар («Хонлар»), бўхтончи гитлерчиларнинг шармандасини чиқарган буюк Димитров («Улим курсиси») сингари ҳар хил шаклдаги ва бир-бирдан гўзал лирик қаҳрамон-

лар шундай образлар жумласидандир. Булар албатта реалистик характерга, моҳиятга ва романтик кайфиятга эга бўлган, ўзига хос сербўёқли ҳамда сержилоли жаваҳир кабидир.

...Озарбайжон ва ўзбек халқлари орасида узоқ мозийдан бошлаб ҳар томонлама яқинлик ва қардошлик бўлган, тил бирлиги ва дил бирлиги бўлган, ижод бирлиги ва орзу бирлиги бўлган, куй ва кураш бирлиги бўлган. Бу кўп асрли муносабатларни ўзбек адабиётида Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» асарини XIV асрда ўзича озод ўзбекчага ағдарган Кутб, яна ўша Низомийнинг «Маҳзанул-асроридан қаттиқ таъсирланиб асар яратган Ҳайдар Хоразмий, айниқса, Низомий ва Ҳоқонийларни кўкларга кўтариб мадҳ этган Навоий бошлаб берган эдилар.

Қардошимиз диёрида ҳам бундай муносабатларнинг ташаббускорлари бўлди.

Бундай оғанилик муносабатлари хусусан Совет даврида ҳар жиҳатдан чуқурлашиб, янги мазмун билан бойиб ҳамда гуркираб кетди. Бунинг байроқдорларидан бири бизда буюк Ғафур Ғулом бўлди, озарийлар диёрида эса буюк Самад Вурғун бўлди.

Ҳа, буюк Самад Вурғуннинг жонажон дўсти бўлган Ғафур Ғуломнинг куйидаги куйма дил сўзлари ва эътирофи асло бежиз эмас эди:

Қондошим, қариндошим, қардошим
Самад Вурғун,
Тасаллоий дил учун тарихдан деганим
бас.
Сен ўз халқинг шоири, халқлар
абадий тургун—
Томирдаги қонингу кўкрагингдаги
нафас...
Сен ёзган шеърларинг ҳурмати
ғоятда кенг.
Букуннинг ҳужжатидир келажак
хазинаси.
Уфқларни титратган гулдурос
товушга тенг,
Озарлик бир арслоннинг тортаётган
наъраси...
Энг яқин дўстларимни бирма-бир
санар экан,
Самад Вурғун номини атайман ғурур
ила.
Чунки мен бирга яшаб, бирга ижод
ётганман
Қалбимда истироҳат, бир жаҳон сурур
ила.

(Ғафур Ғулом. Асарлар. Учинчи том. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1972, 44—46-бетлар).

Шундай деб мағрур ёзган ва муҳаббатини тўкиб солган эди Ғафур Ғулом ўзининг «Самад Вурғунга» номли махсус шеърда улуғ озар шоири ва унинг ҳикмат тўла тарихию ўлкаси ҳақида!..

Ҳамон ёдимда (буни мен ҳаётимдаги энг муқаддас ва унутилмас хотиралардан бири деб ҳозирга қадар дилда сақлаб келмоқдаман!) Улуғ Ватан урушидан кейинги иккинчи йил баҳорининг бир куни оқшомда Москвадаги «Метрополь» ресторанида бирга бўлганимиз: унда Самад қардош, Фафур қардош ва Мирзо (Турсунзода) қардош бир оила фарзандларидек хушчақчақ ўлтирганимиз, севги ва севинч қадаҳларини жаранглатганимиз ва ул улуғ озарий дўстимизнинг Фафур ва унинг халқи, Мирзо ва унинг халқи ҳақида айтган ҳам ҳурмат ва муҳаббат, ҳам садоқат ва тасанно сўзлари...

Ҳа, бирликка, дўстликка не етсин! Бирликни, дўстликни куйлашга ҳам не етсин!..

Самад Вурғун ўз қалбини ва шу қалби гўзаллиги, қудрати ҳамда бойлигини ифодалаган шеърятнинг кучини яхши биларди. Шунинг учун у ажойиб ғазалларидан бирида ёзган эди:

Қўнғлим уйи бир гулшанга ўхшарки,
азизим,

Минг боди — ҳазон эсса-да вайрон
бўла олмас.

Қалбнинг, юракнинг ўтларига ёнмаса
бир сўз,

Дилларда, оғизларда у, дoston бўла
олмас.

Кирдим қуёшнинг қўйнига, минг бир
сахарим бор.

Булбул ҳам меники, гул ҳам; зимистон
бўла олмас.

Бахтли элимнинг, юртимнинг ўз
Вурғуниман, мен,

Вундан ҳам гўзал яна бир даврон бўла
олмас.

(Самад Вурғун. Сечилмиш асарлари,
I-жилд, 274-бет).

Ҳа, «қуёш қўйнига кирган» улуғ Вурғун шеърятининг ҳар бир сўзи миллионлар қалбига, серқирра ҳиссиётига, чўнг эзгу интилишларига ҳамоҳанг эди, даврига мос эди, дўст халқларнинг тилларида дoston эди, шундай бўлиб келмоқда, шу гўзал даврон уни шарафлади ва шарафлаб келмоқда.

Шоир учун бундан-да буюк бахт бўлма-са керак!..

ИЛҲОМ ВА МЕҲНАТ САМАРАСИ

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ.
Ҳаёт, адабиёт, театр. Гафур
Ғулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти, Тош-
кент, 1978 йил.

Ўзбек совет адабиётининг кейинги чорак асри мобайнида ижодкорларнинг катта бир авлоди вояга етди. Бу авлод силсиласида адабиётшунос ва танқидчиларнинг ҳам ўз ўрни бор. Шу бўғинга мансуб адабий танқидчилардан бири Ҳафиз Абдусаматовдир. У кўп йиллардан бери фаол ижод этиб, турли тадқиқотлар, қатор мақолалар, драматургия ва театр санъатимизга оид кўпгина такризлар эълон қилди. Танқидчининг узоқ йиллар мобайнида ёзилган мақолалари жамланиб, чорак асрлик ижодининг маълум даражада «ҳисоботи» сифатида майдонга келган янги тўплами бунинг ёрқин далилидир.

Китобнинг «Ҳаёт, адабиёт, театр» деб номланишиёқ ундаги тадқиқот ва мақолаларнинг характерини ва мунаққид ижодий излашларининг йўналиш белгиларини ифодалай олади. Китобда Ҳафиз Абдусаматов ўзбек адабиётшунослиги учун доимо муҳим аҳамият касб этиб келган уч муаммо — ҳаёт, адабиёт ва театрга оид масалаларни айрим асарлар мисолида таҳлил этишга муваффақ бўлган.

Масалан, унинг Комил

Яшин билан ҳамкорликда ёзилган «Замондошларимиз — ғолиблар» номли мақоласига назар ташлайлик. Унда Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» романи хусусида фикр юритилди.

Муаллифлар даставвал, асарда тасвирланган ҳаёт ҳақиқатига эътибор берадилар ва унинг бадиий ҳақиқат даражасига кўтарилиш жараёнида намоён бўлувчи адиб маҳоратини таҳлил қиладилар. Бу таҳлил услуби уларга асарнинг ҳақиқий қимматини очиб беришга асос бўлади.

Мунаққиднинг бу китобидан ўрин олган мақолалари ўзининг услубий йўналиши бўйича ҳам жанр нуқтаи назаридан ҳам, таҳлил этилаётган асарлар ва улар баҳонасида кўтарилаётган масалалар жиҳатидан ҳам бой ва ранг-барангдир. Унинг Комил Яшин билан қилган суҳбати асосида ёзилган «Устоз изидан» номли мақоласида бир томондан бу сўз санъаткорининг ҳаёти ва ижодига оид ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган нозик қирраларини очади, унинг лабораториясига чуқур қиради. Ижодиға туртки бўлган омил ва таъсирлар хусусида фикр юритади. Иккинчи томондан Ҳамза шахси ва асарларига оид янги маълумотларни келтиради.

Назир Сафаров билан бирга ёзилган «Адабий ме-

росга муносабат» мақоласида эса инқилобдан сўнгги дастлабки йилларда майдонга келган айрим тарихий асарларнинг («Ҳалима» драмасининг) қайтадан сахналаштирилишидаги ижодий принциплар хусусида сўз юритилади.

Китобдаги мақолалар ўзининг ранг-баранглиги билан ҳам ажралиб туради. Жумладан, «Ленин ва сатира проблемаси» номли йирик мақолада сатира жанрининг назарий масалалари ҳақида атрофлича кенг фикрлар баён этилади. Бошқа бир мақола — «Мухолифларга қарши қаратилган ўткир тиг»да эса М. Нурмухамедовнинг ғоявий душманларимизга зарба берувчи «Адабиёт фани ва идеологик кураш» номли мазмундор китобини таҳлил қилади. «Ўзбек совет операсининг яратилиш тарихидан» мақоласида опера санъатимизнинг ўзига хос хусусиятлари ва мадан-яти-миз ривожидан тўтган ўрни масаласида сўзлайди. Китобдан жой олган «Адабий дўстлигимиз — абадий дўстлигимиз», «Кўшчинор илдизлари», «Сароб» романининг иккинчи наشري сингари мақолаларда ҳам адабий ҳаракатчиликдаги муҳим масалалар қаламга олинган.

Тўпламдаги бир туркум мақолаларда муаллиф адабий танқидчиликнинг ҳозирги аҳволи хусусида

баҳс очади. Бу жиҳатдан «Болалар адабиёти ва адабий танқидчилик», «Танқидчиликда партиявийлик учун», «Китобхон, адиб ва танқидчи» сингари мақолалари эътиборлидир.

Биринчи мақолада, муаллиф ўзбек болалар адабиёти танқидчилиги тарихининг Улуғ Октябрдан шу кунгача босиб ўтган йўли ҳақида сўзлайди. Бу борада қўлга киритилган ютуқлари ва камчиликларни таҳлил қилади, келгусидаги вазифаларни белгилашга интилади. «Шуниси ачинарлики, — деб ёзади мунаққид — болалар адабиёти тарихи проблемалари чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилинган эмас. Афсуски, ёшларимизнинг столлари устидан тушмайди, қўлдан-қўлга ўтиб юрадиган илмий танқидий китоблар кам». Ўзбек болалар адабиёти танқидчилигининг аҳволи ҳақида бундай қайғуриш бу соҳа мутахассислари олдига янги талаблар қўяди, албатта.

«Китобхон, адиб, танқидчи» мақоласида эса бадиий жараён ривожда асосий ўрин эгалловчи бу уч куч бирлигининг ажралмас алоқадорлигига алоҳида эътибор бериш лозимлигига тўхталади. Баъзи танқидчиларнинг бадиий асарни баҳолашдаги ўта нигилистик фикрларни илгари суришларини ва шу йўл билан бадиий асар тақдири ҳақида ҳал қилувчи ҳукм чиқаришга интилишларини Ҳафиз Абдусаматов бу мақоласида кескин қоралаб ёзади: «Сирасини айтганда ҳам бадиий асарларнинг тақдирини баъзи танқидчилар эмас, балки китобхонлар ҳал қиладилар-ку! Танқидчилар ёмон дегани билан китобхонларга манзур тушса, уларнинг ҳаётига кенг кириб борса, қалбидан жой ола билса, ундай асарларнинг келажаги порлок, умрлари боқийдир... Бу билан автор адабий жараён ривожда китобхонлар оммаси фикрининг ро-

ли ҳам катта эканлигини, ёзувчилар ҳам, танқидчилар ҳам уларнинг фикрига алоҳида эътибор беришлари кераклигини таъкидлаб ўтади.

«Ҳаёт, адабиёт, театр»-даги «Рус адабиёти лабораториясидан» умумий ном остида берилган ва А. П. Чехов, М. Горький, В. Маяковский, А. Серафимович сингари ижодкорларнинг ижоди ёритилган яна бир туркум мақолалар бир қараганда тўпламнинг умумий қурилмаси билан боғланмагандек туюлади. Лекин китобнинг моҳиятидан келиб чиқилса, бу мақолалар зарур эканлиги сезилади.

Ўзбек совет адабиётининг барча масалалари ва жанрлари ривожини рус адабиётимиз, хусусан унинг буюк вакиллари ижодининг таъсирсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Бу нарсани ёрқин англаш учун уларнинг ижоди, ижодий лабораторияси билан чуқурроқ танишиш лозим бўлади. Ҳ. Абдусаматовнинг «Улуғ рус ёзувчиси», «Улуғ Горький», «Маяковский талант-ли сатирик», «Совет адабиётининг кекса арбоби» сингари юқоридаги адиблар ижодига бағишланган мақолалари худди ана шу қўтулуғ вазифани адо этишга бўйсундирилган. Бироқ бу мақолаларда китобхонлар учун маълум бўлган фактлар қайтариғи ҳам кўзга ташланади. Бунинг ўрнига зикр этилган адиблар ижодининг нозик сир-асрорлари чуқур таҳлил этилганида дуруст бўлур эди.

Китобда бир қатор драматик асарларнинг сахнавий талқинига бағишланган мақолалар ҳам берилган. Уларда мунаққид айрим сахна асарларининг муваффақиятларини театр коллективининг изланишлар билан мустаҳкам боғланишда текширади.

Улмас Умарбековнинг «Қиёмат қарз» драмаси асосида яратилган спектакль муносабати билан Ҳа-

физ Абдусаматов шундай ёзади: «Театр коллективи асосий диққатини одамлиликни, ҳақиқий инсонни мадҳ этишга қаратиб, асар пафосини тўғри талқин қилган. Бир томонда олим, лекин ички олами пуч, маънавий қиёфаси қашшоқ бўлган кимса кўрсатилса, унга қарши ўлароқ иккинчи томонда, оддий чўпон, лекин ички олами гўзал, маънавий қиёфаси бой юксак инсон туради». Асарни таҳлил қилиш жараёнида муаллиф Сулаймон ота ролида ўйнаган СССР халқ артисти Шукур Бурҳонов маҳоратининг янги-янги қирраларини очиб беради.

Китобдаги Ҳамзанинг «Ишқ қурбонлари» («Заҳарли ҳаёт») асарининг «Еш гвардия» театрида сахналаштирилиши муносабати билан ёзилган «Асарнинг иккинчи умри», Зиё Саид ва Назир Сафаровларнинг «Тарих тилга кирди» асари тўғрисида фикр юритилган «Революция мадҳи», Уйғунининг «Абу Райҳон Беруний» драмаси ҳақидаги «Беруний сахнада», Комил Яшиннинг «Иңқилоб тонги» асари хусусидаги «Бухоро тонги», Иброҳим Раҳимнинг «Жоним фидо» пьесаси ҳақидаги «Муҳаббат ва нафрат» сингари мақолалар ва тақрирларида бир тарафдан сўнги йилларда яратилган асарлар ҳақида чуқур ва атрофлича маълумот беради. Иккинчидан, уларда сахна санъати режиссёр ва актёр ҳамда театр коллективларининг маҳорати ҳақида қуюнчақлик билан баҳс юритади. Юқоридаги мулоҳазалар шуни кўрсатадики, Ҳафиз Абдусаматовнинг бу китоби бугунги адабий жараёнда рўй бераётган янгиликлар, изланишлар хусусида тасаввур уйғотади, ўқувчини мушоҳада юритишга, баҳсга чорлайди. Бу эса мазкур китобнинг энг қимматли фазилатидир.

**Хатиба ҲАКИМОВА,
Матлуба АЗИМОВА.**

Бош редактор: МИРМУҲСИН.

Редколлегия: УЙҒУН, ЗУЛФИЯ, Ҳ. ҒУЛОМ, С. АЗИМОВ, И. РАҲИМ, И. ЮСУПОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Т. ТУЛА, Ҳ. НИЁЗОВ (бош редактор ўринбосари), Ҳ. АБДУСАМАТОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, Ғ. УМАРБЕКОВ, Ғ. УСМОНОВ, Ш. ХОЛМИРЗАЕВ, У. НОРМАТОВ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА, Ҳ. ШАРИПОВ.

© Шарқ юлдузи, 1979.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 10.

Орган Союза писателей Узбекистана.

Ордена Трудового Красного знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1979.

Рассом А. Қамбаров.

Техредактор М. Мирражабов.

Корректор А. Билолов.

Редакцияга келган бир босма тобоқчача бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга: «Шарқ юлдузи»дан оляди деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 2.08.1979 й. Босишга рухсат этилди 17.09.1979 й. Р—03135. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Қабариқ босма. Физ. листи 15. Шартли босма листи 21. Нашриёт ҳисоб листи 20,06. Тиражи 200159. Заказ № 1300.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси. Тошкент-700029. «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:

700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КУЧАСИ, №1.

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 320828,

МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА, ОЧЕРК-ПУБЛИЦИСТИКА,

САНЪАТ — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА

АДАБИЁТШУНОСЛИК — 332479, РАССОМЛИК — 330918.